

ادبیات فارسی

بر مبنای تألیف استوری

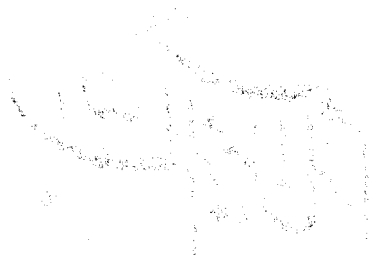
ترجمه یو. ا. برکل



موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی



بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



ادبیات فارسی

بر مبنای تألیف استوری

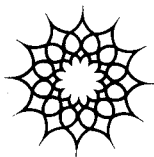
ترجمه یو. ا. برگل

مترجمان

یحیی آراین پور سیروس ایزدی

کریم کشاورز

تحریر احمد منزوی



مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی

تهران ۱۳۶۲

مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی

وابسته به

وزارت فرهنگ و آموزش عالی

ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری (جلد اول)

شماره : ۴۴۹

تیراژ : ۳۰۰۰ نسخه

چاپ : تابش

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

بخش یکم

نگاشته‌ها در باره قرآن

(۹۵-۴۲۳)

فهرست مندرجات

۱-۴	پیش‌گفتار چاپ فارسی
۵-۳۲	پیش‌گفتار چاپ روسی
۸-۱۱	۱- ا.ج. استوری و تألیف او «ادبیات فارسی»
۱۲-۱۴	۲- ساختمان کتاب
۱۴-۱۹	۳- مأخذ کتاب
۱۹-۲۲	۴- طبقه‌بندی مطالب
۲۲-۳۰	۵- مزایا و معایب کتاب استوری
۳۰-۳۲	۶- اصولی که در چاپ حاضر مورد نظر بوده است
۳۳-۳۹	مراجع افزودگیها و اصلاحات
۳۹-۴۶	وضع اضافات و اصلاحات
۴۷-۵۰	پیش‌گفتار جلد سوم (چاپ روسی)
۵۱-۵۴	پیش‌گفتار چاپ انگلیسی
۵۱-۵۲	۱- پیش‌گفتار بر جزو یکم
۵۲-۵۴	۲- پیش‌گفتار بر جزو دوم
۵۴	۳- پیش‌گفتار بر جزو سوم
۵۵-۹۴	اختصارات، منابع

بخش یکم - نگاشته‌ها درباره قرآن

(۹۵-۴۲۳)

۹۷-۲۵۳	الف - ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن
۲۵۵-۲۷۳	۸۱ ملحقات
۲۷۴-۲۷۶	الف: تفسیرهایی که دارای نام حقیقی یا احتمالی هستند
۲۷۷-۲۷۸	ب: تفسیرهای گوناگون بررسی نشده
	ج: ترجمه‌های ناشناخته

ب - واژه‌نامه‌های قرآن ۲۷۹-۲۹۷

واژه‌نامه‌های ناشناخته ۲۹۴-۲۹۷

ج - تجوید و قرائت ۲۹۹-۳۵۵

الف: ترجمه‌های آن ۲۹۹-۳۰۰

ب: شروح قصیده ۳۰۰-۳۰۲

ج: نسخه‌های دگرگون شده ۳۰۲-۳۵۵

ملحقات ۳۵۶-۳۷۹

الف: نگاشته‌هایی که عنوان مشخص دارند ۳۵۶-۳۷۱

ب: نگاشته‌هایی که عنوان معین ندارند، اما نگارندگان

آنها شناخته است ۳۷۲-۳۷۵

ج: نگاشته‌هایی که نام و نگارنده آنها شناخته نیست ۳۷۶-۳۷۹

در مسائل گوناگون قرآنی ۳۸۰-۳۸۳

الف: در وقوف ۳۸۰-۳۸۱

ب: در ادای همزه ۳۸۱

ج: در ادغام، اظهار، اخفاء و قلب ۳۸۱

د: در قواعد قرائت سوره یکم ۳۸۱

ه: تعلیماتی برای قرائت سوره یکم ۳۸۲

و: در قرائت درست استعاذه ۳۸۲

ز: رساله در لزوم آموختن قرائت درست قرآن ۳۸۲

ح: در سجدهات به موقع خواندن قرآن ۳۸۲

ط: منظومه‌ای درسی ۳۸۲

ی: منظومه‌ای در نام قراء سبعه ۳۸۲

یا: منظومه‌ای درباره‌ی جزءها، سوره‌ها... ۳۸۲

یب: سجدهات ۳۸۲

یج: نظم خوش بیان ۳۸۲

ید: منظومه‌ای در صورت سوره‌های قرآن ۳۸۲

یه: صورت جزء ها ۳۸۲

یو: صورت رکوعات ۳۸۳

یز: درباره‌ی حروف قرآنی ۳۸۳

یح: منظومه‌ای در شمار حرفهای قرآن ۳۸۳

یظ: رساله در رموز مصاحف ۳۸۳

د - رسم الخط ۳۸۴_۳۸۵

ه - راهنماها و كشف الايات و مانند آنها ۳۸۶_۳۹۳

ملحقات ۳۹۴

و - خواص القرآن ۳۹۵_۴۰۴

ملحقات ۴۰۵_۴۰۹

نگاشته‌هایی که روزگار نگارندگان آنها شناخته نیست ۴۰۵_۴۰۶

نگاشته‌هایی که نگارندگان آنها شناخته نیست ۴۰۷_۴۰۹

ز - فالنامه ۴۱۰_۴۱۲

ح - نگاشته‌های مختلط المضمون قرآنی ۴۱۳_۴۲۳

دیگر نگاشته‌های مختلط المضمون ۴۲۱_۴۲۳

پیش‌گفتار چاپ فارسی

کتاب حاضر که اکنون در دست شماست، ترجمه فارسی کتاب بنام ج.آ. استوری است، که به کوشش یو.ا. برگل به روسی درآمده و اصلاح و تکمیل شده بوده است. برای شناسایی متن اصل و کارهایی که مترجم روسی آن آقای یو.ا. برگل و یارانش در آن انجام داده‌اند به پیش‌گفتار چاپ روسی کتاب مراجعه کنید.

در اینجا به اختصار از کاری که در ترجمه فارسی آن انجام گرفته است، سخن گفته می‌شود. برای بیان این منظور باید نخست بسیار کوتاه ساختمان ظاهری ترجمه روسی آن نشان داده شود.

ترجمه روسی این کتاب، در مسکو، به سال ۱۹۷۲ م، در سه جلد، رویهم در ۱۸۸۴ صفحه چاپ شده است.

جلد یکم، دارای این مطلب است:

۱) پیش‌گفتار مترجم روسی (ص ۱-۵۰)، پیش‌گفتارهای اجزای متن انگلیسی آن (ص ۵۱-۵۴).

۲) اختصارات و منابع برای دو جلد ۲ و ۱، (ص ۵۵-۹۶).

۳) متن کتاب: نگاه‌ها درباره قرآن، تاریخ عمومی، تاریخ پیامبران و صدراسلام و جز آن، که در چاپ انگلیسی برابر است با:

Vol. 1, Pt. 1, section, 1; section, 2. fasc. 1.

جلد دوم، نگاه‌ها درباره تاریخ ایران، آسیای میانه و سرزمین‌های دیگر، جز سرزمین هند می‌باشد، که در چاپ انگلیسی آن برابر است با:

Vol. 1, Pt. 1, section, 2. fasc. 2.

جلد سوم، دارای مطلب زیر می‌باشد:

۱) پیش‌گفتار (ص ۱۳۲۴-۱۳۲۱).

۲) اختصارات و منابع برای آنچه در این جلد آمده است (ص ۱۳۲۷-۱۳۲۵).

۳) اضافات و اصلاحات (ص ۱۵۲۵-۱۳۲۹). این افزودگیها و دستبردگیها بیشتر به استناد منابع تازه‌ای است که در مدت زمان میان دادن ترجمه روسی کتاب به چاپخانه (در ژوئن ۱۹۷۰) و امضای نخستین غلط‌گیری (در مارس ۱۹۷۱) به دست آقای برگل

رسیده (بنگرید به: پیشگفتار، ص ۸۱)، انجام گرفته است.

۴) فهرستهای راهنمای کتاب.

جلد یکم آن را آقای یحیی آرین پور، جلد دوم را آقای کریم کشاورز و جلد سوم را آقای سیروس ایزدی به فارسی ترجمه کرده اند، من ناچیز نیز وظیفه تحریر و تنظیم این کتاب را به عهده داشته‌ام.

تغییراتی که این جانب در ترجمه فارسی این کتاب انجام داده‌ام، بدین گونه است:

نخست اینکه پیشگفتار جلد سوم چاپ روسی را به دنبال پیشگفتارهای جلد یکم در آغاز چاپ این مجلد جای دادم، تا شناسایی کامل کتاب از همان آغاز ممکن گردد. و نیز فهرست اختصارات و منابع آن سه جلد را که در چاپ روسی در آغاز جلد یکم و آغاز جلد سوم جای داشت در هم ادغام کرده در آغاز همین جلد جای دادم. ناگفته پیداست که نظم الفبایی این اختصارات از الفبای روسی به الفبای فارسی در آورده شد.

چنانکه پیش از این یاد شد، در آغاز جلد سوم، پس از پیشگفتار و فهرست اختصارات و پیش از فهرست راهنما افزودگیها و اصلاحات جا داشت. این اصلاحات را آقای برگل هنگامی انجام داد که کتاب به زیر چاپ رفته بود^(۱) و دست بردن در کتاب و دگرگون ساختن آن از نظر فنی دشواریهایی داشته است، از این روی به نظر من رسید که این دستبردگیها در چاپ فارسی در جای خود، در متن کتاب گنجانده شود. پس هر بند از بخش اصلاحات و افزودگیها را در متن ترجمه فارسی ادغام کردم.

در جایی که اصلاحیه چنان بوده که متن را بکلی نقض می‌کرده است، من متن را حذف کردم و اطلاعات نو یافته را جای آن گنجاندم. در بیشتر موارد به آسانی و با کمی دستبردن در عبارتها، این کار انجام گرفته است، بدون اینکه از خود معنایی بر محتوای مطلب افزوده و یا کاسته باشم. و برای شناختن این دستبردگیها، آن‌ها را در ترجمه فارسی با دو پرانتز شکسته «...» مشخص کردم.

نیز یادآور می‌شوم، مطالب بیرون کشیده از جلد سوم (بخش افزودگیها و اصلاحات) به همان ترتیبی در جاهای خود ادغام شده است که روش مترجم روسی آن بوده است. برای روشن شدن مطلب باید گفت این دستبردگیها دو گونه است:

۱) افزودگیها و اصلاحات جزئی، از گونه شماره قفسه‌ای که کتاب در کتابخانه‌ای دارد، تاریخ چاپ کتاب و یا چاپهای تازه آن، توضیحی از سرگذشت و زندگی‌نامه نگارنده تا نسخه‌های دستنویس نویافته از کتاب.

(۱) بنگرید به پیشگفتار

۲) اثرهای نویافته، همراه با زندگینامه نگارنده و نسخه‌های دستنویس آن (کتابشناسی + نسخه‌شناسی).

در مورد گروه یکم چنانکه پیش از این گفته شد عبارت افزوده شده در چاپ فارسی در میان دو پرانتز شکسته «...» جای داده شده است ولی در مورد دوم همان روشی به کار رفته است که مترجم روسی در چاپ روسی انجام داده است، یعنی در چاپ فارسی، به علت ادغام کتابهای نویافته، شماره ردیف معرفی کتابها، همگی تغییر کرده و از نو شماره گذاری شده است، و برای آسانی تطبیق آنها با تحریر روسی و یا انگلیسی کتاب، شماره گذشته آنها در چاپ روسی و یا انگلیسی را در پاورقی هر یک از آنها آورده‌ام.

در چاپ انگلیسی این کتاب و به تبع آن در چاپ روسی، در پایان هر بخش موضوعی (تفسیر، واژه‌نامه‌های قرآنی، قرائت...) فصلی است که می‌شود به آن عنوان «ملحقات» داد. در این بند نام و کتابشناسی و نسخه‌شناسی کتابهایی آورده شده است که تاریخ نگارش آن شناخته نبوده است. این کتابها به ترتیب الفبایی در عنوان آنها جای گرفته‌اند. از این روی آقای برگل در چاپ خود ترتیب الفبایی چاپ انگلیسی را به ترتیب الفبایی روسی در آورده است.^{۱۱} و این جانب به همان منظور، که سهولت دستیابی به کتابهاست، ترجمه فارسی بخش «ملحقات» را در هم ریخته، پس از ادغام «ملحقات» جلد سوم از این نوع را، به ترتیب الفبایی فارسی در آوردم، و طبعاً شماره رده‌بندی تازه‌ئی به آنها دادم. در این مورد شماره رده‌بندی آنها در چاپ روسی، در میان پرانتز (...) پس از شماره ردیف فارسی نگهداری شد، تا دسترسی به متن آسانتر گردد. در این کار، هنگام ادغام «ملحقات» جلد سوم در «ملحقات» جلد های ۱ و ۲ شماره صفحه متن روسی را به جای شماره رده‌بندی انتخاب کردم و در میان پرانتز آوردم.

در جلد سوم چاپ روسی، در بخش «اصلاحات و افزودگیها» روزگار برخی از کتابهایی که در جلد های ۱ و ۲ شناخته نبوده است، و در بخش «ملحقات» جای داشته روشن شده است، و من در این تنظیم، اینگونه تألیفات را از بخش «ملحقات» بیرون برده زیر شماره جداگانه در متن کتاب، در جای تاریخی خود جا دادم. علاوه بر این گاهی ایجاب کرده برخی از شماره‌های یک بند کامل (از نگارش و نگارنده و نسخه‌شناسی) که تاریخ نگارش اثر در بخش «اصلاحات و افزودگیها» در جلد سوم تغییر کرده است. از جایی به جای دیگر نقل داده شود. در هر یک از این احوال برای سهولت دستیابی به متن روسی، شماره صفحه‌ای را که مطلب از آنجا آورده شده است، در پاورقی یاد کرده‌ام.

۲) بنگرید به پیشگفتار، ص ۴۴.

ناگفته پیداست که فهرستهای راهنما در پایان جلد سوم ترتیب الفبایی روسی داشت، و صفحات چاپ روسی را نشان می‌داد، از این روی از آنها چشم پوشیده شد، فهرستهای راهنمای فارسی و با نظم زبان فارسی برای این چاپ خواهیم آورد. و بدینگونه جلد سوم چاپ روسی به کلی در مجلدهای دیگر این کتاب منحل شد.

بسیار بجا بود، که در ترجمه فارسی این کتاب، از مآخذ تازه، نگاشته‌های نو یافته، و نیز نسخه‌های مکرر از تألیفاتی که در آن کتاب آمده است، آورده می‌شد، و این اثر از اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی تازه یافته غنی‌تر می‌شد. بجا بود، شماره‌بها و فصلهای کتابها را از مآخذ قدیم و تازه - در مواردی که در چاپ روسی نیامده - در این چاپ می‌آوردیم، و از آن بهتر این بود که فهرست مطالب هر اثر را تا آنجا که امکان داشت بر این اثر می‌افزودیم، و از این راه شناسایی بیشتری از کتاب در اختیار مراجعه‌کننده گذاشته می‌شد. سرآغاز نگاشته‌ها نشانه‌هایی خوب کمک‌کننده باری شناسایی آنهاست. شاید مؤلفان انگلیسی و روسی این کتاب در اثر محدودیت‌های فنی از آوردن سرآغاز نگارشها بازمانده‌اند، این محدودیت‌ها برای من با دست‌رسی که به فیشهای پدرم در کتاب «الذریعه» و فهرستهای خودم و برادر و یارانم داشتم کمتر بود، آوردن سرآغاز کتاب و حتی هر نسخه، در این چاپ، کار دشواری نبود، چه بجا بود این کار انجام می‌گرفت.

ولی افزودن نو یافته‌ها، و آگاهیهای تازه و آوردن سرآغاز نسخه‌ها شکل کتاب را بکلی دگرگون می‌نمود، از این روی چنین صلاح دید شد که اصلاحات و افزودگیها بماند برای آینده. پس کتاب حاضر تنها فارسی شده کتاب آقای برگل است، نه چیزی بر آن افزوده شده، نه چیزی از آن کاسته شده است.

ناگفته نماند پس از ترجمه این کتاب به فارسی، به هنگامی که آن را برای چاپ تنظیم می‌کردم، به برخی مطالب برخوردارم که نمی‌توانستم از آنها بگذرم، و می‌بایست درباره آن توضیح می‌دادم، بر پایه اطلاعات تازه به دست آمده، و یا به علت تلقی نادرستی که مولف روسی از يك مآخذ کرده بوده است. این توضیحات در پاورقی کتاب حاضر آورده شد، و جدا بودن این توضیحات از متن کاملاً نشان داده شده است.

این پاورقیها از نظر اهمیت همه در يك ردیف نیستند؛ از توضیحاتی ساده گرفته؛ تا اینکه اثری که در کتاب حاضر فارسی تلقی شده، و شماره ردیفی گرفته است، نه به زبان فارسی بلکه به زبان عربی است، می‌رسد. و یا عکس آن که اثری که به زبان فارسی است عربی تلقی شده و حذف شده است.

در هر صورت در متن کتاب دست برده نشده است و تنها در پاورقی به آن اشارت کرده‌ام.

احمد منزوی.

پیشگفتار چاپ روسی

تاریخ کتابهای فارسی^(۱) که از پیرامون دوازده قرن پیش پدید آمده، و دامنه آن در روزگاری نه چندان دور، گذشته از ایران و آسیای میانه، به هندوستان و افغانستان و ترکستان خاوری و ترکیه و قفقاز نیز گسترده شده، تاکنون به دقت بررسی نشده است. علت این امر نه تنها آن است که رشتهٔ ایرانشناسی در مدت زمانی نسبتاً نزدیک به روزگار ما پدید آمده، بلکه وضع آثاری که مورد مطالعه و بررسی بوده در این امر دخالت داشته است. بیشتر کتابهایی که به دست ما رسیده، تنها به صورت خطی به جای مانده، و این نوشته‌ها در کتابخانه‌ها و مجموعه‌های شخصی کشورهای مختلف پراکنده است، و بیشتر آنها نه تنها صورت برداری، بلکه آمارگیری نیز نشده است.

وضع کتابهای چاپ سنگی نیز که از میانه‌های سدهٔ نوزدهم تا سالهای بیست سدهٔ بیستم میلادی در میان کتابهای ایران، هندوستان، آسیای میانه و افغانستان جایگاه بزرگی دارند، بهتر از نسخه‌های خطی نیست. این گونه کتابهای چاپی نیز که مانند کتابهای خطی کمیاب هستند، تاکنون چنانکه باید و شاید فهرست برداری نشده و مورد بررسی قرار نگرفته‌اند، از این روی ما از کمیت و کیفیت گنجینهٔ عظیم آثار فارسی آگاهی درست و روشنی نداریم. و پیداست که تا چنین اطلاعاتی در دست نباشد، تدوین تاریخ علمی درست فرهنگ ملت‌هایی که این آثار را پدید آورده‌اند، میسر نمی‌باشد.

تهیهٔ فهرست علمی مجموعه‌های خطی و کلکسیون‌ها و نسخه‌های خطی متفرقه، هرچند کار مهم و ضروری است، اما در حد خود برای انجام مقصود کافی نمی‌باشد. پیش از همه، به علت محدود بودن ارباب تخصصی که مشغول صورت برداری و مطالعهٔ نسخه‌های خطی هستند، این کار به اندازه‌ای کند پیش می‌رود که اکنون نمی‌توان پیش‌بینی کرد که چه هنگام این همه نسخه‌های خطی، اگرچه تنها از راه صورت برداری، سیاههٔ آنها به همگان معرفی خواهد شد.

۱. کتاب چارلز آمبروز استوری (C.A. story) «ادبیات فارسی» نام دارد، اما این اثر نه تنها ادبیات قدیم فارسی و ادبیات نوین فارسی، بلکه آثاری را نیز که به فارسی تاجیکی و فارسی کابلی نوشته شده است، در برمی‌گیرد. در اصطلاح خاورشناسان اروپایی باختری همهٔ این آثار به حکم عرف و عادت «فارسی» نامیده می‌شود، که ما نیز در چاپ روسی آن، که اینک به نظر خوانندگان می‌رسد، همان واژه را بهار برده‌ایم.

منظور ما نیز همچون استوری - از واژهٔ «ادبیات»، نه تنها فراورده‌های ادبی صرف، بلکه همهٔ آثار کتبی موجود (به استثنای اسناد و اوراق مشخصی و مانند آنها) است.

جزوه‌های کتابشناسی که در کشورهای خاوری انتشار می‌یابد. در ایران کتابشناسی ملی به‌تازگی پدید آمده است و امکان داشته که از دو جلد آن (مربوط به‌مصالحای ۵۵ - ۱۹۵۴ و ۱۹۵۶، که به‌کوشش ایرج افشار گرد آمده است) استوری بهره برده باشد.

در میان مآخذ کار استوری تألیفاتی دربارهٔ تراجم و احوال کتابشناسی توأم، با گزارش زندگی مؤلفان که به‌زبانهای خاوری چاپ شده، اهمیت ویژه‌ای دارد. در فهرستهای مآخذی که در آغاز هر جلد گنجانده شده است، رویه‌رفته از ۴۲ کتاب تراجم احوال (رجال، تذکره و جز آنها) یاد شده که ۲۴ شماره آنها به‌فارسی، ۱۵ به‌عربی، ۳ به‌اردو و ۴ زیست کتابشناسی به‌زبان عربی است. اما این فهرست، به‌هیچ وجه کامل نیست،^(۳۱) و در متن کتاب به‌تعداد زیادی مآخذ تراجم احوال دیگر به‌زبانهای خاوری اشاره شده است. حتی اگر فرض کنیم که نیمی از تألیفات فارسی مستقیماً مورد مطالعه استوری قرار نگرفته بلکه برحسب تعریف کاتالوگهای مربوطه از آنها سخن به‌میان آورده باشد باید اعتراف کنیم که کمیت مآخذی که وی مورد مطالعه قرار داده^(۳۰)، فوق‌العاده زیاد بوده است.

استوری مقاله‌های علمی را نیز (که بیشتر آنها اروپایی بوده) و به‌رشته‌های گوناگون نوشته‌های فارسی و مؤلفان آنها اختصاص داشته، با دقت زیاد بررسی کرده است. بهره‌گیری از این گونه تألیفات به‌علت فقدان فهرست جامع و مرتب از مقالات مجله‌ها و مجموعه‌ها در مدت زمان از سال ۱۹۱۲ به‌بعد^(۳۱)، به‌دشواری انجام گرفته است. کتابشناسی مورد گفتگو برای آثار اروپایی منتشره از ۱۹۰۵ تا ۱۹۵۵ تنها در سال ۱۹۵۸ به‌کوشش

۲۸. برای آگاهی بیشتر بنگرید به:

J.D. Pearson, *Oriental and Asian Bibliography, An Introduction with some Reference to Africa*, London, 1966, P. 129-160.

و نیز به:

idem, *Oriental and Asian Bibliography Progress in Library Science*, 1967, ed. by R.L. Collison, London, 1967, P. 183. . .

۲۹. استوری در جلد یکم ص ۱۸، گفته است که می‌خواهد فهرست همهٔ علایم اختصاری (یعنی فهرست همهٔ مآخذی را که از آنها بهره برده، و از آن میان منابع مربوط به‌تراجم احوال) را در جلد آخر کتاب چاپ کند. در آن فهرست تکمیل شده ۶۵ نگاشته فارسی و ۷ نگاشته عربی دیگر دربارهٔ ترجمهٔ احوال کسان که مورد استفاده استوری بوده، جمع آمده است.

۳۰. از ۲۴ سرگذشتنامه فارسی که در فهرستهای اختصاری وی آمده، استوری به ۱۲ فقره آنها براساس توصیف مشروح و مفصل کاتالوگهای اینه (بودلیان و ایندیا اوفیس)، و ایوانف (کرزن کلکسیون)، و بانگیپور استناد می‌کند.

۳۱. آنچه در سال ۱۹۱۱ منتشر شده در *Orientalische Bibliographie* چاپ آ. مولر آمده

است.

ج. پیرسن و به نام Index Islamicus انتشار یافت. (۳۱) با این همه تقریباً در این قسمت از کار استوری نقص و عیب بزرگی وجود نداشت، و اگر بود به هنگام چاپ کتاب کشف و در «تکمله و اصلاحات» نموده شد (و این امر بیشتر مربوط به آثاری بود که به زبان روسی نوشته شده بود). وضع نوشته‌های علمی بویژه جراید و مطبوعات به زبانهای فارسی و ترکی بدتر و انعکاس آنها در نگاشته استوری ضعیفتر است.

بالاخره یکی دیگر از مآخذ کار استوری - که به جای خود بی‌اهمیت نیست آگاهی‌هایی است که همکارانش، یعنی خاورشناسان، از نقاط مختلف اروپا و آسیا برای او می‌فرستاده‌اند. در این نامه‌ها به نسخه‌های دستنویس که در کاتالوگهای چاپ شده، از آنها یاد نشده، و به کمک کاتالوگها و نوشته‌های دیگری که مورد استفاده او نبوده اشاره می‌کردند، و نیز خبرهایی درباره کتابشناسی و جز آن، به آگاهی او می‌رسانیدند. یک سلسله تکمله و اصلاح نسبت به هر یک از بخشهای چاپ شده، در مقاله‌های نقد و تقریظ، بویژه از سوی خ. ریتزر؛ ر. لسکو دو دانشمند خاورشناسی، که در خاور کار می‌کردند، و با نسخه‌های خطی و چاپی بسیاری که در دسترس استوری نبود سروکار داشتند انجام گرفت. و ف. مینورسکی تقریباً در همه مدتی که استوری به کار نگارش کتابش می‌پرداخت از وی پشتیبانی می‌کرد، و نه تنها آگاهی‌های گوناگون، بویژه درباره کتابهای روسی برای او می‌فرستاد، بلکه می‌کوشید که برای تسریع کار چاپ امکانات مالی به دست بیاورد.

۴- طبقه‌بندی مطالب

استوری تألیفات را برحسب رشته آنها، یعنی از لحاظ رشته‌های علوم (به این جهت که بخش چاپ شده او بیشتر با ادبیات علمی سروکار داشته) و از لحاظ موضوع آنها طبقه‌بندی کرده است، و پیداست که این شیوه دسته‌بندی مشروط است، و اگرچه مشروط بودن صفت کلی هر نوع طبقه‌بندی است، ولی در اینجا موجبات ویژه دیگر نیز هست که آن را مشروط‌تر می‌کند.

در درجه نخست، کیفیت خود مطلبی است که دسته‌بندی می‌شود. اکثریت مطلق کتابهایی که استوری نشان داده است، از کارهای سده‌های میانه است. نگاشته‌های فارسی درباره تاریخ و زندگینامه‌ها و جغرافیا و مانند آنها حتی در سده نوزدهم و آغاز سده بیستم به پیروی سنتهای سده‌های میانه نگاشته می‌شدند؛ و هم‌اکنون در ایران

۳۲. نخستین متمم این کتاب Index Islamicus supplement: 1956-1960 در سال ۱۹۶۲، و

دومین متمم Index Islamicus, second supplement: 1961-1965 در سال ۱۹۶۷ انتشار یافت.

بیشتر فهرستهای خاوری، از آن میان فهرستهای ایرانی، بویژه درباره نگاشته‌هایی که پیش از این در ادبیات ذکری از آنها نشده است، و دانشمندان خاورشناس اروپا درباره نگاشته مزبور و نگارندگان آنها بحثی نکرده‌اند، جز يك اطلاع مختصر و کم ارزش به دست نمی‌دهند. به طریق اولی فهرستهای کوتاه بی‌گزارش بویژه آنهایی که در خاور چاپ می‌شود، کمتر امید بخش هستند، و بیفزایید که فهرستهای یاد شده دارای اغلاط فاحش فراوان نیز هستند.

بررسیهای ریتز درباره نسخه‌های خطی استانبول درباره قرآن، که در چاپ اول کتاب استوری از آنها یاد شده است، نشان داده که تقریباً چهل درصد اطلاعاتی که در «دفاتر» ترکیه آمده، نادرست است؛ بنابراین دفترهای یاد شده نمی‌توانند پایه قابل اطمینانی برای طبقه‌بندی کتابها باشند.

با وجود همه اینها، همین فهرستها هستند که می‌توانند تکیه‌گاه اساسی برای پژوهشهای استوری قرار گیرند؛ زیرا که مجموع آنها به انضمام فهرستهای چاپی که پس از این از آنها سخن خواهیم گفت می‌توانند آگاهی‌هایی از ذخایر کتابهای ادبی و علمی فارسی که جهان دانش تاکنون به وجود آنها پی برده است، به دست بدهند.

مآخذ مهم دیگر استوری فهرستهای کتابهای چاپی می‌باشد. فهرستهای ویژه کتابهای چاپی فارسی زیاد نیستند. اکنون ما از شش فهرست آگاهی داریم که چهارتای آن در اروپا و امریکا تدوین شده است. (۲۵)

پایه کار استوری بر فهرست کتابهای فارسی موزه بریتانیا نهاده بود که در سال ۱۹۲۲، ا. ادواردس انتشار داده است. مدتی نسبتاً طولانی بعد از آن فهرستهای آربری (در سال ۱۹۳۷) و کاراتای (در ۱۹۴۹) از چاپ در آمدند و او توانست از آندو تنها در بخش «اضافات و اصلاحات» برای بخشهای نخستین کتاب بهره‌مند گردد. کتابهای چاپی (همراه با نسخه‌های خطی و گاهی آمیخته با آنها)، در برخی از

۲۵. فهرستهای کوچکی به زبان فارسی چاپ می‌شوند (درباره آنها بنگرید به کتابشناسی ایرج افشار، که پیش از این ذکر آن گذشت) و نشریه‌هایی که درباره تألیفات گوناگون فارسی آگاهی‌های گرانبهایی به دست می‌دهند ولی خود در شمار نشریه‌های کتابشناسی نیستند (مانند کتاب چهارجلدی تاریخ جراید و مجلات ایران تألیف محمد صدرهاشمی) جزو این شمار به حساب نیامده است. کتاب الذریعه که پیش از این از آن یاد کردیم، تا حدی در ریه، راهنمای کتابشناسی کتابهای چاپی به شمار می‌آید؛ زیرا هم درباره نسخه‌های خطی و هم درباره کتابهای چاپی اطلاعات به دست می‌دهد. نیز باید یادآوری شود که موثقرین، و شاید یگانه مآخذ کتابشناسی چاپی، برای همه نگاشته‌هایی که از سال ۱۸۶۷ تا ۱۹۴۷ در کشور هندوستان چاپ شده از آن میان کتابهای فارسی، راهنمای Quarterly Catalogues می‌باشد که به موجب قانون ثبت کتابها و جراید (ماده ۲۵ سال ۱۸۶۷) نشریات همه شهرستانهای هند و برمه در آنها قید گردیده است (و National India Bibliography از سال ۱۹۵۸ به بعد انتشار یافته است). استوری از این کاتالوگها بهره برده است.

فهرستهای کتابخانه‌های خاوری - یعنی ایران و هند و «دفاتر» ترکی، که یادش گذشت - نیز وارد شده‌اند.

روبهمرفته از معلوماتی که فهرستها درباره کتابهای چاپی می‌دهند، گذشته از اطلاعات صرف مربوط به کتابشناسی، خیلی کمتر از آنچه راجع به نسخه‌های خطی هست، می‌توان مطلب به‌دست آورد. زیرا این گونه فهرستها بیشتر فاقد شروط لازم هستند. پیش از این در سال ۱۹۲۴ ا.گ. براون نوشته بود فهرست نگاری علمی از کتابهای چاپ سنگی «خدمتی ارزنده به فن ایرانشناسی خواهد بود» (۲۶).

در سالهای اخیر رساله‌های کتابشناسی گرانبهایی در ایران و کشورهای دیگر چاپ شده که آگاهی‌هایی از کتابهای چاپی به‌دست می‌دهند، اما فهرست معقول و مستدلی (catalogue raisonne) که براون تهیه آن را خواسته بود هنوز به‌وجود نیامده است. می‌توان گفت که نخستین آزمایش در زمینه تألیف چنین فهرستی، همان فهرست کتابهای چاپ سنگی مجموعه شعبه لنینگراد انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم شوروی است که آن را اشچگلوا گرد آورده، هم اکنون در زیر چاپ است.

در گفتگو از فهرست کتابهای چاپی، نباید فهرستهای بنگاههای کتابفروشی را از یاد دور داشت. استوری، آنچنان که در متن کتاب خود یاد کرده، از فهرستهای برخی بنگاههای اروپایی که به‌خرید و فروش کتابهای خاوری می‌پرداخته‌اند مانند Luzac, Thornton, Harrassowitz و جز آنها بهره برده است؛ اما از اینکه آیا برخی از این فهرستها را دقیقاً با روش علمی مورد مطالعه قرار داده یا نه، سخنی به‌میان نیاورده است. (۲۷) شاید علت این امر آن بوده که کتابفروشیها تقریباً هیچگاه اینگونه نشریه‌های «زودگذر و ناپایدار» را نگاه نمی‌دارند، و مجموعه کامل آنها فوق‌العاده نایاب است. آگاهی‌هایی که فهرستهای تجارتي می‌دهند بیشتر نادرست است، اما برخی از آنها - بویژه کاتالوگهای حراج بنگاههای بزرگ مانند sotheby لندن و جز آن - گاهی دارای آگاهی‌های بسیار جامعی در باره نسخه‌های خطی و چاپهای خاوری، و حتی مجموعه کاملی از نسخه‌های خطی هستند که از مآخذ دیگر نمی‌توان اطلاعاتی درباره آنها به‌دست آورد. همچنین استوری آگاهی‌هایی درباره کتابهای چاپی فارسی را از نشریه‌های کتابشناسی بیرون می‌کشد. از این گونه است نشریه کتابشناسی خاورشناسی مانند bibliotheca orientalis تنظیم سنگر، *orientalistische Literaturzeitung* و جز آن (۲۸) و

26) E.G. Browne, A Literary History of Persia, IV, Cambridge, 1953 (reprint), P. 453-455.

۲۷. یان ریپکا در تقریظی که نوشته (ص ۳۵۸-۳۵۹) *Archiv X/1-2 (1938)*, orientalni

یادآور شده است که امکان دارد وی از فهرست بنگاههای کتابفروشی، برخی اطلاعات اضافی به‌دست آورده باشد.

پایان این بخش آمده است.

در جلد دوم، هر يك از بخشهایی که به رشته معینی از علوم اختصاص دارند، تقسیم‌بندی نشده، و همه تالیفات گوناگون بدون توجه به موضوع آنها پشت سر هم، به ترتیب تاریخ تألیف جای گرفته‌اند. شاید که گزیدن این شیوه ناشی از کمی حجم این بخشها باشد. با این همه جنان به نظر می‌رسد که دسته‌بندی جزء به جزء برحسب موضوع که در جلد یکم انجام گرفته، از بسیاری جهات مناسبتر بوده است، و امکان داشته که چیزی مانند آن در جلد دوم نیز انجام گیرد.

۳- مآخذ کتاب

بهترین روش برای چنین کاری آن است که مؤلف اطلاعات لازم را با توجه به کلیه تالیفاتی که با آنها ارتباط دارد، مستقیماً به واسطه مطالعه متون به دست آورده باشند، اما با شرایط دنیای کنونی انجام این کار پنداری بیش نیست، زیرا چنانکه گفتیم بیشتر متون تنها با صورت خطی موجود است، و این نسخه‌های خطی که در سراسر جهان پراکنده‌اند، همیشه در دسترس ما نیستند، و عمر يك نفر، بلکه چندین نفر برای انجام چنین کاری کفاف نمی‌دهد. پس طبیعی است که استوری تنها مقدار کمی از نسخه‌های خطی را توانسته است به‌رأی‌العین ببیند. وی هنگامی که در کتابخانه دیوان هند (India Office) کار می‌کرده، به نسخه‌های خطی موجود در آنجا مراجعه می‌کرده، و حتی می‌خواسته که همه نسخه‌های خطی این مجموعه را که ثبت و سیاهه نداشته‌اند «مفصلاً مورد بررسی قرار دهد»، (۲۲)، اما به علت انتقال به کمبریج از انجام این کار بازماند. (۲۳) (بنگرید به پیشگفتار او

۲۲. از مجموع ۵۲۵۰ نسخه خطی فارسی که در دیوان هست، تاکنون از کتابهای موسوم به مجموعه دهلی، که از بقایای کتابخانه‌های فرمانروایان مغول و مجموعه‌های دیگر هندی تشکیل شده، و شماره آنها پیرامون ۱۵۵۰ جلد می‌باشد (و در سال ۱۸۷۶ به دیوان هند آورده شده‌اند) و کتابهای دیگری که از سال ۱۹۰۲ تاکنون بر آن افزوده شده است، هنوز فهرستی انتشار نیافته (و هم‌اکنون مشغول تنظیم آن هستند).

کتابهایی که از سال ۱۹۳۵ تا ۱۹۳۹ وارد دیوان هند شده، در فهرست کتابهای اسلامی ا.ج. آربری ثبت شده است:

A.J. Arberry (Hand-list of Islamic manuscripts acquired by the India Office Library, 1936-8 (JRAS, 1939, III, P. 353-396).
و نیز در: Notes on Islamic manuscripts recently acquired by the India Office Library (Islamic culture, XIII/4 (1939), P. 430-458).

بنگرید به: S.C. Sutton, A guide to the India office Library, p. 36,-34) and...

۲۳. استوری نزدیک به همه نسخه‌های خطی نگاشته درباره تاریخ هند را که ثبت و سیاهه نداشته‌اند، در بخشهای مربوط کتاب خود آورده است. صورت بیشتر تالیفاتی را نیز که موضوعی دیگر

برچاپ دوم، سال ۱۹۳۵)

وی گاهی موفق می‌شد که نسخه‌های خطی مجموعه‌های دیگر را نیز به‌کمبریج بیاورد، اما شماره آنها زیاد نبوده است. به‌اقترب احتمالات امکان دارد که او در کتابخانه دیوان هند از برگه‌های فیش نیز استفاده کرده باشد.

استوری، بخش غیر عمده آگاهی‌های خود را با بررسی کتابهای چاپی فارسی - چه چاپهای خاوری، به‌ویژه چاپهای سنگی، و چه چاپهای علمی اروپایی از متون فارسی، و یا ترجمه از فارسی - به‌دست آورده است. باید به‌یاد داشت که بررسی کتابهای چاپ خاوری (یعنی فرآورده‌های کتابهای فارسی که نه به‌منظور علمی و نه با وسایل علمی در خاور چاپ می‌شود) در این مورد عملاً فرقی با بررسی نسخه‌های خطی ندارد. استفاده از چاپهای علمی متون، همچنین از ترجمه‌های علمی، بیشتر مقرون به‌نتیجه است، زیرا علاوه بر خود متن معمولاً اطلاعات اصولی از نگارنده کتاب، از مآخذ و منابع آن تألیف و از نسخه‌های خطی آن و مطالب دیگر (که بیشتر در فهرستها آورده نمی‌شود) به‌دست می‌دهند، و به‌عقیده ما استوری قسمت اعظم کتابهای چاپی علمی را که می‌شناخته، از دید خود گذرانده است. (۳۳)

اما منابع عمده کار استوری همانا فهرستهای کتابهای خطی بوده است. وی از ۱۵۹ فهرست و صورت و یادداشت درباره نسخه‌های خطی بهره برده است. کارهایی که او در مورد صورتهای معین (لیستهای ویژه) و یا نسخه‌های خطی کتابهای معین انجام داده است، در اینجا به‌حساب نیامده است. از این رقم ۹۳ فقره به‌نسخه‌های خطی موجود در مجموعه‌های اروپایی باختری، شوروی و امریکا، و ۲۷ فقره به‌مجموعه‌های نسخه‌های خطی هند، ۳۱ به‌ترکیه، ۳ به‌مصر، و تنها ۵ فقره به‌ایران اختصاص دارد.

بسیاری از این فهرستها، به‌ویژه فهرستهای اروپایی، آگاهی‌های کمابیش مبسوطی از نسخه‌های خطی به‌دست می‌دهند. اما بعضیها نیز هستند که به‌گزارش کوتاهی بسنده می‌کنند، و بالاخره بسیاری دیگر، به‌ویژه همه «دفترهای ترکی» عبارت از صورت و سیاهه‌های ساده الفبایی و مانند آن هستند. متأسفانه استوری حتی از فهرستهای خوب نیز همیشه نتوانسته است همه اطلاعاتی را که لازم داشته به‌دست بیاورد. اشکال عمده‌ای که غالباً پیش می‌آمده عبارت بوده است از نبودن مشخصات کامل موضوع و ساختن کتاب، به‌ویژه نیاوردن فهرست بابها و فصلها و مآخذی که در کتاب موصوف مورد استفاده واقع شده است.

→ داشته‌اند در راهنمای خود به‌دست داده است، بنگرید به:

S.C. Sutton, A guide to the India office Library, P. 36. حاشیه یکم

۲۴. گویا استوری به‌چاپهای شوروی و نیز تا اندازه‌ای به‌چاپهای تازه ترکی حتی فارسی، که بی‌ترتیب و با تأخیر زیاد می‌رسیده‌اند، کمتر از همه دسترسی داشته است.

گاهگاه چنان کتابهایی انتشار می‌یابد. تألیفات سده‌های میانه، در باختر، و نیز در خاور، بویژه تألیفات علمی - و یا به عبارت درستتر عالمانه - جنبه اختلاطی و التقاطی داشتند، و نوعها، سبکها و فرمها و جز آن کاملاً و یا به درستی از هم جدا نمی‌شدند. این ویژگیها به حد کمال در بیشتر تألیفات فارسی نیز دیده می‌شود.

در میان تألیفاتی که استوری یاد و گزارش کرده است، می‌توان نمونه‌های زیادی نشان داد که در يك تألیف، از انواع گوناگون ادبیات و رشته‌های گوناگون علوم سخن رفته است، و حتی در میان نوع واحد، فرمها و سبکهای چندی گنجانیده شده است. (۳۳)

تألیفات تاریخی نه تنها دارای مطالب پراکنده‌ای درباره جغرافیا هستند، بلکه در آنها فصلهای جداگانه‌ای به‌گیاشناسی و جغرافیا اختصاص یافته است. (۳۴)

و نیز زندگینامه مؤلفان کتابها به قلم خودشان، که فصلهای کاملی از زندگینامه کسان عمده و بنام در آنها گنجانده می‌شده، و بدین گونه غالباً همین زندگینامه‌ها مبنای تاریخهای محلی قرار می‌گیرند. گاهی تاریخ دودمانی که در روزگار مؤلف فرمانروایی داشته، و یا شهرستان و شهری که مؤلف در آن می‌زیسته بخش عمده تاریخ عمومی جهان را تشکیل می‌دهد. در تذکره‌های شعرا، سرگذشت پیامبران و اولیا، و در زندگینامه اولیای دین از شعرا سخن به میان می‌آید.

در کتابهای جغرافیا، بابها و فصلهایی به تاریخ يك شهر، يك ناحیه و یا يك کشور اختصاص داده می‌شود، و قابل توجه است که گاهی از این نگاهته‌ها، بیش از نگاهته‌های ویژه رویدادهای آن ناحیه می‌توان مطالب مهم تاریخی درباره آن ناحیه به دست آورد.

از مجموعه‌های لطایف و ظرایف می‌توان به قطعاتی از رویدادهای تاریخی، و در

۳۳. برای آگاهی بیشتر از علل برخی از این احوال، بنگرید به:

F. Rosenthal, A History of Muslim Historiography, London, 1952, P. 89,91, 92,94,95,98,102...

۳۴. حتی در تألیفاتی که ما آنها را جزو ادبیات هنری می‌دانیم، این گونه مطالب آورده شده است. مثلاً بنگرید به مجموعه به نام داستانهای تاریخی و پندآموز جوامع الحکایات و لوامع الروایات عوفی که در آن فصل مشبعی به جغرافیا اختصاص داده شده است. در نسخه اصلاح شده مرزبان نامه و روضة العقول نیز که در اواخر سده سیزدهم و آغاز چهاردهم در هندوستان نگاهته شده است (و گویا نسخه منحصر به فرد آن در مجموعه شعبه لنینگراد انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم شوروی، به شماره ۳۲۷ نگاهداری می‌شود)، فصلی درباره جغرافیا دارد (بنگرید به گفتار: م. آ. صلاح‌الدین‌اف، اطلاعاتی از جغرافیای ریاضی در کتابهای فارسی در پایان سده سیزدهم یا آغاز چهاردهم، در کتابهای سرزمینها و ملت‌های خاور، جلد ۳، مسکو، ۱۹۶۴، ص ۱۸۲-۲۸۸).

تاریخهای محلی به افسانه‌هایی از داستانهای ملی برخورد، در داستانها، گاهی فصلهای کاملی عیناً از کتابهای مربوط به قرآن و تاریخ و جغرافیا نقل می‌شود. (۳۵)

منظومه‌هایی که به پیروی از شاهنامه سروده شده‌اند، در واقع تاریخهای موزون و مقفی هستند، و چند تاریخی که به صورت منظوم ساخته شده‌اند، چیزی جز ستایشنامه‌های شاعرانه نیستند، و اینچنین و آنچنان.

اینها مطالبی است که بر پژوهندگان بخوبی روشن می‌باشد، و ما از آنها یاد می‌کنیم تا کسانی که می‌خواهند از تألیف حاضر بهره‌مند گردند، پیوسته به یاد داشته باشند که مطالبی که در ابواب و فصول عدیده (و گاهی در یک فصل) از یک تألیف آمده است، غالباً ممکن است به قسمتهای مختلف طبقه‌بندی استوری مربوط باشد، و این قسمتها ممکن است از حیث اهمیت نسبت به رشته‌های گوناگون دانش کنونی، یکسان نباشند، اما در هنگام طبقه‌بندی نمی‌توان اهمیت راپایه کار خود قرار داد، بلکه باید یکی از ویژگیهای عمده تألیف را پایه کار قرار داد، تا آن را به صورت «نوع» و «تیپ» درآورد، و استوری همین روش را به کار برده است. پیداست که در اینصورت اشتباهایی رخ دهد، و چنین لغزشهایی نیز رخ داده است، ولی بطور کلی این اشتباهها ناشی از خود مآخذ کار استوری است.

چنانکه گفته شد استوری نمی‌توانسته است جز مقدار کمی از مآخذ را که یاد کرده است، شخصاً از نظر بگذراند، بنابراین درستی گفته او تا اندازه زیادی وابسته به درستی و اعتبار اطلاعاتی است که وی توانسته است از فهرستها و سیاهه کتابهای خطی و چاپی و دفترهای کتابشناسی و اطلاعات مختصری که دیگران به او داده‌اند، به دست آورد، و چنانکه می‌دانیم این مراجع همیشه رضایتبخش نیستند.

طبیعی است که استوری خود نیز در ارزشیابی و شناسایی مطالب دچار اشتباهاتی شده است، (۳۶)، اما این مسأله نباید موجب شود که ما در سودمندی طبقه‌بندی او تردید روا داریم.

و.ف. مینورسکی در تقریظی که به جزی سوم «ادبیات فارسی» تاریخ ایران و

۳۵. مثلاً در یکی از روایتهای داستانی درباره اسکندر مقدونی (اسکندرنامه خطی شعبه لنینگراد، انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم شوروی، شماره ۵۱۲۷) قطعه‌های نسبتاً مفصلی از کتابهای تاریخی، جغرافیایی «معیشتی» و از تفاسیر گوناگون و حدیث نقل شده است، و در یکی از روایتهای داستان مربوط به ابومسلم و شمه‌ای از رویدادهای تاریخی دیده می‌شود.

۳۶. مثلاً مقصد الاقبال السلطانیه که زندگینامه مردان بنامی است که در شهر هرات به خاک سپرده شده‌اند، در بخش تاریخهای محلی یاد شده است، در صورتیکه کتاب ملازاده که زندگینامه مردان بنام مدفون در شهر بخارا را در بر دارد، در بخش «تراجم احوال» آمده است. از این گونه نمونه‌های بسیار دیگری نیز می‌توان آورد.

جران(۳۷) نوشته‌است، چنین می‌گوید که استوری در نگاشته خود برای تقسیم په‌ابواب و فصول بیش از اندازه لازم طول و تفصیل (Elaborate) داده است، و شاید عملاً بهتر بود که همه نگاشته‌های تاریخی و سرگذشت و زندگینامه‌ها با رعایت تاریخ نگارش در يك ردیف جای داده شود. با این پیشنهاد نمی‌توان موافقت کرد، و استوری حق داشته که آن را نپذیرد؛ اگرچه مینورسکی برای این کار دلایلی داشته است. و گذشته از تردید در صحت این طبقه‌بندی، آوردن همه نگاشته‌ها با رعایت تاریخ آنها در يك جا، فرصت می‌داد که تا اندازه‌ای يك تصویر کلی از تطور تاریخ‌نگاری فارسی به‌دست آید. اما بهر حال این تصویر نمی‌توانست جامع و کامل باشد، زیرا پیداست که از کتابهایی که به‌دست ما نرسیده در آن سخن به‌میان نمی‌آمد، و مهمتر از همه اینکه در يك چنین «جریان سریع» وقایع تاریخی کس به‌دشواری می‌توانست راه به‌جایی ببرد، و مشخصات اصلی و قابل توجه کتابها، در آن سیلاب تند به‌کلی گم می‌شد.

طبقه‌بندی استوری مبتنی بر بررسی و پژوهش دقیق در مآخذ بشمار بوده و در حال حاضر مناسبترین روش شمرده می‌شود،(۳۸) و نارساییهای آن را با اشاره و ارجاع چند جانبه، به‌فصول گوناگون موضوعها، و فهرستهای راهنما، و از جمله فهرستهای نماینده وقایع تاریخی، می‌توان تا اندازه‌ی زیادی جبران کرد.(۳۹)

۵ - مزایا و معایب کتاب استوری

ارباب بصیرت کتاب استوری را با اهمیت بسیاری استقبال کرده و بر بخشهای

37) BSOS, IX/1(1937), P. 253-255.

۳۸. ك. كاهن درباره طبقه‌بندی بروکلمان از لحاظ کتابهای تاریخی (که صرفاً از نظر زمانشناسی تنظیم شده است) نظر مخالف دارد، او می‌نویسد: «هر تاریخ‌دانی به‌جای او بود خود کتابها را گروه‌بندی می‌کرد (نه نویسندگان آنها را)، تا بدین ترتیب همه مآخذی که در بخشی از تاریخ باید مورد استفاده قرار گیرد، در یکجا گرد آورده باشد»:

(Cl. Cahen, Editing Arabic Chronicles, P. 4).

با این همه مقایسه شود با نظریات ما در صفحه ۱۱۴ از مقاله‌ای که در یادداشت ش ۳۹ از آن یاد کرده‌ایم.

۳۹. مسأله اصول دسته‌بندی مطالب را من در گفتاری درباره تنظیم مجموعه زیست‌کناس‌شناسی تاریخ ادبیات فارسی و تاجیکی در مجله ملتهای آسیا و آفریقا، سال ۱۹۷۰، شماره ۳، ص ۱۰۴-۱۱۹، با شرح و بسط بیشتری نوشته‌ام.

گوناگون آن تقریظها نوشته‌اند، (۴۰) از آن میان هینز نوشت: «همه کسانی که با تاریخ و فرهنگ ایران و سرزمینهای مجاور آن در دوران اسلامی سروکار داشتند، درکار خود آشکارا يك جای خالی احساس می‌کردند که نگاشته بسیار دقیق پروفیسور استوری آن را پر کرد. باید اعتراف کرد که نگاشته ج. آ. استوری - بی‌هیچ شك و تردید - شایسته آن است که بزرگترین خدمت علمی از لحاظ مطالعه خاور نزدیک... و گواه اخلاص مداوم و صادقانه نگارنده آن نسبت به مسأله‌ای شمرده شود که با همه ارزش و اهمیتش تاکنون مورد توجه واقع نشده بود» (۴۱).

تقریظ نویسان دیگر نیز با عبارتهای مشابه آن اظهار عقیده کرده‌اند؛ لیکن تاکنون کسی معایب و محاسن کتاب استوری را به تفصیل مورد بررسی و تحلیل قرار نداده است. این مطلب دارای چنان اهمیت بزرگ علمی است که باید موضوع پژوهش ویژه قرار گیرد، و در اینجا جز به صورت بسیار فشرده و کلی نمی‌توان از آن سخن گفت. گذشته از آنکه موضوع کتاب استوری بطور کلی از دید ایرانشناسی حائز اهمیت بسزا است (و ما بعداً باز به این مطلب اشاره خواهیم کرد)، این کتاب خود دارای ویژگیهای خاص خود نیز هست، که بر ارزش آن می‌افزاید.

نخست، چنانکه پیش از این یاد شد، برای طبقه‌بندی مطالب روش مناسبی برگزیده است. دوم اینکه آگاهیهای ارزشمندی از زندگانی نگارندگان و در بیشتر موارد از احوال کسانی که به نحوی با آنان در پیوند بوده، به دست می‌دهد. سوم اینکه دارای اطلاعات مبسوطی است از نسخه‌های خطی (با فهرستها و راهنماهای کامل از تاریخ نوشتن و عیوب و نقایص آنها) و اطلاعات کتابشناسی از چاپها، ترجمه‌ها و جز آن، و

۴۰. ما از تقریظهای زیر آگاهی داریم: H. Ritter-OLZ, 1928, No12 ستون ۱۱۲۷-۱۱۲۱ (بر بخش یکم، ادبیات قرآنی). و J. Horovitz-ZDMG ۸۳ (۱۹۲۹) ص ۱۸۳-۱۸۴ (بر همان بخش)، و V. Minorsky Bsos (۱۹۳۵) VIII/۱، ص ۲۵۵ - ۲۵۷ (بر بخش دوم، تاریخ عمومی)، و همان مینورسکی IX/1 Bsos (۱۹۳۷)، ص ۲۵۳-۲۵۵، (بر بخش سوم، تاریخهای خصوصی ایران و جز آن). و نیز همان مینورسکی در همانجا (سال ۱۹۴۰)، X/2، ص ۵۳۹-۵۴۱ (بر بخش چهارم، تاریخ هند) و Lescot BEOIF Damas سال (۱۹۳۸-۳۷)، VIII/VII، ص ۲۸۱-۲۸۳ (بر جزء دوم و سوم). و W. Hinz ZDMG (۱۹۳۷)، ۹۱، ص ۷۵۶-۷۵۸ (بر جزء دوم و سوم). و J. Rypka G. Morgenstierne - Actaorientalia (۱۹۳۸)، ص ۲۳۹-۲۳۸، (بر همان جزءها). و C. N. seddon GRAS. (۱۹۳۸) ص ۲۶۸-۲۶۹ (۱۹۳۸)، XVII/III، ص ۲۳۸-۲۳۹، (بر همان جزءها) و H. Retter - oriens (۱۹۵۵) 8/1، ص ۱۴۲-۱۴۵ (بر جزء پنجم، زندگینامه‌ها) و R. N. Frye Journal of the American Oriental society, 75/3 (1955) ص ۱۹۸، (بر همان جزء). و ایرج افشار، راهنمای کتاب، س ۱، ش ۲، ۱۳۳۷ هـ/خ ۱۹۵۸، ص ۱۸۶-۱۸۷ (بر جلد دوم بخش یکم، جغرافیا و جز آن).

۴۱. ZDMG, 91 (1937), p. 756, 758

بالاخره در آماده کردن کتاب برای چاپ دقت فوق‌العاده‌ای به کار رفته (۴۱)، تا آنجا که آن را نه تنها يك اثر لازم، بلکه کاملاً معتبر و مطمئن ساخته است.

نقایص کار استوری را باید به تفصیل بیشتری بررسی کرد؛ زیرا این امر امکان می‌دهد که با چاپ حاضر (روسی) بهتر آشنا گردیم، و تا اندازه‌ای می‌تواند راه را برای تهیه راهنمای کاملتری هموار سازد.

پیش از این (ص ۱۰) گفتم که برای کسی که درصدد تهیه چنین اثری است، بهترین شیوه کار همانا مراجعه مستقیم به متون یاد شده در این اثر و همه کتابها و رساله‌هایی است که به زبانهای خاوری و باختری درباره آن اثر نگاشته شده است. استوری در بسیاری موارد به همین روش رفتار کرده است، اما پیداست که در این شرایط به آسانی نمی‌توان همه مآخذ را مورد بررسی همه جانبه قرار داد، بویژه اگر این کار تنها به دست يك تن انجام گیرد. بدین منوال باید نظر عتاب‌آمیز ك. کاهن را که گفته است اثر استوری از کتابهایی که به روزگار ما نرسیده‌اند اطلاعاتی به دست نمی‌دهد باید به کل مطرود دانست. (۴۲)

هیچ تردیدی نیست که بررسی دقیق مأخذشناسی در کلیه تألیفاتی که به ما نرسیده است نه تنها از دید تاریخ ادبیات ایران و تاجیکستان، بلکه از لحاظ تاریخ ادبیات عرب و به اندازه‌ای کمتر، تاریخ ادبیات ترك، که هر دو با آن رابطه و پیوند دارند، آگاهیهای بسیار ارزشمندی به دست می‌داد. و در نتیجه چنین طرز مطالعه و تحقیق، می‌توانستیم از گسترش و تکامل رشته‌های عریده ادبی، و از پیوند و تأثیر متقابل نویسندگان و حتی ادبیات گوناگون در یکدیگر و جز آن، تصویر کاملتری به دست بیاوریم. (۴۳) نیاز به چنین کاری سال به سال بیشتر می‌شود، و باید امیدوار بود که روزی به ثمر برسد.

اما این مسأله برای استوری مطرح نبود، بویژه که اگر وی درصدد انجام آن برآمده بود، تاکنون کتابی را که مورد بررسی است در دست نداشتیم. روشن کردن منابع و مآخذ، دست کم مستلزم خواندن کلیه تألیفاتی است که مورد بررسی قرار می‌گیرند، و آیا نیاز به توضیح است که انجام آن، چه کار پر زحمت و توانفرسایی است، و چه مایه وقت باید صرف آن گردد؟

۴۲. «کتاب با چنان دقتی فراهم آمده و از چنان توده عظیم فهرستها بهره‌گیری شده که تنها پس از مراجعه و بهره‌مندی مستمر و طولانی می‌توان به ندرت چند قلم‌افتادگی در آن یافت»:

V. Minorsky - Bso, VIII (1935), p. 256

۴۳. او این ادعا را تنها با مقابله اثر استوری با اثر ك. بروکلیمان مطرح کرده است (مقایسه شود با صفحه ۸ حاشیه ۱۶).

۴۴. تهیه صورت خلاصه از کتابهایی که به ما نرسیده‌اند، از نظر علمی مفید، یعنی برای مقابله و شناخت نسخه‌های خطی که قبلاً ناپیدا بوده‌اند، نیز سودمند است.

از این حیث نیز نمی‌توان به استوری خرده گرفت، که اطلاعات درباره کتابهای از میان رفته را که در کاتالوگها و فهرستهایی که از آنها بهره‌مند بوده، در نگاشته خود نگنجانیده است. زیرا این اطلاعات در همه کاتالوگها موجود نیست و موجب آن می‌شد که برحجم... اطلاعاتی که در کتاب آمده است بیفزاید.

اکنون برگردیم به نقایص شخصی که طبعاً در کار هر دانشمندی دیده می‌شود: استوری مطلبی را که در بالا آوردیم، و آن اینکه ایرانشناسان به داشتن کتابی مانند تاریخ ادبیات عرب نگاشته بروکلیمان، نیاز مفرط دارند، مورد توجه قرار نداده، و مطالب نگاشته خود را بطور کلی «فرموله» نکرده بود، و نیز حدود کار خود را از حیث زمان نگارش کتابها مشخص نکرده بود. تنها در يك جا یاد کرده است که نمی‌خواهد اطلاعاتی از نگاشته‌های تاریخ‌نویسان معاصر ایران به دست بدهد، زیرا این کار از مرز کتاب او بیرون است. (۲۵) بدین قرار باید چنین نتیجه گرفت که غرض نگارنده آن بوده که کتاب او تنها ادبیات قرون وسطایی (به معنی گسترده کلمه، یعنی از نگاشته‌های نویسندگان سده بیستم آنهایی را که در واقع سنن ادبی سده‌های میانه را دنبال می‌کنند) را در برگیرد. اما استوری درباره نگاشته‌های نویسندگان متأخر همیشه از آن نظر پیروی نمی‌کند: وی در بخشهایی که به تاریخ نوین (دودمان پهلوی و جز آن) اختصاص دارد، برخی از نگاشته‌های تاریخ‌نویسان ایران را که کمابیش بر پایه روشهای علمی نگاشته شده‌اند، در کتاب خود آورده است، و کوشش کرده است که در بخشهای مربوط به کتابهای تراجم احوال و جغرافیا، کتابهای علمی معاصر فارسی را بگنجانند.

یکی دیگر از نقایص مربوط به شخص نگارنده، این واقعیت است که استوری همه موضوعها و ادوار تاریخی را یکسان و به یک نظر مورد توجه قرار نداده است. چنانکه در بخش مربوط به تاریخ ایران و کشورهای دیگر، بطور کلی درباره نویسندگان قدیمتر و نوشته‌های آنان خیلی بیش از نگارندگان و نگاشته‌های سده هجدهم و نوزدهم قلمفرسای کرده است (مثلاً اطلاعاتی که از نگاشته‌های مهم مربوط به تاریخ زندیان داده شده، بسیار کوتاه و ناچیز است). این مطلب درباره نسخه‌های دستنویس نیز صدق می‌کند، بدین معنی که آگاهیها درباره نسخه‌های دستنویس کتابهایی که بعدها نگاشته شده بسیار اندک است، و بیشتر به تاریخ نوشتن آنها و نکته‌هایی از این گونه اشاره نشده است؛ که البته قابل چشم‌پوشی نمی‌باشد.

از پاره اشتباههایی که در طبقه‌بندی مطالب رخ داده است، پیش از این سخن گفته‌ایم؛ اکنون باید این نکته را نیز بیفزاییم که استوری از ادبیات خاورشناسی روسی، بویژه شوروی، به اندازه کفایت بهره نگرفته است. وی با برخی از نگاشته‌های مهم روسی

تنها از دست دوم آشنایی داشته، از برخی دیگر به کلی ناآگاه بوده است. (۴۶) و پیداست که این کمبود در بخش نگاهشده‌های مربوط به تاریخ آسیای میانه بیشتر به چشم می‌خورد. به‌درازا کشیدن کار چاپ کتاب نیز معایب چندی به‌وجود آورده است. چنانکه پیش از این یاد کردیم، نگاهشده استوری به‌تفاریق چاپ شده است؛ بدین گونه که جزء یکم آن در سال ۱۹۲۷ و جزء آخر در سال ۱۹۵۸ از چاپ بیرون آمده است. پیداست که نگارنده درمیانه نشر جزوه‌های تازه، برای تکمیل و تصحیح جزوه‌های چاپ شده مطالب تازه‌ای به‌دست می‌آورده و آنها را به‌عنوان Additions and Corrections به‌جزوه‌های تازه می‌افزوده است.

درباره اصلاحات و اضافاتی که در بخش دوم جلد یکم گنج‌انیده شده به‌نوبه خود اصلاحاتی در جلد دوم آمده است، و بالاخره برخی اضافات و اصلاحات (که گویا نگارنده نتوانسته است در بخش Additions and Corrections بگنجاند) را در فهرست راهنما آورده است، و این افزودگی‌ها و دستبردگی‌های مکرر که در چنین نگاهشده‌ای غیرقابل اجتناب بوده است، استفاده از کتاب را دشوار ساخته است.

بالاخره به‌درازا کشیدن چاپ باعث شده که استوری به‌چاپ همه اصلاحات و افزودگی‌هایی که گرد آورده بود توفیق نیابد، و تنها گزیده‌ای از آنها را در بخش یکم از جلد دوم بگنجاند. و نیز به‌علت طول مدت چاپ و نشر کتاب بوده که تا اندازه‌ای از میزان اشاره و ارجاع همه‌جانبه به‌مآخذ کاسته شده است.

حالا می‌پردازیم به‌معایی که موجبات آنها تا اندازه بسیار، هم اکنون نیز وجود دارد، و تا روزی که از میان برداشته شود، در کار کسانی که بخواهند عمل استوری را ادامه دهند، تأثیر خواهد گذاشت.

پیش از همه باید از عیوبی که ناشی از مآخذ و منابع کار است یاد کنیم: پایین بودن سطح علمی بیشتر کاتالوگها و فهرستهای کتابهای خطی، ناقص و مغلوط بودن مطالبی که در آنها یاد شده است، فقدان اطلاعات از خواص و ساختمان نگاهشده‌ها و ادبیات رشته مربوط به آنها. همه اینها در مواردی که استوری امکان دسترسی مستقیم به‌متن خطی یا چاپی مورد نیاز نداشته، ناگزیر در نگاهشده او معایی پدید آورده است. علاوه بر نبودن اطلاعات در مآخذ و منابع مورد استفاده، نقص نسبی توضیح برخی از مسائل (مانند گزارش زندگینامه گروهی از نگارندگان و محتوای پاره‌ای از نگاهشده‌ها، و گاهی فصلهای کاملی از قسمت تاریخی) که بطور کلی مورد بررسی قرار نگرفته‌اند، نیز در این امر دخیل

۴۶. باید یادآوری شود که استوری در سالهای پایان زندگی جداً مشغول آموختن زبان

روسی بوده است. بنگرید به:

G.M. Meredith-Owens-JRAS. 1967, Pt 3/4, P. 182.

بوده است.

علت مهم دیگر يك رشته معایب نیز عبارت از مشکل دست نیافتن به مآخذ است. پیش از این گفتیم که بروشورها و کاتالوگهای بازرگانی که گاهی دارای آگاهیهای ارزشمند و نامکرر هستند، حتی در کتابخانه‌های بزرگ جهان نیز نگهداری نمی‌شوند و همه فرآورده‌های علمی (مقالات) مورد نیاز کشورهای اروپایی را به آسانی نمی‌توان در یکجا گرد آورد. ضمناً آشنا نبودن استوری به اندازه کفایت با ادبیات روسی و شوروی نیز تا اندازه‌ای در این امر مؤثر بوده است.

از همه بدتر مسأله فرآورده‌های چاپی است که در کشورهای خاوری پخش می‌شود. مثلاً هیچ کتابخانه‌ای در جهان مجموعه کاملی از کتابهای چاپ سنگی و چاپ حروفی که در ایران منتشر شده است ندارد. این نظراً درباره نشریات افغانی، هندی، ترکی و جز آن نیز می‌توان داد. بعلاوه، حتی به اعتراف خود ایرانیان، دفترهای راهنمای کتابشناسی که اکنون در کشور منتشر می‌گردند، همه فرآورده‌های چاپی را در بر ندارند؛ بویژه مطبوعات و نشریات شهرستانها که گاهی در میان آنها می‌توان به آثار بسیار ارزشمندی دست یافت. پیداست که در چنین شرایطی، استوری نمی‌توانسته است همه ادبیات مورد نیاز را در نظر بگیرد،^{۴۷} چنانکه اخلاف او نیز بر این کار توانایی نخواهند داشت.

استوری جراید و مجلات ایران را نیز مورد بررسی و پژوهش قرار نداده است، چنانکه خود در پایان بخش یکم از جلد دوم پس از یادی، از دو مقاله جغرافیایی چاپ شده در مطبوعات ایران، گوید: «ذکر این دو مقاله (و چند مقاله دیگر) به هیچ وجه نشانه آن نیست که من جراید و مجلات ایران را به شیوه اصولی و منظم مورد بررسی قرار داده‌ام. این کار به گردن اخلاف من است، و می‌تواند نتیجه‌های بسیار سودمندی به بار آورد»^{۴۸}. بدین قرار استوری از مندرجات سودمند جراید و مطبوعات ایران و افغانستان درباره نویسندگان مختلف و نگاهشده‌های آنان بهره نگرفته است؛ نه از آن جهت که به ارزش و اعتبار آنها پی نبرده بوده، بلکه از آن جهت که غالباً به آنها دسترسی نداشته است.

نقصهایی که در اینجا بر کتاب استوری بر شمریم، در واقع توقعاتی است که در حد «کمال مطلوب» از چنین نگاهشده‌ای می‌توان داشت، لیکن روشن کردن علل این کمبودها ناگزیر ما را به این نتیجه می‌رساند که این انتظارات نه تنها در روزگاری که استوری به فراهم آوردن نگاهشده خود می‌پرداخت انجام شدنی نبوده، بلکه تا اندازه بسیاری هم اکنون که سطح علوم، چاپ، بازرگانی و مبادله نگاهشده‌ها و پخش آگاهیها درباره

۴۷. مثلاً تذکر استوری در فهرست متمم اختصارات بخش دوم از جلد یکم درباره قاموس کتب و اعلام «الذریعه الی تصانیف الشیعه» شایان توجه است. آنجا که گوید: «جای تأسف است که امکان نداشتم که از این کتاب کاملاً بهره‌مند گردم. من سفارش ارسال آن را در سال ۱۹۴۳ به کتابفروشی داده بودم، اما در سال ۱۹۵۱ به دستم رسید که قسمت اعظم این مجلدات از چاپ در آمده بود.»

48) PL, II. P. 191.

کتابشناسی خاوری پیشرفت آشکار کرده است، انجام شدنی نمی‌باشد. حتی اشتباهاتی که اساساً ناشی از علت‌های مشخص بوده‌اند، تنها هنگامی قابل رفع هستند که برای پژوهش‌های علمی در رشته خاورشناسی، برای تعاون علمی، سازمانی بنیاد گردد؛ و می‌دانیم که چنین سازمانی هنوز در کشورهای خاوری، و حتی در اروپا و اتحاد جماهیر شوروی نیز وجود ندارد.

پس باید یادآور شد کمبودهایی که در بالا یاد کردیم ناشی از نقص درک و احاطه به مطلب یا روشن نبودن مآخذ است، و مآخذی که استوری در دست داشته بهر اندازه رسا و روشن بوده، نگاشته او نیز از دقت و اعتبار تمام برخوردار گردیده، و یکی از بهترین آثار موفقیت‌آمیز خاورشناسی اروپایی به‌شمار می‌رود.

با وجود مآخذ تازه فراوانی که در نگاشته استوری نیامده، و حتی تا اندازه‌ای، درست به‌همین علت، با مراجعه به آن به آسانی می‌توان به مآخذ تازه دست یافته پی بردو مورد بررسی قرار داد، نیاز به این کتاب سال به سال افزون‌تر می‌گردد. هـ. ریتز در تقریظ خود بر بخش دوم جلد یکم نوشته است: «مایه تأسف است که اثر ثروت هنگفت نسخه‌های خطی کتابخانه‌های خاور، تنها تا جایی که فهرست‌نویسی شده و یا در معرض استفاده دانشمندان قرار گرفته است می‌توان بهره‌برداری کرد. با اینهمه در آینده کار تهیه‌کنندگان این گونه فهرست‌های نسخه‌های خطی در سایه نگاشته استوری فوق‌العاده آسان خواهد شد.» (۲۹). در واقع تنظیم فهرست کامل و جامع از نسخه‌های خطی فارسی، بدون مراجعه به نگاشته استوری در حال حاضر قابل تصور نیست. بسیاری از غلطها و اشتباهها و گاهی کم اعتباری علمی برخی از فهرست‌های کتابهای خطی که در سالهای اخیر در کشورهای خاوری و اتحاد جماهیر شوروی چاپ شده ناشی از آن است که نگارندگان آنها به این کتاب آشنا نبوده و یا به اندازه کافی از آن استفاده نکرده‌اند.

به گفته و.ف. مینورسکی (۵۰)، نگاشته استوری نه برای خواندن، بلکه برای «آموختن و کسب معلومات» نگاشته شده است. ارزش آموزشی آن بسیار روشن است؛ زیرا به جای کند و کاو فراوان در فهرست‌های متعدد، که بیشتر نایاب نیز هستند،

می‌توان از این کتاب آگاهیهای کافی و وافیه از نگارندگان و نگاشته‌های آنان و نسخه‌های شناخته شده این تألیفات و مطبوعات، با ذکر همه مآخذ لازم کتابشناسی به دست آورد. لیکن نگاشته استوری بسیار بیش از این گونه، آگاهیهای عملی و «سودآور» به دست می‌دهد، و ما می‌خواهیم از سه جنبه آن که اهمیت ویژه‌ای به این نگاشته می‌بخشد سخن گوئیم:

(۱) برای آموختن تاریخ عمومی که در آن آمده، مانند تاریخ‌نگاری، جغرافیا،

49) Oriens, 8/1 (1955), P. 142.

50) BSOS, VIII/1 (1935), P. 255.

ریاضیات، ستاره‌شناسی و جز آن، منبع بزرگی شمرده می‌شود، بویژه از دید پژوهش در تاریخ‌نگاری فارسی اهمیت بسیار دارد. همچنین برای بررسی تاریخ سرزمینهایی مانند: ایران، هند، افغانستان و آسیای میانه مواد دست اول نشان می‌دهد؛ زیرا در این نگاشته آگاهی‌های گوناگون از منابع پراکنده بسیاری که تاریخ این سرزمینها باید به‌استناد آنها نگاشته شود، در یکجا گردآوری شده است (۵۱).

۲) فهرست چاپها و ترجمه‌ها، چنانکه ز. ف. مینورسکی (۵۱)، اظهار داشته است، نشان می‌دهد که چه کارهایی تاکنون شده و چه کارهایی باید در آینده در این زمینه انجام گیرد، و در بخشهای گوناگون ادبیات ایران و تاجیکستان بر مبنای مسائلی که این بخشهای ادبی روشن می‌کند، تجدید نظر گردد. بدین قرار نگاشته استوری، ما را برای پژوهشهای بعد در زمینه‌ای که موضوع بحث وی بوده، یاری و راهنمایی می‌کند.

۳) مطالبی که استوری ارائه داده است بخودی خود می‌تواند پایه و مایه پژوهشهای گوناگونی باشد که رویهمرفته با تاریخ ادب و فرهنگ ایران پیوستگی دارند؛ تنها چیزی که مهم است اینکه پرسشهایی که درباره این مطالب عنوان می‌شود، باید بخوبی مشخص باشد و برای بررسی و اصلاح آنها روش مقتضی و مناسب برگزید (فهرست تاریخ نگارش و ترجمه کتابهای فارسی که در پایان همین کتاب آمده است، کوششی از این گونه پژوهشها به‌شمار می‌آید).

درست به‌همین منظور بود که نخستین کنگره جهانی ایران‌شناسان که از ۳۱ اوت تا

۵۱) آخرین بررسی ادبیات تاریخی و جغرافیایی فارسی، به‌قلم ب. اشیولر

(Handbuch der Orientalistik, Abt. I. Bd IV. Iranistik, Absch. 2.

Literatur, Lief. I. Leiden, 1968, P. 100-167).

و بخشهای مربوط از بررسی ادبیات علمی فارسی نگارش ف. تائوئر (در کتاب

J. Rypka, History of Iranian Literature, Dordrecht, 1968. P. 419-482.

به‌مقدار معتابھی بر پایه کتاب استوری فراهم آمده‌اند.

جای تعجب و تأسف است که در راهنمای کتابشناسی مفصل بر کتاب جامعی که در کشور شوروی درباره تاریخ هند نوشته شده (تاریخ هند در سده‌های میانه، مسکو، ۱۹۶۸) حتی نامی از نگاشته استوری برده نشده است (مقایسه شود با صفحه ۶۸۴-۶۸۳، بخش راهنما، مأخذشناسی). بررسی مأخذ نقلی و روایتی که در این کتابشناسی آمده از ناآشنایی با کتاب استوری سودی نبرده است (۶۶۴-۶۶۰)، این کمبود نمی‌توانسته در سطح عمومی مأخذشناسی مطالعات تاریخ قرون وسطایی هند بی‌تأثیر باشد. نیز ب. آ. روزنفلد که بررسی سودمند نسخه‌های خطی طبیعیات و ریاضیات، نگاهداری شده در کتابخانه‌های اتحاد شوروی، را در «مجموعه علوم طبیعی و ریاضی کشورهای خاوری»، شماره ۱/۱۷، ۱۹۶۶، ص ۲۶۹-۲۵۶ منتشر کرده است، ضرورتی ندیده که به‌جلد دوم نگاشته استوری استناد کند.

۵۲) درباره تاریخ هند. BSOS, X/2 (1940). P. 539.

۶ سپتامبر سال ۱۹۶۶ (۵۳)، در تهران تشکیل شده بود، ادامه کار استوری را ضرور دانست (۵۳)، و بعدها سمینار جهانی که درباره نسخه‌های دستنویس، از ۳۱ ژوئیه تا ۴ اوت ۱۹۶۷ (۵۵)، در کابل تشکیل یافت، بار دیگر این تصمیم را تأیید کرد.

۶- اصولی که در چاپ حاضر مورد نظر بوده است:

با همه آنچه که درباره اهمیت نگاشته استوری از لحاظ علوم یاد کردیم، باید اعتراف کنیم که کتاب یاد شده به صورتی که اکنون دارد، نمی‌تواند نیاز بزرگی را که بدان هست، چنانکه باید و شاید برآورده کند، علت این امر را نه در کمبودهایی که یادش گذشت، بلکه در پیشرفت خود علم باید جست.

همه ساله به‌ویژه در سالهای پس از جنگ، آگاهیهای بیشتری به دست آمده که باید در این نگاشته منعکس گردد. ضمناً بخش بزرگ آن عبارت از نشریه‌هایی است که در خود ایران منتشر شده است. تنها در میان سالهای ۵۰-۶۰ بیش از چهل جلد کاتالوگ و فهرست نسخه‌های خطی در ایران چاپ گردیده است، و در همین سالهای فهرستهای بسیاری از نسخه‌های دستنویس در کشور شوروی چاپ شده است. آثار و اوراق بسیاری از این گونه در هندوستان، ترکیه، کشورهای عربی و اروپا نیز قدم به عرصه مطبوعات گذاشته است. بدین گونه روشن می‌گردد که مقدار بسیاری نسخه‌های دستنویس نویافته هست که در نگاشته استوری از آنها یاد نشده است.

گذشته از آن، در این فهرستهای نسخه‌های دستنویس تازه چاپ، غالباً آگاهی تازه‌ای از موضوع کتابها و نگارندگان آنها، و نیز معلوماتی از کتابهایی که پیش از این به هیچ روی شناخته نبودند، به دست می‌دهند.

همگام با افزایش شمار فهرستها در میان سالهای ۵۰-۶۰، چاپ نگاشته‌های کهن ادبیات ایران به‌روشن علمی، بیش از پیش رو به‌فزونی نهاده است؛ و در این امر حتماً خود ایرانیان جایگاه نخست را داشته‌اند. همچنین کتابها و رساله‌های تحقیقی تازه‌ای درباره نسخه‌های کهن و بررسی و گزارش کتابهای دستنویس و جز آن به‌وجود آمده است. سرانجام دفترها و رساله‌های تازه در زمینه کتابشناسی پدید آمده که هم‌اکنون نیز ادامه

۵۳) برای آگاهی بیشتر در این باره بنگرید به مجله ملتهای آسیا و آفریقا، ۱۹۶۷، شماره ۳، ص ۲۰۲-۲۰۶ و راهنمای کتاب، ۱۳۴۵ هـ.خ/ ۱۳۴۵، ۱۸/۳، ص ۱۹۶۶ م.

۵۴) بنگرید به سخنرانی ایرج افشار در کنگره، راهنمای کتاب ۱۸/۳، ص ۲۴۹، و ترجمه انگلیسی آن (چاپ دستی)

Bibliographical Problems of Iranian Studies, P. 3.

55) Afghanistan. Historical and Cultural Quarterly, XX/3 (1967)

P. 91-96.

دارد، و از آن میان باید بویژه از فهرست کتابهای چاپی در دو جلد، و مؤلفان کتابهای چاپی فارسی و عربی در شش جلد، نگاشته خ. مشار، و نیز نشریه سالانه کتابشناسی ملی ایران، مجله راهنمای کتاب، فهرست مقالات فارسی از ایرج افشار، و Index Islamicus از ج. پیرسن، و آگاهیهایی که در تکمیل آنها پیوسته در مجله‌ها چاپ می‌شود، نام برد. نشریه‌های تازه در بیشتر موارد طرز فکر ما را درباره برخی نگاشته‌ها، و گاهی درباره يك بخش کامل ادبی که مورد مطالعه استوری بوده، بکلی دگرگون می‌کند.

پاره‌ای از نوشته‌های او کاملاً کهنه و با سطح آگاهیهای کنونی ما سازگار نیستند؛ اما این بدان معنا نیست که نگاشته استوری بکلی کهنه و بیفایده شده است، بلکه بخش عمده و اساسی آگاهیهایی که در آن گرد آمده، مجموعه‌ای است از حقایق قابل اعتماد، که در طی چند سده در دسترس جهان علم قرار گرفته است؛ بویژه که برخی از این آگاهیها از هر حیث درباره کتابشناسی است که (به شرط درست و کامل بودن) هرگز کهنه نخواهد شد. از این روی کوشش دوباره‌سازی تمام اثری که استوری پدید آورده، همچون نشر ترجمه بی‌تغییر و تصرف کتاب او، بیهوده و بیجا است.^{۵۶}

دوباره‌نگری در این نگاشته به‌شیوه‌ای که نه تنها همه مطالب و آگاهیهای نویافته در آن گنجانده شود، بلکه همه معایب و کمبودی که بر آن برشمریم از میان برداشته شود، منتهای آرزو است. همزمان با این کار ضرورت دارد که کار استوری با رعایت نظر و مقصود اولیه نگارنده، در همه زمینه‌های دیگر نگاشته‌های فارسی ادامه یابد. برای تکمیل طبقه‌بندی استوری و توصیف کامل مطالب لازم می‌آید بر هر عنوانی شرحی مبسوط (با فهرست کامل فصول) اضافه گردد، و به‌تمام بخشهای مربوط رجوع داده شود. اما پیداست که بدین ترتیب، حاصل کار، نه نگاشته نخستین استوری، بلکه يك

۵۶) با این همه اخیراً در ایران ترجمه فارسی سه بخش از این نگارش، بی‌هیچ افزودگی، چاپ شده است. بنگرید به: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی دفتر یکم، تهران، ۱۳۳۹ هـ. خ / ۱۹۶۱ م، ص ۶۷ - ۱۵۳، «ترجمه جزء یکم، ادبیات قرآنی»، از عباس اقبال که پس از مرگش منتشر شده است. و همانجا، دفتر چهارم، تهران، ۱۳۴۴ هـ. خ / ۱۹۶۶ م، ص ۵۱-۱۳، «ترجمه باب الف»، ریاضیات، از جلد دوم، از تقی بینش که می‌خواهد بتدریج همه کتاب راترجمه کند، و اکنون ترجمه‌هایی از باب «تراجم احوال» از شماره ۱۰۸۸ کتاب به‌بعد به‌تفاریق منتشر می‌کند (بنگرید به: مجله دانشکده ادبیات مشهد، سال سوم، شماره ۱، ۱۳۴۶ هـ. خ / ۱۹۶۴ م) ص ۱۰۹-۸۸ و شماره‌های پسین آن.

تذکره نویسی فارسی در هندو پاکستان که آن را سید علیرضا نقوی ایرانشناس پاکستانی انتشار داده است (تهران، ۱۳۴۳ هـ. خ / ۱۹۶۴ م)، اگرچه برخی مطالب اضافی دارد، ولی در اصل بی‌گفتگو ترجمه‌ای است از بخشهایی از کتاب استوری. با این همه علیرضا نقوی در سال ۱۹۶۶ در ایران برای این کار «جایزه بهترین کتاب سال» را دریافت داشته است. (بنگرید به مجله سخن، دوره شانزدهم، شماره ۳، ۱۳۴۵ هـ. خ / ۱۹۶۷ م، ص ۳۰۷)

نگاشته کاملاً نوری خواهد بود که البته از جهات عدیده بر کتاب استوری تکیه خواهد داشت. برای انجام چنین کاری باید گروه بسیار از دانشمندان کشورهای گوناگون جهان دست همکاری به یکدیگر بدهند، و شرایط لازم دیگر نیز فراهم آید؛ و چنانکه گفتیم این شرایط و مقدمات فعلاً موجود نیست. از این روی پیداست که انجام این طرح در آینده نزدیک میسر نخواهد بود (۵۷). از سوی دیگر ضرورت عملی علم اجازه نمی‌دهد که در انتظار روزی بنشینیم که این طرح جامه عمل بپوشد، و انگهی نمی‌توانیم تنها به تجدید چاپ همان متن قناعت کنیم، به‌ویژه در کشور شوروی که کتاب استوری بندرت یافت می‌شود، و نسخه‌های کامل آن تنها در چند کتابخانه هست، نیاز مبرم به چنین فهرست راهنمایی احساس می‌شود.

غرض از چاپ حاضر آن است که ترجمه کامل نگاشته استوری را با افزودگیها و اصلاحاتی که در ده پانزده سال اخیر به دست آمده، در دسترس خوانندگان گذاریم. ضمناً باید بگوئیم که تجدید نظر کلی در این کتاب مورد نظر نیست، موضوع اصلی کتاب و ساختمان آن و شیوه انتخاب مطالب و جز آن همه به جای خود محفوظ می‌ماند. اصلاح در متن نگاشته استوری تا اندازه‌ای انجام می‌گیرد که مطالب و آگاهیهای تازه‌ای که در دسترس می‌باشد، آن را ناگزیر می‌کند. و به گفته دیگر، چاپ روسی این نگاشته را که اینک در دست خوانندگان قرار می‌گیرد، نباید متن کاملاً تجدید نظر شده دانست، بلکه همان کتاب استوری است که دستبردگیهایی در آن شده و تا جایی که توانائی بوده رشته اطلاعات «تا به امروز» کشیده شده است.

آنچه در بالا گفته شد نه تنها ضرورت اصلاح و تکمیل متن نگاشته استوری، بلکه طریقه آن را نیز نشان می‌دهد. گنجانیدن افزودگیها و دستزدگیها به صورت حاشیه، نه تنها از لحاظ فنی درست نیست، بلکه بهره بردن از کتاب را نیز دشوار می‌سازد، و گمان نمی‌رود نگهداشتن آگاهیهایی که کهنه شده و درستی و اعتبار خود را از دست داده است، در چنین کتاب راهنمایی شایسته باشد. از این روی اصلاحات و افزودگیها، نه بطور مجزا، بلکه گاهی برای تکمیل و گاهی برای تغییر آنچه نگارنده آورده، در خود متن گنجانیده شده است (۵۸).

۵۷) در حین تهیه ترجمه روسی حاضر پیشنهاد کردیم که بر پایه همکاری جهانی دست به تهیه مجموعه راهنمای نو و کاملتری بزنیم (بنگرید به: مقاله‌ای که پیش از این از آن یاد شد، در مجله ملتهای آسیا و افریقا، ۱۹۷۰، ش ۳). با این همه به خوبی می‌دانیم که اگر هم چنین کاری را آغاز کنیم، انجام آن سالهای متمادی به‌درازا خواهد کشید.

۵۸) برای آگاهی بیشتر بر اینکه افزودگیها و اصلاحات چگونه در موارد گوناگون انجام گرفته است، بنگرید به: ص ۴۵ همین پیشگفتار.

مراجع افزودگیها و اصلاحات

خوانندگان، اطلاعات جامع درباره منابع و مراجعی که برای تکمیل و اصلاح هر مطلبی مورد استفاده بوده است، در زیر شماره مربوط به همان مطلب ملاحظه خواهند کرد. در اینجا تنها به مشخصات کلی این مراجع، و اطلاعاتی که از آنها برگرفته‌ایم، می‌پردازیم (۵۹).

۱) فهرستهای نسخه‌های دستنویس: نود و شش فهرست تازه از نسخه‌های خطی (با ذکر نام آنها)، و هفت فهرست از شانزده مجلد را که پیش از این استوری ضبط کرده بود، از دید گذرانده‌ایم. بدین قرار جمع کل فهرستها و لیستهایی که برای تکمیل نگاشته استوری مورد بهره‌برداری واقع شده بهط ۱۰۳ فقره می‌رسد (۶۰)، که ۴۷ فقره از آنها صورتهای دستنویس مخازن گوناگون و مجموعه‌های خصوصی ایران (۶۱)، و بیست فقره (۶۱) از کشورهای دیگر آسیا (ترکیه، کشورهای عربی، افغانستان و پاکستان، هند و اسرائیل) است، و ۱۶ فقره مربوط به اتحاد جماهیر شوروی (از آن میان دو فهرست کارتتی و سه فهرست منتشر نشده) و ۲۰ فقره (۶۲) راجع به اروپای باختری و آمریکا است. بعلاوه

۵۹) مشخصات مزبور بیشتر مربوط به دو جلد اول این کتاب است. برای آگاهی بیشتر درباره مآخذی که در تنظیم تعلیقات (جلد سوم) مورد استفاده قرار گرفته بنگرید به: پیشگفتار جلد سوم. ۶۰) برای آگاهی بیشتر از نام آنها بنگرید به فهرست اختصارات. حقیقت آنکه فهرستهای تازه که مورد بهره‌برداری استوری نبوده اندکی بیشتر است، لیکن برخی از آنها درباره رشته‌های ادبی که در کتاب او آمده اطلاعاتی به دست نمی‌دهند، گذشته از آن ما به‌مآخذ زیر دسترسی نداشتیم: فهرست کتابخانه سپهسالار، جلد چهارم. فهرست الهیات، جلد دوم. فهرست مجلس، جلد هشتم، و جزء دوم از جلد نهم و جلد دهم، جلد چهاردهم و پانزدهم، فهرست نسخه‌های دستنویس فارسی کتابخانه عمومی پنجاب در لاهور، مدرس، جلد پنجم. چاپ تازه (و گویا تکمیل شده) فهرست نسخه‌های دستنویس موجود در افغانستان (S. Beaucueil) و نیز چند فهرست و لیست نسخه‌های خطی چاپ شده در هند و ترکیه.

برای آگاهی بیشتر درباره فهرستهایی که در نظر گرفته نشده است بنگرید به پیشگفتار جلد سوم روسی - که پس از این خواهد آمد حاشیه ۱. ۶۱) بیست و نه فقره از آنها در پنج دفتر «نسخه‌های خطی» که کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران منتشر کرده، گنجانیده شده است.

۶۲) پنج فقره از آنها در ایران به زبان فارسی منتشر شده است. ۶۳) نه فقره از آنها در ایران به زبان فارسی انتشار یافته است (همه آنها به جز فهرست توپینکن نجم‌آبادی، در مجموعه‌های «نسخه‌های خطی» آمده است).

فهرستهای: بودلیان، جلد سوم، مشکاة (پنج جلد نخستین)، مشهد جلد پنجم و تاشکند جلد های یکم تا چهارم که در نگاشته استوری همه آنها (بویژه فهرست تاشکند) بطور ناقص آورده شده بود، مورد تجدید نظر قرار گرفته است.

در میان این فهرستها یادداشتهای کمابیش مختصر و مفصل، گزارشهای کوتاه و قلم انداز و سیاهه های ساده الفبایی و جز آن دیده می شود. سطح علمی این نشریه ها نیز - مانند آنهايي که استوری از آنها بهره برده بود - کاملاً متفاوت است، که طبعاً در اطلاعاتی که برای تکمیل متن می توان از آنها بیرون کشید انعکاس می یابد (۶۴).

این اطلاعات را به سه گروه می توان تقسیم کرد:

الف) آگاهیها درباره نسخه های دستنویس نویافته: بدون استثنا همه اطلاعات مربوط به نسخه های خطی یاد نشده در نگاشته استوری، که از بررسی در فهرستهای تازه به دست آمده، در قسمت اضافات قید شده است.

ب) آگاهیهای اضافی درباره نگاشته ها: بطور کلی در حین تنظیم، مطالب اضافی درباره کتابهایی که استوری از آنها ناقص یاد کرده، از یادداشتهای موجود در فهرستها اطلاعاتی اقتباس شده، که بهر علتی نگاشته استوری فاقد آنها بوده است. این

۶۴) این مطلب درباره فهرستهای تازه اتحاد جماهیر شوروی نیز، که از آنها شاید تنها فهرستهای طاهر جانف (دانشگاه لنینگراد)، و میکلوخوماکلای (انستیتوی خاورشناسی ملتهای آسیایی اتحاد جماهیر شوروی)، بطور کلی با نیازمندیهای علمی امروز سازگار است، صدق می کند: فهرست مجموعه نسخه های خطی جمهوری در باکو، جلد یکم، ارزش چندانی ندارد. فهرست بزرگترین مجموعه کشور اتحاد جماهیر شوروی - انستیتوی خاورشناسی ملتهای آسیایی جمهوری شوروی ازبکستان در تاشکند، دارای کمبودهای بسیار بزرگی است. در اینجا مجال آن نیست که از این نقایص به تفصیل سخن گفته شود، اما می توان نکات زیر را یاد کرد:

۱- شیوه انتخابی که در این فهرست به کار رفته است، و در نتیجه غالباً تنها قسمتی از نسخه های خطی يك کتاب (مجموعه؟) که در کتابخانه نگاهداری شده، شناسانده شده است. وانگهی هیچگونه ملاک و معیاری برای چنین انتخاب وجود نداشته است. چنانکه بسیاری از بهترین نسخه های خطی در فهرست نیامده است. از این روی در واقع کتابخانه به انتظار روزی که کار چاپ و انتشار تمام فهرست پایان یابد درش بسته است (و امید اینکه به این زودیاها باز شود نیست).

۲- شناسایی نادرست کتابها، از آن میان در جلد ششم (ش ۴۱۵۹) که اثر جغرافیایی حافظ ابرری به نام «زبدة التواریخ»، یا «لسان التنزیل» (جلد چهارم، ش ۲۸۶۶) به نام ترجمه قرآن یاد شده است.

۳- تعریف ناقص و بیشتر مبهم و گنگ محتوای کتابها.

۴- آشنایی ناقص تهیه کنندگان فهرست به ادبیات خاص هر کتاب، و نیز فقر فوق العاده اطلاعات کتابشناسی (چنانکه در بسیاری از موارد حتی به نام کتاب موضوع بحث، اشاره ای نمی شود).

۵- فقدان فهرست و غیر آن.

ضمناً باید گفته شود که اگر تنظیم کنندگان فهرست از کتاب استوری بهره می گرفتند، برخی از این نقصها قابل رفع بود.

افزودگیها بویژه آگاهیهای درباره تعداد ابواب و فصول و جز آن، تقسیم موضوع به بخشهای معین، روزگار نگارش و منابعی که مورد استفاده نگارنده بوده است، می باشد. (ج) اطلاعات اضافی درباره نگارندگان: باید گفته شود که این آگاهیها کمتر از اطلاعات درباره نگاشته ها است. تا اندازه مقدور در تهیه اضافات، از این گونه اطلاعات به حد کمال استفاده شده و یادداشتهای کوتاه استوری در باره زندگینامه کسان، چنانکه باید و شاید، تکمیل گردیده است.

به هنگام تنظیم افزودگیها، توجه ویژه ای، گذشته از فهرستهای ایرانی، به فهرستهای شوروی داشته ام. و علت این امر آنکه نسخه های خطی مجموعه های شوروی در کشورهای دیگر کمتر شناخته شده است، و نیز استوری آنها را بخوبی شناسانده است، بعلاوه این کتاب در درجه اول برای خوانندگان شوروی، که طبعاً به نسخه های دستنویس مخازن داخلی کشور بیشتر دسترسی دارند، تهیه گردیده است.

۲) چاپهای مختلف هر کتاب: در تنظیم افزودگیها هرگز غرض آن نبوده که همه چاپهای تازه نگاشته هایی که استوری از آنها سخن گفته است، بدون استثنا مورد بررسی قرار گیرد. این کار هنوز عملی نیست؛ زیرا بیشتر چاپها (بویژه چاپهای ایران و هند) در کتابخانه های شوروی یافت نمی شود. تا جایی که می توانسته ایم در نوبت اول، مهمترین چاپهای علمی متون مورد رسیدگی قرار گرفته است، و از آنها، گذشته از آگاهیهای صرف کتابشناسی درباره خود این چاپها، اطلاعاتی نیز درباره نگارندگان و نگاشته هایشان و نسخه های دستنویسی که پایه چاپ بوده، بیرون کشیده شده است.

۳) تحقیقات: در نظر بود که پژوهشهایی هر چند بیشتر درباره هر نگارنده و نگاشته، و وصف هر نسخه دستنویس و مانند اینها انجام دهیم. ناگفته نپیداست که در این کار نیز امکان بدست آوردن مطالب برای تهیه اضافات محدود بود. همه آثار پژوهشی شوروی که از وجود آنها آگاه بودیم، و نیز نگاشته های کهن روسی که استوری چنانکه باید و شاید از آنها بهر مند نشده بود، و بیشتر آثاری که در زبانهای اروپایی باختری موجود بود (بویژه مقاله هایی که در Index Islamicus آمده است، و دنباله آنها تا سال ۱۹۶۵، و پس از آن) بررسی شد.

در زمینه مجله های فارسی دشواریهای کار بیشتر بود؛ زیرا این مجله ها در کتابخانه های شوروی به صورت نامطلوبی نگهداری می شود. تنها مجله های یادگار، فرهنگ ایران زمین، راهنمای کتاب، مجله دانشکده ادبیات (تهران)، و نشریه دانشکده ادبیات تبریز را توانستیم کاملاً و از هر حیث بررسی کنیم. مجله های دیگر ایران را تنها برحسب انتخاب و تا جایی که در کتابخانه های شوروی موجود بودند، از دید گذرانیدیم. در برخی جایها، مطالب را تنها به استناد Index Iranicus ایرج افشار یاد کرده ایم.

۴) نگاشته ها درباره کتابشناسی: از راهنمای کتابشناسی دوجلدی خانباا مشار،

به نام «فهرست کتابهای چاپی فارسی»، آگاهیهای بسیاری درباره کتابهای تازه، و همچنین چاپهای کهن که استوری از آنها نام نبرده بود، به دست آوردیم. بیرون کشیدن اطلاعات از این راهنما درباره نگاهتهایی که اصلاً در کتاب استوری یاد نشده بود، دشوارتر بود. این گونه نگاهتهای را تنها در جایی که عنوان کتاب تصویر روشنی از موضوع آن می داد و یا در جایی که راهنمای خانبا با مشار (بندرت) توضیحی درباره آن داشت، به استناد راهنمای مشار در بخش افزودگیها آوردیم. فرهنگ خانبا با مشار به نام مولفین کتب چاپی فارسی و عربی در برخی جایها آگاهیهایی را که در فهرست کتابهای چاپی فارسی او آمده تکمیل می کند. و نیز مطالب بسیاری برای تکمیل زندگینامه برخی از نگارندگان، به ویژه نگارندگان سده نوزدهم و بیستم به دست می دهد.

از فهرست مقالات فارسی ایرج افشار نیز نام همه مقالهها درباره نگاهتهای و نگارندگانی که استوری از آنها یاد کرده (جز آنهایی که مستقیماً خود دیده و بررسی کرده) بیرون کشیده شد.

بالاخره از دفترهای کتابشناسی فارسی، «کتابشناسی ملی ایران» شماره های ۳ تا ۱۱ مورد استفاده قرار گرفت (استوری از دو شماره نخستین بهره برده بود).

فهرستهای کتابشناسی اروپایی، ویژه Index Islamicus ج. پیرسن با دو دنباله (supplement) آن، اگرچه آگاهیهای کمی به دست می دادند، با این همه سودمند بودند. شماره نگاهتهایی که بر متن دو جلد یکم همین چاپ افزوده شده نسبتاً بسیار است. پیرامون ۸۵۰ نگاهته فارسی که در فهرست استوری نبوده، بر آن افزوده گردید. این افزودگیها در بخشهای اصلی کتاب بدین گونه گنجانیده شده است:

۱) کتابها درباره قرآن بیش از ۲۹۰ شماره (۶۵).

۲) تاریخ عمومی، ۵۰ شماره.

۳) پیامبران و صدر اسلام، ۲۳۵ شماره.

۴) تاریخ ایران و آسیای میانه و جز آن، ۲۷۳ شماره.

شماره نسخه های دستنویس نویافته معین نشده، ولی بهر حال کمتر از پنج هزار جلد نیست.

بعلاوه بسیاری از یادداشتها درباره نگاهتهای و زندگینامه نگارندگان اصلاح و تکمیل، و برخی از آنها بکلی تجدید شد؛ و بالاخره، بسیاری از آگاهیهای کتابشناسی درباره چاپها، ترجمهها، پژوهشهای تازه و جز آنها بر آن افزوده گشت. رویهمرفته اکنون حجم افزودگیهای جلدهای یکم و دوم بیش از نیم متن، و با آنچه به عنوان تعلیقات در جلد سوم افزوده شده به دو سوم متن اصلی بالغ گردیده است.

(۶۵) ترجمه های بررسی و تطبیق نشده قرآن، و نیز نگاهتهای بررسی نشده درباره خواص قرآن و جز آن به حساب نیامده است.

از حیث دوره‌های تاریخی، پیداست که افزودگیها بیش از همه مربوط به نگاهشته‌های سده‌های هیجدهم تا بیستم میلادی و کمتر از همه راجع به تاریخ پیش از روزگار مغول است. به‌هنگام کار در نگاهشته‌های تازه که در سده بیستم نگارش یافته دشواریهایی پیش آمد. پیش از این گفته بودیم که استوری خود از این بابت وضع ثابت و پابرجایی نداشته است. به‌هنگام فراهم آوردن افزودگیها برجلدهای یکم و دوم تصمیم گرفته شد که نگاهشته‌های مورخان معاصر ایران را نادیده بگیریم؛ زیرا جز این کار، دشواریهای دیگری به‌وجود می‌آورد. مثلاً ایجاب می‌کرد که مجله‌های علمی ایران را نیز مورد توجه قرار دهیم، در صورتی که به‌دست آوردن بیشتر آنها در کشور شوروی میسر نبود. از این روی - جز آگاهیها درباره چاپهای تازه نگاهشته‌هایی که خود استوری آورده بود - بر بابهایی از قبیل تاریخ روزگار دودمان پهلوی (یعنی از سال ۱۹۲۰ به بعد) و تاریخ اروپا و آمریکا^(۶۶) و نیز بر تازه‌ترین ادوار از بابهای دیگر کتاب تقریباً چیزی نیفزودیم. این مطلب شامل بخشهای درباره قرآن و تاریخ پیامبران و رسل نیز می‌شود، بدین معنی که در آنها نگاهشته‌های علمای دین امروز ایران و هند، مانند ترجمه و تفسیر قرآن و جز آن، منظور نگردیده است. البته تشخیص اینکه مثلاً چه نگاهشته‌هایی را می‌توان «نگاهشته‌های معاصر قرآنی» نامید، بسیار دشوار است، و دشوارتر از آن برقرار کردن یک خط مرز تاریخی است. علی‌الرسم نگاهشته‌هایی را که در سالهای ۳۰ سده بیستم یا پس از آن نوشته شده‌اند، در بخش افزودگیهای خود منظور نداشتیم.

از آنچه گفتیم باید روشن شده باشد که افزودگیهای ما بر متن به هیچ وجه همه مطالبی را که در دسترس علم بوده در بر ندارد، و نیز نمی‌تواند مدعی رسیدن به حد کمال باشد؛ زیرا این امر هرگز امکان‌پذیر نیست. دهها هزار نسخه دستنویس فارسی در مخازن و کتابخانه‌های گوناگون جهان، بویژه در کشورهای خاور، آماده صورت‌برداری هستند^(۶۷)، و

۶۶) ترجمه کتابهای اروپایی که در اواخر سده نوزدهم انجام گرفته، در اینجا منظور نشده است.

۶۷) برحسب اطلاعاتی که ایرج افشار گردآوری کرده است (کتابخانه‌های ایران و مقدمه‌ای درباره کتابخانه‌های قدیم»، تهران، ۱۳۴۴، ه.خ/۱۹۶۵ م.)، در کتابخانه‌های عمومی، دانشگاهی و دولتی ایران روی هم ۴۹۴۶۶ جلد نسخه‌های دستنویس هست (در هفده کتابخانه تهران ۲۸۲۳۳ و در چهل و هشت کتابخانه شهرستانها ۲۱۲۳۳ نسخه)، اما چنانکه مؤلف اظهار می‌دارد این اطلاعات درست نیست و خیلی کمتر از آنچه بوده قلمداد شده است. ایرج افشار در سخنرانی خود که در نخستین کنفرانس جهانی ایران‌شناسان ایراد کرد (تهران، ۳۱ اوت تا ۷ سپتامبر سال ۱۹۶۶)، این شمار را تا ۵۹۱۰۰ جلد بالا برد؛ ولی نسخه‌های دستنویس مجموعه‌های خصوصی در این شمارش نیامده است، و می‌توان با اطمینان گفت که باز هم بر این شمار افزوده خواهد شد. در کتابخانه‌های ترکیه، به گفته مینوی (بنگرید به مجله دانشکده ادبیات، سال چهارم، ش ۴/۱۳۳۵ ه.خ/۱۹۵۶ م، ص ۷۵-۴۲)، سی تا چهل هزار نسخه دستنویس فارسی نگهداری می‌شود؛ امکان دارد که شماره آنها بیشتر از این نیز باشد (مقایسه شود با اطلاعاتی که ه. ریتر می‌دهد: Oriens, ۱۹۵۳) ۶/۱، ص ۶۵-۶۳ و

چاپ فهرستهای نوین هر بار نگاشته‌هایی نشان می‌دهد که پیش از این بر وجود آنها آگاهی نداشتیم، و یا نظر ما را نسبت به‌آنهايي که می‌شناختیم دگرگون می‌سازد؛ افزایش مستمر نشریه‌های ایران‌شناسی، بویژه چاپ یادنامه‌ها نیز سال به‌سال به‌آگاهی‌های ما در رشته‌های گوناگون نگاشته‌های فارسی می‌افزاید.

اطلاعاتی را که تاکنون منتشر شده نیز، عملاً نمی‌توان بالتمام و از هر حیث گردآوری کرد. برای فراهم ساختن افزودگیها بر آن شدیم که تنها فهرست‌های تازه نسخه‌های دستنویس را تماماً مورد توجه قرار دهیم، لیکن در اینجا نیز، چنانکه پیش از این (در ص) گفته شد، چند مسأله قابل تأسف پیش آمد. پس همه تألیفات دیگر را تاجایی که امکان داشت و بی‌آنکه داعیه کامل بودن را داشته باشیم، ثبت و ربط کردیم (۶۸).

به‌هنگام فراهم کردن افزودگیها کتابهای تازه‌ای که تا پایان سال ۱۹۶۹ از چاپ بیرون آمده بود منظور گردید (در این باره بنگرید به ص).

افزودگیها و اصلاحاتی که به‌استناد نشریه‌های دریافت شده در خلال تحویل کتاب به‌چاپخانه (ژوئن سال ۱۹۷۰) و امضای نخستین نمونه غلط‌گیری (مارس ۱۹۷۱) انجام گرفته بود، در جلد سوم کتاب، پیش از فهرستهای راهنما (تعلیقات، ص ۱۵۲۵ - ۱۳۲۸ R) گنجانیده شد.*

خوانندگان باید به این نکته نیز توجه کنند که انتخاب مطلب برای اطلاعات اضافی درباره نگارندگان و موضوع کتابها، یا برای اطلاعات درباره نگاشته‌های نویافته و نویسندگان آنها، بطور کلی شخصی و نظری است؛ همچنانکه کار استوری نیز بر این پایه استوار بوده است. در این گونه موارد، این کار تا اندازه بسیاری وابسته به میل و علاقه علمی سازندگان کتاب و نظر شخصی آنان درباره اهمیت نسبی هر یک از این اطلاعات است.

این کتاب نیز نمی‌تواند اطلاعات کامل و جامعی از نگارندگان و گزارش جامعی از نگاشته‌ها به‌دست بدهد. بلکه تنها حقایق بسیار ارزنده را در برمی‌گیرد، و ابزار و راهنمایی است که به‌دستیاری آن خوانندگان بتوانند در هر رشته‌ای از نگاشته‌ها که منظور آنان

→ می‌رساند که در ترکیه - و بیشتر در استانبول - نزدیک به ۲۰۰,۰۰۰ نسخه دستنویس عربی و فارسی و ترکی وجود دارد - که گمان نمی‌رود نسخه‌های فارسی آن از یک چهارم مجموع کمتر باشد). مسلم است که نسخه‌های خطی بسیاری نیز در عراق هست که شماره آنها معین نشده است. در کشورهای دیگر جهان نیز بسیار است، که جمع همه آنها ظاهراً به‌چند صد هزار می‌رسد، که به‌هر تقدیر کمتر از دویست هزار جلد نیست.

۶۸) گذشته از همه اینها، برای چاپ روسی کتاب، به‌جهات عدیده، فرصت بسیار کمی داشتیم. ترجمه و فراهم آوردن افزودگیها طی سه سال و نیم انجام گرفت.

* بنگرید به: یادداشت تنظیم‌کننده چاپ فارسی، ص

است. آگاهیهای را بجویند و بازیابد.

وضع اضافات و اصلاحات

افزودگیها و دستبردگیها بدین گونه در متن کتاب گنجانیده شده است:

(۱) آنچه که خود استوری به عنوان افزایش و ویرایش (Additions and Corrections) آورده تماماً بدون هیچ اشاره و تذکری درباره هرکجا که بوده همانجا آورده شده است (بنگرید به: استوری، جلد ۱، ص ۳۷، ۴۰، ۴۱، ۵۳، ۶۰، ۱۳۵۵ - ۱۱۸۹؛ و استوری، جلد ۲، ص ۹-۵۰، و جدولهای راهنمای استوری، جلد ۱).

در بسیار جایها نمی شد آنها را به سادگی وارد متن کرد، بلکه باید برحسب آن افزودگیها و دستبردگیها گاهی قسمت نسبتاً بزرگی از متن اصلی را دگرگون ساخت؛ از این گونه تغییرات و تصرفات، در جایی بخصوص خود، اشاره ای نکرده ایم.

بالاخره در برخی موارد، در جزوه هایی که استوری بعدها منتشر کرده، آگاهیهای مفصلتر یا درست تری از زندگینامه نگارندگانی که در بخشهای گذشته کتاب ذکرشان رفته بوده، و یا گزارش مفصلی از نگاهشتهایی که پیش از آن ثبت شده بوده، گنجانیده شده است. این آگاهیهای مفصلتر و درستتر را نیز معمولاً بی هیچ اشاره ای به جاهای معین خود نقل کرده ایم.

(۲) همه افزودگیها و اصلاحات دیگر، از هرگونه و به هر اندازه که در چاپ روسی انجام گرفته است، در میان پرائتز شکسته < . . . > جای داده شده است. درباره آنچه که از متن کتاب استوری به عللی انداخته ایم، طبعاً، جز در چند مورد معین، یادی نکرده ایم. الف) شماره های تازه (نگارنده + کتاب و یا کتاب بدون نگارنده) بطور کلی در هر باب با رعایت توالی تاریخی جای داده شده اند. و در «ملحقات» (مثلاً در بخش تألیفات قرآنی، تفسیرهایی که عنوان ویژه ای دارند و مانند آنها) عموماً با رعایت ترتیب الفبایی قرار داده شده اند (باید در نظر داشت که در این قبیل بخشها، ترتیب الفبایی چاپ روسی با ترتیب الفبایی انگلیسی مطابقت نمی کند) (*).

ب) در محدوده هر بخش موضوعی، آثار نو یافته نگارندگانی که استوری پیش از این از آنان یاد کرده، در همان شماره ردیف بانسانی مکمل ۲، ۳ و جز آن آورده شده است. ضمناً در صورت امکان تقدم و تأخر تاریخی نیز رعایت شده است.

ج) آگاهیهای تازه درباره نگارندگان و موضوع نگاهشتهها، یا به اطلاعات قدیمی

* در این مورد، نیز در ترجمه فارسی حاضر، نظم الفبای روسی درهم ریخته شده و به ترتیب الفبای فارسی درآمده است [۱. م].

افزوده شده است، و یا اگر امکان نگاهداری آنها نبوده، آگاهیهای تازه به جای آنها گذارده شده است. در شماره‌هایی که متن استوری بکلی کهنه و قدیمی شده، تنها نام نگارنده و عنوان کتاب (البته در صورتی که بدرستی یاد شده باشند) به جای مانده، و باقی هرچه بوده تغییر داده شده است. (۶۹).

د) آنچه در بند ج گفته شد، درباره آگاهیها درباره نسخه‌های دستنویس، چاپی، ترجمه‌ها و جز آن نیز صادق است. این گونه افزودگیها نیز همگی با رعایت تقدم و تأخر تاریخی، و درباره نسخه‌های دستنویس بترتیب تاریخ کتابت* آورده شده است. ضمناً تاریخ تحریر قدیمترین نسخه دستنویس هر کتاب، که در فهرستها قید شده، مورد توجه قرار گرفته است. اضافات جزئی مربوط به کتابشناسی که در نوشته‌های اروپایی آمده (مثلاً عناوینی که نسبت به ضبط استوری کاملتر است) و آگاهیها درباره سال و جای چاپ و حجم کتاب، که در نگاشته استوری یاد نشده بود، و مانند آنها، با استفاده از پرائتز شکسته آمده است (۷۰).

به‌هنگام نشان دادن چاپهای تازه، ترجمه‌ها و جز آن، مأخذی که شرح یاد شده از آن گرفته شده است (دفتر کتابشناسی و جز آن) را یاد کردیم، و اگر از چنین مأخذی یاد نشده باشد، معمولاً بدان معنی است که چاپ، ترجمه و جز آن را شخصاً دیده‌ام (۷۱).

۶۹) در برخی از بخشهای موضوعی، بسیاری از شماره‌ها از نو نوشته شد، و این کار بیشتر در بخشهای تاریخ آسیای میانه و تاریخ قفقاز انجام گرفت؛ زیرا در این بخشها آگاهیهای تازه بسیار از فهرستهای شوروی و مطبوعات دیگر بدست آمده بود. بعلاوه، چنانکه پیش از این گفتیم، استوری از منابع روسی کمتر بهره‌مند شده بود، و در نتیجه نوشته‌های او در این بخشها از همان آغاز کار، در بسیاری جایها، ناقص و از مدتها پیش کهنه و قدیمی شده بود. از این روی در این بخشها، نه تنها نگاشته‌های تازه، بلکه کلیه نگاشته‌های قدیمی که در مسکو و لنینگراد در دسترس بود، از نو بررسی گردید.

* در این مورد، یعنی تقدم و تأخر نسخه‌های خطی برحسب تاریخ کتابت، چون در چاپ روسی، رعایت نشده بود، در چاپ فارسی نیز به‌همان ترتیب باقی ماند. [م.ا].

۷۰) ناگفته پیداست که بررسی و پژوهش در درستی اطلاعاتی که استوری از نظر کتابشناسی داده است، امکان‌پذیر نبود (اصولاً در درستی و دقتی که در فراهم آمدن نگاشته استوری به‌کار رفته، نمی‌توان تردید داشت)؛ از این روی این گونه بررسیها بندرت انجام گرفته است.

۷۱) به‌هنگام ذکر چاپ، در کتاب استوری، بدون استئنا علاماتی حاکی از مراتب زیر قید شده بود: الف) صحیح در کتابخانه ایندیا اقیس موجود است. ب) وصف چاپ در یکی از دو فهرست موزه بریتانیا (Ellis یا Edwards) آمده است. ج) کتاب در یکی از فهرستهای سه ماهه کتابهای چاپی هند یاد شده است (بنگرید به: ص ۱۸، یادداشت ۲۵). د) کتاب در تملك مؤلف است و یا دست کم نگارنده خود صحیح آن را دیده است. در همه موارد دیگر نیز استوری به‌مأخذی که

۳) علاوه بر افزودگیها و اصلاحات، گاهی ایجاب کرده که مطالب (برخی شماره‌ها) از جایی به جای دیگر نقل شود. این گونه جابه‌جا کردنها اصولاً در دو مورد انجام گرفته است:

الف) در جایی که تاریخ نگارش کتاب، یا تاریخ زندگانی نگارنده، اصلاح شده و باید شماره آن نیز به رعایت حفظ ترتیب تاریخ درست، به جای خود برده شوند، و یا در جایی که تاریخ نگارش کتاب بطور کلی پیش از این شناخته نبوده و ناچار در بند «ملحقات» جای گرفته بود، و اکنون بدست آمده است؛ در این صورت، کتاب از این بند حذف و زیر شماره مستقلی آورده شده است. گاهی چند کتاب يك نگارنده که به ترتیب الفبایی در بند «ملحقات» جای داشت، پس از بدست آمدن تاریخ زندگی نگارنده، از این بند بیرون کشیده شده و با هم در يك شماره به نام همان نگارنده، به ترتیب لازم تاریخی جای داده شده است.

ب) در جایی که روشن گردید موضوع نگاشته‌جز آن بوده که استوری یاد کرده بوده است. این وضع بسیار کمتر از تغییر ترتیب تاریخی پیش آمده است. چنانکه پیش از این (ص ۲۲) یاد کردیم، بسیاری از نگاشته‌ها به علت «کثیرالمضمون» بودن و شرایط مخصوص طبقه‌بندی، ممکن است به همان جهات در بخشهای موضوعی گوناگون این کتاب گنجانیده شوند. معمولاً استوری نیز همین کار را کرده است؛ یعنی يك کتاب را مثلاً در بخش «تاریخ ایران» و نیز در بخش «جغرافیا» جای داده است، و یا در بخش «تاریخ تیموریان»، و به شماره‌های مخصوص به نگاشته‌هایی که پیش از آن در بخش «تاریخ عمومی» یاد شده بوده، حواله کرده است. ما در این روش کار تغییری ندادیم، و همان را درباره افزودگی‌ها کار بستیم^(۷۱). اما گاهی استوری ناچار بوده از نگاشته‌ای بر پایه آگاهیهای بسیار ناچیز و بی‌اعتبار، در یکی از بخشهای کتاب خود یاد کند. هرگاه به حکم اطلاعات تازه به دست آمده، روشن شده باشد موضوع کتاب کاملاً جز آن بوده که استوری یاد کرده است، در این صورت یا آن را به بخش خود برده ایم و یا بکلی انداخته‌ایم. این امر بخصوص در «تاریخ آسیای میانه» پیش آمده است؛ زیرا غالباً در آن بخش (زیر شماره ۵۲۸ چاپ انگلیسی) تنها به استناد فهرست بسیار مغلوط کتابخانه بخارا احتیاطاً از يك رشته نگاشته‌ها یاد شده که دانسته شد هیچ

← آگاهیها درباره کتاب از آن گرفته شده است مخصوصاً اشاره می‌کند. متأسفانه ما به‌علل فنی نتوانستیم علامتهایی که ذکر شد، در چاپ روسی همچنان حفظ کنیم. بنابراین فقدان اطلاعات از مآخذ متن استوری، در این مورد، بدان معنی است که این چاپ به یکی از چهار مقوله‌ای که در بالا شمرديم، مربوط می‌باشد.

۷۲) ما در میزان احاله به بخشهای دیگر، بویژه در بخشهای مربوط به تواریخ سرزمینها، به بخش تاریخ عمومی، بمقدار زیادی افزایش دادیم.

گونه پیوندی با تاریخ آسیای میانه ندارند؛ و نیز در همین بخش (به علت اشتباهاتی که در آن فهرست بوده) چند کتاب دیده شد که نه به زبان فارسی، بلکه به زبانهای ترکی نگاشته شده بودند.

در چاپ روسی گزارش نگاشته‌ها همگی از نو شماره‌گذاری گردید، و برای آسانی تطبیق با شماره‌های چاپ انگلیسی، پس از شماره‌های تازه که با حروف درشت چاپ شده، شماره‌های گذشته آن در چاپ انگلیسی، در میان کروشه [...] قرار داده شده است. اما این روش درباره نگاشته‌هایی که به ترتیب الفبایی در بندهایی گنجانده شده که استوری عنوان «ملحقات» به آنها داده، رعایت نگردیده است؛ در اینجا نگاشته مورد نظر را می‌توان در چاپ انگلیسی در ردیف الفبای خود استوری به آسانی یافت.

باید بار دیگر یادآوری شود که در این کتاب مطالب افزوده شده از هرگونه باشد، بهمان نظم و ترتیبی قرار گرفته که موارد مشابه در متن استوری قرار داشته است. از لحاظ طرز افادۀ مطلب در بخش افزودگیها، برآن شدیم که حتی المقدور از چاپ انگلیسی پیروی کنیم.

برای استفاده از این کتاب باید نکات زیر را درباره ترتیب وضع مطالب در بخش‌های گوناگون، مورد توجه قرار داد.

بطور کلی هر شماره با نام نگارنده اثر مورد گفتگو آغاز می‌گردد، سپس آگاهیهای بنیادی درباره زندگانی نگارنده، خداوندان و اولیای او و کسان دیگری که با زندگی و نگارش وی به نحوی پیوند داشته‌اند، و آگاهیهایی از نگاشته‌های دیگر همین نگارنده که با موضوع نگارش مورد گفتگو پیوندی ندارند داده می‌شود و همه این آگاهیها غالباً در متن کتاب با ارجاع و استناد به‌مآخذ و منابع و اطلاعات کتابشناسی همراه می‌باشد. پس از آن با حروف درشت نام کتاب، نسخه بدلهای آن در صورتی که وجود داشته و شایان توجه باشند، و در صورت ضرورت و امکان کمی از آغاز کتاب با الفبای صوتی یاد می‌گردد*. سپس ویژگیها و مشخصات نگاشته یاد می‌گردد، که حجم آن وابسته است به شرایط چندی از قبیل امکان دستیابی به مطالب، تازگی آگاهیها و یا اندازه ارزش آن، و کمیابی اثر و مانند اینها.

پس از آوردن ویژگیهای کتاب، نسخه‌های دستنویس موجود، از روی فهرستهای چاپی با رعایت تقدم و تأخر، یعنی با توجه به تاریخ استنساخ آنها، یاد می‌گردد؛ و گاهی پیش از آوردن نسخه‌های دستنویس راهنماهای کتابشناسی حاجی خلیفه و اعجاز حسین یاد می‌گردد.

* ناگفته پیداست که این سرآغازها در ترجمۀ فارسی کتاب با همان حروف فارسی - عربی آورده می‌شود.

نسخه‌های دستنویس که در فهرستها یاد نشده ولی در مقالات (مثلاً در پیشگفتار چاپها و جز آن) به نام نسخه‌هایی که در تملك خصوصى كسان است از آنها یاد شده است، جداگانه آورده می‌شود. پیداست که جای نگاهداری این نسخه‌ها تنها در همان حین نشان داده می‌شود که آگاهیها درباره آنها انتشار یافته است، و ممکن است از آن پس به جای دیگری منتقل شده باشند.

درباره هر نسخه دستنویس ویژگیهای زیر در آن یاد می‌گردد: کامل بودن نسخه، یعنی اینکه آیا همه کتاب است یا برخی جلدها و یا بابها و فصلهایی از آن را در بردارد. نقص و افتادگی برگها، بویژه آغاز و انجام آن، جاهای خالی و نانویس و نقصهای جزئی دیگر، تاریخ نوشتن بطور دقیق (سال) و یا بتقریب (سده)، و برخی توضیحاتی مکمل دیگر از گونه اینکه نسخه مورد گفتگو دستنویس خود نگارنده است یا رونویسی از دستنوشته او، رونویس و یا مطابقه شده با اصل، مینیاتور و طلاکاری شده است. همه این آگاهیها تا اندازه‌ای که در فهرستها می‌توان بدست آورد، داده می‌شود؛ و درستی آنها نیز وابسته به چگونگی همان فهرست است. خود استوری، چنانکه پیش از این یاد شد، توانسته است از نسخه‌های دستنویس ایندیا اوفیس (India office) آنچه را که یاد کرده خود ببیند. برای فراهم آوردن مطالب اضافی، برخی از نسخه‌های دستنویس نگاهداری شده در مجموعه لنینگراد و مسکو و غازان نیز مورد مطالعه قرار گرفته است.

پس از آوردن نسخه‌های دستنویس، آگاهیها درباره چاپهای کتاب، نخست چاپهای کامل و سپس چاپهای نیمه کاره (۷۳)، ترجمه‌های آن به زبانهای دیگر، تحقیق و بررسیهایی که روی کتاب شده و مانند اینها گنجانیده شده است.

مخصوصاً باید معنی اصطلاح «وصف» را روشن کنیم. استوری همه نگاهشده‌های مربوط به يك اثر را، که گاهی دارای مشخصات کاملاً مختلف بوده‌اند - از تحقیق مفصل که گاهی تا حد «تجزیه و تحلیل کامل» می‌رسد گرفته تا بیان موجز و فشرده (از جمله در مورد تألیفات عمومی مانند «ترکستان» نگاهشده و.و. بارتولد) - در زیر این عنوان جای داده است. ما از نظر حفظ وحدت و هماهنگی، این کار را در بخش افزودگیها نیز انجام دادیم. بدین قرار خواست ما در این کتاب از واژه «وصف» بطور کلی همه اطلاعاتی است که درباره يك اثر داده شده است.

و در پایان هر مقال مآخذی را که اطلاعاتی از احوال نگارنده به دست می‌دهند، در میان گروه [...] آورده‌ایم.

۷۳) استوری معمولاً گزارش کامل کتابشناسی نگاهشده‌های چاپی خاورا نمی‌دهد و تنها به یاد کردن جای چاپ و تاریخ چاپ بسنده می‌کند. بهنگام فراهم آوردن افزودگیها، چنانچه کتابهای چاپ خاوری عیناً دیده شده، گزارش کامل کتابشناسی آنها از روی صفحه اول کتاب آورده شده است. این روش بویژه در چاپهای انتقادی معاصر کتابهای قدیمه بکار برده شده است.

علامت ▲ نشان می‌دهد که نسبت به آن قسمت از مقال، در تعلیقات جلد سوم (ص ۱۳۲۸-۱۵۲۵) اضافات یا اصلاحاتی وجود دارد.*

در نام نگارنده، آن جزئی که معمولاً اسم اشهر او شمرده می‌شود، و آن ممکن است گاهی نام، گاهی تنها تخلص یا لقب و گاهی تنها نسبت او باشد، با حروف درشت نوشته شده است. از این نام در جاهای دیگر متن نیز غالباً به همین صورت یاد شده است. (در اینجا شرحی است مشعر بر اینکه در چاپ روسی، برای ادای کلمات فارسی و عربی از گونه اعلام و مصطلحات و جز آنها، بجای الفبای صوتی انگلیسی در متن اصلی از الفبای روسی معادل آن بهره برده شده است؛ سپس مترجم روسی گزارش این لقب را می‌دهد؛ و چون ما در ترجمه به فارسی همان کلمات فارسی و عربی را می‌آوریم، ترجمه این قسمت برای خوانندگان فارسی زبان نه لازم است و نه سودی دارد - مترجم فارسی). چاپ حاضر در سه جلد است بدین گونه:

جلد یکم: نگاشته‌ها درباره قرآن، تاریخ عمومی، تاریخ پیامبران و صدر اسلام و جز آن؛ که در چاپ انگلیسی برابر است با: (Vol.1, pt: 1: section,1; Section, II. fasc: 1)
جلد دوم: تاریخ ایران، آسیای میانه و سرزمینهای دیگر (جز هندوستان)؛ که در چاپ انگلیسی برابر است با: (Vol.1, pt: 1: Section II. fasc. 2)

جلد سوم: افزودگیها و فهرستهای راهنما بر جلدهای یکم تا سوم.
در نظر داریم بعداً جلدهای دیگر کتاب استوری را که عبارت باشد از تاریخ هند، زندگی‌نامه‌ها، ریاضیات و جز آن برای چاپ روسی آماده کنیم.
یو.ی. بورشچفسکی، یو. را. برگل

* در ترجمه فارسی (تنظیم سوم) این نشانی دیگر لزومی نداشت (بنگرید به: یادداشت، منزوی ص

ترجمه روسی نگاشته استوری به ابتکار یو.ی. بورشچفسکی آغاز شد، و ابتدا در نظر بود که ترجمه را از روی مآخذ روسی، بویژه فهرستهای نسخه‌های دستنویس تکمیل کنیم. اما در جریان ترجمه دو جلد نخستین (که من در سال ۱۹۶۶ بدان آغاز کرده بودم) دریافته شد که تنها به این اندازه نمی‌توان قناعت کرد، و در نتیجه برای تکمیل آن آگاهیهای نسبتاً گسترده‌تری مورد استفاده قرار گرفت، و سرانجام به‌صورتی درآمد که پیش از این از آن سخن گفتیم.

ابتدا فراهم آمدن دو جلد نخستین در میانه‌های سال ۱۹۶۷ پایان یافت؛ سپس تا هنگام دادن کتاب به چاپخانه (ژوئن ۱۹۷۰) دو بار دیگر در سالهای ۱۹۶۸ و ۱۹۷۰ بر پایه آگاهیهای تازه‌ای که تا آن هنگام بدست آمده بود به تکمیل اساسی آن پرداختیم. در فراهم آوردن افزودگیهای کتاب، کسانی بویژه او.ف. آکیموشکین، گ.ف. بلاگوا، یو.ی. بورشچفسکی، پ.آ. گریاز نویچ، ی.آ. داویدویچ، ل.م. بلیفانوا، گ.ای. کوستیگوا، و.آ. لیوشچیتس، م. ن. او. عثمانف و او. د. چخویویچ با اظهارنظر و شور در مسائل گوناگون و دادن اطلاعات درباره برخی از نسخه‌های دستنویس و چاپی، و در اختیار گذاشتن نوشته‌ها به‌من یاری کردند. ن.و. میکلو خوماکلای و او. پ. اشچگلوا لطفاً اجازه دادند از فهرستهایی که برای چاپ آماده کرده و به‌موسسه انتشارات سپرده بودند، بهره‌مند گردم (بنگرید به: ص و). من از همه آنان صمیمانه سپاسگزارم.

بیشتر و نزدیک به همه افزودگی و دستبردگیهای جلد یکم و دوم - از آن میان آنچه از کلیه فهرستهای نسخه‌های دستنویس (بجز دو فهرست) گرفته شده و تنظیم برگهای راهنما از خود اینجانب است. فهرستهای چستربییتی Chester Beatty persian و بغدادالحکمه، و همه اطلاعاتی که از مجله یادگار گرفته شده است، بوسیله یو.ی. بورشچفسکی فراهم آمده است. بعلاوه، فراهم آوردن اضافات برای شماره‌های ۲۳۷، ۲۸۷، ۵۵۸، ۷۳۹، ۷۹۳، ۸۱۸، ۸۳۶، ۸۵۲، ۸۹۳، ۸۹۶، ۹۳۵، ۹۶۱، ۹۶۸، ۹۶۹، ۱۱۷۶ (گ ۲، ک ۹) را، یو.ی. بورشچفسکی انجام داده است، و نوشتن اضافات برای شماره‌های ۲۵۷، ۳۴۳، ۳۵۶، ۳۵۷، ۶۰۹، ۶۳۰، ۷۳۷، ۷۴۶، ۷۴۸، ۸۲۷، ۸۳۲ (۳)، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۱، ۸۴۸، ۸۶۱، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۸۰، ۹۵۲، ۹۵۴، ۱۱۷۶ (ط ۲، ک ۱، ۱۰) را من ویو. ی.

بورشچفسکی مشترکاً انجام داده‌ایم. گذشته از اینها یو.ی. بورشچفسکی يك رشته ملاحظات و نظریات اصلاحی سودمند، بویژه دربارهٔ نویسندگان و نوشته‌های روزگار قاجار، ابراز داشتند.

یو.ا. برگل

پیشگفتار جلد سوم

(چاپ روسی ۱۹۷۰)

طی مدت نسبتاً کوتاهی که از سپردن دستنویس این بخش از کتاب به چاپخانه (ژوئن ۱۹۷۰) و نخستین غلطگیری متن چاپی (آوریل ۱۹۷۱) سپری شده بود، مطالب تازه‌ای به دست آمد که می‌بایست در این بخش در نظر گرفته شود. بیشتر این مطالب در همین اواخر منتشر شده است، و برخی دیگر پیش از این در اتحاد شوروی در دسترس نبود. ثمره استفاده از این مطالب (از دسامبر ۱۹۷۰ تا مه ۱۹۷۱) افزودگیها و تصحیحاتی است که در زیر آمده است.

بیشتر مطالب چاپی، که برای افزودگیها و دستبردگیها مورد استفاده قرار گرفته، عبارت است از فهرست کتابها. شمار فهرستهایی که بر مطالب این کتاب افزوده شده است (طبق عنوان) بیست فهرست است (از آن میان نه کاتالوگ و فهرست، و دفتر ششم نسخه‌های خطی) و آنها من حیث المجموع بیست و یک جلد را تشکیل می‌دهند. (که ۱۲ جلد از کاتالوگهای جدید است که پیش از این مورد استفاده قرار نگرفته بودند و نه کاتالوگ بتازگی چاپ شده‌اند).

غیر از دو کاتالوگ که در اتحاد جماهیر شوروی (تفلیس و دوشنبه، جلد ۴) منتشر شده‌اند همه این فهرستها در ایران چاپ شده‌اند^(۱).

* جلد ۳، ص ۱۳۲۱.

(۱) کاتالوگهایی که قبلاً چاپ شده و تا به حال در دسترس من نبوده عبارتند از: تفصیلی فهرست مخطوطات فارسیه پنجاب؛ پابلیک لیبراری، لاهور؛ مرتبه منظور احسن عباسی، لاهور، ۱۹۶۲؛

An alphabetical list of Urdu, Arabic and Persian manuscripts in the Government Oriental Manuscript Library, Madras, by T. Chandrasekharan, P. Thirugnansambandhan and A. A. Ramanathan, 1963; M. Ghause; Catalogue of the Arabic, Persian and Urdu manuscript in the Dyderabad Museum, 1953; A. Ates, Istanbul kuetuephanelerinde farsca manzum eserler, I, Ueniversite ve Nuru-Osmaniye kuetuephaneleri, 1968; F.E. karatay, Topkape saraye Muezesi kuetuephanesi Farsca yazmalar katalogu, Istanbul, 1961; S. Laugier de Beaucueil, Manuscripts d'Afghanistan, Le Caire, 1964;

این امر گواه روشنی است بر اینکه دانشمندان ایرانی در بررسی و مطالعه نسخه‌های دستنویس فارسی استوارانه پیشتاز شده‌اند.

درباره فهرستهای تازه نیز می‌توان همان مطالب را گفت که در پیشگفتار پیشین این کتاب در باره نظایر آنها گفته شده است (ص ،) .

در اینجا باید درباره فهرستی گفتگو کنیم که به تازگی به وسیله احمد منزوی منتشر شده است. به نام «فهرست نسخه‌های خطی فارسی». این کتاب فهرست کوتاهی است از فهرستهای نسخه‌های خطی فارسی. نگاشته منزوی بیشتر شامل آن فهرستهایی است که به زبانهای فارسی و عربی چاپ شده‌اند و در نتیجه این کتاب تقریباً تمام نسخه‌های خطی موجود در ایران و کشورهای عربی را در برمی‌گیرد. در عین حال بسیاری از نسخه‌های دستنویس نگهداری شده در اروپای باختری، ترکیه و هند نیز به اندازه‌ای که در انتشارات ایران، و بیشتر از همه در فهرست میکروفیلرها و بخشهای ترجمه شده کتاب استوری منعکس شده است، به این اثر راه یافته‌اند. بدین ترتیب مرزهای «جغرافیایی» فهرست منزوی تا اندازه‌ای نیز مشخص است. این فهرست بطور کامل شامل ایران بوده، و تنها بخشی از دیگر کشورهای خاوری را نیز در برمی‌گیرد (۱) (مصر ۳)، عراق (۴)، هند (۵)، و ترکیه (۶). نسخه‌های اروپایی باختری، اتحاد جماهیر شوروی و امریکا بطور تصادفی به آن راه یافته‌اند.

«فهرستهای» منزوی شامل نسخه‌های خطی بسیاری نیز هست، که در نتیجه آشنایی شخصی به آنها *de visu* (بویره در کتابخانه ملی ملک) و یا براساس اطلاعاتی که از سایر افراد دریافت کرده در این فهرست درج گردیده که در سایر فهرستهای چاپی ذکری از آنها نیست.

در عین حال در فهرست منزوی نسخه‌های خطی بسیاری نیز، که مؤلفان ایرانی در برخی مقالات خود و یا در پیشگفتار چاپ آثار گوناگون از آنها یاد کرده‌اند، در نظر گرفته نشده است. بدین ترتیب در اثر منزوی حتی نسخه‌های خطی ایران نیز تمام و کمال درج

← و نیز کاتالوگهای مجلس، XVI - XVII، سپهسالار، ۷ و قاهره دارالکتب، II (از آنها طبق اطلاعاتی، که منزوی درباره کتب خطی داده است، استفاده شده است. ن. ک به مابعد).

۲) نسخه‌های دستنویس افغانستان در نظر گرفته نشده است (گویا برای آنکه دوفهرست موجود به زبان فرانسه است).

۳) نسخه‌های دستنویس فارسی مصر، که در فهرستهای منتشر شده منعکس شده‌اند، بطور کامل در مدنظر گرفته شده است.

۴) بیشتر برطبق اشارات کتاب «ذریعه»

۵) به آن فهرستهای هند، که به زبان انگلیسی است توجه نشده است.

۶) نسخه‌های نگهداری شده در ترکیه تنها از روی اشاراتی که در انتشارات فارسی است، در نظر گرفته شده است نه از روی دفاتر ترکی.

نگریده است. با وجود این، کتاب او به همین صورتی که هست، و نیز برای Catatogorum Catalogus عمومی آینده بسیار مفید است. متأسفانه دو جلد این اثر، که تاکنون چاپ گردیده، شامل نگاشته‌های مربوط به تاریخ نیست؛ ولی در عوض از لحاظ تألیفات، درباره قرآن، کتاب منزوی مطالب بسیاری برای اضافات و تصحیحات کار ما ارائه می‌دهد (۸). در میان زندگینامه‌ها و سرگذشت نگارندگان، که برای نخستین بار از آنها بهره‌مند شدم، در وهله نخست باید از فرهنگ چهارجلدی زندگینامه‌ها که مهدی بامداد (۹) نگاشته است یاد کرد، که بطور کلی شامل زندگینامه شخصیت‌های دولتی و سیاسی ایران، و نیز برخی از روحانیان، و کمتر از همه ادیبان، در سده‌های هیجدهم - بیستم می‌باشد. بسیاری از زندگینامه‌ها با تفصیل و بر مآخذ اولیه مبتنی می‌باشد، که متأسفانه در همه جا از آنها یاد نشده است. در هر مورد که سرگذشت نگارنده کتابی از این فرهنگ اقتباس شده به این مآخذ اشاره شده است. در برخی موارد به زندگینامه سایر افرادی نیز اشاره می‌شود که ارتباطی با این نگارندگان دارند و از آنها در آن کتاب نام برده شده است. ولی تنها در موارد بسیار پراهمیت طبق نوشته فرهنگ بامداد اضافات و تصحیحات واقعی داده شده است.

فرهنگ عربی کتابها و زندگینامه نگارندگان به نام الذریعة الی تصانیف الشیعه (درباره این فرهنگ بنگرید به: پیشگفتار این کتاب، ص ۶، حاشیه ۱)، نیز مطالب بسیاری برای اضافات و تصحیحات به ما داده است. غیر از آخرین جلد‌های این کتاب که پیش از این در مسکو و لنینگراد وجود نداشت، نگارنده امکان یافت این بار همه جلد‌های قبلی را (باستثنای بخش چهارم از جلد نهم، و جلد‌های ۱۲-۱۴) تمام و کمال مورد بررسی قرار دهد. این کار امکان داد آگاهی‌های تازه بیشتری درباره آثار دستنویس نگهداری شده در بسیاری از کتابخانه‌های نجف، کربلا، کاظمین، قم، مشهد و جز آنها، و همچنین آگاهی‌هایی درباره نگارندگان، و درباره چاپ این آثار افزوده شود.

(۷) این دو جلد شامل بخش‌های زیر است:

یکم: تفسیر، قرائت، درباره قرآن، ریاضی، ستاره‌شناسی، طبیعیات، پزشکی، کیمیا، دایرة المعارف. دوم: فلسفه، کلام و عقاید، عرفان، منطق، فلسفه علمی، ملل و نحل، بابی، ازلی، بهایی.

(۸) در پرتو نگاشته منزوی میسر گردید نسخه‌های دستنویس مندرجه در فهرست‌هایی که به آنها دسترسی نبود (مانند: قاهره، دارالکتب، جلد دوم، و فهرست مجلس جلد شانزدهم، هفدهم، و فهرست سیهسالار جلد پنجم، و فهرست آصفیه، جلد چهارم)، و نیز توضیح مشاهداتش de visu (بیشتر در کتابخانه ملی ملک)، در نظر گرفته شود. بعلاوه مقابله با فهرست منزوی امکان داد که برخی از قلم افتادگی‌های تصادفی من هنگام کار برای تنظیم فهرست‌های فارسی، آشکار و اصلاح شود.

(۹) این کتاب در ۱۹۶۸ از چاپ بیرون آمده و تنها در ۱۹۷۰ در مسکو و لنینگراد دریافت گردید. تقریظ از حسین محبوبی اردکانی، راهنمای کتاب سال ۱۲، شماره ۹-۱۰، (۱۳۴۸ خ/ ۱۹۶۹ م)، ص ۵۳۸ - ۵۴۳، و سال ۱۳، شماره ۱۱-۱۲ (۱۳۴۹ خ/ ۱۹۷۱ م) ص ۷۷۱-۷۷۸.

و بالاخره جلد دوم «فهرست مقالات فارسی» ایرج افشار و احوال و آثار خوشنویسان اثر سه جلدی شادروان مهدی بیانی، که شامل آگاهی‌هایی می‌باشد که در دیگر فهرست‌های چاپی نیامده است، مورد بررسی قرار گرفت.

چاپ‌های تازه برخی از نگاشته‌ها که در این اواخر دریافت گردیده، مجله‌های دو سال اخیر اروپا و ایران که در مسکو در دسترس می‌باشد، و فهرست بنگاه‌های نشر کتابها نیز بررسی شد.

افزوده‌های تازه، من حیث‌المجموع شامل ۲۳۰ نگاشته است، که پیش از این در نظر گرفته نشده بود. این افزودگیها بدین گونه در بخش‌های موضوعی بخش شده‌اند:

(۱) نگاشته‌ها درباره قرآن، ۱۲۸ شماره.

(۲) تاریخ عمومی، سه شماره.

(۳) تاریخ پیمبران و صدراسلام، ۵۲ شماره.

(۴) تاریخ ایران، آسیای میانه و جز آنها، ۴۷ شماره.

نگارنده هنگام فراهم آوردن افزودگیها و اصلاحات نیز مانند گذشته از همکاری کسان متعدد بهره‌مند گردید. در میان آنان بویژه از م.ن.ع. عثمانف، که بیشتر فهرست نسخه‌های دستنویس مورد استفاده نگارنده و کتابهای دیگر را در اختیار این جانب گذاشته است، و از ا.ف. آکیموشکین که با ابراز لطف آگاهی‌هایی درباره ادبیات موجود در لنینگراد داده است، سپاسگزار است. هنگام بررسی فهرست تفلیس که به زبان گرجی چاپ شده است ل.ای. نادرزاده به‌نگارنده یاری رسانید.

برخی از افزودگیها و دستبردگیها به‌وسیله یو.ی. برشچفسکی که فراهم کردن کتاب زیر نظر او بوده، انجام گرفته است. این افزودگیها و اصلاحات دارای نشانه بشنچ(۱۱) می‌باشند.

در هر جا، که در متن دو جلد روسی افزودگیها و اصلاحاتی وارد شده است، نشانی آنها را مشخص می‌کند(۱۱).

ژوئیه ۱۹۷۱، یو.برگل

(۱۰) این نشانیها در تنظیم فارسی حذف شد [م.ا].

(۱۱) چنانکه در «یادداشت» من در آغاز کتاب خواهد آمد، افزودگیها و اصلاحات موضوع گفتگو، در متن چاپ فارسی گنجانیده شده است، و برای جدا ساختن قسمتهای افزوده از متن، این قسمتها در میان دو پرانتز شکسته «...» جای داده شده است. [ا. منزوی].

پیشگفتارهای چاپ انگلیسی

۱) پیشگفتار بر جزو یکم^(۱)

کتابی همانند «تاریخ ادبیات عرب» نگاشته بروکلیمان، برای ایرانشناسان ضرورت فوق‌العاده دارد. اکنون اوضاع و احوال برای فراهم آوردن چنین کتابی بسیار مساعد است. نوشته‌های اخیر کتابشناسان، بویژه در هندوستان، آگاهیها درباره نسخه‌های دستنویس را تا اندازه قابل ملاحظه‌ای افزایش داده است. انتشار فهرست کتابهای چاپی فارسی، موزه بریتانیا در سال ۱۹۲۲، به کوشش ا.ا. ادواردس، برای نخستین بار آگاهیهای پر دامنه‌ای از مجموعه عظیم نگاشته‌های چاپ شده در اختیار ما گذاشت. بدین گونه موضوعی که مورد علاقه و توجه ما است، با چنان وضوح و کمالی روشن می‌گردد که چند سال پیش حتی تصور آن را نیز نمی‌شد کرد. افسوس فهرست کتابخانه‌های ایران، که منبع اصلی کار ما هستند، در دسترس ما نیست، و فهرستهای چاپی آنها نیز هنوز فراهم نیامده است.

فصلهای این کتاب، عبارت از بخشهایی است که به هر يك از اقسام معین نگاشته‌ها اختصاص داده شده است، و معمولاً هر نگاشته‌ای در بخشی یاد خواهد شد که از حیث موضوع تعلق به آن بخش دارد. هرگاه از نگارنده‌ای نگاشته‌های چندی به‌جای مانده که به چند بخش از کتاب ما مربوط می‌شوند زندگی‌نامه وی، چنانکه در دست باشد، بطور اختصار تنها در یکجا، و معمولاً در بخشی آورده می‌شود که از حیث موضوع بیشترین یا مهمترین و یا بنامترین بخش نگاشته‌های او را در برمی‌گیرد. و نیز در همانجا آگاهیها درباره نسخه‌های دستنویس و چاپی آن نگاشته‌های بازمانده از نگارنده که متعلق به آن بخش هستند، آورده می‌شود. از نگاشته‌های دیگر او، در بخش و یا در بخشهای مربوط و در صورت امکان با اشاره به صفحاتی باید می‌شود که با مراجعه به آنها بتوان آگاهیهای بیشتری درباره سرگذشت نگارنده و یا کتابشناسی به‌دست آورد.

نگاشته‌هایی که به‌جای نمانده در این کتاب آورده نشده‌اند، اما گاهی برای اینکه تصویری از چگونگی آثار ادبی نگارنده‌ای داده شود، یادی از آنها شده است، و نیز به‌همین منظور در این جزوه، مثلاً زیر عنوان زواره‌ای، به چند کتابی که در دست مانده و

(۱) جلد ۱، ص ۵۱، از چاپ روسی.

پیوندی با قرآن ندارد و از آنها باز در جایهای خود یاد خواهد شد، اشاره شده است. مطالب را در هر يك از بابها و فصلهای کتاب به ترتیب تاریخ نگارش جای داده‌ایم. در «ملحقات» پایان هر بخش موضوعی یا هر فصلی، به‌طور کلی نگاشته‌هایی را گنجانیده‌ایم که تاریخ آنها روشن نیست، و یا بهتر بگوییم به‌هنگامی که از آنها در این کتاب یاد شده روشن نبود، زیرا باید انتظار داشت - همچنانکه در این جزو نیز پیش آمده - تاریخ نگارش برخی از نگاشته‌ها که بدین گونه در بخش «ملحقات» یاد شده است، در آینده روشن گردد.^(۱)

به اعتبار تاریخهایی که نگارندگان فهرستها یاد کرده‌اند، نسخه‌های دستنویس کتابهای کهن و یا نسبتاً قدیمی را، غالباً به ترتیب تاریخی یا تقریباً تاریخی جای داده‌ایم. و گاهی به‌منظور اینکه نسخه‌های دستنویس که در يك کتابخانه نگهداری می‌شوند در کنار یکدیگر جای گیرند، از این ترتیب عدول شده است. لیکن نسخه‌های دستنویس ناقص و ناتمام را جداگانه یاد کرده‌ایم، و در بیشتر موارد توانسته‌ایم که نشان دهیم کدام قسمت از تألیف موضوع بحث را شامل می‌باشند. ارقام رومی که با خط وصل از یکدیگر جدا شده و در میان پرانتز پس از ذکر شماره‌های فهرست قرار گرفته‌اند^(۲)، در این جزو از کتاب سوره‌های قرآن را که در نسخه خطی مورد گفتگو آمده است نشان می‌دهند. باید در نظر داشت که برخی از یادداشتهای مربوط به زندگینامه کسان که در این جزو آمده، مبین آن است که باز در این باره در جایی مناسبتر شرحی مفصلتر خواهد آمد. از آقای گسسالوس (H. L. Gonsalves) که با مرور فهرستهای سه ماهه کتابهای چاپ هند کمک ارزنده‌ای به‌من کردند، از مادرم که در تنظیم مطالب مشفقانه با من همکاری کردند، و از آقایان استفن اوستین و پسران که در چاپ کتاب کوشش تمام به‌کار بردند و در انجام خواهشهای من رنج فراوان بر خود هموار ساختند، بی‌نهایت سپاسگزارم. مارس ۱۹۲۷، ج. آ. استوری

(۲) پیشگفتار بر جزو دوم کتاب^(۳)

جزوه نخستین این کتاب مورد تقریظ بسیار ارزشمند پروفیسور ه. ریتز در مجله Orientalistische Literaturzeitung (سال ۱۹۲۸، ش ۱۲، ستون ۱۱۲۷ - ۱۱۲۱) قرار

(۲) و نیز چند کتابی که دیرتر به‌نظر برسد و فرصت آن نباشد که به ترتیب تاریخی در جای خود از آنها یاد شود، در بخش ملحقات آورده خواهد شد.

(۳) در ترجمه فارسی حاضر، ارقام رومی را به ارقام فارسی تبدیل کرده‌ایم. [۱. منزوی].

(۴) جلد ۱، ص ۵۳، از چاپ روسی.

گرفت. وی رنج بررسی قسمت اعظم نسخه‌های خطی استانبول را که در این جزوه از آنها یاد شده است، بر خود هموار کرد، و مآلاً توفیق یافت که بیشتر آگاهی‌هایی را که در این جزوه از نوشته‌های ترکی گرفته بودم، تصحیح کند. بر همگان روشن بود که اوراق یاد شده و یا بیشتر آنها مغلوط هستند، اما اندازه این اغلاط که در نتیجه بررسی و تصحیحات پروفیسور ریتز به دست آمد، دست کم برای من غیرمنتظره بود. پروفیسور ریتز گوید: «با ارزیابی فهرستهای استانبول می‌توان بی‌گرافه تأیید کرد که تخمیناً چهل درصد آگاهی‌هایی که در آنها آمده نادرست است.»

خوشبختانه به‌هنگام تنظیم جزوه حاضر^(۵)، درباره نسخه‌های دستنویس نگاهداری شده در استانبول، آگاهی‌هایی از یک منبع قابل اعتماد دریافت داشتم. توضیح اینکه دکتر فلیکس تائوثر در یک سلسله گفتارهایی که به‌عنوان

Les manuscrits persans historiques des bibliotheques de Stamboul.

نگاشته و در مجله *Archiv Orientalni* جلد پنجم، مارس ۱۹۳۲، ص ۹۲-۱۰۷ و ۱۹۳ - ۲۰۷ انتشار داده است، بیشتر نسخه‌های دستنویسی که در کتابخانه‌های استانبول نگاهداری می‌شود، با دقت تمام شناسانده بود.

در پیشگفتار جزو یکم، اظهار تأسف کرده بودم که کتابخانه‌های ایران فهرست مجموعه‌های خود را منتشر نمی‌کنند. من در آن هنگام نمی‌دانستم که آستان قدس رضوی در شهر مشهد، فهرست کتابخانه نفیس خود را در سال ۱۹۲۶ / ۱۳۴۵ چاپ و پخش کرده است. پس از آن تاریخ فهرست مختصر ولی سودمند کتابخانه مجلس شورای ملی در تهران نیز با به‌عرصه مطبوعات نهاده است.

من به‌علت اینکه از لندن سفر کرده بودم، ناگزیر از بررسی کامل همه نسخه‌های نگاهداری شده در دیوان هند (India office) که در فهرستهای چاپی از آنها یاد نشده بود منصرف شدم. درباره مجموعه کتابهای دهلی فرصتی دست داد که از رونوشت ماشین شده فهرست مختصر مقوایی که نزدیک سی سال پیش شاد روان سیدعلی بلگرامی فراهم کرده بود، بهره‌مند گردم، لیکن به‌جهاتی نخواستم آگاهی درباره همه نسخه‌های دستنویس یاد شده در این مجموعه را بدون استثنا نقل کنم، و به‌ندرت سعی کردم مطالب و ارقامی را که سیدعلی بلگرامی یاد کرده بود (و بیم آن را دارم که همیشه بی‌غلط نبوده باشند) مورد استفاده قرار دهم. از لحاظ کتابهای چاپی نگاهداری شده در دیوان هند، از روی رونوشت ماشین شده فهرستها و برگه‌های کارتنی گوناگون بهره‌مند شدم، اما در این مورد نیز بدان حد کمالی که ابتدا در پی آن بودم، دست نیافتم.

از چند تن کسانی که با تفریظ یا اظهار نظر اصلاحی درباره جزو یکم کتاب و یا از

(۵) یعنی جزوه‌ای که به تاریخ عمومی و صدراسلام اختصاص دارد.

راه دیگر، از همکاری و پشتیبانی من دریغ نورزیدند، بویژه از آقای و. ایوانف، پروفیسور آ. نیکلسن، پروفیسور ه. ریترو و دکتر فلیکس تاوئر باید صمیمانه سپاسگزاری کنم.

مارس سال ۱۹۳۵، ج. آ. استوری

۳) پیشگفتار بر جزو سوم^(۶)

با این جزو بررسی نگاشته‌های تاریخی زبان فارسی، بجز يك رشته مهم و گسترده آن، یعنی تاریخ هند که موضوع جزوه پس از این است، به پایان می‌رسد. از آن پس يك جزو به مراتب کم حجم‌تر دیگری نیز که ویژه زندگینامه‌هاست، نگاشته خواهد شد. اکنون باید به سیاهه نام کسانی که با دادن آگاهیها و یا انحاء دیگر بر من منت نهادند، نام پروفیسور باینگر، آقای آ. ج. ایس، دکتر ر. لوی، آقای و. مینورسکی، سردنيس راس و آقای ن. س. سنبری را بیفزایم، و به بهترین وجه از همه آنان سپاسگزاری کنم.

اوت سال ۱۹۳۶، ج. آ. استوری

(۶) جلد ۱ ص ۵۴، از چاپ روسی.

اختصارات، منابع

- آتشکده: لطفعلی بیگ، «آتشکده» (پیرامون سال‌های ۹۳-۱۱۷۴/۱۷۶۰ - ۱۷۷۹ م). استناد می‌شود به شماره‌هایی که در آنها زندگینامه کسان را آورده است، بر پایه توصیفی که اِته (Ethe) از نسخه دستنویس بودلیان، شماره ۳۸۴ کرده است.
- آثار الشیعة الامامیة: عبدالعزیز جواهر الکلام، «آثار الشیعة الامامیة»، جلد ۴، شامل حالات کافه وزراء و امرای این فرقه [تهران]، ۱۳۰۷ هـ. خ / ۱۹۲۸-۲۹ م (بنگرید به: استوری، ج ۱، ص ۱۱۳۵، ش ۱۵۸۱).
- آثار الصنادید: سید احمدخان، آثار الصنادید، به زبان اردو، دهلی، ۱۲۶۳ هـ. ق / ۱۸۴۷ م.
- آثار العجم: محمد نصیر فرصت شیرازی، «آثار العجم»، بمبئی ۱۳۱۴/۱۸۹۶ م. (بنگرید به شماره ۸۹۷ R همین کتاب.)
- آصفیه: فهرست کتب عربی - فارسی و اردو مخزونه کتابخانه آصفیه سرکار عالی...، جلد ۱-۳، حیدرآباد، ۱۳۳۲-۴۷.
- آق سرای: آفسرایده جامعشریفی کتابخانه سی دفتری، در سعادت، ۱۳۱۱.
- آمل: محمدتقی دانش پژوه، کتابخانه آقای میرزا ابوالحسن پیشنماز آمل از دانشمندان و پارسایان شهر، (نشریه، نسخه‌ها، دفتر ۴، ص ۴۰۳-۴۰۰).
- * آیتی: تاریخ یزد، عبدالحسین آیتی، «تاریخ یزد»، یزد، ۱۳۱۷ هـ. خ
-
- (۱) اختصارات و منابع ترجمه روسی کتاب، به ترتیب الفبای روسی، در آغاز جلد یکم (ص ۵۵ تا ۹۶) و متمم آن در آغاز جلد سوم (ص ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۷) بوده است، که پس از ترجمه فارسی، آن دو بخش در هم ادغام شد و به ترتیب الفبای فارسی در آورده شد. [ا. منزوی].
- اختصاراتی که در میان پراتنز شکسته آمده در فهرست استوری (انگلیسی) نبوده است. > اختصاراتی که استوری به کار برده ولی در فهرست‌های اختصارات خود قلمداد نکرده بود، با نشانی ستاره نموده شده است.
- اختصارهایی که در میان دو پراتنز شکسته >> آمده ویژه جلد سوم می‌باشد. <
- (۲) اکنون کتابخانه مرکزی حیدرآباد نامیده می‌شود. (بنگرید به:
- PK, II/5 (1338/1960) P. 667)

۱۹۳۸-۳۹م (بنگرید به: شماره R ۸۸۶ همین کتاب).
* آیین اکبری: ترجمه انگلیسی:

The Ain i Akbari, by Abul Fazl 'Allami, Vol. 1. transl. into English by H. Blochmann, Calcutta, 1868; Vol. 2-3, transl. into English by H. S. Jarrett, Calcutta, 1873-1874 (Bibliotheca Indica).

(بنگرید به: استوری، ج ۱، ص ۵۵۰، ش ۷۰۹ (۲)).

* آیین اکبری: چاپ بلوخرمان، ابوالفضل علامی، «آیین اکبری»، ج ۱-۳، کلکته، ۱۸۹۶-۹۷. (بنگرید به: استوری، ج ۱، ص ۵۵۰، ش ۷۰۹ (۲)).
* ابن الاثیر، چاپ تورنبرگ:

Ibn-el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur, ed. C. J. Tornberg, Vol. 1-14, Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1751-1876.

* ابن عربشاه، چاپ مانگر:

Āhmedis Arabsidae Vitae et rerum gestarum Timuri... historia. Latine vertit, et adnotationes adjecit S. H. Manger, t. 1-2, Leovardiae, 1767-1772.

ابن قتیبه، «المعارف»، به زبان عربی:

Ibn Coteibas Handbuch der Geschichte... hrsg. Von F. Wustefeld, Gottingen, 1850.

ابن قطلوبغا: «تاج التراجم فی طبقات الحنفیة»، به زبان عربی:

Die krone der Lebensbeschreibungen... von Zein-addin Kasim ibn Kutlubuga... herausgegeben... Von G. Flugel, Leipzig, 1862.

اتحاف النبلاء: صدیق حسن خان، «اتحاف النبلاء المتقین باحیاء مآثر الفقهاء المحدثین»، کانپور، ۱۲۸۸/۷۲-۱۸۷۱.

احسن الودیعة: محمد مهدی الموسوی الاصفهانی الکاظمی، «احسن الودیعة فی تراجم مشاهیر مجتهدی الشیعة»، او تتمیم «روضات الجنات»، به زبان عربی، ج ۱-۲، بغداد، بی تاریخ.

احمد ثالث: کتابخانه احمد ثالث که در توپقاپو سرای استانبول نگاهداری می شود. نسخه های دستنویس تاریخی آن به نقل از تاور (Tauer) آورده می شود.

* اخبار الاخیار: عبدالحق دهلوی، «اخبار الاخیار فی اسرار الابرار»، به استناد برگهای نسخه دستنویس دیوان هند، (10. D.P. 572) و صفحات چاپ دهلی، ۱۳۳۲/۱۹۱۴. (بنگرید به: استوری، ج ۱ ص ۹۷۹، ش ۱۲۹۸ (۱)).

ادبیات کتابخانه سی: ادبیات کتابخانه سی که در کتابخانه دانشگاه استانبول نگاهداری می شود. (نسخه های دستنویس تاریخی آن به نقل از گفته تاور می باشد).

ادینبورگ، دانشگاه، افشار: ایرج افشار، نسخ خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه ادینبورگ. «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۴، ص ۶۸۸-۶۸۵.

> ادینبورگ، National library، افشار: ایرج افشار، نسخ خطی فارسی در کتابخانه ملی اسکاتلند (ادینبورگ)، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۴، ص ۶۸۴ <

> استکهلم، دانشگاه، افشار: ایرج افشار، نسخ خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه استکهلم، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۴، ص ۷۱۴ <

> استوری: متن کتاب حاضر که به زبان انگلیسی است. بخش‌هایی از آن هنوز به روسی ترجمه نشده است. [ا. منزوی] <<
اسعد: دفتر کتابخانه اسعدافندی، استانبول، کتابخانه شهر.

> اصغرزاده، علی اصغر اصغرزاده: نسخه‌های آقای حاج سیدعلی اصغر اصغرزاده، مشهد، به قلم خود ایشان، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ص ۶۱۷-۶۱۳ <

اصفهان، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی اصفهان، ج ۱، تهیه و تنظیم جواد مقصود، تهران ۱۳۴۹ هـ. خ/۱۹۷۰ م.

> اصفهان، جابری انصاری: ایرج افشار، نسخه‌های خطی در اصفهان «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۶، ص ۵۹۹ - ۵۹۳ [فهرست بعضی از نسخه‌های خطی شادروان شیخ حسن جابری در اصفهان که در سال ۱۳۴۸ هـ. خ/۱۹۶۹ م تهیه شده است]. <<

اصفهان، ادبیات: مرتضی تیموری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات اصفهان، نشریه دانشکده ادبیات اصفهان، ۱/۱ (۱۳۴۳ هـ. خ/۱۹۶۵ م)، ص ۳۲۸-۳۱۰ [= ۱]، ۲-۳ / ۲ (۱۳۴۵ هـ. خ/۱۹۶۶ م)، ص ۱۶۲-۱۲۳ (مجموعه صدرهاشمی) [= ۲]. <

> اصفهان، دانش پژوه: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عمومی اصفهان، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ۲۹۸-۳۲۵.

* اعیان‌الشیعه: «اعیان‌الشیعه» تألیف السید محسن امین‌العاملی، جزء ۱-۵۶، دمشق، ۱۹۶۳-۱۹۳۵، به زبان عربی.

افشار، مقالات: «فهرست مقالات فارسی»، فهرست موضوعی مطالعات و تحقیقات مسائل ایران‌شناسی به زبان فارسی که در مجله‌ها و سالنامه‌ها و مجموعه‌های چاپ ایران و کشورهای دیگر تا پایان سال ۱۳۳۸ خ چاپ شده است. به کوشش ایرج افشار، جلد یکم، ۱۳۳۸ خ، تهران، ۱۳۴۰ خ/۱۹۶۱ م (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۶۹۷، گروه کتابشناسی ایران، ۳).

افشار، مقالات ۲: «فهرست مقالات فارسی، جلد ۲، ۴۵-۱۳۳۹ خ. به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۸ خ/۱۹۶۹ م (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۲/۶۹۷، گنجینه فهرست و کتابشناسی، شماره ۲/۹.»

افشار، کتابشناسی: «کتابشناسی ملی ایران» فروردین - اسفند ۱۳۳۳. گردآورده ایرج افشار، «فرهنگ ایران زمین» ۲، ۵۵/۱۳۳۳ - ۱۹۵۴، ص ۳۹۷-۴۰۰ (مقدمه) و ۱-۱۲۰ (صفحه بندی مندرجات).

کتابشناسی ایران، ۱۳۳۴... تهران، ۱۳۳۵ هـ. خ/۱۹۵۶ م. ۳.
کتابشناسی ایران، ۳، سال ۱۳۳۵ زیر نظر ا. افشار، تهران ۱۳۳۶ هـ. خ/۱۹۵۷ م.

کتابشناسی ملی ایران، ۴، کتاب های ایران سال ۱۳۳۶، زیر نظر ا. افشار، تهران ۱۳۳۷ هـ. خ. ۱۹۵۸ م.

کتابشناسی ملی ایران، ۵، کتاب های ایران سال ۱۳۳۷، زیر نظر ا. افشار، با همکاری غلامرضا فرزانه پور، محمدابراهیم زندی، تهران، ۱۳۳۸ هـ. خ/۱۹۶۰ م.
کتابشناسی ملی ایران، ۶، کتاب های ایران، سال ۱۳۳۸، زیر نظر ا. افشار، با همکاری غ. ر. فرزانه پور، تهران، ۱۳۳۹ هـ. خ/۱۹۶۰ م.

کتابشناسی ملی ایران، ۷، کتاب های ایران سال ۱۳۳۹... تهران، ۱۳۴۰ هـ. خ/۱۹۶۱ م.

کتابشناسی ملی ایران، ۸، کتاب های ایران سال ۱۳۴۰، زیر نظر ا. افشار، با همکاری م. ا. زندی، تهران، ۱۳۴۱ هـ. خ/۱۹۶۲ م.

کتابشناسی ملی ایران، ۹، کتاب های ایران سال ۱۳۴۱. مؤسس ا. افشار، تدوین از حسین بنی آدم، تهران، ۱۳۴۲ هـ. خ/۱۹۶۳ م.

کتابشناسی ملی ایران، ۱۰، کتاب های ایران سال ۱۳۴۲، مؤسس و مدون ا. افشار، با همکاری حسین بنی آدم، تنظیم کننده فهارس علی اکبر جانا، تهران، ۱۳۴۳/۱۹۶۵.

کتابشناسی ملی ایران، ۱۱، کتاب های ایران سال ۱۳۴۳... تهران، ۱۳۴۴/۱۹۶۶.
* اقبالنامه جهانگیری: معتمدخان، «اقبالنامه جهانگیری»، ج ۳، کلکته، ۱۸۶۵، (Bibliotheca Indica) (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۵۶۲ - ۵۶۱، شماره ۷۱۷).

* اکبرنامه: ابوالفضل علامی، «اکبرنامه» ج ۱-۳، کلکته، ۱۸۷۳-۸۷. (بنگرید به: استوری، ۵۴۷، شماره ۷۰۹ (۱)).

* اکبرنامه، ترجمه یوریچ: (بنگرید به: استوری، ا، ص ۵۴۷، ش ۷۰۹/۱).

۳) از نظر کتابشناسی عیب این کتاب آن است که تاریخهای مندرج در سر صفحه یا جایهای دیگر، در مواردی که با سال ۱۳۳۴ فرق داشته اند ذکر نشده است.

The Akbarnama of Abu-l-Fazl, transl. from the persian by H. Beveridge, Vol. 1-3. Calcutta, 1897-1921 (Bibliotheca Indica).

الیگره، سبح: فهرست نسخ قلمی، عربی، فارسی و اردو، سبحان الله، اورینتال لایبریر مسلم یونیورسیتی، علیگره، مرتبه سیدکامل حسین... (فهرست کتابهای دستنویس که در سال ۱۹۲۷ از طرف سید سبحان الله گوراکھیوری به دانشگاه اسلامی الیگره اهدا شده است)، الیگره، ۱۹۳۰.

الیگره، سبح، ۲: فهرست جدید دوم مطبوعات عربی، فارسی و اردو، سبحان الله اورینتال لایبریر مسلم یونیورسیتی علیگره، مرتبه مولوی محمد ابرار حسین صاحب فاروقی...، علیگره، ۱۹۳۲.

امل الامل: محمد بن الحسن الحر العاملی، «امل الامل فی علماء جبل عامل» (به زبان عربی)، تهران، ۱۳۰۲/۸۵-۱۸۸۴.

> امیر توکل: ایرج افشار، سی و چهار نسخه خطی از چند مجموعه خصوصی، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران»، دفتر ۵، ص ۱۱۲-۱۳۱.<
امیر افندی: کتابخانه امیری افندی که در ملت کتابخانه سی، استانبول نگهداری می شود.

* انجمن خاقان: محمد فاضل خان راوی گروسی، «انجمن خاقان» (سال ۱۲۳۴/۱۹-۱۸۱۸)، استناد می شود به برگهای نسخه دستنویس موزه بریتانیا (ریو-ذیل) شماره ۱۲۰ (بنگرید به: Rieu suppt., P. 86)

» اوترخت، افشار: ایرج افشار، نسخ خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه اوترخت، (هلند) «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ص ۶۸۳.<
> اورشلیم، افشار: ایرج افشار، نسخه های فارسی در کتابخانه ملی و دانشگاهی اورشلیم، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ص ۱۱۰-۱۰۸.<
ایاصوفیا: فتر کتابخانه ایاصوفیه، استانبول، ۱۳۰۴/۸۷-۱۸۸۶.

> ای وان: انستیتو خاورشناسی آکادمی علوم شوروی.<
اعجاز حسین («کشف الحجب والاسرار»، از اعجاز حسین کانتوری، چاپ هدایت حسین، کلکته، ۱۹۱۴-۱۹۱۲):

Kashf al-hujule wal astar an asma al-kutub wal asfar, or the Bibliography of Shica literature, of Mawlana I 'Jaz Husain al-Kanturi al-Kinturi. Edited by Mawlavi M. Hidayat Husain, Calcutta, 1912-1914, (Biblioteca Indica).

> ایوب جامع: دفتر کتابخانه جامع شریف ایوب، استانبول، ۱۳۱۱/۴-۱۸۹۳. (اکنون در کتابخانه عمومی سلیمانیه نگهداری می شود).<
* با برنامه: چاپ بورج: (لیدن - لندن، ۱۹۰۵).

The Babar-nama, being the autobiography of the Emperor Babar... reproduced in Facsimile... and edited... by A. S. Beveridge, Leyden-London, 1905 (GMS.1).

* با برنامه، ترجمه بوریج: (لندن، ۱۹۲۲).

The Babur-nama in English (Memoirs of Babur). Transl. from the Original Turki text... by A. S. Beveridge, Vol. 1-2, London. 1922.

> بارتلد: کلیات آثار آکادمیسین و.و. بارتلد، آثار، جلد ۱-۴، مسکو، ۱۹۶۳-۷۰.

> بارتلد: فهرست کتابهای خطی کتابخانه عمومی دولتی به نام م.ی. سالتیکف شچدرین در لنینگراد، گردآورده و.و. بارتلد در سالهای ۳۰-۱۹۲۷، (بخش کتابهای خطی کتابخانه عمومی، فوند ۲۲۸) ۵۱ <

بارتلد، ترکستان: و.و. بارتلد، «ترکستان به روزگار مغول»، بخش ۱ متن، سنت پتربورگ، ۱۸۹۸، بخش ۲، تحقیق و مطالعه، سنت پتربورگ، ۱۹۰۰.

> باکو، ال یازمالاری کاتالوگو، ۱۱ نخی جلد (تاریخ، جغرافیا، ادبیات نظریه سی، تذکره لر، بدیعی ادبیات و منشآت)، باکی، ۱۹۶۳، (آذربایجان CCP علملر آکادمیاسی، ریوبلیکا ال یازمالاری فوندو) <

» بامداد: شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هـ، نگارش مهدی بامداد، ج ۱-۴، تهران، ۱۳۴۷ هـ. خ/ ۱۹۶۸ م. <<

بانکیپور، فهرست عربی: ... فهرست دستی کتب قلمی لائبریری موقوفه خان بهادر خدا بخش خان مرحوم... مسمی به «مفتاح الكنوز الخفیه»... مرتبه مولوی عبدالحمید، پتنه، ۱۹۱۸-۲۲.

بانکیپور، فهرست فارسی: فهرست نسخ خطی فارسی اورینتل پوبلک لائبریری بانکیپور مسمی به مرآة العلوم... مرتبه مولوی عبدالمقندر، پتنه، ۱۹۲۵.

بایزید: دفتر کتابخانه ولی الدین سلطان بایزید جامع شریفی دروننده واقفدر، در معارف، ۱۳۰۴.

بتخانه: محمد صوفی، حسن بیگ خاکی و عبداللطیف عباسی، «بتخانه» (سال ۱۰۲۱/۱۳-۱۶۱۲). استناد می شود (در این مرجع) به شماره هایی که در آنها ترجمه حال کسان به نقل از توصیف اِته (Ethe) از نسخه ۳۶۶ بودلیان (Bodleian)

۴) > جلد های هفتم تا نهم هنگامی که این کتاب به زیر چاپ رفت، هنوز منتشر نشده بود، بنابراین بدون ذکر صفحات به آنها اشاره می شود. <

۵) این مأخذ مقایسه شود با پ.گ. بولکاکف، آثار ناتمام، و.و. بارتلد (علوم اجتماعی در ازبکستان، ۱۹۶۹، شماره ۱۱، ص ۵۶-۵۵) <

بخارا. سمیونف: آ. آ. سمیونف، فهرست نسخه‌های خطی شبیه تاریخ کتابخانه مرکزی بخارا، تاشکند، ۱۹۲۵، (انتشارات کمیسیون کتابشناسی سابق شورای کمیسرهای ملی جمهوری شوروی سوسیالیستی تاجیکستان، جزوه دوم).

<برگل: یو. ا. برگل، نسخه‌های خطی خاوری در غازان، «آثار خطی خاور... سالنامه ۱۹۶۹ مسکو، ۱۹۷۱، ص ۷۳-۳۵۵، [به شماره‌های فهرست نسخه‌های خطی تاریخی فارسی، اشاره شده است].>

بستان‌السیاحه: زین‌العابدین شیروانی، «بستان‌السیاحه»، تهران، ۱۳۱۵/۱۸۹۸، (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۱۵۰، شماره ۱۶۰۹ (۲)).

بشیرآقا: دفتر کتابخانه آقا [استانبول]، استانبول، ۱۳۰۳/۶-۱۸۸۵.

<بغداد، الحکمه: گورگیس عواد، «فهرست مخطوطات خزانه یعقوب سرکیس المهدهة الی جامعه الحکمة ببغداد»، بغداد، ۱۳۸۵/۱۹۶۶.>

<بغداد، دانش‌پژوه: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۱، «مکتبه المتحف العراقی» در بغداد، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ص ۴۰۶.>

بغداد کوشکو: کتابخانه بغداد کوشکو که در توپقاپو سرای استانبول نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی تاریخی، به نقل از گفته تاور (Tauer) آورده شده است.

<بغداد، موزه: حسینعلی محفوظ، کتابهای دستنویس فارسی در کتابخانه موزه عراق در بغداد، (دانش، ۱۲-۱۱/۱۱، ۱۳۳۴ هـ. خ/۱۹۵۵ م، ۶۳۶-۶۲۸).>

بغیة الوعاة: سیوطی، «بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین والنحاة»، به زبان عربی، قاهرة، ۱۳۲۶/۱۹۰۸ م.

«بیات: احمد گلچین معانی، فهرست قسمتی از کتابهای خطی کتابخانه مرحوم عبدالحسین بیات (۶)، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه» دفتر ۶، ص ۱۱۷-۶۳.»

«بیانی، احوال: مهدی بیانی، «احوال و آثار خوشنویسان»، نستعلیق‌نویسان، بخش ۱-۳، تهران، ۴۸-۱۳۴۵ هـ. خ/۱۹۶۶-۱۹۶۹ م. (انتشارات دانشگاه تهران)، شماره‌های ۱/۱۰۵۴، ۲/۱۰۵۸، ۳/۱۰۵۸، گنجینه تحقیقات ایرانی، شماره‌های ۱/۴۳-۳.»

«بیانی، گلستان: «فهرست ناتمام تعدادی از کتابهای کتابخانه سلطنتی» به‌اهتمام شادروان دکتر مهدی بیانی، [تهران، ۱۳۴۹ هـ. خ/۱۹۷۰ م].>

<بیانی، نمایشگاه: فهرست نمایشگاه خطوط خوش نستعلیق کتابخانه ملی،

(۶) پس از درگذشت مالک کتابخانه، گویا بر ابروصیت او، به‌وقف مدرسه صمصامیه در اراک در آمده است.

نگاشته مهدی بیانی، تهران، ۱۳۲۸ هـ. خ/۱۹۴۹ م. <

> بیانی، نمونه: مهدی بیانی، فهرست نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی ایران که به نمایش گذاشته شده است؛ [تهران]، ۱۳۲۹ هـ. خ/۵۱ - ۱۹۵۰ م. <
> پاپازیان: آ. د. پاپازیان، ارزش تاریخ‌نگاری نسخه‌های خطی فارسی ما
تناداران دولتی (مدارک نخستین کنفرانس علمی خاورشناسان کشورهای اتحاد جماهیر
شوروی) در شهر تاشکند از ۴ تا ۱۱ ژوئن ۱۹۵۷، تاشکند، ۱۹۵۸، ص ۸۹۹-۸۹۳ <
* پادشاه نامه: (عبدالحمید لاهوری، کلکته، ۷۳-۱۸۶۶) (بنگرید به: استوری،
۱، ص ۵۷۶، ش ۷۳۴).

The Badshah Namah, by Abd al-Hamid Lahawri, edited by Mawlawis Kabir al-Din Ahmad and 'Abd al-Rahim. Under the superintendence of Major W. N. Lees, Vol. 1-2, Calcutta, 1866-1872. (Bibliotheca Indica).

> پاریس، افشار: ایرج افشار، نسخه‌های خطی فارسی تازه در کتابخانه ملی
پاریس، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ص ۶۷۴-۶۷۸. <
پیشاور: مولوی عبدالرحیم، «لباب المعارف العلمیة فی مکتبة دارالعلوم الاسلامیة»،
بخش خاوری کتابخانه کالج اسلامیة، پیشاور، اگره، ۱۹۱۸.
* تاج العروس: شرح القاموس المسمى به تاج العروس... به زبان عربی، جلد ۱-۱۰،
قاهره، ۱۳۰۶-۱۳۰۸ / ۱۸۸۸-۹۰.

* تاریخ بیهق: ابوالحسن علی بن زید بیهقی، «تاریخ بیهق» با تصحیح و
تعلیقات احمد بهمنیار، تهران، ۱۳۱۷ هـ. خ/۱۹۳۸ م (بنگرید به: همین کتاب، شماره
۹۰۵ R).

* تاریخ جاوید: «تاریخ جاوید، جلد ۱-۳، تهران، ۱۳۲۵ هـ. خ/۴۷-۱۹۴۶ م
(بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۱۸۴ (۳۹)).
* تاریخ جدید: (میرزا علی محمد باب، از میرزا حسین همدانی، براون، کمبریج،
۱۸۹۳).

The Tarikh-i-jadid, or New history of Mirza Ali Muhammad the Bab, by Mirza Huseyn of Hamadan, transl.... by E. G. Browne, Cambridge, 1893.

* تاریخ جراید: محمد صدرهاشمی «تاریخ جراید و مجلات ایران»، جلد ۱-۴،
اصفهان، ۱۳۲۷-۳۲ هـ. خ/۵۳-۱۹۴۸.

* تاریخ جهانگشای جوینی (عظاملك جوینی. تصحیح میرزا محمد قزوینی،
چاپ لیدن - لندن، ۱۳-۱۹۱۲ م.

The Tarikh-i-jahan-gusha of Ala'u d-Din Ata Malik-i-Juwaini... edited... by Mirza Muhammad ibn 'Abdul-Wahhab-i Qazwini, Pt. 1-3, Leyden-London. 1912-1931 (GMS XVI, 1-3).

* تاریخ ذوالقرنین: فضل الله خاوری، «تاریخ ذوالقرنین» نگاشته ۱۲۶۳/۱۸۴۷، نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو، ذیل، شماره ۷۱.

* تاریخ عالم آرای عباسی: اسکندر بیگ منشی، «تاریخ عالم آرای عباسی»، جلد ۱-۳، تهران، ۱۴-۱۳۱۳/۹۷ - ۱۸۹۶. چاپ ا. افشار، جلد ۱-۲، اصفهان، ۱۹۵۶/۱۳۳۴ (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۷۳۴ (۱) R).

تاریخ علما و شعرای گیلان: حسن شمس گیلانی، «تاریخ علما و شعرای گیلان»، تهران، ۲۸-۱۳۲۷/۱۹۴۹ «بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۳۵۲، شماره ۱۵۳۳ الف).

* تاریخ رشیدی: (میرزا محمد حیدر دغلات، لندن ۱۸۹۵ (بنگرید به همین کتاب، شماره ۱۹۶۸ R).

The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughat... An English Version ed., With commentary, notes, and more by N. Elias, the translation by E. Denison Ross, London, 1895.

* تاریخ قم: حسن بن علی بن حسن قمی، «تاریخ قم»، تهران، ۱۳۵۳/۱۹۳۴.
* تاریخ گزیده: (از حمدالله مستوفی قزوینی، براون، لندن - لندن، ۱۹۱۰ (بنگرید به همین کتاب، شماره ۲۴۵ (۲) R).

The Tarikh-i Guzida or "Select History" of Hamdu'llah Mustawfi-i Qazwini... reproduced in fac-simile... With an introduction by E. G. Browne Leyden-London, 1910 (GMS, XIV, 1).

* تاریخ محمدی: محمدین معتمد، «تاریخ محمدی»، سال ۱۱۹۰/۷۷-۱۷۷۶، نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو، جلد ۳، ص ۸۹۵ الف (بنگرید به همین کتاب، شماره ۳۲۳ R).

تاشکند: مجموعه دستنوشته‌های شرقی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی (ازبکستان، جلد ۲، ۸۰۰۰، تاشکند، ۱۹۵۲ - ... ۱۹۶۷؛ [جلد ۱-۵، زیر نظر و همکاری ... آ.آ. سمیونف، و ... د.گ. ورونوفسکی؛ جلد ۶، زیر نظر و همکاری ... آ.آ. سمیونف و ... ل.م. بیفانوا؛ جلد ۸، زیر نظر و همکاری آ.آ. سمیونف و د.گ. ورونوفسکی].

تاشکند، دانشگاه، ۲-۱: آ.آ. سمیونف، گزارش نسخه‌های خطی فارسی، عربی و ترکی کتابخانه مرکزی دانشگاه دولتی آسیای میانه، [بخش ۱]، تاشکند، ۱۹۳۵ (آثار دانشگاه دولتی آسیای میانه به نام وای. لنین، اطلاعات مربوط به کتابشناسی، بخش ۹).

> تبریز، تربیت: فهرست کتابخانه دولتی تربیت، کتابهای خطی، تألیف محمد

نخجوانی، تبریز، ۱۳۲۹ هـ. خ/ ۱۹۵۰ م. <

» تبریز، ملی، ۱: فهرست کتابخانه ملی تبریز، ج ۱، کتابهای خطی اهدایی مرحوم محمدنخجوانی، شامل: ۴۰۵ جلد از الف تاخ، نگارش میرودود سیدیونسی،

تبریز، ۱۳۴۸ هـ. خ/ ۱۹۶۹-۷۰ م. >>

* تتمه صوان الحکمه: (از علی بن زید بیهقی، تصحیح محمد شفیع، لاهور، ۱۳۵۱/ ۱۹۳۵، بنگرید به: استوری، شماره ۱۴۸۵).

Tatimma Siwan al-hikma of 'Ali b. Zaid al-Baihaki, edited by Mohammad Shafi'. Fasciculus I - Arabic text, Lahore, 1351-1935.

تجلی نور: سید نورالدین زیدی ظفرآبادی، «تجلی نور معروف به تذکره مشاهیر جانپور»، جلد ۲، جانپور، ۱۹۰۰.

* تحفه سامی: سام میرزا پسر اسماعیل صفوی، «تحفه سامی»، تهران، ۱۳۱۴ خ / ۱۹۳۶، چاپ وحید دستگردی. پتنه، ۱۹۳۴، چاپ اقبال حسین، (بنگرید به: استوری، شماره ۱۱۰۰).

* تحفه الکرام: میرعلیشیر قانع تنوی، «تحفه الکرام»، جلد ۱-۲، لکهنو، ۱۳۰۴-۷/۱۸۸۶ (بنگرید به: استوری، شماره ۸۲۸).

* تذکره الامراء: کوال رام، «تذکره الامراء»، سال ۱۷۲۷/۱۱۴۰ یا ۱۷۷۰-۷۱/۱۱۸۴ یا ۱۷۸۰/۱۱۹۴ [درباره نسخه های خطی و جز آن (بنگرید به: استوری، ص ۱۰۹۴، شماره ۱۴۶۹)].

* تذکره خوشنویسان: (غلام محمد دهلوی، کلکته، ۱۹۱۰ م. (بنگرید به: استوری، ص ۱۰۷۶، شماره ۱۱۴۳۷).)

The Tadhkira-i-khushnavisan of Mawlana Ghulam Muhammad Dihlavi edited with prefaces, notes and indices by M. Hidayet Husain, Calcutta, 1910 (Bibliotheca Indica).

* تذکره دلگشا: علی اکبر بسمیل شیرازی، «تذکره دلگشا»، سال ۱۲۳۷/۲۲-۱۸۲۱، نسخه خطی برلین، شماره ۶۶۷ (بنگرید به: استوری، ص ۸۸۸، شماره ۱۱۹۶).

* تذکره شعرای معاصر اصفهان: مصلح الدین مهدوی، «تذکره شعرای معاصر اصفهان»، اصفهان، ۱۳۳۴ خ/ ۱۹۵۵ م.

* تذکره القبور، چاپ ۲: بنگرید به: رجال اصفهان.

* تذکره محمدشاهی: بهمن میرزاین عباس میرزا قاجار، «تذکره محمدشاهی»، سال ۱۲۳۷ هـ. ق/ ۲۲-۱۸۲۱ م، نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو - ذیل، ۱۲۷ (بنگرید به: استوری، ص ۸۸۸، شماره ۱۱۹۶).

* تذكرة الملوك: (با ترجمه انگلیسی، لندن ۱۹۴۳ م، در تشکیلات اداری و مشاغل روزگار صفویان).

Tadhkirat ol-muluk. Amanual of Safavid administration (circa 1137/1725). Persian text in facsimile, (B. M. or. 9496). Translated and explained by V. Monorsky, London, 1943 (GMS, NZ, XVI).

* تذكرة نصرآبادی: محمدطاهر نصرآبادی، «تذكرة طاهر نصرآبادی»، سال ۱۰۸۳ ه.ق/۷۳-۱۶۷۲ م، نسخه خطی دیوان هند، (10D.P.587)، و چاپ تهران، ۱۷-۱۳۱۶ خ / ۳۸-۱۹۳۷ م (بنگرید به: استوری، ص ۸۲۰، شماره ۱۱۳۰).

ترخان خدیجه سلطان: کتابخانه ترخان خدیجه سلطان، فهرست کتابهایی که در آخر دفتر بنی جامع ذکر شده است (در زیر دیده شود) و اکنون در کتابخانه عمومی سلیمانیه نگهداری می‌شود (نسخه‌های تاریخی از تاور گرفته شده است). در برخی از مآخذ ترکی، این کتابخانه ترخان یا ترخان والده سلطان و ترخان سلطان نامیده شده است.

»تفلیس: فهرست نسخه‌های خطی عربی، ترکی و فارسی انستیتوی نسخه‌های خطی بنام ك. س. که که لیدزه (مجموعه ك). ترتیب‌دهندگان: تس. آ.آبولادزه، رو. گوارامیا، م. گ. ماماتساویلی. پیشگفتار از: گ. و. تسه ره ته لی، تفلیس، ۱۹۶۹ م.»
>توبنکن، نجم‌آبادی: سیف‌الدین نجم‌آبادی، دستنویسهای فارسی در کتابخانه سلطنتی سابق برلین، «مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران» سال هفتم، شماره ۳، ۱۳۳۹ خ / ۱۹۶۰ م، ص ۶۵-۸۹ (تنها آن نسخه‌های دستنویس را در بر دارد که در کتابخانه پروس سابق در شهر برلین موجود بوده و پس از سال ۱۹۴۵ در کتابخانه دانشگاه توبنکن نگهداری می‌شوند).<

* توزك جهانگیری: «توزك جهانگیری»، چاپ سیداحمد خان قاضی‌پور، علیگره، ۱۸۶۳-۶۴ (بنگرید به: استوری، شماره ۷۱۵).
* توزك جهانگیری، ترجمه روجرس، بوریج، جلد ۱-۲، ۱۴-۱۹۰۹ (بنگرید به: استوری، شماره ۷۱۵، ص ۵۵۸).

The Tuzuk-i-Jahangiri, or Memoirs of Jahangiri. Transl. by A. Rogers... Ed. by H. Beveridge, Vol. 1-2, London. 1909-1914 (Oriental Transation Fund. NS, XIX, XXII).

تهران، ادبیات، علی‌اصغر حکمت: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات، (مجموعه وقفی جناب آقای علی‌اصغر حکمت)، تهران، ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۲، ضمیمه سال دهم «مجله دانشکده ادبیات».
>تهران، ادبیات: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه

دانشکده ادبیات، تهران، ۱۳۳۹ خ / ۱۹۶۰ م، «مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران»، سال هشتم (ص ۳-۶۸۲). <

> تهران، ادبیات، جوادی: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات (مجموعه امام جمعه کرمانی، اهدایی احمدجوادی)، تهران، ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۵ م <

> تهران. الهیات: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، گردآوری و تنظیم سید محمدباقر حجتی با نظارت محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۹۶۶ م. (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۱۰۸۲، گنجینه فهرست و کتابشناسی شماره ۱۴). <

>> تهران، الهیات، ۲: فهرست نسخه‌های خطی و عکسی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ج ۲، به‌کوشش سید محمد باقر حجتی، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۹۶۹ م (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۲/۱۰۸۲، گنجینه فهرست و کتابشناسی، شماره ۲/۱۴). <<

> تهران، پزشکی (ن خ): محمدتقی دانش‌پژوه، اطلاعاتی درباره برخی از نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده پزشکی «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» دفتر ۳، (۲۹۷-۳۸۶) <

> تهران، پزشکی (ره‌آور): فهرست کتابهای خطی کتابخانه دانشکده پزشکی (انتشارات دانشکده پزشکی تهران)، تألیف حسن ره‌آور، تهران، ۱۳۳۳ خ / ۱۹۵۴ م <

> تهران، حقوق: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده حقوق و علوم سیاسی و اقتصادی دانشگاه تهران، نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۳۹ خ / ۱۹۶۱ (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۶۵۲، گروه کتابشناسی ایران، شماره ۲). <

> تهران، دارایی: ایرج افشار، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت دارایی، «فرهنگ ایران زمین» (دفتر ۶، ۱۳۳۷ خ / ۵۹-۱۹۵۸ م، ص ۵-۷۳). <

> تهران، دانشگاه، ۸- ۱۵: فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نگارش محمدتقی دانش‌پژوه، تهران،

جلد ۸ (نسخه‌های خطی شماره‌های ۱۳۲۱ تا ۲۱۲۰)، سال ۱۳۳۹ خ / ۱۹۶۱

۴

جلد ۹ (شماره‌های ۲۶۲۹-۲۱۲۱، چاپ سال ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۱ م،

جلد ۱۰ (شماره‌های ۳۰۶۲-۲۶۳۰، سال ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۱ م،

۷) هفت جلد اول این کتابخانه، در کتاب حاضر، به فهرست مشکاة تعبیر شده است (بنگريد به: مشکاة).

- جلد ۱۱ (شماره‌های ۳۴۹۶-۳۰۶۳)، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۱ م.
- جلد ۱۲ (شماره‌های ۴۰۱۳-۳۴۹۷)، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۱ م.
- جلد ۱۳ (شماره‌های ۴۵۷۹-۴۰۱۴)، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۱ م، جلد
- ۱۴ (شماره‌های ۴۹۴۴-۴۵۸۰)، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۲ م.
- جلد ۱۵ (شماره‌های ۴۹۴۵-۵۴۰۰)، (و فهرست‌های راهنما)، (انتشارات دانشگاه تهران، شماره‌های ۶۷۸، ۶۶۵، ۶۹۱، ۶۹۳، ۶۹۹، ۷۲۲ و ۱۰۹۶) <
- > تهران، دانشگاه، غفاری: ایرج افشار، فهرست نسخه‌های خطی اهدایی حسنعلی غفاری به دانشگاه تهران، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» دفتر ۵، ص ۷۲۱-۷۲۴ <
- » تهران، دانشگاه، میکروفیل‌ها: فهرست میکروفیل‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تألیف محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۴۸، خ / ۱۹۶۹-۷۰ (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۱۲۵۹، گنجینه فهرست و کتابشناسی، شماره ۱۷) <
- > تهران، دهخدا: فهرست کتابخانه سازمان لغتنامه دهخدا، به‌کوشش محمدتقی دانش‌پژوه «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» دفتر ۳، ص ۵۹-۱، ۲۲۶-۲۸۷ با کمک مهدی بهشتی‌پور <
- > تهران، سنا: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابهای مجلس سنا، «نشریه کتابخانه مرکزی»، دفتر ۲، ص ۲۵۷-۲۱۹ <
- » تهران، سنا ۲: م.ت. دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه سنا، «نشریه کتابخانه مرکزی»، دفتر ۶، ص ۵۸۷-۴۲۷ <
- تهران، فرهنگ: مهدی محقق، منتخبی از کتابهای فارسی خطی کتابخانه ملی فرهنگ، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۱، ص ۶۱-۵۱.
- > تهران، قریب گرگانی: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه میرزا عبدالعظیم خان قریب گرگانی، «همان نشریه»، دفتر ۶، ص ۶۵۷-۶۱۸ <
- > تهران، گلستان: عباس اقبال، وصف نسخی چند [از کتابخانه گلستان، (به‌کوشش دانش‌پژوه)] «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۱، ص ۲۰۴-۱۵۴ <
- > تهران، ملی، ۱: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی، جلد اول، کتابهای فارسی از شماره ۱ تا ۵۰۰، فراهم آورنده سید عبدالله انوار، تهران، ۱۳۴۳ خ / ۱۹۶۴-۶۵ م. <
- » تهران، ملی ۲: فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، جلد دوم، کتب خطی فارسی از شماره ۵۰۱ تا ۱۰۰۰، فراهم آورنده سید عبدالله انوار، تهران، ۱۳۴۷ خ / ۱۹۶۷-۶۹ م. < (۸)

(۸) اکنون فهرست کتابخانه ملی در ده مجلد به‌قلم آقای انوار پایان یافته است؛ فارسی ج -

«تهران، ملی بیانی: دنباله فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی تهران، از مرحوم... مهدی بیانی که در ص ۲۸۱-۱۳۹ دفتر چهارم نشر شده است، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران»، دفتر ۶ ص ۳۲۶-۱۱۹».

> تهران، موزه باستان، ۲-۱: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه موزه ایران باستان [= ۱] «همان نشریه» دفتر ۲، ص ۲۱۸-۱۹۹، [و] ایرج افشار، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه موزه ایران باستان [= ۲] «همان نشریه»، دفتر ۳، ص ۱۲۵-۱۱۹.

> تهران، و.ا. خ، ۲-۱: ایرج افشار، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت امور خارجه، [۱] «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه» دفتر ۱، ص ۷-۱، و [۲]، همان نشریه دفتر ۲، ص ۲۶۷-۲۵۹.

> تهران، هنرها: یحیی ذکاء و محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های «هنرهای زیبای کشور»، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۳، ص ۱۴۰-۱۲۷ (۱) کتابخانه موزه هنرهای تزینسی اداره کل موزه‌ها و فرهنگ عامه هنرهای زیبای کشور (ص ۱۳۱-۱۲۸): (۲) کتابخانه موزه مردم‌شناسی اداره کل موزه‌ها... (ص ۱۳۴-۱۳۲): (۳) نسخه‌های خطی آقای یحیی ذکاء (ص ۱۴۰-۱۳۵). > ثامنی: ایرج افشار، سی و چهار نسخه خطی از چند مجموعه خصوصی «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ص ۱۱۱.

* جامع مفیدی: محمد مفید مفید یزدی، «جامع مفیدی»، سال ۱۶۷۹/۱۰۹۰، نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو، ج ۱، ۲۰۷۶ (بنگرید به همین کتاب، شماره ۸۸۳ R).
الجواهرالمضیئة: عبدالقادر بن ابی‌الوفاء محمدالقرشی، «الجواهرالمضیئة فی طبقات الحنفیة»، به زبان عربی، حیدرآباد، ۱۹۱۳/۱۴/۱۳۳۲.

* جهان‌آرا، صاحبیه: جهان‌آرا بیغم، صاحبیه، سال ۱۶۴۱/۱۰۵۱، (توصیف و خلاصه موضوع به زبان اردو، بنگرید به: OCM, XIII/4 (Aug: 1937), P. 3-19) و نیز بنگرید: استوری، ص ۱۰۰۱، شماره ۱۳۲۲ (۲).

چلبی عبدالله: دفتر کتابخانه چلبی عبدالله احمد افندی، استانبول، ۱۸۹۳-۹۴/۱۳۱۱.

حاجی خلیفه: «کشف‌الظنون عن اسامی‌الکتب و الفنون» چاپ لایبزیگ - لندن، ۱۸۵۸-۱۸۳۵.

Lexicon Bibliographicum et encyclopaedicum a Mustafa B. Abdallah Katib Jelebi dicto et nomine Haji Khalifa celebrato compositum Ad Codicum Vindobonensium, Perisiensium et Berolinensis fidem primum edidit, Latine vertit et commentario indicibusque instruxit G. Flugel, t. 1-VII Leipzig und London. 1835-1858 (Oriental Translation Fund).

→ ۶-۱ در ۳۰۸۳ مجلد، عربی ج ۷-۱۰ در ۱۹۷۵ مجلد [منزوی].

حافظ پاشا: کتابخانه حافظ پاشا که در کتابخانه عمومی سلیمانیه در استانبول نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور (Taver) گرفته شده است. حالت افندی: دفتر کتابخانه حالت افندی که اکنون در کتابخانه عمومی سلیمانیه نگهداری می‌شود، استانبول، ۱۳۱۲/۵-۱۸۹۴. نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

حبیب‌السیر: خواندمیر، «حبیب‌السیرفی اخبار افراد البشر»، بمبئی، ۱۲۷۳/۱۸۵۷. حدائق الحنفیه: فقیر محمد لاهوری، «حدائق الحنفیه» به زبان اردو، که در سال ۱۲۹۷/۸۰ - ۱۸۷۹ به انجام رسیده است، لکهنو ۱۹۰۶.

* حزین، تذکرة المعاصرین: محمدعلی حزین، «تذکرة المعاصرین»، سال ۱۱۶۵/۱۷۵۲، نسخه خطی دیوان هند (10. D. P., 586) و فهرست تراجم احوال اسپرنگر (Sprengrer)، ص ۱۴۱-۱۳۵، (بنگرید به: استوری، ص ۸۴۸، شماره ۱۱۵۰ (۲)).

* حزین، تذکرة الاحوال: چاپ و ترجمه بلفور (بنگرید به همین کتاب، شماره ۷۸۰

(R).

The Life of Sheikh Mohammad Ali Hazin... edited... by F. C. Belfour, London, 1931 (Oriental Translation Fund)... Translated... by F. C. Belfour, London, 1930 (Oriental Translation Fund).

حسن حسنی: کتابخانه حسن حسنی پاشا در ایوب، نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

حسن روملو: احسن التواریخ، چاپ و ترجمه سدن، ۱۹۳۱-۴ م.

A chronicle of the early Safawis being Vol. XII of the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-i-Rumlu. Vol. 1 (persian text). Edited by C. N. Seddon; vol. II (English translation). Translated by C. N. Seddon, Baroda, 1931-1934 (Gackwad's Oriental Series, No. VII)

حسنعلی غفاری: ایرج افشار، سی و چهار نسخه خطی از چند مجموعه خصوصی «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه»، دفتر ۵، ص ۱۱۲.

حکیم اوغلوعلی پاشا: دفتر حکیم اوغلی علی پاشا کتابخانه سی، (که اکنون در ملت کتابخانه سی نگهداری می‌شود)، استانبول، ۱۳۱۱-۹۴-۱۸۹۳. نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

حمیدیه: حمیدیه کتابخانه سی سنده محفوظ کتب موجوده نک دفتر یدر، دارالخلافة العلیه، ۱۳۰۰.

خالص افندی: دفتر کتابخانه خالص افندی که در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود. نسخه‌های تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

خان ملك ساسانى: ا. افشار، سى و چهار نسخه خطى از چند مجموعه خصوصى نسخه‌هاى خان ملك ساسانى، «نشریه كتابخانه مركزى دانشگاه تهران»، دفتر ۵، ص ۱۳۱-۱۱۴.

خزانه عامره: غلامعلى آزاد بلگرامى، «خزانه عامره»، كانبور [۱۸۷۱]، و نیز استناد مى‌شود به آن در شماره‌هاى كه در آنها ترجمه حال كسان در توصيف نسخه خطى بودلیان (Bodleian, 381) آورده شده است.

* خزینه الاصفیا: غلام سرور لاهورى، «خزینه الاصفیاء»، چاپ ۳، كانبور، ۱۹۱۴.
* خزینه گنج الهی: میرالهی همدانى، «خزینه گنج الهی»، نیمه یکم سده هفدهم، نسخه خطى برلین، ۶۴۶، و فهرست شعراى اسپرنگر (Sprenger) ص ۶۷-۶۸. (بنگرید به: استورى، ۸۱۵، شماره ۱۱۲۱).

خسرو پاشا: دفتر كتابخانه خسرو پاشا، استانبول، بی‌تاریخ، نسخه‌هاى خطى تاریخی آن از تاور گرفته شده است.
خلاصه الاثر: المحبى، «خلاصه الاثر فى اعیان القرن الحادى عشر»، به زبان عربى، قاهره، ۱۲۸۱/۱۸۶۷.

خلاصه الاشعار: تقى كاشى، «خلاصه الاشعار و زبدة الافكار»، سال ۱۵۷۷/۸/۹۸۵، صورت شاعران رجوع شود به 9، Sprenger (بنگرید به: استورى، ص ۸۰۳، شماره ۱۱۰۵).
خلاصه الافكار: ابوطالب خان اصفهانى، «خلاصه الافكار»، سالهاى ۱۲۰۶-۱۲۰۷
۳-۱۷۹۱. استناد مى‌شود به شماره‌هاى كه در آنها ترجمه حال كسان در توصيف نسخه خطى بودلیان ۳۹۱ آورده شده است.

خلاصه القلم: على ابراهيم خان، «خلاصه القلم»، سال ۱۷۸۴/۱۱۹۸. استناد مى‌شود به شماره‌هاى كه در آنها ترجمه حال كسان در توصيف نسخه‌هاى خطى بودلیان ۳۹۰ و بانكيبور ۷۰۷/۷۰۵ (جلد ۸ فهرست) آورده شده است.

داماد ابراهيم: دفتر كتابخانه داماد ابراهيم پاشا (كه اکنون در كتابخانه عمومى سلیمانیه نگهدارى مى‌شود)، استانبول، ۱۳۱۲/۵ - ۱۸۹۴، نسخه‌هاى خطى تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

* دانشمندان آذربایجان: محمدعلى خان تربیت، «دانشمندان آذربایجان»، تهران، ۱۳۱۴، خ ۶/ - ۱۹۳۵ م (بنگرید به: استورى، ص ۱۱۱۱، شماره ۱۴۹۳).

دانشمندان و سخن سرايان فارس: محمدحسین ركن‌زاده آدمیت، «دانشمندان و سخن سرايان فارس»، جلد ۱-۴، تهران، ۱۳۴۰-۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۸-۶۰.

* درة الاخبار: ناصرالدین کرمانى، «تاریخ الحكماء المسمى بدرة الاخبار و لمعة الانوار»، OCM، ۶/۱، نوامبر ۱۹۲۹، ضمیمه، ص ۱۵۲-۸۱، چاپ محمد شفیق (بنگرید به: استورى، ص ۱۱۰۶، شماره ۱۴۸۵).

الدرر الكامنة: ابن حجر عسقلانی، «الدرر الكامنة فی اعیان المائة الثامنة»، به زبان عربی، حیدرآباد، ۱۳۴۸-۳۲/۱۹۲۹.

* دستورالوزراء: غیاث الدین خواندمیر، «دستورالوزراء»، تهران، ۱۳۱۷ خ/۱۹۳۸ م (بنگرید به: استوری، ص ۱۰۹۰، شماره ۱۴۶۲).

دوشنبه: فهرست کتابهای خاوری آکادمی علوم جمهوری سوسیالیستی تاجیکستان،

جلد ۱، به تصحیح و همکاری آ.م. میرزایف و آن. بولایرف، استالین آباد، ۱۹۶۰.

جلد ۲، به تصحیح و همکاری آ.م. میرزایف و آن. بولایرف، دوشنبه، ۱۹۶۸.

جلد ۳، به تصحیح و همکاری آ.م. میرزایف و م. ای. زند، دوشنبه، ۱۹۶۸.

دوشنبه سمیونف: مجموعه کتب خطی آ.آ. سمیونف که در انستیتوی تاریخ آکادمی علوم جمهوری سوسیالیستی تاجیکستان در دوشنبه نگهداری می‌شود، و استناد می‌شود به شماره‌های سیاهه خطی.

دوشنبه، ۴: فهرست نسخه‌های خطی خاوری آکادمی علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی تاجیکستان، ج ۴، زیر نظر و با همکاری آ.م. میرزایف و م. ای. زند، دوشنبه،

۱۹۷۰ م

دولت‌شاه: چاپ براون، لندن - لیدن، ۱۹۰۱، (بنگرید به: استوری، ص ۷۸۶، شماره ۱۰۹۳).

The Tadhkitatu 'sh-shuapa (Memoirs of the Poets) of Dawlatshah... Ed. in the original Persian... by E. G. Browne, London-Leiden 1901 (Persian Historical Texts, 1).

دهگان: ا. افشار، نسخه‌های خطی ابراهیم دهگان [در اراک]، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران»، دفتر ۴، ص ۵۸۹ - ۵۹۲.

دیوان منتجب: سراج الدین (سراج) اورنگ آبادی، «دیوان منتجب الدین یا مجموعه شعراء»، سال ۱۱۶۹/۶-۱۷۵۵. استناد می‌شود به صورت سرایندگان از نسخه خطی اته (Ethe) ۶۹۱. (بنگرید به: اسپرنگر ص ۱۵۱-۱۴۹). (بنگرید به: استوری، ص ۸۵۳، شماره ۱۱۵۵).

ذریعه: محمد محسن معروف به شیخ آقا بزرگ تهرانی، «الذریعة الی تصانیف الشیعة»، به زبان عربی، نجف (جلدهای ۱-۳)، ۱۳۵۵-۱۳۵۷ ه. ق. / ۱۹۳۶ م. (جلدهای ۴-۱۵، ۱۳۶۰-۱۳۴۳ خ/۱۹۴۱ - ۱۹۶۵ م. [متأسفم که نتوانستم از

۹) آشنایی با این صورت را مرهون محبت ا.آ. داوید ویچ هستم که آنرا به خواهش من رونویس کرد.

این کتاب کاملاً بهره‌مند شوم. من این کتاب را در سال ۱۹۴۳ به کتابفروشان سفارش داده بودم، اما در سال ۱۹۵۱ به دستم رسید که قسمت اعظم این جلد (۱۱) از چاپ بیرون آمده بود.

» ذریعه: محمد محسن، معروف به شیخ آقا بزرگ تهرانی، «الذریعة الی تصانیف الشیعة»، به زبان عربی، (جلدهای ۱۶-۱۹)، تهران، ۱۳۸۸-۹ هـ. ق / ۱۹۶۸-۹ م. (۱۱)»

راغب پاشا: کتابخانه راغب پاشا در استانبول، نسخه‌های تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

رامپور، کاتالوگ عربی: فهرست کتابهای عربی موجوده کتبخانه ریاست رامپور، جلد ۱-۲، رامپور، ۱۹۰۲-۱۹۲۸ م.

* رجال اصفهان: عبدالکریم جزئی، تصحیح مصلح‌الدین مهدوی، «رجال اصفهان یا تذکره القبور»، چاپ ۲، اصفهان ۱۳۲۸ خ / ۵۰ - ۱۹۴۹ م. (بنگرید به: استوری، ص ۱۳۵۳، شماره ۱۵۳۹ ب).

رحمان علی: رحمان علی، «تذکره علمای هند»، لکهنو، ۱۸۹۴ م.

رشت، شاد قزوینی: محمد تقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر رشت، ۳- کتابخانه آقای شاد قزوینی، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران» دفتر ۵، ص ۳۹۶-۳۹۴.

رشحات: علی بن حسین کاشفی، «رشحات عین‌الحیة»، کانپور، ۱۹۱۱ م.
رضاپاشا: کتابخانه رضا پاشا که در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

رماسکوویچ: آ.آ. رماسکوویچ، فهرست نسخه‌های خطی فارسی و ترکی و تاتاری و عربی کتابخانه دانشگاه پتروگراد، «گزارش خاورشناسان»، جلد ۱، لنینگراد، ۱۹۲۵، ص ۳۵۳۸۳۷۱، به نقل از قسمت چاپ باسمه‌ای.

Indices alphabeticum codicum manuscriptorum persicorum turcicorum arabicorum qui in Bibliotheca Literarum Universitatis Petropolitanae adservantur. Supplementum confecit A. Romaskewicz, Leningrad. 1925.

روان کشکو: کتابخانه روان کشکو که در توپقاپو سرای استانبول نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

روضات الجنات: محمد باقر بن زین العابدین خوانساری، «روضات الجنات

> (۱۰) منظور استوری ۷۵1. pt 2 همین کتاب است، که در سال ۱۹۵۳ منتشر شده است. <
(۱۱) البته چاپ کتاب ذریعه اکنون در ۲۵ مجلد شامل ۱۱۲۳۹ صفحه و معرفی ۵۳۵۱۰ کتاب به پایان رسیده است. [منزوی].

فی احوال العلماء والسادات»، به زبان عربی، ایران، ۱۳۰۶/۹-۱۸۸۸ م.
* روضة الصفا: میرخواند، «روضه الصفا»، بمبئی، ۱۲۷۱/۱۸۵۵. (بنگرید به:
همین کتاب، شماره ۳۳۱ R).

* روضة الصفاى ناصرى: رضاقلیخان هدایت، «روضه الصفاى ناصرى»، جلد
۱۰-۸، تهران، ۱۲۷۴-۱۲۷۰/۷-۱۸۵۳.

رى: محمدتقى دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان امامزاده
عبدالعظیم حسنی در شهر ری، «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران»، دفتر ۳، ص
۶۱-۸۳، ۴۲۷-۴۸۰.

رياض الشعراء: علیقلی خان واله داغستانی، «رياض الشعراء»، سال
۱۱۶۲/۱۷۴۹، استناد می‌شود به شماره‌هایی که در آن‌ها ترجمه حال کسان در توصیف
إته از نسخه خطی ایوانف - کرزون (Ivanov Curzon, 57) گرفته شده است.

رياض العارفين: رضاقلیخان هدایت، «رياض العارفين»، تهران، ۱۳۰۵/۱۸۸۸،
چاپ دوم، تهران، ۱۳۱۶ خ / ۱۹۳۷ م. (بنگرید به: استوری، ص ۹۱۱، شماره ۱۲۲۵
(۱۹۱۱)).

ريحانة الادب: خیابانی، «ريحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب» (ودر
صفحه روی جلد افزوده شده است: یا «کنی والقاب») نگارش محمدعلی ابن محمد
طاهر [تبریزی] خیابانی معروف به [مدرس، جلد ۵-۱، تهران (جلد ۶ تبریز)،
۱۳۳۴-۱۳۲۶ خ / ۴۷-۱۹۵۵ م.

زالمان - روزن: ك. زالمان و و. روزن، صورت کتابهای خطی فارسی و ترکی و
تاتاری و عربی کتابخانه انستیتو سنت پترزبرگ، دانشگاه،

3BO, II(1888), P. 241-262, III, (1889). p. 197-220.

به نقل از:

C. Salemann et V. Rosen, Indices alphabeticis codicum manuscriptorum persicorum
turcicorum arabicorum qui in Bibliotheca Imperialis Literarum Universitatis
Petropolitanac adservantur, Petropoli, 1888.

زبو (3BO): انتشارات شعبه جمعیت باستانشناسی (امپراتوری) روسی، سنت
پترزبورگ (پتروگراد).

زهدي بیگ: کتابخانه زهدی بیگ که در کتابخانه عمومی سلیمانیه استانبول
نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی تاریخی آن به نقل از تاور آورده شده است.

* زینة التواریخ: محمدرضی تبریزی و عبدالکریم بن علیرضا، «زینة التواریخ»،
سال ۱۲۲۱/۷-۱۸۰۶ م، نسخه خطی موزه بریتانیا، (ریو، ج ۱، ص ۱۲۵). (بنگرید
به: همین کتاب، شماره ۳۳۳ R).

* زینة المدايح: محمد صادق همای مروزی، «زینة المدايح»، سال ۱۲۲۳
۱۸۰۸/، نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو - ذیل، ۱۱۸ (فهرست شاعران: 119-118
Rieu, suppt., (بنگرید به: استوری، ص ۸۸۴، شماره ۱۱۸۸).

سادات ناصری: م. ت. دانش‌پژوه، نسخه‌های آقای حسن سادات ناصری
دبیر دانشگاه تهران، «نشریه» دفتر ۶، ص ۶۹۸-۶۹۶.

سبحة المرجان: غلامعلی آزاد بلگرامی، «سبحة المرجان فی آثار هندوستان»، به زبان
عربی، [بمبئی]، ۱۳۰۳/۱۳۰۳-۸۶-۱۸۸۵.

سیکی: عبدالوهاب بن علی السبکی، «طبقات الشافعية الكبرى»، به زبان عربی،
قاهره، ۱۹۰۶ - ۷/۱۳۲۴.

سپهسالار: فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، تألیف ابن یوسف شیرازی،
جلد ۱-۲، تهران ۱۳۱۸-۱۳۱۵ خ / ۴۰-۱۹۳۶ م. > فهرست کتابخانه سپهسالار،
از محمدتقی دانش‌پژوه و علینقی منزوی، بخش سوم، کتب خطی، آ - ث. تصحیح و
تجدیدنظر بوسیله علینقی منزوی، تهران، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۲ < (۱۲).

>> سپهسالار، ۴: فهرست کتابخانه سپهسالار، از محمد تقی دانش‌پژوه و علینقی
منزوی، بخش چهارم، کتب خطی، ج - ذ. تصحیح و تجدید نظریه وسیله علینقی
منزوی، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۷ م. << (۱۳)

* سخنوران نامی معاصر: محمد باقر برقی، «سخنوران نامی معاصر»، [تهران]
۱۳۲۹ خ / ۱-۱۹۵۰ م. (بنگرید به: استوری، ص ۱۳۴۱، شماره ۱۲۴۲ الف).

* سرو آزاد: غلامعلی آزاد بلگرامی، «سرو آزاد»، سال ۱۷۵۲-۳/۱۱۶۶، نسخه
خطی ایوانف - کرزون (Ivanov Curzon, 58) (بنگرید به: استوری، ص ۸۶۴، شماره
۱۱۶۲ (۱۶)).

سفینه الاولیا: داراشکوه، «سفینه الاولیاء»، کانپور، ۱۸۸۴. استناد می‌شود
به شماره‌هایی که در آنها ترجمه حال کسان در توصیف نسخه خطی دیوان هند - اته
(India Office - Ethe, 647) آمده است.

سفینه خوشگو: بند رابن داس خوشگو، «سفینه خوشگو»، سال
۱۷۲۴-۲۵/۱۱۳۷. استناد می‌شود به وسیله آن به شماره‌هایی که در آنها ترجمه حال
کسان در توصیف نسخه خطی بودلیان (Bodleian, 376) و نیز در اوراق توصیف

۱۲) بنا بر پیشگفتار جلد سوم این فهرست، دو جلد نخستین جز يك فهرست انتخابی نبوده و جلد
سوم در واقع جلد اول يك فهرست کامل است که باید در چهار جلد باشد و نیز همه نسخه‌های
خطی را که در دو جلد اول آمده است در بر داشته باشد.

۱۳) چاپ فهرست کتابخانه سپهسالار در پنج جلد پایان رسیده است.

عبدالمقتدر راز نسخه خطی بانکیپور (Bankipur, VIII, 690) آمده است.

* سفینه محمود: محمود میرزا قاجار، «سفینه محمود»، سال ۱۲۴۰/۵ - ۱۸۲۴.

نسخه خطی موزه بریتانیا. ریو - ذیل (Rieu suppt. 122) (بنگرید به: استوری، ص ۸۸۸، شماره ۱۱۹۵ (۲)). > و نیز استناد می شود به چاپ خیامپور: «سفینهالمحمود» از

محمود میرزا قاجار، تألیف در سال ۱۲۴۰ هـ. ق به تصحیح و تحشیه دکتر خیامپور، جلد ۱-۲، تبریز، ۱۳۴۶ هـ. خ / ۱۹۶۸ م (دانشکده ادبیات تبریز، انتشارات مؤسسه تاریخ

و فرهنگ ایران، شماره های ۸۷-۸۹. سلسله نشر تذکره ها، شماره های ۸۹-۸۷).

* سکینه الاولیا: محمد داراشکوه بن شاهجهان، «سکینه الاولیا»، سال

۱۰۵۲-۱۶۴۲/۴۳. نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو (Rieu, 1, 357). ترجمه به زبان اردو:

«اردو ترجمه کتاب سکینه الاولیا»، لاهور، [پیرامون ۱۹۲۰]. (بنگرید به: استوری،

ص ۹۹۹-۹۹۸، شماره ۱۳۲۱ (۲)).

سلیم آغا: دفتر کتبخانه حاج سلیم آغا، استانبول، ۱۳۱۰-۱۳۱۱ هـ. ق /

۱۸۹۳-۹۴ م. نسخه های خطی تاریخی آن به نقل از تاور آورده شده است.

سلیمیه: دفتر کتبخانه سلیمیه، استانبول، ۱۳۱۱/۹۴-۱۸۹۳.

سمعانی: عبدالکریم السمعانی، «کتاب الانسان»، مارگولیو، لیدن - لندن، ۱۹۱۲.

The Kitab al-Ansab of Abd al-Karim... al-Samani reproduced in facsimile... With an introduction by D. S. Margoliouth, Leyden-London, 1912 (GMS, XX).

سیمونف، راهنما: آ.آ. سیمونف، راهنمای کتابهای فارسی در تاریخ اوزبکان

آسیای میانه، تاشکند، ۱۹۲۶، (انتشارات کمیسیون کتابشناسی سابق شورای کمیسرهای

ملی جمهوری شوروی سوسیالیستی تاجیکستان، جزوه سوم).

سنوات الاتقیاء: بدرالدین بن ابراهیم سهرندی، «سنوات الاتقیاء»، سال

۱۰۴۴-۱۶۳۴/۳۵ - نسخه خطی دیوان هند (10, D.P., 672) (بنگرید به: استوری، ص

۱۰۰۲، شماره ۱۳۲۳ (۱)).

* سواطع الانوار: محمد اکرم براسوی، «سواطع الانوار»، سال ۱۱۴۲/۱۷۲۹

نسخه خطی اته (Ethe, 654)، همچنین استناد می شود به شماره هایی که در آنها ترجمه

حال کسان در توصیف این نسخه خطی آمده است، اته، ستون، ۳۲۲-۳۲۷. (بنگرید

به: استوری، ص ۱۰۱۹، شماره ۱۳۵۰).

سیرالاولیاء: سید محمد مبارک علوی کرمانی ملقب به امیر خورد، «سیرالاولیاء»،

دهلی، ۱۸۸۴-۸۵/۱۳۰۲.

* سیرالعارفین: شیخ «جمالی» کنبو دهلوی، «سیرالعارفین»، میان سالهای

۱۵۳۶/۹۴۲ و ۱۵۳۰/۹۳۷. نسخه خطی اته (Ethe, 673) (بنگرید به: استوری،

ص ۹۷۰، شماره ۱۲۸۰).

اشچگلووا: او. پ. اشچگلووا، فهرست کتابهای چاپ سنگی به زبان فارسی در
مجموعه شعبه لنینگراد استیتوی خاورشناسی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی
سوسیالیستی، زیر نظر یو. ا. پورشچفسکی (۱۳۱).

* شذرات الذهب: عبدالحی بن العماد، «شذرات الذهب فی اخبار من ذهب»
به زبان عربی، جزء ۸۱، قاهره، ۵۱ - ۱۳۵۰ - ۳۲ - ۱۹۳۱.
شقایق النعمانیة: احمد بن مصطفی طاش کوپری زاده، «الشقایق النعمانیة» فی
علماء الدولة العثمانیة، به زبان عربی، ۱۳۱۰/۳ - ۱۸۹۲.
* شقایق النعمانیة، ترجمه رش:

Es-Saqaiq en-nomanijje von Taskoprüzade... Mit Zusätzen, Verbesserungen and
Armerkungen ausdem Arabischen Ubersetzt von O. Rescher, Konstantinopel.
Galata, 1927.

شمع انجمن: صدیق حسن خان، «شمع انجمن»، [بهوپال]، ۹۳ - ۱۲۹۲/۱۸۷۶
(بنگرید به: استوری، ص ۹۱۳، شماره ۱۲۲۶).
شهرستانها: محمدتقی دانش پزوه، فهرست کتابخانه های شهرستانها، «نشریه»،
دفتر ۴، ص ۲۸۳ - ۴۸۰.

[تبریز، کتابخانه ملی تبریز، ص ۲۸۵ - ۳۱۶؛ و کتابخانه دانشکده ادبیات تبریز،
ص ۳۲۳؛ و کتابخانه موقوفات خانواده ثقة الاسلام شهید، ص ۳۲۸ - ۳۲۵؛ و نسخه های
آقای محقق دبیر دانشکده ادبیات تبریز، ص ۳۲۹ - ۳۳۵؛ و نسخه های آقای واعظ
چرندابی، ص ۳۳۷؛ و کتابخانه حاج حسین آقای نخجوانی، ص ۳۳۸ - ۳۴۳.
کاشان، کتابخانه مزار افضل الدین کاشانی، ص ۳۵۶؛ و کتابخانه امیرکبیر، ص
۳۵۵ - ۳۵۶؛ و کتابخانه سید ابوالرضا، ص ۳۵۶؛ و کتابخانه آثار ملی کاشان، ص
۳۵۸ - ۳۵۶.

یزد، کتابخانه جامع کبیر یزد، ص ۴۱۶ - ۳۶۰؛ و کتابخانه سربزیدی، ص
۴۱۷ - ۴۳۲؛ و کتابخانه مدرسه خان بزرگ، ص ۴۳۳ - ۴۳۴؛ و کتابخانه آقای شیخ علی
علومی، ص ۴۳۶ - ۴۵۰؛ و کتابخانه آقای حاجی میرزا حسن محمودآبادی یزدی مدرس،
ص ۴۵۱ - ۴۵۸؛ و کتابخانه آقای حاج سید ابوالفضل ساعدی، ریحانی یزدی،
ص ۴۵۹ - ۴۶۲.

اصفهان، کتابخانه شهرداری اصفهان، ۴۷۲ - ۴۷۰؛ و کتابخانه فرهنگ اصفهان،
ص ۴۷۵ - ۴۸۰.

شهید علی پاشا: کتابخانه شهید علی پاشا در استانبول، نسخه های خطی

(۱۴) من با اجازه محبت آمیز ایشان از نسخه خطی آن فهرست که در چاپخانه برای انتشار آماده
بود، بهره مند شدم.

تاریخی آن به نقل از تاور است.

> شیراز، امین الله کوثر: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۱۶- نسخه‌های آقای سید امین‌الله کوثر، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۸۰-۲۷۹.

> شیراز، جامع عتیق: محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۲- کتابخانه خدای خانه مسجد جامع عتیق شیراز، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۰۸-۲۰۷ <

> شیراز، خانقاه احمدیه: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۳- کتابخانه خانقاه احمدیه، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۲۹-۲۰۹ <

> شیراز، دانشکده ادبیات: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۴- کتابخانه دانشکده ادبیات شیراز «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۳۰ <

> شیراز، عینی: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۱۴- کتابخانه آقای دکتر عینی، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۷۶-۲۷۵ <

> شیراز، شاهچراغ: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۵- کتابخانه آستان شاهچراغ یا مزار احمدبن موسی، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۴۴-۲۳۱ <

> شیراز، کتابخانه ملی پارس: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۶- کتابخانه ملی پارس، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۴۵-۲۵۷ <

> شیراز، محلاتی: محمد تقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۱۳- کتابخانه آقای صدرالدین محلاتی، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۷۴-۲۷۱ <

> شیراز، سوزة معارف: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۷- موزة معارف شیراز، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۵۸-۲۶۲ <

> شیراز، وصال: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شیراز، ۲۱- کتابخانه آقای دکتر وصال، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۲۹۰-۲۹۴ <

* صبح گلشن: علی حسن خان طاهر، «صبح گلشن»، بهویال، ۱۲۹۵/۱۸۷۸. (بنگرید به: استوری، ص ۹۱۵، شماره ۱۲۲۸، ۱۵۱.)

صبح ابراهیم: علی ابراهیم خان، «صبح ابراهیم»، سال ۱۲۰۵/۱۷۹۰. استناد می‌شود به شماره‌هایی که در آنها ترجمه حال کسان در توصیف نسخه خطی برلین ۶۶۳ قید شده است.

> صدر افشار: غلامحسین صدری افشار، تاریخ در ایران، شرح احوال و معرفی آثار مورخان و جغرافیادانان ایران، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۵ خ / ۱۹۶۶ م. <
» طاهری: فهرست نسخه‌های خطی مجموعه طاهری شهاب (ساری) به قلم خود ایشان. «نشریه»، دفتر ۶، ص ۶۳۶-۶۱۳.»

* طبقات اکبری: نظام‌الدین احمد، «طبقات اکبری»، جلد ۳-۱ کلکته، ۱۹۱۳-۱۹۳۱ (Bibliotheca Indica) (بنگرید به: استوری، ص ۴۳۳، شماره ۶۱۳).

* طبقات شاهجهانی: محمد صادق همدانی، «طبقات شاهجهانی»، سال ۱۰۴۶/۳۷-۱۶۳۶، نسخه خطی اته ۷۰۵ (بنگرید به: استوری، ص ۱۱۷۱، شماره ۱۶۵۰).

* طرایق الحقایق: معصومعلی شاه نعمت‌اللهی شیرازی، «طرایق الحقایق»، جلد ۳-۱، تهران، ۱۹-۱۳۱۶/۱۸۹۸-۱۹۰۱ (بنگرید به: استوری، ص ۱۰۵۱، شماره ۱۴۰۸).

* ظفرالواله: عبدالله بن عمرمکی آصفی، به زبان عربی، در تاریخ گجرات.

Abdallah Muhammad bin Omar al-Makki, al-Asafi, Ulugh Khani, An Arabic history of Gujarat. Zafar al-Walih bin Muzaffar wa alih. Edited from the unigue and auto-graph copy in the library of the Calcutta Madrasah by E. Denison Ross, Vol. 1-III, London, 1910-1928 (Indian Texts Series, II, III).

عاشر: دفتر کتابخانه عشر افندی، استانبول، ۱۳۰۶/۸۹-۱۸۸۸.

عاطف افندی: دفتر کتابخانه عاطف افندی، استانبول، ۱۳۱۰/۹۳-۱۸۹۲.
کتابهای خطی تاریخی آن به نقل از تاور آورده شده است.

* عطار: «تذکره الاولیاء»، فریدالدین عطار، نیکلسون، لندن، ۱۹۰۷-۱۹۰۵ (بنگرید به: استوری، ص ۹۳۱، شماره ۱۲۵۰).

The Tadhkiratu 'l-Awliya (Memoirs of the Saints) of Muhammad ibn Ibrahim Faridu'ddin 'Attar, ed. in the Original Persian.... by R. A. Nicholson, Pt. I-II, London-Leiden, 1905-1907 (Persian Historical Texts, III, V).

* عمل صالح: یا شاهجهان نامه، محمد صالح کمبوج، ج ۳-۱، کلکته، ۱۹۱۲-۳۹ (بنگرید به: استوری، ص ۵۸۰، شماره ۷۳۸ (۱) و ص ۱۳۱۷).

Amal-i-Salih or Shah Jahan Namah of Muhammad Salih Kambo... Ed. by Ghulam Yazdani, Vol. 1-III. Calcutta, 1912-1939 (Bibliotheca Indica).

عموجه حسین: دفتر کتبخانه عمومی حسین پاشا (که اکنون در ملت کتبخانه سی نگهداری می‌شود)، استانبول، ۱۳۱۰/۹۳-۱۸۹۲، کتابهای خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

- عمومی: کتبخانه عمومی دفتری، استانبول، بی‌تاریخ.
- * عمومی: کتابخانه عبدالنافع افندی (که اکنون در بازید عمومی کتبخانه سی نگهداری می‌شود)، نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.
- فاتح: دفتر فاتح کتبخانه سی، استانبول، بی‌تاریخ.
- * فارسنامه ناصری: میرزا حسین فسایی شیرازی، «فارسنامه ناصری»، تهران، ۱۳۱۳/۹۶-۱۸۹۵ (بنگرید به همین کتاب، شماره ۸۹۶ R).
- * الفخری، چاپ در نیورگ: ابن طقطقی فخرالدین محمد، پاریس، ۱۸۹۵.

Al-Fakhri. Histoire du Khalifat et du vizirat... par Ibn at-Tiktaka. Nouvelle édition du texte arabe par H. Derenbourg, Paris, 1895.

> فرانسه، افشار: ایرج افشار، نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های عمومی فرانسه «نشریه»، دفتر ۴، ص ۱۳۸-۱۲۹. (گزیده شده از فهرست:

Catalogue general des manuscrits des bibliotheques de France.

فرخ: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه فرخ [در مشهد] تنظیم تقی بینش، «نشریه»، دفتر ۳، ص ۹۷-۸۵ <

* فرشته: «تاریخ فرشته»، جلد ۱-۲، بمبئی (پونا)، ۱۸۳۱-۳۲. و [لکهنوا]، ۱۲۸۱/۶۵-۱۸۶۴. (بنگرید به: استوری، ص ۴۴۸، شماره ۶۱۷).

فرهاد: غلامرضا فرزانه‌پور، محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه محمود فرهاد معتمد، «نشریه»، دفتر ۳، ص ۲۷۶-۱۴۱.

* فرهنگ جغرافیایی ایران: فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادیها)، جلد ۱-۱۰، [تهران]، ۱۳۲۸-۳۲ هـ.خ/۵۳-۱۹۴۹ م (بنگرید به: استوری، ۲، ص ۱۸۶، شماره ۳۲۸).
فرهنگ سخنوران: عبدالرسول خیامپور، «فرهنگ سخنوران»، تبریز، ۱۳۴۰ خ
۱۹۶۱/ م.

فواة الوفیات: ابن شاکرالکتبی، بلاق، ۱۲۸۳/۱۸۶۷.

الفوائد البهية: محمد عبدالحی لکهنوی، «الفوائد البهية فی تراجم الحنفية»، به‌زبان عربی، قاهره، ۱۳۲۴/۷-۱۹۰۶.

> فواید الرضویة: «فواید الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة»، تألیف...

عباس قمی، به‌زبان عربی، [ایران]، ۱۳۲۷/۴۹-۱۹۴۸ <

فهرست: ابن الندیم «کتاب الفهرست»، فولگل، لیبزیک، ۱۸۷۱-۱۸۷۲.

Kitab al-Fifrist. Mit Anmerkungen hrsg. von G. Flugel, nach dessen Tode besorgt von J. Roediger und A. Muller, Bd I-II, Leipzig, 1871-1872.

فیض الله افندی: دفتر کتبخانه فیض الله افندی و شیخ مراد... (که اکنون در ملت کتبخانه سی نگهداری می شود)، استانبول، ۱۳۱۰/۹۳-۱۸۹۲، نسخه های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

قاراچلبی زاده: دفتر کتبخانه قاراچلبی زاده حسام الدین (که اکنون در کتبخانه عمومی سلیمانیه در استانبول نگهداری می شود)، استانبول، بی تاریخ، نسخه های خطی آن از تاور گرفته شده است.

قارامصطفی: دفتر قارامصطفی پاشا و مصلی مدرسه سی... استانبول، ۱۳۱۰/۹۳-۱۸۹۲.

قاهره، فهرست عربی: «فهرست الکتب العربیه المخطوطه بالکتبخانه الخدیویه المصریه»، جلد ۱-۷، قاهره، ۱۳۰۹-۱۳۰۶/۱۳۰۶-۱۸۹۲/۱۸۸۸، چاپ دوم «فهرست الکتب العربیه الموجوده بدارالکتب المصریه»، جلد ۱-۶، قاهره، ۴۸-۱۳۴۵ / ۳۴-۱۹۲۶.

قاهره، دارالکتب، ۱: [نصرالله مبشر الطرازی]، «فهرست المخطوطات الفارسیه التي تقتنیها دارالکتب حتی عام ۱۹۶۳»، القسم الاول (الف - ش) قاهره، ۱۹۶۶.

قاهره: «فهرست الکتب افارسیه والجاویه المحفوظه بالکتبخانه الخدیویه المصریه»... جمعه و رتبه علی افندی حلمی الداغستانی، قاهره، ۱۳۰۶/۱۳۰۸-۱۸۸۸. قاهره، کاتالوگ ترکی: علی افندی حلمی بن سلطان بن محمد الداغستانی، «فهرست الکتب ترکیه الموجوده بالکتبخانه الخدیویه»، قاهره، ۱۳۰۶/۱۳۰۸-۱۸۸۸.

* قصص خاقانی: ولی قلی شاملو، «قصص الخاقانی»، پیرامون سال ۱۰۸۵/۷۵-۱۶۷۴. نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو (Rieu/1/1906) (بنگرید به همین کتاب، شماره ۷۴۸ R).

* قصص العلماء: محمد بن سلیمان تنکابنی، «قصص العلماء»، [ایران]، ۱۲۹۶/۱۸۷۹ و [تهران]، ۱۳۰۴/۱۸۸۶ و [تهران]، ۱۳۰۸-۰۹/۱۳۰۸-۱۸۹۱. (بنگرید به: استوری، ص ۱۱۳۴، شماره ۱۵۷۹).

قلیچ علی: قلیچ علی پاشا کتبخانه سی دفتری استانبول، ۱۳۱۱/۹۴-۱۸۹۳. <قم: حاج آقا مصطفی عراقی، فهرست کتابخانه مبارکه فیضیه قم، جلد ۱-۲، ۳۸-۱۳۳۷ خ / ۷۹-۱۳۷۸ هـ. ق / ۱۹۵۹ م.>

> قم، آستانه: محمدتقی دانش پزوه، فهرست کتابخانه های قم: ۱- کتابخانه آستانه قم، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۳۹۸-۳۹۷.<

>> قم، آیت الله مرعشی: م.ت. دانش پزوه، نسخ خطی کتابخانه آیت الله سید

شهاب‌الدین نجفی مرعشی، «نشریه»، دفتر ۶، ص ۳۵۵-۴۲۵ (۱۶).»
کابل: بیورکویل، ۱۹۵۶.

S. de Laugier de Beaurecueil, Manuscrits d'Afghanistan (Melanges de l'institut dominicain d'etudes Orientales du Caire 3 (Le Caire, 1956).

(و نیز قسمت چاپ باسمه‌ای، ص [۱۳۲]-[۱]).

کال: ی. کال، نسخه‌های خطی فارسی، عربی و ترکی کتابخانه عمومی ترکستان،
ناشکند، ۱۸۸۹.

> کپنهاگ، افشار: ایرج افشار، نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه سلطنتی
کپنهاگ، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۷۱۲-۶۸۹.

> کربلا، بادکوبه: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی،
۱۴ - کتابخانه مدرسه بادکوبه در کربلا، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۴۳۸.

> کربلا، مدرسه هندی: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان
سعودی، ۱۳ - کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی در کربلا، «نشریه»، دفتر ۵،
ص ۴۳۷-۴۳۴.

کلمات الصادقین: محمدصادق همدانی، «کلمات الصادقین، سال ۱۶۱۴/۱۰۲۳.
استناد می‌شود به شماره‌هایی از آن که در آنها ترجمه حال کسان در توصیف عبدالمقتدر
مولوی از نسخه بانکیپور، ۶۷۱ جلد ۸ قید شده است.

* کلمات الشعراء: محمد افضل سرخوش، «کلمات الشعراء» پیرامون
۱۶۹۶-۹۷/۱۱۰۸. استناد می‌شود به صورت شاعران (یا بعضی از اطلاعات از ترجمه
حال آنان) از نسخه شناسانده شده بوسیله اسپرنگر ۱۱۵-۱۰۹، (بنگرید به: استوری،
۱، ص ۸۲۲، شماره ۱۱۳۲).

کمانکش: دفتر کتبخانه امیر خواجه کمانکش، استانبول، بی‌تاریخ.

* کوپروللو: کوپریلی‌زاده محمد پاشا کتبخانه سنده محفوظ کتب موجوده نک
دفتر یدر، استانبول. نسخه‌های خطی تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

گل رعنا: لجهمی نراین «شقایق» اورنگ آبادی، «گل رعنا»، سال
۱۷۶۸-۶۹/۱۱۸۲. استناد می‌شود به صفحات نسخه خطی برحسب توصیف عبدالمقتدر

در فهرست بانکیپور، جلد ۸، ۷۰۱.

* گلزار ابرار: محمد غوثی، «گلزار ابرار»، سالهای ۱۶۱۱-۱۶۱۳/۱۰۲۰-۲۲.
استناد می‌شود به شماره‌هایی که در آنها ترجمه حال کسان در توصیف نسخه خطی

۱۶) برای کتابخانه مرعشی قم تاکنون هفت مجلد فهرست تألیف احمد حسینی اشکوری شامل
معرفی ۲۴۰۰ نسخه خطی پخش شده است.

فهرست ایوانف (Ivanov 259) ص ۱۸۰-۹۷ آمده است. (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۸۴، شماره ۱۳۱۰).

گلشن محمود: محمود میرزا قاجار، «گلشن محمود»، سال ۱۲۳۶/۲۱-۱۸۲۰، نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو - ذیل، ۱۲۱. (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۸۸۷، شماره ۱۱۱۹۵).

* گنج شایگان: طاهر شعری اصفهانی، «گنج شایگان»، [تهران]، ۱۲۷۲/۱۸۵۶؛ (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۰۵، شماره ۱۲۲۰).

لالا اسماعیل: کتابخانه لالا اسماعیل افندی، فهرست کتابهایی که در آخر دفتر کتابخانه حمیدیه آمده است (که پیش از این یاد آن گذشت، ص...).

لاله‌لی: دفتر کتابخانه لاله‌لی، استانبول، ۱۳۱۱/۹۴-۱۸۹۳.

* لباب الالباب: محمد عوفی، براون، میرزا محمد قزوینی، لندن، ۱۹۰۶-۱۹۰۳.

Lubabu l-Albab of Muhammad 'Awfi, ed. in the original Persian, Pt I... by E. G. Browne and Mirza Muhammad ibn Abdu l-Wahhab-i Qazwini, London-Leiden, 1906 (Persian Historical Texts, IV); Pt. II... by E. G. Browne, London-Leiden, 1903 (Persian Historical Texts, II).

* لطایف نامه: بنگرید به: مجالس النقایس، ترجمه فخری، چاپ عبدالله.

> لنینگراد، ترک: ل. و. دمیتریوا، آ. م. موگنیف، س. ن. موراتف، گزارش نسخه‌های دستنویس ترکی انستیتوی ملتهای آسیا، ۱، تاریخ، زیر نظر آن. کونونوا، مسکو، ۱۹۶۵. <
> لنینگراد، طاهر جانف: آ. ت. طاهر جانف، گزارش نسخه‌های دستنویس فارسی شعبه خاوری کتابخانه دانشگاه لنینگراد، جلد ۱، تاریخ، بیوگرافی، جغرافیا [لنینگراد]، ۱۹۶۲. <

> لنینگراد، طاهر جانف فهرست: آ. ت. طاهر جانف، فهرست نسخه‌های دستنویس فارسی و ترکی شعبه خاوری کتابخانه علمی دانشگاه دولتی لنینگراد [تکمله‌ای بر فهرستهای زلمان - روزن و روماسکویچ، شماره‌های ۱۴۵۱-۱۲۳۲]، مسکو، ۱۹۶۷. <
> لنینگراد، کاتالوگ عربی، ۳: کاتالوگ نسخه‌های دستنویس عربی انستیتوی ملتهای آسیایی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی، جلد ۳. آ. ی. میخایلف، تاریخ، مسکو، ۱۹۶۵. <

> لنینگراد، کاتالوگ مختصر: ا. ف. آکیموشکین، ب. ب. کوشف، ن. د. میکلوخوماکلای، آ. م. موگنیف، م. آ. صلاح‌الدین اف، نسخه‌های دستنویس فارسی انستیتوی ملتهای آسیایی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی، کاتالوگ مختصر (الفبایی)، زیر نظر ن. میکلوخوماکلای، مسکو، ۱۹۶۴. <

> لنینگراد، کتابخانه عمومی پ. ن. س.: لنینگراد، کتابخانه عمومی دولتی به نام م. ی. سالتیکف شچدرین، بخش کتابهای دستنویس [صورت نسخه‌های خطی سری

تازه فارسی، تنظیمی ود. اسمیرنف، (شماره‌های ۴۱۱-۴۱۰) و: آ.ل. ترویتسکیا
(شماره‌های ۴۵۶-۴۱۱).

> **لنینگراد، کتابخانه عمومی ت.ن.س: لنینگراد، کتابخانه عمومی دولتی به نام م.ی. سالتیکف شچدرین، بخش کتابهای دستنویس [صورت نسخه‌های خطی سری تازه فارسی تنظیمی ود. اسمیرنف، بالردامه، (فیشیر) تنظیمی ل.و. دمتریوا.]**
> **لو ایوان: شعبه لنینگراد انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی.**

لؤلؤة البحرين: يوسف بن احمد البتراني، «لؤلؤة البحرين في الاجازة لقرتي العين»،
به زبان عربی، [مقایسه شود با Browne, Lit, Hist. IV, 356]، بمبئی، بی تاریخ، درباره
چاپ سال ۱۸۵۲-۳/۱۲۶۹ بنگرید به:

Harrasowitz' Bucher-Katalog 430, No. 641.

* **مآثر الامراء: ترجمه برریج، کلکنه، ۱۹۱۱، (بنگرید به: استوری، ۱، ۱۰۹۹، شماره ۱۴۷۱).**

The Maasirul-umara, being biographies of the Muhammadan and Hindu officers of the Timurid sovereigns of India from 1500 to about 1780 A. D. by Nawab Samsamu-d-Daula Shah Nawaz Khan... Transl. by H. Beveridge..., Vol. 1, Calcutta, 1911.

* **مآثر الامراء: شاه نوازخان، مصمصام الدوله ۷۱-۱۱۱۱ ه.ق) تصحیح مولوی عبدالرحیم، و میرزا اشرفعلی، جلد ۱-۳، کلکنه ۹۱-۱۸۸۸، (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۰۹۹، شماره ۱۴۷۱).**

The Maasir-ul-umara by Hawwab Samsam-ud-Dowla Shah.

Nawaz Khan... Edited... by Maulavi' Abd-ur-Rahim (and Maulavi Mirza Ashraf' Ali), Vol. 1-III, Calcutta, 1888 1887 - 1891 (Bibliotheca Indica).

* **مآثر رحیمی: عبدالباقی نهاوندی «باقی»، تصحیح هدایت حسین، جلد ۱-۳، کلکنه، ۳۱-۱۹۱۰، (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۵۵۳، شماره ۷۱۱).**

Ma'a sir-i-Rahimi (Memoirs of 'Abdul-Rahim Khan Khanan) by Mulla 'Abdul Baqi-Nahavandi. Ed. by... M. Hidayet Husain..., Vol. 1-III, Calcutte, 1910-1931 (Bibliotheca Indica).

* **مآثر عالمگیر: محمد ساقی مستعدخان، «مآثر عالمگیر»، کلکنه، ۷۳-۱۸۷۰، (Bibliotheca Indica) (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۵۹۳، شماره ۷۵۲).**

* **المآثر والآثار: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، «المآثر والآثار»، تهران، ۰۷-۱۳۰۶/۱۸۸۹، (بنگرید به همین کتاب، شماره ۸۳۹ (۲) R).**

مجالس العشاق: سلطانحسین بن منصور، «مجالس العشاق»، کانپور، ۱۲۸۷-۱۸۷۰.

مجالس المؤمنین: قاضی نورالله شوشتری، «مجالس المؤمنین»، تهران، ۱۲۹۹/۸۲-۱۸۸۱.

* مجالس النفایس، ترجمه قزوینی، چاپ حکمت: «مجالس النفایس در تذکره شعرای قرن نهم هجری»، تألیف میرنظام‌الدین علیشیر نوابی، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، تهران، ۱۳۲۳ خ/ ۱۹۴۵، ص ۴۰۹-۱۷۹، (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۷۹۳، شماره ۱۰۹۴ (۲)).

* مجلس النفایس، ترجمه فخری، چاپ عبدالله: «لطایف نامه فخری»، با پیشگفتار، حواشی و فهرستهای سید محمد عبدالله، (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۷۲۹، شماره ۱۰۹۴ (۱)).

(OCM, VII/4 (Aug. 1931), VIII/1 (Nov. 1931). 2(Feb. 1932), 3(May. 1932), 4 (Aug. 1932), IX/1(Nov. 1932).

مجالس النفایس، ترجمه فخری، چاپ حکمت: «مجالس النفایس در تذکره شعرای قرن نهم هجری»، تألیف میرنظام‌الدین علیشیر نوابی، به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، تهران، ۱۳۲۳ خ/ ۱۹۴۵ م. ص ۱۷۸-۱ (بنگرید به: استوری، ص ۷۹۴-۷۹۲، شماره ۱۰۹۴ (۱)).

مجلس: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی.

> جلد یکم، تهران، ۱۳۰۵ خ/ ۱۳۴۴ هـ.ق/ ۱۹۲۶ م. <

جلد دوم، تألیف یوسف اعتصامی (اعتصام‌الملک)، تهران، ۱۳۱۱ خ/ ۱۹۳۳ م.

جلد سوم، تألیف ابن یوسف شیرازی، تهران، ۱۳۱۸-۲۱ خ/ ۱۹۳۹-۴۲ م.

> جلد پنجم، تألیف عبدالحسین حایری، تهران، ۱۳۴۵ خ/ ۱۹۶۵ م.

جلد ششم، تألیف سعید نفیسی، تهران، ۱۳۴۴ خ/ ۱۹۶۵ م.

جلد هفتم، (مجموعه اهدایی امام جمعه خویی)، تألیف عبدالحسین حایری،

تهران، ۱۳۴۶ خ/ ۱۹۶۷ م. <

» جلد هشتم، تألیف فخری راستگار، تهران، ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۸-۶۹ م. »

> جلد نهم، بخش ۱، تألیف عبدالحسین حایری، ۱۳۴۶ خ/ ۱۹۶۸ م. <

» جلد نهم، بخش ۲، تألیف عبدالحسین حایری، تهران، ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۸-۶۹ م. »

> جلد دهم، بخش ۱، تألیف عبدالحسین حایری با آقای علامه اوحدی و

سیدابراهیم دیباجی، تجدیدنظر و تحقیق از عبدالحسین حایری، تهران، ۱۳۴۷ خ

(۱۷) مؤلف حقیقی این کتاب در ذریعه ۳۶۲:۱۹ یاد شده است.

۱۹۶۸-۶۹/ م.

«جلد دهم، بخش ۲، تألیف عبدالحسین حایری، تهران، ۱۳۴۷ خ / ۱۹۶۸-۶۹ م.»

«جلد دهم، بخش ۳، تألیف عبدالحسین حایری، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۹۶۹-۷۰ م.»

«جلد یازدهم، زیر نظر ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، علینقی منزوی، تحریر و چاپ و فهرست توسط احمد منزوی، ۱۳۴۵ خ / ۱۹۶۶ م.»

«جلد دوازدهم، زیر نظر ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، علینقی منزوی، تحریر و چاپ و فهرست توسط احمد منزوی، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م.»

«جلد سیزدهم، زیر نظر ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، علینقی منزوی، تحریر و

چاپ و فهرست توسط احمد منزوی، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م.»

«جلد چهاردهم، زیر نظر ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، علینقی منزوی، تحریر و

چاپ و فهرست توسط احمد منزوی، تهران، ۱۳۴۷ خ / ۱۹۶۸-۶۹ م.»

«جلد پانزدهم، زیر نظر ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، علینقی منزوی، تحریر و

چاپ و فهرست توسط احمد منزوی، ۱۳۴۷ خ / ۱۹۶۸-۶۹ م.»

«جلد هیجدهم، (کتب اهدایی رهی معیری)، تألیف فخری راستگار، تهران، ۱۳۴۸

خ / ۱۹۶۹-۷۰.»

«مجلس، بهار: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه بهار، «نشریه»، دفتر ۵،

ص ۴۵۸-۴۷۱.»

«مجلس، گلچین معانی: احمد گلچین معانی، فهرست چند مجموعه کتابخانه

مجلس شورای ملی، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۱۵۳-۲۰۳.»

* مجمع‌النفایس: سراج‌الدین علی خان آرزو، «مجمع‌النفایس»، نگاشته ۱۱۶۴

ه.ق/۵۱ - ۱۷۵۰ م. برای نسخه‌های خطی آن بنگرید به: استوری، ۱، ص ۸۳۹،

شماره ۱۱۴۹.

* مجمع‌الفصحاء: رضاقلی خان هدایت، «مجمع‌الفصحاء»، جلد ۱-۲، تهران،

۱۲۹۵/۱۸۷۸ (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۱۱، شماره ۱۲۲۵).

محبوب‌الالباب: خدابخش، «محبوب‌الالباب فی‌تعریف‌الکتاب والکتاب» (کاتالوگ

کتابخانه شخصی خدابخش است که اکنون در Oriental Public Library که خود او در

بانکیور بنیاد نهاده است نگهداری می‌شود)، حیدرآباد، ۱۳۱۴/۹۷-۱۸۹۶.

«محتشمی: محمد تقی دانش‌پژوه، نسخه‌های آقای مسعود محتشمی، «نشریه»،

دفتر ۵، ص ۶۷۳-۶۷۲.»

محمد ادریس: محمد ادریس نقرامی، «تطبیب‌الاخوان بذکر علماء‌الزمان»، به‌زبان

اردو، لکهنو، ۱۸۹۷ م.

* محمد معصوم، تاریخ سند: سیدمحمد معصوم «نامی»، یونا، ۱۹۳۸ م.

Ta'rikh-i Sind, best Known as Ta'rikh-i Ma'sumi, by Sayyid Muhammad Ma'sumi Bakkari... ed.... by U. M. Daudpota, Poona, 1938.

* محمد معصوم، تاریخ سند، ترجمه میلت، بمبئی، ۱۸۵۵ م.

A history of Sind... written by Mahomed Masoom, and translated... by G. G. Malet, Bombay, 1855.

محمود افندی: کتابخانه محمود افندی که در تکیه قدیم یحیی افندی در بیشکناش استانبول نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی آن از تاور گرفته شده است. مخزن الغرایب: احمدعلی سندیلی، «مخزن الغرایب»، نگاشته ۱۸۰۳-۰۴/۱۲۱۸. استناد می‌شود به شماره‌هایی که در آنها ترجمه حال کسان در توصیف آیه از نسخه خطی بودلیان ۳۹۵ آمده است.

مدایح معتمدیه: محمدعلی بهاراصفهانى، «مدایح معتمدیه»، نگاشته سالهای ۱۸۴۳-۴۷/۱۲۵۹-۶۳، نسخه خطی موزه بریتانیا Rieu suppt. 127 (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۰۲، شماره ۱۲۱۴).

> مدیر شانه‌چی: فهرست کتابخانه آقای کاظم مدیر شانه‌چی، دانشیار دانشکده الهیات مشهد، به قلم خودایشان، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۶۱۱-۵۸۴.

> مدینه عارف حکمت: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۱۷ - مکتبه شیخ الاسلام عارف حکمت، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۵۰۴ - ۴۴۰.<
> مدینه خانقاه احمدی: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۲۱ - مکتبه مظهر فی رباط مظهر، یا کتابخانه خانقاه احمدی در مدینه روبروی بقاع، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۵۳۴-۵۲۹.<

> مدینه العامه: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۱۸ - مکتبه المدینه المنوره العامه، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۵۱۲-۵۰۵.<

> مدینه عطاردی: مخطوطات فارسی در مدینه منوره، ره آورد عزیزالله عطاردی قوچانی، [تهران]، چاپخانه حیدری، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۷ م [فهرست نسخ خطی فارسی کتابخانه عارف حکمت].<

> مدینه المحمودیه: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۱۹ - المکتبه المحمودیه فی الحرم النبوی (مدینه)، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۵۲۵ - ۵۱۳.<
مراد: دفتر کتبخانه دامادزاده قاضی عسکر محمد مراد، استانبول، ۱۳۱۱
۱۸۹۳-۹۴

* مرآة الاحوال جهان‌نما: احمدبن محمدعلی بهبهانی، «مرآة الاحوال جهان‌نما»، نگاشته ۱۸۱۰/۱۲۲۵ م (درباره آن بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۱۳۱-۱۱۳۰، شماره ۱۵۷۵).

مرآة البلدان ناصری: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، «مرآة البلدان ناصری»، جلد ۴-۱، [تهران]، ۹۷-۱۲۹۴/۸۰-۱۸۷۷ (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۸۳۹ (۱) R).
مرآة الخیال: شیرعلی خان لودی، «مرآة الخیال» نگاشته ۱۱۰۲/۹۱-۱۶۹۰).
استناد می‌شود بشماره‌هایی که در آنها ترجمه‌حال کسان در توصیف‌اته از نسخه خطی بودلیان (Bodleian ۳۷۴) شده است.

مرآة العالم: محمد بقا سهارنپوری، «مرآة العالم»، نگاشته ۱۰۷۸/۱۶۶۷، نسخه خطی موزه بریتانیا (Rieu, 1, 125) (بنگرید به: همین کتاب شماره ۳۰۰ (۲) R).
> مشار: «فهرست کتابهای چاپی فارسی»، گردآورنده خانابامشار، جلد ۱-۲، تهران، ۴۲-۱۳۳۷ خ / ۶۳-۱۹۵۸ م (انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب)، ۵۶، ۱۵۷: مجموعه ایرانشناسی، ۹، ۲۶، (۱۸). <

مشار، مؤلفین: «مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تاکنون»، تألیف خانابامشار، تهران، جلد یکم: (الف) ۱۳۴۰ خ / ۶۲-۱۹۶۱ م جلد دوم: (ب-ح) ۱۳۴۰ خ ۱۹۶۱ م، جلد سوم: (خ- عبدالله) ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۲ م، جلد چهارم (عبدالمؤمن - قیم علی)، ۱۳۴۲ خ / ۴-۱۹۶۳ م، جلد پنجم (ک. محمدیه)، ۱۳۴۳ خ / ۶۵-۱۹۶۴ م، جلد ششم (محمود - یا هو)، ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۵، [ظاهراً باید جلد هفتمی نیز با فهرستها و تعلیقات جلدهای ۲-۶ را داشته باشد].

مشار، عربی: خانابامشار، «فهرست کتابهای چاپی عربی، ایران: از آغاز چاپ تاکنون و سایر کشورها بیشتر از سال ۱۳۴۰ به بعد»، تهران، ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۵ م.
مشکاة: «فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکاة به کتابخانه دانشگاه تهران»، جلد یکم، کتابها درباره قرآن و دعا، گردآورده علینقی منزوی، ۱۳۳۰ خ / ۱۹۵۱ م.

جلد دوم، کتابهای ادبی، گردآورنده ع. منزوی، ۱۳۳۲ خ / ۱۹۵۳ م.

جلد سوم، نگارش محمد تقی دانش‌پژوه، بخش ۱، کتابهای فلسفی، عرفانی و

کلامی، ۱۳۳۲ خ / ۱۹۵۳ م.

جلد سوم، بخش ۲، کتابهای تاریخی، فلسفی، پزشکی، ریاضی و هنرهای

شگفت‌انگیز و افزارهای علمی، ۱۳۳۲ خ / ۱۹۵۳ م.

جلد سوم، بخش ۳، کتابهای اخبار و اصول فقه، ۱۳۳۵ خ / ۱۹۵۶ م.

جلد سوم، بخش ۴، ذیل، ۱۳۳۵ خ / ۱۹۵۶ م.

جلد سوم، بخش ۵، دومین ذیل، ۱۳۳۸ خ / ۱۹۵۹ م.

۱۸) فهرست مشار مجدداً در پنج مجلد با اضافات جدید در ۵۶۱۴ صفحه چاپ و پخش شده

است.

انتشارات دانشگاه تهران، شماره‌های ۱۲۳، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۸۱، ۲۹۹، ۳۰۳.

۵۳۳

مشهد، رضوی: «فهرست کتب کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی» جلد ۱-۳، مشهد، ۱۳۰۵ خ/ ۲۷-۱۹۲۶ م.

«فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی»، جلد ۴-۶، مشهد، ۱۳۲۵ خ/ ۱۹۴۷، ۱۳۲۹ خ/ ۱۳۷۰ ه.ق/ ۱۹۵۱ م، ۱۳۴۴ خ/ ۶۶-۱۹۶۵ م.

> «فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، جلد ۷، تألیف احمد گلچین معانی، مشهد، ۱۳۴۶، خ/ ۶۸-۱۹۶۷ م. [فهرست نگاران آینده برای معرفی کتابهای عربی و فارسی باید ازین جلد فهرست (و فهرست آصفیه) بیروی کرده و تاریخ تألیف را (چنانچه از پیشگفتار نگارنده یا از خاتمه کتاب به دست آید) به عنوان جزء ضرور تعریف کتاب یاد کنند. و همچنین در تعریف کتابهای مربوط به حالات اشخاص، اگر در آنها ذکر نشود که آن کسی که شرح زندگانی او در این کتاب آمده است، که بوده و در چه تاریخ می‌زیسته است، چندان رضایتبخش نخواهد بود.]<

> مشهد، عبدالحمید مولوی: از مهدی ولایی، فهرست نسخ خطی عبدالحمید مولوی، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۸-۱۰۷.<

> مشهد، علی اصغر حکمت: از مهدی ولایی، فهرست نسخ وقفی علی اصغر حکمت به آستان قدس، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۷-۱.<

مصطفی افندی: کتابهای مصطفی افندی که در کتابخانه عمومی سلیمانیه در استانبول نگهداری می‌شود، نسخه‌های تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

> مطلب الطالبین: ابوالعباس محمد طالب، «مطلب الطالبین» نگاشته پیرامون ۱۰۵۶ ه.ق/ ۱۶۴۶ م (درباره آن بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۰۰۴، شماره ۱۳۲۶، و نیز لنینگراد، کاتالوگ مختصر، ص ۵۵۱، شماره ۴۱۱۵، و نیز تاشکند، ۱، شماره ۳۱۶، و تاشکند ۳، شماره‌های ۲۵۹۶-۲۵۹۵.<

* مطلع السعدین: عبدالرزاق سمرقندی، «مطلع السعدین و مجمع البحرین»، (درباره آن بنگرید به: همین کتاب، شماره ۶۸۸ R).

* مطلع الشمس: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، «مطلع الشمس»، جلد ۱-۳، تهران، ۱۳۰۳-۱۳۰۱ ه.ق/ ۱۸۸۶-۱۸۸۴ م (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۹۱۲ R).

معارف: فهرست کتب خطی کتابخانه عمومی فرهنگ که اکنون به نام کتابخانه ملی تهران است ... تألیف عبدالعزیز جواهرالکلام، جلد ۱-۲، تهران، ۱۳۱۴-۱۳۱۳ خ/ ۳۶-۱۹۳۴ م.

مفتاح باب الابواب: میرزا محمد مهدی خان، «مفتاح باب الابواب»، (به زبان عربی) قاهره، ۱۳۲۱ ه.ق/ ۹۰۴-۱۹۰۳ م.

مقالات الحنفاء: سید عبدالحجۃ بلاغی، «مقالات الحنفاء فی مقامات شمس العرفاء» تهران، ۱۳۶۹ ه.ق. / ۱۹۵۰ م.

* مقالات الشعراء: علیشیر قانع تتوی، «مقالات الشعراء»، نگاشته ۱۱۷۴ ه.ق. / ۱۷۶۰-۶۱ م، نسخه خطی موزه بریتانیا (۸۴۷ الف، ریو، ۲) (بنگرید به: استوری، ۱، ۸۵۴، شماره ۱۱۵۸).

مکه: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۲۲-
مکتبه الحرم المکی (مکه)، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۵۲۹ - ۵۳۵.

منتخب الاشعار: محمدعلی خان مشهدی، نگاشته ۱۱۶۱/۱۷۴۸. استناد می‌شود به شماره‌هایی که در آنها ترجمه حال کسان در توصیف آیه از نسخه خطی بودلیان (379 Bodlein) شده است.

* منتخب التواریخ: عبدالقادر بداوانی، «منتخب التواریخ»، جلد ۱-۳، کلکته ۱۸۶۹-۱۸۶۴ (Bibliotheca Indica) (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۴۳۹، شماره ۶۱۴).

* منتخب اللباب: ازخافی خان، هاشم علیخان، به تصحیح مولوی کبیرالدین و غلام قادر (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۴۷۰، شماره ۶۲۷).

The Muntakhab al-Lubab of Khafi Khan. Ed. by Maulavi Kabir al-Din Ahmed and Ghulam Qadir., Vol. II, Pt. 1-II, Calcutta, 1860-1874, (Bibliotheca Indica).

* منتظم ناصری: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، «تاریخ منتظم ناصری»، جلد ۱-۳، [تهران]، ۱۳۰۰-۱۲۹۸/۱۸۳۱-۱۸۸۱ (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۳۲۳ R).

منتهی المقال: محمدبن اسماعیل کربلائی، «منتهی المقال فی أحوال الرجال بوزبان عربی، تهران ۱۳۰۲ ه.ق. ۱۸۸۴-۸۵ م.

» منزوی: «فهرست نسخه‌های خطی فارسی»، نگارنده احمد منزوی، جلد یکم، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۹۶۹ م.

جلد دوم، بخش ۱-۲، تهران، ۱۳۴۹ خ / ۱۹۷۰ م (از انتشارات موسسه فرهنگ منطقه‌ای، نشریه شماره ۱۴، ۲۱-۲۲، ۱۱۷)»

> موصل: حسینعلی محفوظ، کتب خطی فارسی در موصل، تهران، ۱۳۳۱ خ / ۱۹۵۲ م (قسمت چاپ باسماه‌ای از: محمد تقی دانش‌پژوه، ۲، ص ۶۱۳-۶۰۹ و ۶۷۱ <

> موکینف: آم. موکینف، شرح نسخه‌های خطی ایغوری انستیتوی ملتهای آسیا، مسکو، ۱۹۶۲ <

(۱۹) تاکنون شش مجلد از این کتاب در ۴۷۲۶ صفحه پخش شده است. درباره این نگاشته بنگرید به: پیشگفتار جلد سوم (ص ۱).

مهدوی، ۲-۱: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه خصوصی دکتر علی اصغر مهدوی [۱] «نشریه»، دفتر ۲، ص ۱۸۱-۵۹، [۲]، «نشریه»، دفتر ۳، ص ۴۸۵-۴۸۱.

* میخانه: عبدالنبی فخرالزمانی قزوینی، «میخانه»، لاهور، ۱۹۲۶ م (چاپ محمد شفیع) (بنگنید به: استوری، ۱، ص ۸۱۱، شماره ۱۱۱۵).

> میکلو خوماکلائی، ۲-۱: ن.د. میکلوخوماکلائی، شرح نسخه‌های خطی فارسی انستیتوی خاورشناسی، جلد یکم کتبهای جغرافیایی، مسکو - لنینگراد، ۱۹۵۵، شرح نسخه‌های خطی فارسی انستیتوی ملتهای آسیا، جلد دوم، زندگینامه‌ها، مسکو، ۱۹۶۱.<
> میکلو خوماکلائی، ۳: ن. د. میکلو خوماکلائی، گزارش نسخه‌های خطی فارسی انستیتوی خاورشناسی، جلد سوم، کتابهای تاریخی، مسکو، ۱۹۷۰ م.<
> مینوی: م.ت. دانش‌پژوه، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آقای مجتبی مینوی، [تهران]، «نشریه»، دفتر ۶، ص ۶۹۰-۶۳۷.<<

> نجف، امیرالمؤمنین: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۸- مکتبه الامام امیرالمؤمنین العامة در نجف، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۴۱۹-۴۰۹.<
> نجف، جامعه: محمدتقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۱۲ - مکتبه جامعه النجف، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۴۴۳.<

> نجف، مدرسه بروجردی: محمد تقی دانش‌پژوه، کتابخانه‌های عراق و عربستان سعودی، ۱۰- کتابخانه مدرسه بروجردی «نشریه»، دفتر ۵، ۴۳۱-۴۲۹.<

* نجوم السماء: محمدعلی کشمیری لکهنوی، «نجوم السماء فی تراجم العلماء»، لکهنو، ۱۳۰۳ ه.ق/ ۱۸۸۶ م (بنگنید به: استوری، ۱، ص ۱۱۳۴، شماره ۱۵۸۸۰.
* نخبة التواریخ: سید محمدعلی حسن، «نخبة التواریخ» (بنگنید به: استوری، ۱، ص ۱۱۱۳، شماره ۱۴۹۶).

نذیراحمد: فهرست عربی، فارسی او، ۱۹۱۷-۱۹۱۸ (به شماره‌های ترتیبی قسمت فارسی مجله اشاره شده است).

Notes on important Arabic and Persian MSS. found in various libraries in India by Maulawi Hafiz Nadhir Ahmad (JASB New Series, Vol. XII (1917), P. IXXVII-C, XXXIX, Vol. XIV (1918) P.C X C IX-CCCLVI

* نزهت القلوب: حمدالله مستوفی قزوینی، سترنج، لیدن، ۱۹۱۹-۱۹۱۵، با ترجمه از

۲۰) این جلد از فهرست میکلوخوماکلائی در سال ۱۹۶۸ پایان یافت. در این فرصت از میکلوخوماکلائی سپاسگزاری می‌کنم که اجازه دادند از دستنوشته موجود در مؤسسه انتشارات که برای چاپ آماده می‌شد، بهره‌مند گردم.

The geographical part of the Nuzhat-al-Qulub Composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin... Ed. by G. Le Strange, Leyden-London, 1915, transl. by G. Le Strange, Leyden-London, 1919 (GMS, XXIII, 1-2).

نزهة الخواطر: «نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر» [به زبان عربی]، نامنامه اعلام کسان بنام هند است در هشت مجلد، که از آنها تاکنون در بنیاد انتشاراتی دایرة المعارف عثمانیة، حیدرآباد، دکن، این جلدها چاپ شده است:

جلد یکم، سده ۷-۱ هـ.ق، در سال ۱۳۶۶ هـ.ق/۱۹۴۷ م.

جلد دوم، سده ۸ هـ.ق، آب ۱۳۵۰، هـ.ق/۲-۱۹۳۱ م (۲۱۱).

جلد سوم، سده ۹ هـ.ق، در سال ۱۳۷۱ هـ.ق/۱۹۵۱ م.

از سید عبدالحی بن فخرالدین حسینی، مدیر سابق ندوة العلماء، لکهنو، در گذشته ۱۵ جمادی دوم سال ۱۳۴۱ هـ.ق / ۲ فوریه ۱۹۲۳ م (بنگرید به: همان «نزهة الخواطر» جلد ۱، ص: ص ح ح (زندگینامه به قلم پسرش سید عبدالعلی حسینی؛ جلد ۲، ص ۱۹۲-۱۸۱ که همان گزارش است با اندکی دگرگونی؛ و نیز به محمد ادریس، ص ۴۰، و نذیر احمد، ص LXXXI و GAL, SBII, 863).

> نشریه (نسخه‌ها): «نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران درباره نسخه‌های خطی»، تهران. (انتشارات دانشگاه، شماره‌های: ۶۷۷، ۷۷۴، ۸۸۰، ۱۰۳۹/۴، ۱۰۳۹/۵).

دفتر یکم، ۱۳۴۰ خ / ۱۹۶۱ م.

دفتر دوم، ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۲ م.

دفتر سوم: ۱۳۴۲ خ / ۱۹۶۳ م.

دفتر چهارم، ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۵ م.

دفتر پنجم، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م.

» دفتر ششم، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه، ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۹۶۹ (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۶ / ۱۰۳۹، گنجینه فهرست و کتابشناسی، شماره ۶/۸).

* نشر عشق: حسینقلی خان «عاشقی» عظیم‌آبادی، «نشر عشق»، نگاشته ۱۲۳۳ هـ.ق/۱۸۱۸ م (درباره آن بنگرید به: استوری، ۱، ص ۸۸۶، شماره ۱۱۹۹ (۲)).

نقایس المأثر: علاءالدوله «کامی» قزوینی، «نقایس المأثر»، نگاشته ۹۷۳ هـ.ق ۶۶-۱۵۶۵ م.

(۲۱) در این کتاب هرگاه بدون اشاره به شماره جلد از «نزهة الخواطر» نقل شده، منظور همین جلد دوم است که خیلی پیش از جلدهای دیگر چاپ شده است.

* نفثة المصدور: [محمد بن احمد نسوی]، «كتاب نفثة المصدور...»، تأليف
خواجه... محمد زیدری خراسانی... تهران، ۱۳۰۷-۰۸ خ / ۱۹۲۸-۲۹ م (بنگرید به:
استوری، ۱، ص ۱۸۹۰، شماره ۱۴۵۹).

* نفحات الانس: «نفحات الانس من حضرات القدس»، عبدالرحمان جامی، چاپ
غلام عیسی عبدالحمیدو کبیرالدین احمد، ناسو لیس، کلکتہ، ۱۸۵۹ م.

The Nafahaat-Ons (SIC) min Hadharatal-Qods or the Lives of the Soofis. By
Mawlana Noor al-Din' Abd-al-Rahman Jami. Ed. by Mawlawis Gholam 'Iisa'
Abd al-Hamid and Kabir al-Din, Ahmad, with a Biographical Sketch of the Author
by W. Nassau Lees, Calcutta, 1859 (Lees Persian Series).

* نگارستان دارا: عبدالرزاق بیک مفتون دنبلی، «نگارستان دارا»، نگاشته ۱۲۴۱
ه.ق/۲۶-۱۸۲۵ م. نسخه خطی موزه بریتانیا، ریو، ذیل، ۱۲۳ (فهرست سرایندگان
Rieu suppt) (بنگرید به: استوری، ص ۸۸۶، شماره ۱۱۹۳).

نور عثمانیه: نور عثمانیه کتبخانه سنده محفوظ کتب موجوده نک دفتر یدر،
استانبول، ۱۳۰۳ ه.ق.

نویری، نهیة الار: احمد بن عبدالوهاب النویری، «نهیة الارب فی فنون الادب»
[به زبان عربی]، جلد ۱-۳۰، قاهره، ۱۹۲۳.

* واقعات کشمیر: محمد اعظم، «تاریخ کشمیر اعظمی»، لاهور ۱۳۰۳
ه.ق/۱۸۸۶ م (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۶۸۳، شماره (۱) ۸۸۰).

* وصال: وصال، «تجزیة الامصار و تجزیة الانار»، بمبئی، ۱۲۶۹ ه.ق/۱۸۵۳
(بنگرید به: همین کتاب، شماره ۶۵۵ R).

وليامینف زرنف: آ. آ. سمیونف: نسخه‌های خطی خاوری کتابخانه شادروان
وليامینف - زرنف، (اخبار آکادمی علوم روسه)، سری ۶ جلد ۱۳، پتروگراد، ۱۹۱۹،
ص ۸۷۲ - ۸۵۵.

وهبی افندی: کتابهای وهبی افندی که در کتبخانه عمومی سلیمانیه در استانبول
نگهداری می‌شود. نسخه‌های تاریخی آن از تاور گرفته شده است.

هاروارد، افشار: ا. افشار، نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه دانشگاه
هاروارد، «نشریه»، دفتر ۴ ص ۱۲-۱.

هدایی افندی: کتابهای هدایی افندی، که در کتابخانه سلیم آقا در اسکودار
نگهداری می‌شود، نسخه‌های خطی تاریخی آن از فهرست تاور گرفته شده است.

* هدیه الاحباب: عباس قمی، «هدیه الاحباب فی ذکر المعروفین بالکنی والالقاب و
الانساب»، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۹۵۰ م (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۱۷۵، شماره
۱۶۶۲).

> هرات Beaurecueil:

S. de Laugier de Beaurecueil, Manuscrits d'Afghanistan (Melanges de l'Institut dominicain d'etudes orientales du caire, 3 (Le Caire, 1956).

ص ۱۸۱-۱۶۴ و نیز قسمت چاپ باسمه‌ای ص [۱۰۹]-[۹۰].
* هفت آسمان: مولوی آغا احمدعلی احمد، کلکته، ۱۸۷۳ م (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۱۶۹، شماره ۱۶۴۹).

The Haftasman or History of the Masnawi of the Persians. by the late Maulawi Agha Ahmad' Ali..., Calcutta, 1873 (Bibliotheca Indica).

هفت اقلیم: امین احمد رازی، «هفت اقلیم»، در کار خود استناد می‌کنیم به شماره‌هایی که در آنها ترجمه حال کسانی در توصیف نسخه خطی دیوان هند، در فهرست اته (Ethe, 724) آمده است. و نیز به چاپ کلکته، ۱۹۱۸-۱۹ (بنگرید به: استوری، ص ۱۱۶۹، شماره ۱۶۴۹).

Haft Iqlim, or the geographical and biographical encyclopaedia of Amin Ahmad Razi, Vol. 1, fasc. 1-3, Calcutta, 1918-1919.

> همایون فرخ: رکن‌الدین همایون فرخ، کتاب و کتابخانه‌های شاهنشاهی ایران، جلد ۲، تاریخچه کتابخانه‌های ایران از صدر اسلام تا عصر کنونی، [تهران]، ۱۳۴۷ خ / ۱۹۶۸ م.

> همدان، آرامگاه: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر همدان، ۱- فهرست کتابخانه آرامگاه بوعلی در همدان، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۳۴۰-۳۳۶.

> همدان، اعتمادالدوله: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر همدان، ۳- کتابخانه اعتمادالدوله، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۳۴۶-۳۴۱.
> همدان، حاجی ایزدی: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر همدان، ۱۰- نسخه‌های آقای حاجی ایزدی، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۳۶۸-۳۶۶.

> همدان، قاسم برنا: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر همدان، ۱۳- آقای قاسم برنا، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۳۷۹-۳۷۱.
> همدان، مدرسه عرب: محمدتقی دانش‌پژوه، فهرست کتابخانه‌های عمومی و خصوصی شهر همدان، ۹- کتابخانه مدرسه عرب همدان، «نشریه»، دفتر ۵، ص ۳۶۵-۳۵۲.
* همیشه بهار: کیشان چند «اخلاص»، «همیشه بهار»، نگاشته ۱۱۳۶ ه.ق/۲۴-۱۷۲۳ م، فهرست تراجم احوال کسان در اسپرنگر (Springer) ص ۱۳۰-۱۱۷. (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۸۲۶، شماره ۱۱۳۷).

* یادگار بهادری: بهادر سینکه، «یادگار بهادری»، نگاشته ۱۲۴۹ هـ.ق/۱۸۳۳-۳۴ م، نسخه خطی موزه بریانی، ریو ۳، ص ۸۹۷ الف. (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۳۳۹ R).

* یاقوت: «ارشاد الاریب الی معرفة الادیب»، لیدن - لندن، ۱۹۰۷-۲۷.

The Irshad al-arib ila maerifat al-adib or Dictionary of learned men of Yaqut, Ed. by D. S. Margoliouth, Vol. 1-VII, Leyden-London, 1907-1927 (GMS, VI, 1-7).

* یاقوت، معجم، چاپ قاهره: «کتاب معجم البلدان»، تألیف الشیخ الامام شهاب الدین ابی عبدالله یاقوت بن عبدالله الحموی... جلد ۸-۱، قاهره، ۱۳۲۳-۲۴ هـ.ق/۱۹۰۶ م.

* یاقوت، معجم، چاپ وستنفلد: لایبزیگ، ۱۸۷۳-۱۸۶۶.

Yacut's geographisches Worterbuch... hrsg. Von F. Wustenfled, Bd. 1-VI, Leipzig, 1866-1873.

* یتیمه الدهر: «یتیمه الدهر فی شعراء اهل العصر»، تألیف... ابی منصور عبدالملک بن محمد الثعالبی، [به زبان عربی]، جزء ۱-۴، [بیروت، ۱۸۸۳].

یحیی افندی: دفتر کتابخانه یحیی افندی، استانبول، ۱۳۱۰ هـ.ق ۱۸۹۲-۹۳ م.
یلدیزکوشکو: کتابخانه یلدیزکوشکو که در کتابخانه دانشگاه استانبول نگهداری می‌شود. نسخه‌های خطی تاریخی آن از گفته تاور آورده شده است.
ینی جامع: یکی جامع کتبخانه سنده محفوظ کتب موجود نك دفتری در، دارالخلافة العلیة، ۱۳۰۰.

بخش یکم
نگاشته‌ها درباره قرآن

الف) ترجمه‌ها و تفسیرهای قرآن

[۱]

نخستین نگاهشده در تاریخ نگاهشده‌های فارسی درباره قرآن، ترجمه تفسیر عربی بزرگ طبری است^(۱) که در عین حال یکی از کهنترین نگاهشده‌های فارسی است که تاکنون به دست ما رسیده است.^(۲) از ابوجعفر محمد فرزند جریر طبری، که در ۳۱۰هـ/۹۲۳ م در شهر بغداد در گذشته است.^(۳) ابوصالح منصور پسر نوح سامانی که این تفسیر به نام او ترجمه شده از سال ۹۶۱ م/۳۵۰ هـ تا ۹۷۶ م/۳۶۶ هـ در ورارود

[۱] استوری ابرگل ا.

(۱) متن عربی این تفسیر درسی جلد به سال ۱۹۰۳ م / ۱۳۲۱ هـ به کوشش مؤسسه انتشارات میمنیه، در قاهره چاپ شده است. نام درست آن (که در مقدمه کتاب یاد نشده)، گویا «جامع البیان عن تأویل القرآن» است. بنگرید به:

Annales quos scripsit...at-Tabari, ed. de Goeje, Introduction, P. XII.

خبر آن را O. Loth در ص ۵۸۸-۶۲۸. ZDMG, IIIIV(1881) داده است.

(۲) کتابهای زیرین نیز تقریباً به همان اندازه کهن هستند: ترجمه ملخص تاریخ عمومی طبری، به نام «تاریخ الرسل والملوک» که آن را وزیر ابوعلی محمد فرزند محمد بلعمی در سال ۴-۹۶۳ م/۳۵۲ هـ به دستور ابوصالح منصور پسر نوح فراهم آورده است. (بنگرید به:

Browne, Lit. Hist., 1, 11-12, 369, 477-478). Materia Medica.

و «کتاب الابنیه عن حقایق الادویه» که آن را ابومنصور موفق فرزند علی هروی برای همان امیر نگاهشده است. (بنگرید به: همانجا). و کتاب جغرافیایی «حدود العالم» که در ۳-۹۸۲ م / ۳۷۲ هـ نگاهشده و در ۱۸۹۲ به وسیله آ. تومانسکی در بخارا کشف شده است. (بنگرید به: انتشارات شعبه شرقی انتشارات جمعیت باستانشناسی امپراطوری روس، ص ۱۲۱، 3BO, X (1897). و بارتولد (Barthold BSOS)، ص ۸۳۶. و گویا تفسیر موجود در کمبریج که پس از این در ص از آن یاد شده است.)

(۳) برای بدست آوردن آگاهی بیشتر، درباره او و نگاهشده‌هایش بنگرید به: فهرست، ۲۳۵-۲۳۴؛ و این خلکان شماره ۵۸۱: سبکی، ۱۳۵، ۲؛ روضات الجنات، ۱۶۳، ۴؛ و گولدزیهر (Goldziher)، ۳۵۸-۳۷۱، WZKM, IX, (1895)؛ و پیشگفتار دوگوبه بر

Annales quos scripsit...at-Tabari,.

و Sezgin, 323-328 و SB 1, 217 و GAL, 1,142،

و جز آن

و خراسان فرمانروایی داشت. تاریخ درست ترجمه روشن نشده است، اما از پیشگفتار ترجمه فارسی^(۱)، آن، دربارهٔ موجباتی که به این کار انجامیده اطلاعاتی به دست می‌آید. در این پیشگفتار یاد شده است که متن عربی آن در ۴۰ جلد به ابوصالح منصور پسر نوح عرضه شد، اما چون خواندن آن بروی دشوار آمد، خواست که آن را ترجمه کنند. پس دانشمندان و رارود را نزد خود خواند و دربارهٔ مجاز بودن چنین ترجمه‌ای از آنان فتوی خواست، و آنان چنین نظر دادند که کسانی که به زبان عربی آشنا نباشند، به دستور شرع می‌توانند احکام قرآن را به زبان فارسی بخوانند و بنویسند. دانشمندان برای اثبات نظر خود بویژه به یکی از آیت‌های قرآن که می‌گوید «و ما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه لیبین لهم» (سورهٔ ۱۴، آیهٔ ۴)، و نیز بر این اندیشه که از روزگار آدم ابوالبشر تا روزگار حضرت اسماعیل، همه پیامبران و شاهان روی زمین به زبان فارسی سخن می‌گفته‌اند، و اسماعیل نخستین کسی بود که به تازی سخن گفت، استناد می‌کردند.

پس منصور پسر نوح دانشمندان بخارا و سمرقند و بلخ و فرغانه و جاهای دیگر را گرد آورد و آنان از میان خود گروهی از مترجمان را برگزیدند^(۲). این دانشمندان در ضمن کار اسناد را انداخته و متن تازی را تلخیص کردند، و نیز برخی اطلاعات تاریخی، تا سال ۷-۹۵۶ م/۳۴۵ هـ بر آن افزودند.

در حال حاضر این ترجمه و دیگر تفسیرهای کهن قرآن، از لحاظ اینکه نمونه‌ای از نخستین مراحل تطور زبان فارسی را به دست می‌دهند، شایان توجه ویژه‌ای هستند.

ترجمه تفسیر طبری

> ترجمه تحت‌اللفظی است همراه با تفسیر که نخست در ۱۴ جلد (با تکمله تاریخی در ۶ جلد) و بعدها در ۷ جلد (سبع) فراهم آمده، و گاهی همه کتاب در یک جلد گرد آمده است. <

[حاجی خلیفه، ۲، ۳۱۶۱، سطر آخر].

* بورس، گنل (Genel)، ۱۶۱۲، (سورهٔ بیست و سوم، ۵۶ - سی و چهارم =)

(۴) متن فارسی آن را کرتون - ریو (Curetton-Rieu)، ص ۳۷۰ یاد کرده است.

(۵) از آن میان ابوبکر محمد فرزند فضل‌الانام [یا بطور ساده‌الفضل، الفضلی الکمری، در گذشته به سال ۹۹۱ م/ ۳۸۱ هـ در بخارا] بنگرید به: «الجواهر المضية»، ۲، ۱۰۷. و «الفوائد الهیة»، (۱۸۴)، و محمد بن اسماعیل الفقیه، و ابوبکر احمد بن حمید الفقیه، و خلیل بن احمد سجستانی [یا سجزی]، در گذشته ۹۷۹ م/ ۳۶۸ هـ در سمرقند بنگرید به: «الجواهر المضية»، ۱، (۲۳۴)؛ و ابن قطلوبغا، ۷۳؛ والسمعانی، ۲۹۱ ب و ج. ه. د. العلماء (که بی تردید باید جهذ العلماء خواند)، و ابوجعفر محمد بن علی؛ و ابوالجهم خالد بن هانی المفقّه (که گویا املائی نادرستی است از المتفقّه).

جلد پنجم از کلیات هفت جلدی). نوشته ۶۷-۱۱۶۶ م/ ۵۶۲ هـ (بنگرید به: پیشگفتار ح. یغمایی بر جلد یکم، ص ۱۰)۱۰.

* بورسا (Bursa Liste)، ص ۷۸، شماره ۱۴۹ (Orhan Gazi)، (سوره یکم - هیجدهم = جلد یکم از کلیات دوجلدی)، از پایان سده ۶ هـ / ۱۲ م (بنگرید به: پیشگفتار ح. یغمایی بر جلد یکم، ص ۹)۱۱.

* بورسا، خراجی اوغلو، ۱۳۱، (سوره یکم - هیجدهم = جلد یکم از کلیات دو جلدی)، از پایان سده ۶ هـ / ۱۲ م (بنگرید به: پیشگفتار ح. یغمایی بر جلد یکم، ص ۹)۸.

* رامپور، (سوره یکم - چهارم/۶۶) > = جلد یکم از کلیات هفت جلدی. (بنگرید به: چستر بیٹی، فارسی، ۱، ص ۱) <. نوشته پیرامون ۶۰۰ هـ/ ۱۲۰۳-۴ م (بنگرید به: نذیراحمد، ۱۱).

* بلوشه (Blochet)، ۱، ۲۵ (سوره یکم - چهارم / ۶۴) > = جلد یکم از کلیات هفت جلدی <. آذربایجان پیرامون سالهای ۶۲۲-۶۰۷ هـ - ۱۲۲۵-۱۲۱۰ م.

* تهران، گلستان >> شماره ۱۲۲۵۳ (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۵۶، شماره ۸۲۷) >>. جلد های ۱-۳ و ۵-۷ > از کلیات هفت جلدی < نوشته سالهای ۶۰۶-۸ هـ/ ۱۱-۱۲۰۹ م از آرامگاه شیخ صفی در اردبیل (بنگرید به: آ. روماسکویچ، «تفسیر فارسی طبری» یادداشتهای هیئت خاورشناسان موزه آسیایی آکادمی علوم اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی، ۴ (لنینگراد، ۱۹۳۰)، ص ۸۰۶-۸۰۱) > چستر بیٹی، فارسی، ۱، ص ۱ <.

> * چستر بیٹی (Chester Beatty)، فارسی، ج ۱، ص ۱، شماره ۱۰۱، سوره های بیست و ششم، ۱۴۱ - سی و سوم، ۹ (= جلد دهم از کلیات چهارده جلدی، برابر با جلد پنجم از کلیات هفت جلدی)، آغاز و انجام افتاده، از سده ۱۳، با پیشگفتاری که پیرامون سال ۱۰۰۰ هـ. ق/ ۹۲ - ۱۵۹۱ م نوشته شده است (نسخه خطی جلد یکم از این کلیات که تاریخ سال ۶۳۲ هـ/ ۱۲۳۵ م دارد در سال ۱۹۳۸ به وسیله Sotheby در لندن به مزایده فروخته شده است). نسخه دارای آرایش‌هایی نیز است (۸).
* چستر بیٹی، فارسی، ۳، ص ۷۳، ش ۳۱۰، ۳۴۵ گ، نوشته ۷۳۵ هـ/ ۱۳۳۵ م.

-
- > ۶ مقایسه شود با بورسا Bursa Liste ص ۶، شماره ۶۰، که نسخه خطی شماره ۱۶۱۲ را نسخه‌ای از ترجمه تاریخ طبری (بلعی) سال ۶۹۲ هـ / ۱۲۹۳ م خوانده است. <
> ۷ در فهرست از سده ۷ هـ / ۱۳ م دانسته شده است. <
> ۸ این نسخه دستنویس را حسین خان آزاد به انگلستان برده است. (بنگرید به: پیشگفتار ح. یغمایی بر جلد یکم، ص ۱۱) <

* ایوانف (Ivanow)، ۹۵۵، (سوره دوم - هفدهم)، گویا در خراسان، در سده ۷ یا ۸هـ.

> * یاصوفیه، ۶۸۷، نسخه کامل. از نیمه دوم سده ۸ هـ/۱۴ م (بنگرید به: پیشگفتار ح. یغمایی به جلد یکم نسخه چاپی، ص ۸).

* نافذ پاشا «شماره ۶۴» (سوره هفتم - سیزدهم). نوشته ۸۵۴ هـ/۵۱ - ۱۴۵۰ م (بنگرید به همانجا، ص ۱۰) و میکروفیلماها، ص ۵۷، حواشی).

* موزه بریتانیا، ریو (Rieu)، ج ۱، ص ۸ ب، کامل است. جانپور، نوشته ۸۸۳ هـ/۱۴۷۸-۷۹ م.

* مشهد، رضوی، جلد ۱، فصل ۳، نسخ خطی، شماره ۱۹ (سوره بیست و سوم، ۵۸ - سی و چهارم، ۱۹) را دارد.

* آصفیه، ۳، ص ۲۳۰، شماره ۵۷۲ نسخه خطی (قسمتهایی از) این تفسیر، ۲۷۲ برگ. از سده ۱۶ م در سال ۱۹۶۶ برای فروش عرضه شده است. (بنگرید به:

Otto Harrasowitz, Orientalische Handschriften. Katalog 500, Wiesbaden, 1966.

> (ص ۴۳ شماره ۱۳۵)

>> (۱۲) قونیه، یوسف آقا، شماره ۵۴۳۸. از اوایل سده ۷ هـ/۱۳ م (بنگرید به: میکروفیلماها، ص ۵۷، حواشی).

* تبریز، ملی، ج ۱، ص ۲۸۸، شماره ۲۳۰ (۲، ۴، ۸)، قطعاتی است. نوشته ۸۸۸-۸۹۰ هـ/۱۴۸۳-۸۵ م.

ترجمه ترکی: ترجمه‌ای از فارسی آن به ترکی نیز در دست هست (بنگرید به: ایاصوفیا، ۸۷، Dresden ۲۳).

> چاپ: ترجمه تفسیر طبری فراهم آمده به روزگار پادشاهی منصور پسر نوح سامانی ۳۵۰ تا ۳۶۵ هـ به تصحیح و اهتمام حیب یغمایی، جلد ۱-۷، تهران، ۴۴-۱۳۳۹ خ/۱۹۶۶-۱۹۶۵ (انتشارات دانشگاه تهران، شماره‌های ۵۸۹، ۶۶۱، ۷۱۷، ۷۸۷، ۸۸۱، ۹۴۶، ۹۹۳) [متن جلد یکم از روی پنج نسخه خطی فراهم شده است: (تهران، گلستان، بلوشه، ایاصوفیه، خراجی اوغلو، و اورخان قاضی)، برای جلدهای بعدی از چهار نسخه دیگر نیز بهره برده شده است: (مشهد، بورسا، کنل، نافذ پاشاوریو).<

> تقریظها: مهدی محقق، «اصلاحات زیاده»، راهنمای کتاب، ۴/۷ سال ۳۴۰ خ/۱۹۶۱

م، ص ۶۱۰-۶۲۳؛ و عباس زریاب خوبی، مجله سخن، ۱۱، سال ۱۳۴۰ هـ/خ/۱۹۶۱
م، ص ۱۲۱۰-۱۲۰۸ <

> وصف و تحلیل و جز آن

- ۱) مجتبی مینوی، ترجمه فارسی تفسیر طبری، کتابهای مهم، «تقدم»، ۱، تهران، سال ۱۳۰۸-۱۳۰۶ خ/۲۹ - ۱۹۲۷، ۶۰-۵۶، ۱۰۷-۱۰۵ (بنگرید به: افشار، «مقالات»، ۱، شماره ۳۷۵).
- ۲) م. مینوی، ترجمه تفسیر طبری، مجله «یغما»، شماره ۲، سال ۱۳۲۸ خ/۵۰-۱۹۴۹ م، ص. ۲۲۵-۳۰ (بنگرید به: افشار «مقالات»، ۱، شماره ۳۷۴).
- ۳) ح. یغمایی، ترجمه فارسی تفسیر طبری، «یغما» ۲، ۱۳۲۸ خ/۵۰ - ۱۹۴۹ م، ص ۱۳۷ - ۱۲۹ (بنگرید به: افشار «مقالات»، ۱، شماره ۴۵۷).
- ۴) ح. یغمایی، ترجمه فارسی تفسیر طبری، «نامه فرهنگستان» ۱/۴، تهران، سال ۱۳۲۲ خ/۴۴ - ۱۹۴۳ م، ص ۴۱ - ۳۵ (بنگرید به: افشار، «مقالات»، ۱، شماره ۴۵۶).
- ۵) ح. یغمایی، ترجمه تفسیر طبری، «یغما»، ۹، ۱۳۳۵ خ/۵۷ - ۱۹۵۶ م، ص ۲۴۰، ۱۹۲-۱۹۱. (بنگرید به: افشار، «مقالات»، ۱، شماره ۴۵۵).
- ۶) ی. مهدوی، درباره ترجمه تفسیر طبری، «یغما»، ۱۰، ۱۳۳۶ خ/۵۸-۱۹۵۷ م، ص ۱۳۹-۱۳۶ (بنگرید بهمانجا، شماره ۳۶۵).
- ۷) ف. تقی‌زاده طوسی، ترجمه تفسیر طبری و ارزش ادبی آن، «نامه آستان قدس»، ۷/۱ (=شماره ۲۵)، ۱۳۴۶ خ/۱۹۶۷ م، ص ۹۵-۸۱ <

۲

۱) گویا کمی پس از ترجمه تفسیر طبری، تفسیری پدید می‌آید که جلدهای سوم و چهارم آن (سوره نوزدهم/ ۲ تا هشتادونهم/ ۱۳ و نودودوم - صدوچهاردهم) به صورت نسخه خطی که در سال ۶۲۸ هـ/۱۲۳۱ م تحریر شده، در کمبریج نگهداری شده است. این تفسیر هنوز بررسی و مقابله نشده بود، تا به واسطه گزارش تحقیقی از لحاظ زبان و دیگر ویژگیهای آن که به وسیله ا.گ. براون در JRAS سال ۱۸۹۴، ص ۵۲۴ - ۴۱۷، و نیز در Brown per. cat ص ۳۷-۱۳ انتشار یافته، شهرت و معروفیت یافته است. > مقایسه شود با: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سوراآبادی، ... «مجله دانشکده

ادبیات دانشگاه تهران، ۱۳/۴، سال ۱۳۴۵ خ/ ۱۹۶۶ م، ص ۱۹۲-۱۹۱ <

»چاپ: تفسیر قرآن مجید، نسخه محفوظ در کتابخانه دانشگاه کمبریج، به تصحیح جلال متینی، جلد ۱-۲، تهران، ۱۳۴۹ خ/ ۱۹۶۰ م، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، شماره ۷۶، زبان و ادبیات فارسی، شماره ۱۶.»

از تفسیرهای کهن که هنوز بررسی و مقابله نشده‌اند، اینها را نیز نام می‌بریم:

۲) بلوشه (Blochet)، ۲۲۱۱، (سوره هفتم - دهم) یکی از مجلدات يك تفسیر بزرگ (در ۱۴ یا ۱۵ مجلد). از آغاز سده ۱۳ م می‌باشد.

۳) خسروپاشا، ۵، (سوره دوم/ ۷۸-۲۷۶). از پایان سده ۴ هـ/ ۱۰ م (به گفته م. مینوی) (بنگرید به: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سوراآبادی، ص ۱۸۷-۱۹۰ ص ۱۸۹-۱۹۰: متن تفسیر برآیه الکرسی).

۴) موزه بریتانیا، ۶۵۷۳، ۲۵، (سوره هیجدهم/ ۷۵ - بیست و پنجم/ ۲۲)، آغاز و انجام افتاده (بنگرید به: فهرست مردیت اونس، ص ۱).

۵) قطعه چهل و شش برگی، (سوره دوم/ ۶۱-۱۴۶) از يك تفسیر کهن، که در گفتاری به زبان اردو «قرآن پاک کی قدیم تفسیر» به‌خامه پروفیسور محمود شیرانی (که گویا مالک آن بوده است) با نقل برخی از بخشها و توضیح ویژگیهای آن از سبک نگارش در OCM، ۸/۳ (مه ۱۹۳۲)، ص ۹۶-۱ بررسی شده است. به گفته مجتبی مینوی این تفسیر در پایان سده چهارم و یا آغاز سده پنجم (یعنی سده ۱۱ م) در خاور ایران نگاشته شده است، و پس از درگذشت محمودخان شیرانی نسخه او به ملکیت دانشگاه لاهور در آمده است.

چاپ: چاپ عکسی از تفسیر قرآن پاک، «قطعه‌ای از تفسیر بی‌نام به فارسی که ظاهراً در اواخر قرن چهارم یا اوایل قرن پنجم نوشته شده است»، عکس نسخه محفوظ در دانشگاه لاهور، [تهران]، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۴ خ/ ۱۹۶۵ م، سلسله عکسی نسخه‌های خطی، ۱، با پیشگفتار مجتبی مینوی <

۹) > نسخه‌های دستنویس فاتح، ۳۰۱ و براون (Browne Coll, A. 2) که زیر همین شماره در (استوری: PL, 1. P. 1189) یاد شده‌اند، با قطعات تفسیرهای تفسیر بصائر یمنی (بنگرید به: پس از این، شماره R9=F10)، و جلاء الازهان (بنگرید به: پس از این، ردیف ۸۲) از «ملحقات» مطابقت دارند (بنگرید به: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سوراآبادی، ص ۱۹۲ <

ابوبکر عتیق فرزند محمد <نیشابوری> سورآبادی^(۱۰) هروی، همروزگار آلپ ارسلان ۴۶۵-۴۵۵ هـ (۱۰۷۳-۱۰۶۳ م) «که در سال ۵۲۶ هـ/۱۱۳۲ م، هنگامی که برادارش نسخه «الکتاب المختصر من کتاب الوقف» را برای او رونویسی می‌کرد، هنوز زنده بوده است. (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۷۸۶)».

<تفسیر خود را در پیرامون ۴۷۰ هـ/۱۰۷۷-۸ م نگاشته است >

تفسیر سورآبادی^(۱۱)

تفسیری است که در آن پس از آوردن ترجمه يك یا چند آیه توضیحهایی به شیوه پرسش و پاسخ می‌آید. در بیشتر نسخه‌ها به هفت سبع بخش شده است، و در برخی از نسخه‌ها نیز به چهار ربع .

[حاجی خلیفه، ۲، ۳۱۹۵، ۳۲۹۳].

* دیوان هند (India office)، ۳۸۴۰، (سوره بیست و سوم / ۵۸ - سی و چهارم / ۳ و سی و هشتم / ۳ - سی و هفتم / ۱۴۷ و سی و هشتم / ۵۸ - ۱۶، و چهل و هشتم / ۲۹-۱۶ => سبع ۵ - ۶). نوشته ۵۲۳ هـ/۱۱۲۹ م.

* موزه بریتانیا Or. ۱۳۱۱ (سوره نوزدهم - بیست و پنجم / ۲۰). نوشته ۵۲۵ هـ/۱۱۴۱ م (بنگرید به:

British Museum Quarterly, VI/2(1931). p. 55.; Meredith-Owens, p.2.

و نیز: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۶۰).

* بورس (Bursa Liste)، ص ۵۵، شماره ۲۰۳، (سوره یکم - چهارم / ۶۱ = سبع یکم). نوشته ۵۵۴ هـ / ۱۱۵۹ م (در فهرست چنین آمده، اما ی. مهدوی سال ۵۷۴ هـ/۱۱۷۹ م آورده است).

[۴] استوری 3، برگل 3.

(۱۰) در سرصفحه نسخه لیدن، ۱۶۵۸ نام او چنین آمده است: ابوبکر عتیق بن محمد النیشابوری...

“Abu-Becr Atik-ibn Mohammed an Naisaburi vulgo vocatussurabadhi”.

ظاهراً جغرافیایان و فرهنگ‌نویسان از سورآباد نام نمی‌برند. در نسخه خطی هدایی افندی آن واژه به صورت «سوریانی» آمده است (سوریان به نوشته یاقوت، «معجم»، ۳، ۱۸۶ - دیههی است در ناحیه نیشابور) و در نسخه‌های بورس، موزه بریتانیا، و در سدن به صورت «سورآبادی» یاد شده است. برای آگاهی بیشتر درباره واژه وی بنگرید به: یحیی مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۶۶.

(۱۱) <در پیشگفتار نگارنده بر تفسیر خود نام آلپ‌الاسلان برده نشده است >

(۱۲) <در پیشگفتار نسخه بودلیان و در پایان نسخه خالد (ابوب جامع) به نام «تفسیرالتفاسیر» آمده است >

* بورسا، حسین چلبی. (بنگرید به: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۶۰)، ص ۷۷، شماره ۱۴۱، (سوره سیزدهم). ازسده ۸ هـ / ۱۴ م، اورخان غازی.
* مانیسا (Manisa Liste)، ص ۲۴، شماره ۲۷۶، (سوره نودونهم - صدوچهاردهم = سبع هفتم). نوشته ۶۱۲ هـ / ۱۲۱۶ م (نیز بنگرید به: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۶۱-۱۶۰).

* بودلیان (Bodleian)، ۳، ۲۷۷۸، (سوره یکم - ششم = ربع یکم)، آغاز افتاده. نوشته ۶۸۴ هـ / ۱۲۸۵ م (مقایسه شود با: ی. مهدوی... ص ۶۱، ظاهراً، درباره این نسخه رجوع شود به: مهدی بیانی، سرگذشت هشت قرن يك نسخه خطی قرآن... «پیام نو»، ۱/۷ (۱۹۴۵)، ص ۴۵.

* تهران، نسخه دکتر صادق کیا، (سوره چهل ونهم / ۳ - صدوچهاردهم = سبع هفتم) آغاز افتاد. نوشته ۷۰۱ هـ / ۱۳۰۱-۰۲ م (بنگرید به: مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۶۱).

* خالد (بوب جامع) (مقایسه شود با مهدوی؟)، ۱۴، (سوره سی و هشتم / ۳ - صدوچهاردهم = ربع ۴)، آغاز افتاده. نوشته ۷۰۴ هـ / ۱۳۰۴-۰۵ م (بنگرید به: همانجا).
* Ahlwardt، ۹۳۸، (سوره دوم / ۱۸۴-۳۵ و دوم / ۲۲۹ - ششم / ۱۵۲ = ربع یکم). نوشته پیرامون ۷۰۰ هـ - ۱ - ۱۳۰۰ م > (بنگرید به: مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۶۳ <).

* قونیه Konya Liste، ص ۹-۱۰، شماره‌های ۱۳۵-۱۴۰، (موزه، در ۶ جلد، (سوره چهارم / ۶۲ - صدوچهاردهم = سبع ۲-۷). نوشته سالهای ۷۲۳-۷۲۵ هـ / ۱۳۲۳-۱۳۲۵ م (بنگرید به: همانجا، ص ۱۶۱-۱۶۲) (۱۱۳).
* دیوان هند، ۳۸۳۸، (سوره یکم - ششم)، نوشته ۷۳۰ هـ / ۱۳۳۰ م.
* دیوان هند، ۳۸۳۹ (سوره هفتم - چهاردهم / ۴۰ > یا چهاردهم / ۳۷ به آنچنانکه مهدوی گفته = ربع دوم، انجام افتاده < به همان خامه. (بنگرید به: همان مهدوی، ص ۱۶۲).

* لیدن (Leiden)، ۴، ۱۶۵۸، (سوره هفتم - هیجدهم > ۱۱۰ = ربع دوم <). نوشته در حلب ۷۶۹ هـ / ۱۳۶۷-۸، > (بنگرید به: همان مهدوی، ص ۱۶۲ <).
* لیدن، همانجا، ۱۶۵۷، (سوره چهارم / ۶۵ - هفتم / ۵۲ = > ربع دوم)، انجام افتاده. از سده ۶ هـ / ۱۲ م (بنگرید به: همان مهدوی، ص ۱۶۳ <).
* بلوشه (Blochet)، ۱، ۳۰، (سوره پنجاه و سوم - صد و چهاردهم = > سبع هفتم)،

۱۳) در فهرست نام نگارنده نیامده و به شماره‌های ثبت ۱۰۹-۱۰۴ اشاره شده است. مهدوی شماره ۱۰۰-۱۰۵ داده .

آغاز افتاده. نوشته ۷۸۰ هـ / ۱۳۷۸ م.

* هدایی افندی، ۶۴، (سوره شانزدهم ۴۹-۳۶ / و هفدهم - صد و دوازدهم)، افتادگی دارد. از اوایل سده ۷ هـ / ۱۳ م (بنگرید به: همان مهدوی، ص ۱۶۳) <

> این نسخه در فهرست میکروفیلها، ص ۵۴، شماره ۶۳۷-۶۳۶ از آن عزالدین زنجانی خوانده شده و با تفسیر سوزآبادی یکی دانسته نشده است، و از اینجا نیز به فهرست منزوی، ۱، ص ۱۸، شماره ۱۶۹ با نشانه استفهام (?) منتقل شده است. >>

* درسلان (Dresden)، ۲، (سوره‌های یکم - سوم).

> * بورسای حسین چلبی، ۳۵، (سوره یکم - هفتم / ۱۵۸ = سبع یکم - دوم)،

آغاز افتاده. از سده ۹ هـ / ۱۵ م (بنگرید به: همان مهدوی، ص ۱۶۴) (۳۳).

* تبریز، ملی، شهرستانها، ص ۲۹۱، شماره ۵۱، دو قطعه است، یکی از آن دو از

سده‌های ۶-۷ هـ / ۱۲-۱۳ م (مقایسه شود با: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سوزآبادی، ص

۱۶۴، حاشیه ۱).

* قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۱۰۰، شماره ۴۲۲، (سوره یکم - ششم = ربع یکم)،

نوشته ۸۶۶ هـ / ۱۴۶۲ م.

* کابل، موزه (گویا قسمتهایی؟) ۱-۳. قسمت آخر از آخر افتادگی دارد (بنگرید به:

عبدالحی حبیبی «یک نسخه قدیمی تفسیر قرآن عظیم»، «آریاننا» ۳/۶، سال ۱۳۲۴ خ

/ ۱۹۴۶ م، ص ۸-۱۷).

درباره نسخه خطی (کامل؟) ظاهر از این تفسیر به نام «تفسیر سؤال و جواب» موجود

در مدرسه نواب مشهد (بنگرید به: محمد تقی دانش‌پژوه، «کتابخانه‌های مشهد»، در

«راهنمای کتاب» ۵، ۱۱-۱۲، سال ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۳ م، ص ۹۹۲).

* >> تبریز، ملی، ج ۱، ص ۲۸۳، شماره ۲۳۷، (سوره دوم / ۷۴-چهارم / ۶۳)، از سده

۸ هـ / ۱۴ م.

* تبریز، ملی، ۱، ص ۲۸۵، شماره ۲۲۸، (سوره چهاردهم / ۳۳ - بیست

وسوم / ۲۸).

* مجلس، ج ۱۰ (۲)، ص ۷۶۱، شماره ۳۱۷۱ (۲). نسخه کهن.

* تهران، نسخه شخصی ملکی محدث ارموی، بدون تاریخ. (بنگرید به: منزوی ۱،

ص ۱۸، شماره ۱۶۶) >>.

> چاپ: چاپ عکسی نسخه خطی دیوان هند، ۳۴۸۰: تفسیر قرآن کریم، تألیف ابوبکر

[۵] جلد سوم، ص ۱۳۲۹.

(۱۴) در فهرست Bursa Liste از آن یاد نشده است.

عتیق سورآبادی عکس نسخه مکتوب به سال ۵۲۳ ه.ق. محفوظ در کتابخانه دیوان هند، لندن، تهران، ۱۳۴۵ خ/ ۱۹۶۷ م. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۶. سلسله عکس نسخه‌های خطی ۴. [با پیشگفتار م. مینوی.]

وصف: یحیی مهدوی، «تفسیر معروف به سورآبادی» و نسخه تربت شیخ جام، ملاحظاتی درباره چند نسخه از چند تفسیر، «مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران»، ۱۳/۴. سال ۱۳۴۵ خ/ ۱۹۶۶ م، ص ۱۵۵-۱۷۱ <

تلخیص‌ها، مستخرج‌ها

۱- «اشارات التفسیر فی بشارات التذکیر»، از نگارنده‌ای ناشناس، در فهرست به نام «مستخرج من التفسیر العتیق» یاد شده است، ولی به گفته ی. مهدوی چندان وجه اشتراکی با اصل ندارد.

* قاهره، ص ۴۰۷ => دارالکتب، ۱، ص ۱۷، شماره ۶۵ (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۶۹۴ ه/ ۱۲۹۴ م (بنگرید به: ی. مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۷۱-۱۷۲) <

۲- فاتح، ۳۰۲، برگهای ۱-۱۲۷، (سوره نوزدهم - سی وهفتم)، نوشته پیرامون ۵۰۰ ه/ ۱۱۰۶-۷ م (بنگرید به: همانجا، ص ۱۷۲-۱۷۳).

۳- گزیده‌ای است که بدست نگارنده‌ای ناشناس که شصت و اند سال داشته، و در سال ۵۸۴ ه/ ۱۱۸۸ م. انجام پذیرفته، و به محمدبن سام غوری که سالهای ۵۵۸ - ۵۹۹ ه/ ۱۲۰۲ - ۱۱۶۳ پادشاهی می‌کرده پیشکش شده است.

* تهران، باستان، ۱، ص ۲۰۱، گویا به‌خامنه نگارنده (بنگرید به: م. بیانی، سرگذشت هشت قرن يك نسخه خطی قرآن و ترجمه و تفسیر فارسی آن، «پیام نو» ۱/۷، سال ۱۳۲۴ خ/ ۱۹۴۵ م، ص ۴۴، ی. مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی، ص ۱۸۵-۱۷۴).

چاپ

چاپ این یکی: قصص قرآن مجید برگرفته از تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری مشهور به سورآبادی، به‌اهتمام ی. مهدوی و م. بیانی، تهران، ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۸ م. انتشارات دانشگاه تهران، ش ۱۱۷۹، ۳۱+۵۳۳ ص. (بنگرید به: ملاحظات و اصلاحات، از علی رواقی، در «راهنمای کتاب» ۱۱، ۱۰-۱۲، سال ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۹. ص ۶۴۴-۶۳۷. (۵۵).

→ (۱۵) > اینکه ی. مهدوی از کتابی به نام «ترجمه قصه‌های قرآن» یاد می‌کند و می‌گوید که در سال ۱۳۳۸ خ/ ۱۹۵۹ به چاپ رفته بوده، گویا منظورش همین چاپ می‌باشد (بنگرید به: «تفسیر معروف

اقتباس، تنها قصص سوره‌های دوازدهم، چهاردهم، هیجدهم، بیستم، از همان چاپ: چند قصه از چند سوره قرآن برگزیده از تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری معروف به سوراآبادی، تهران، ۱۳۳۸ خ/ ۱۹۵۹ م، انتشارات دانشگاه تهران، ش ۵۷۰، ۱۲۴ یا ۱۰۴؟ صفحه، (بنگرید به: افشار «کتابشناسی ۱۳۳۸» شماره ۷۸. و مشار، ستون ۲۰۹۲، و «راهنمای کتاب» ۱۱/۸، سال ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۸ م، ص ۴۴۲).

[> «تاریخ بیهق»، ص ۲۴۸ و «تاریخ گزیده»، ۸۰۶، و «کشف الظنون» ۲، ۳۱۹۵، ۳۲۹۳، و ۷، ص ۶۷۷-۶۷۱، ۳۶۴، سطر ۱۲، > و یحیی مهدوی «تفسیر معروف به سوراآبادی»، ص ۱۶۷-۱۶۴].

۱۶۱۴

عمادالدین ابوالمظفر طاهرین محمد اسفراینی معروف به شاهفور (یا شهفور) از پشتیبانی نظام‌الملک برخوردار بوده، و کتابی به زبان عربی درباره مذاهب اسلامی به نام «التبصرة فی الدین و تمییز الفرقه الناجیه من فرق الهالکین» نگاشت (مقایسه شود با: (Ahlwardt, 2801, de slane; 1452).

وی به سال ۴۷۱ هـ/ ۷۹-۷۹-۱۰۷۸ م. در گذشته است.

تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم

که گاهی «تفسیر طاهری» نامیده می‌شود [حاجی خلیفه، ۲، ۲۰۴۳ = ۱: ۲۶۸].

* فاتح، ۳۰۲، برگهای ۵۲۸ - ۲۸۰، (سوره سی و هشتم - صد و چهاردهم).
نوشته ۵۰۶ هـ/ ۱۱۱۲-۳ م (بنگرید به: ریتزر (Ritter-OLZ)، ۱۲/ ۱۹۲۸ م، ستون ۱۱۲۳ > ی. مهدوی، تفسیر معروف به سوراآبادی...» مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران» ۱۳/۴، سال ۱۳۴۵ خ/ ۱۹۶۶ م، ص ۱۷۲ <).

* فیض‌الله افندی، ۶۱، کامل، (بنگرید به: همان مهدوی، ص ۱۸۵، حاشیه ۳).

* سراجی (Sarajevo) ص ۲۲۹، ش ۳۸۱، (سوره هفتم/ ۱۰۲ - چهاردهم). نوشته ۵۷۹ هـ/ ۱۱۸۳ م.

* بلوشه (Blochet)، ۱، ۲۶، (سوره نهم (انتهای) و دهم - سیزدهم، و چهاردهم

< به سوراآبادی، ص ۱۵۵، حاشیه ۱) و مقایسه شود با: افشار، «راهنمای کتاب»، ۱۰/۶، سال ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۸ م. ص ۳۲۲: «تفسیر سوراآبادی... که یحیی مهدوی و مهدی بیانی تصحیح و چاپ کرده‌اند و هنوز نشر نشده است» <

[۶] استوری ۴، برگل ۴.

۱۶) سبکی اورا شهفورین طاهرین محمد می‌نامد، اما بنگرید به: بلوشه ۱، ۲۶ و مقایسه شود با حاجی خلیفه ۲، ۲۳۹. [= ۱: ۲۶۸].

(ابتدا). از سده ۱۴ م.

* بلوشه ۳۲۰، قطعاتی.

> * گوته (Gotha)، ۵۳۵، (سوره سی ام / ۲۰ - سی و نهم / ۲۶) (بنگرید به:

همان مهدوی، ص ۱۹۳) <.

* سپهسالار، ج ۱، ص ۷۸-۸۰، شماره ۱۳۸ => سپهسالار، ج ۳، ص ۲۸۹-۲۹۰.

شماره ۲۰۱۹ (سوره بیست و نهم - صدوچهاردهم). از سده ۱۵ م.

* Uri MSS عربی، ۱۹، نیمه یکم. نوشته ۹۴۸ هـ/ ۱۵۴۱ م.

* uri MSS، همانجا، ۲۰، نیمه دوم.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۸۶، شماره ۴۸۰، انجام افتاده. نوشته ۱۰۷۵ هـ

۵/۱۶۶۴ م.

* اته Ethel ۲۶۹۶ (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم).

* مهران (Mehren)، ۱، (سوره یکم - هیجدهم). (۱۷).

* >> [۱۷] تهران، سنا، ۲، ص ۵۴۱، شماره ۳۳۳، از میانه قرآن به بعد آسیب دیده، از

سده ۷-۶ هـ/ ۱۲-۱۳ م (مقایسه شود با میکروفیلما، ص ۲۷ که در آنجا تاریخ این

نسخه که در گذشته از آن مهدی بیانی بوده از سده ۹-۸ هـ/ ۱۴-۱۵ م یاد گردیده

است).

* قونیه، موزه، شماره ۱۱۵، (سوره ششم - چهل و نهم).

* قونیه، موزه، شماره ۲۳۲، (سوره چهل و نهم - صد و چهاردهم) نوشته پیش

از ۷۴۸ هـ/ ۱۳۴۷-۸ م (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۲۶).

* افیون - قره حصار، کد يك احمد پاشا، شماره ۱۳۳، (سوره ششم - دهم / ۲۰ -

پنجاهم / ۳۶ - پنجاه و یکم / ۳۶ - صدو چهاردهم) (بنگرید به: تهران، الهیات، ج ۲،

ص ۹۷، و مقایسه شود با تهران، دانشگاه، میکروفیلما، ص ۲۶) >>.

اقتباس (مقدمه): ی. مهدوی، «تفسیر معروف به سورآبادی...» «مجله دانشکده

ادبیات دانشگاه تهران» ۱۳/۴، سال ۱۳۴۵ خ/ ۱۹۶۶ م، ص ۱۸۵-۱۸۶.

[سبکی، ۳، ۲۷۵، گال (GAL)، ۱، ۳۸۷].

(۱۷) > به نوشته مهدوی. «تفسیر معروف به سورآبادی» ص ۱۹۳، یکی دیگر از دستنویس های این

تفسیر، نسخه موزه بریتانیا به شماره ۱۱۰۱۸ Or (سوره پنجاهم / ۱۴ - صدودهم) می باشد که از

سده ۱۴ م است اما به نوشته مردیت اوونس، ص ۲، این نسخه «تفسیر بصائر» می باشد (بنگرید

به: پس از این شماره (R9=F10) <

[۷] جلد سوم، ص ۱۳۲۹.

ابونصر احمد بن احمد بخاری، که در بلخ به سال ۴۷۵ تفسیر خود را نگاشت.

انیس (یا انس) المریدین و روضة المحبین

تفسیر سوره دوازدهم است، که به جهل مجلس بخش شده است، و سپس نگارنده آنرا در ضمن «تاج القصص» - که کتاب بزرگی است، در سرگذشت پیامبران از آدم تا محمد - گنجانده است. (بنگرید به: پس از این شماره ۴۴۷. و «بانکیپور، ۶، ص ۷۵):

* بانکیپور، فهرست نسخه‌های فارسی، ۱۱۰۳ = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۱۱. نوشته

۱۰۰۱ هـ/ ۹۳-۱۵۹۲ م.

ابونصر احمد بن حسن بن احمد سلیمانی، که معمولاً زاهد (۱۸) خوانده می‌شود به سال ۱۱۵۱۹ (۱۱) در بخارا نگاشته است.

[۸] استوری 2a49.5، برگل 5.

[۹] استوری 5، برگل 6.

۱۸) بنا بر مقدمه عربی در نسخه خطی تصحیح شده کتابخانه فاتح، ۳۰۳ نام نگارنده ابونصر احمد بن الحسن بن احمد الذرنی (?) است، و آنچنانکه در آنجا آمده است وی به سال ۵۴۹ (۵۵۴-۵۵۵ م) در گذشته است و طبق یادداشت مستسخ در پایان کتاب شهرت او زاهد است نه زاهدی (Ritter-OLZ، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۳) > در نسخه‌های خطی لنینگراد چنین آمده است <

این نام به شکل‌های زیر نیز دیده شده است: سیف‌الدین ابونصر بن احمد بن حسین بن سلیمان درواجکی (فهرست مشهد)، و ابونصر بن احمد بن حسین بن احمد بن سلیمان درواجکی یا ورداجکی (ایوانف - کرزون، ۳۳۲)، و ابونصر احمد بن حسن بن احمد سلیمانی الرار. وح. کی (بانکیپور، ۱۴، ص ۲) نیز آمده است. در متن کتاب عبارت قال الشيخ الامام الزاهد بسیار به چشم می‌خورد (ایوانف - کرزون، ۳۳۳)

در فهرست دانشگاه تهران، ۱۰، ص ۱۶۲۲ چنین آمده است: سیف‌الدین فخرالاسلام ابونصر احمد بن حسن بن احمد بن سلیمان زاهد درواجکی (به نقل از «جواهر الموضیئة»، ۱، ۶۳) یادارانی. و در فهرست لنینگراد: ابونصر احمد بن حسن الذرنی البخاری متخلص به زاهد. و در فهرست تاشکند، ۴، ص ۵۵ الشيخ الامام الزاهد ابونصر احمد بن حسین [بدین گونه] بن احمد الذرنی [؟] السلیمانی الدروجبکی (و به عقیده نگارندگان فهرست «دروجبکی»: البخاری .

۱۹) تاریخ ۶۵۸ هـ/ ۱۲۵۹ م که نذیر احمد آنرا گویا به استناد «محبوب الالباب» برای سال مرگ نگارنده یاد کرده است به این تاریخ درست در نمی‌آید، و در واقع سال مرگ کس دیگری به نام

تفسیر زاهدی، ۲۰۱

< تفسیر شیعی است > ۲۰۱

* ایوانف، کرزون (Ivanov Curzon)، ۳۳۲، (سوره یکم - شانزدهم). نوشته پیرامون ۱۷۰۰ م.

» * مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳، شماره ۲۱ (گمان می‌رود که این نسخه خطی همان تفسیر گازر باشد (سوره نوزدهم - صد و چهاردهم)، نوشته ۹۷۷ هـ/ ۱۵۶۹ م (بنگرید به: منزوی ۱، ص ۴۰، شماره 365، میکروفیلما، ص ۱۷۵، شماره ۱۰۹۵).

* مشهد، رضوی شماره ۲۱، گمانی‌رود که این نسخه نیز از تفسیر گازر باشد، (سوره بیست و ششم / ۶۹ - بیست و هشتم / ۱۵) (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۱۷۵، شماره ۸۲۵، و منزوی ۱، ص ۴۲، شماره 399)»

* ایوانف - کرزون، ۳۳۳، (سوره نوزدهم - صد و چهاردهم)، نوشته ۱۱۲۱ هـ/ ۱۷۰۹-۱۰ م.

* اشرف علی، عربی، ص ۱۳۵، ۳۰ R، گویا تنها قطعاتی از آن است. از روزگار پادشاهی اورنگ زیب.

* آصفیه، ۱، ص ۵۶۴، شماره ۲۵، نیمه دوم آن است.

* آصفیه، همانجا، شماره ۲۷۳، کامل، نوشته ۱۰۷۰ هـ/ ۱۶۵۹ م.

* بانکپور، فهرست نسخه‌های فارسی، ۱۱۲۱-۱۱۲۲ = بانکپور، ج ۱۴،

۱۱۱۳-۱۱۱۲. نوشته سالهای ۱۱۲۵ هـ/ ۱۷۱۳ م و ۱۱۲۲ هـ/ ۱۷۱۰-۱۱ م.

* پیشاور، ۴۹ (؟) (سوره یکم - هیجدهم).

* رامپور، نوشته ۹۸۰ هـ/ ۱۵۷۲-۳ م (بنگرید به: نذیراحمد، ۸).

* مشهد، رضوی، ۱، فصل ۳، شماره ۲۶، به نام «تفسیر سیف‌الدین»، گویا کامل،

نوشته ۸۲۹ هـ/ ۲۶ - ۱۴۲۵ م.

* فاتح، ۳۰۳ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۸۷۷ هـ/ ۱۴۷۲-۷۳ م (بنگرید به:

Retter-OLZ، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۳).

زاهدی، مختارین محمود است (بنگرید به: گال، ۱، ۳۸۲. و ابن قطلوبغا، ۲۲۳).

۲۰) نام کتاب در آخرین صفحه برخی از نسخه‌ها (مانند: ایوانف - کرزون، ۳۳۲، ۳۳۳، و بانکپور، ۱۱۱۳-۱۱۱۲) چنین آمده است. و بنا بر مقدمه عربی مصحح در نسخه فاتح، ۳۰۳ که یاد آن گذشت عنوان کتاب «لطائف التفسیر» است (Ritter-OLZ ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۳) در نسخه‌های لنینگراد نیز چنین آمده است، و در صفحه یکم نسخه تهران در ابتدای فهرست نام کتاب «جوهر النفیس» یاد شده است. » بنگرید به: میکروفیلما، ص ۷۵، منزوی، ۱، ص ۱۶».

۲۱) < درباره شیعی بودن این تفسیر بنگرید به: فهرست دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۲۲-۱۶۲۳ >

> * تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۲۲، شماره ۲۷۶۲ (سوره هجدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۹۶۸ هـ/۱۵۶۰ م.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۷۶، شماره ۳۶۳۷ (سوره شصت و هفتم - نودودوم). نوشته ۱۲۴۷ هـ/۱۸۳۱-۳۲ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۳۶۳۸، (سوره یکم - سی و هفتم)، افتادگی دارد. نوشته پیش از ۱۰۹۸ هـ/۱۶۸۶-۸۷ م.

* تاشکند، ۴، ص ۵۵، شماره ۲۸۷۰، کامل، نوشته ۹۶۵ هـ/۵۸ - ۱۵۵۷ م (ظاهراً تفسیر بسیار نادری است، زیرا در فهرست مخازن نسخه‌های خطی که در دسترس ماست دیده نمی‌شود[؟]).

* تاشکند، همانجا، شماره ۲۸۷۱، کامل است ولی افتادگی دارد. از سده ۱۷ م.

* مدینه، خانقاه احمدی، ص ۵۳۰، شماره ۴، (سوره نوزدهم - سی و هشتم).

مثل نسخه زیر:

* غازان، دانشگاه ۱۲۸ F (سوره‌های ۲، ۳۶، ۶۷، ۸۶، ۸۷، ۹۳، ۹۴، ۹۷، ۹۹،

۱۰۲، ۱۰۴ تا ۱۱۴. از سده ۱۷ م؟).

» حلب، کتابخانه اوقاف، احمدیه، شماره ۷۲، جلد یکم تا پایان سوره کهف. از

سده ۹ هـ/۱۵ م (بنگرید به: منزوی ۱، ص ۱۶، شماره ۱۴۳)».

7

فخرالاسلام رشیدالدین ابوالفضل احمد بن جمال الاسلام ابوسعید (سعد) محمد بن احمد بن محمود بن مهرپزد (۳۳) بن انوشیروان المیبیدی الیزدی (۳۳) درگذشته ۵۳۰ هـ/۳۶-۱۱۳۵ م.

» مقایسه شود با: ایرج افشار، احتمالی درباره نگارنده «کشف الاسرار» («یغما»، ۷/۱۴، ۱۳۴۰ خ/۱۹۶۱ م، ص ۳۱۲) که در آنجا گفته شده است: در تواریخ یزد (تاریخ یزد جعفری، تاریخ جامع مفیدی) از جمال اسلام ابوسعید بن احمد بن مهرزاد در گذشته ۴۸۰ هـ/۵۸ - ۱۰۵۷ م یاد شده که مزار او به روزگار صفویان وجود داشته است، و نسب خود را به انوشیروان عادل می‌رسانید، گویا این کس پدر نگارنده این تفسیر باشد.»

[۱۰] استوری ۵۵، برگل ۷.

(۲۲) برابر فهرست ادبیات تهران، علی اصغر حکمت، ص ۲۹ الف: مهریزد (مهریزداد).
(۲۳) در چاپ حکمت نام او چنین آمده: رشیدالدین ابوالفضل بن ابی سعید احمد بن محمد بن محمود المیبیدی.

کشف الاسرار و عدة الابرار

آغاز: خير کلمة الشکر... تفسیری مفصل است که در ۵۲۰ هـ/ ۱۱۲۶ م به نگارش آن آغاز کرده و قسماً بر مبنای تفسیر مختصر (۲۳) عبدالله انصاری نهاده شده است. (در این باره بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۲۴، شماره ۱۲۴۵) و هرآیه‌ای در سه نوبت تفسیر می‌شود:

(۱) ترجمه تحت‌اللفظی فارسی.

(۲) توضیح مطلب، از نظر روایت‌ها، شأن نزول، موارد استعمال حقوقی، روایات و لطایف.

(۳) بیان مطلب از نظر عرفان و تصوف.

[حاجی خلیفه، ۵، ص ۲۰۲، شماره ۱۰۶۷۴ که نادرست از تفتازانی دانسته شده است ج یالتقایا]: [۱۴۸۷]:

* اسعد، ۱۴۶، (سوره بیست و ششم - صد و چهاردهم)، به‌عنوان جلد‌های ۷ و ۸ یاد شده است. نوشته ۷۲۶ هـ/ ۲۶-۱۳۲۵ م.

* اسعد، ۱۴۵، (سوره یکم - هفدهم). نوشته ۸۸۹ هـ/ ۱۴۸۴ م.

* نور عثمانیه، ۴۷۴، (سوره ششم - دهم). از آغاز سده ۸ هـ/ ۱۴ م.

* نور عثمانیه، ۴۴۴، (سوره چهارم/ ۱۴۷ - نهم ۱۱۹)، به‌عنوان جلد ۳ یاد شده است. از سده ۸ هـ/ ۱۴ م.

* بنی جامع، ص ۸۰، شماره ۴۳، کامل، برای وزیر فصیح‌الدین احمد پاشا نوشته شده و دارای مهر بایزید دوم است (بنگرید به: Ritter-OLZ ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۳).

* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳، شماره ۱۷۶، (سوره یکم - دوم/ ۱۹۳).

* مشهد، رضوی، همانجا، شماره ۳۰، (سوره بیست و یکم/ ۶ - بیست و پنجم/ ۷۶).

* سپهسالار، ج ۱، ص ۱۴۸، شماره ۲۰۹ (سوره ششم - نهم). از سده ۱۳ م.

* تهران، ادبیات، علی اصغر حکمت، ص ۲۹ الف، شماره ۲۶۴ (سوره بیست و سوم (از میانه) - سی و هفتم). نوشته ۷۳۲ هـ/ ۱۳۳۱ م.

* تهران، ادبیات، همانجا، شماره ۳۵۱ (سوره دوم ۱۹۶ - سوم ۷۹). از سده ۸-۹ هـ/ ۱۴-۱۵ م.

(۲۴) مقایسه شود با عبارت منقول از مقدمه در فهرست مشهد: چون نسخه تفسیر ابی اسماعیل عبدالله بن محمد بن [چنین است] انصاری را دیدم در کمال ایجاز است خواستم فارسی کنم... درباره تفسیر انصاری بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۲۵.

* تهران، ادبیات، ص ۶۲ ب، شماره ۳/۳۴۷ (قطعه‌هایی از سوره هشتاد و پنجم).
از سده ۸۹ هـ/۱۵-۱۴ م.

* کابل، Beaucueil، ص ۱۰۹، شماره ۱۳۴ (سوره یکم - چهارم/۱۷۰).

بی تاریخ.

* کابل، خلیل‌الله خان (سوره یکم - سوم) (بنگرید به: تهران، ادبیات، علی اصغر

حکمت، ص ۳۰ الف، ردیف ۳).

* کابل، میرگازرگاه، (سوره نوزدهم - سی و دوم). نوشته ۸۳۱ هـ/۱۴۲۸ م

(بنگرید به: همانجا، ردیف ۴).

X * احمد ثالث، ۲۳، کامل است، سال ۷۰۰ هـ/۲-۱۳۰۱ م.

* بلوشه (Blochet) ۱، ۱۱۹، شماره ۷/۱۵۷ (سوره هشتم).

* مدینه، المحمودیه، تفسیر، شماره ۱۷۱-۱۷۲ (سوره هفتم - صد و چهاردهم)،

نوشته ۸۴۸ هـ/۴۵-۱۴۴۴ م (بنگرید به: نشریه، ۵، ص ۵۷۱، شماره ۲۱).

* ≫ [۱۱۱] استانبول، دانشگاه، شماره ۶۲۵، (سوره سوم - هشتم). نوشته ۶۶۱ هـ

/۱۲۶۲ (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۱۵۸، شماره ۲۳۶۱، منزوی ۱، ص ۵۵، شماره

533).

* استانبول، دانشگاه، شماره ۶۳۴، (سوره یکم - دوم) از سده ۷-۸ هـ/۱۳-۱۴ م

(نیز بنگرید به همانجاها، شماره ۲۴۳ و ۵۳۶).

* استانبول، دانشگاه، شماره ۶۲، (سوره هیجدهم - بیست و پنجم/۶۱). از سده

۱۱ هـ/۱۷ م (بنگرید به: تهران، ادبیات، حکمت، ص ۳۰، منزوی، شماره ۵۴۸).

* قم، آیت‌الله مرعشی، ص ۳۸۴، (سوره بیست و هفتم - سی و هفتم). نوشته

۸۳۳ هـ/۱۴۳۰ م.

* مجلس، ج ۱۰ (۲)، ص ۸۰۹، شماره ۳۲۲۷، (جلد یکم)، آغاز و انجام آسیب

دیده. نوشته ۸۴۴ هـ/۴۱-۱۴۴۰ م.

* سلیمیه، ۴۱، (سوره بیست و چهارم - سی و هفتم). از سده ۹ هـ/۱۵ م

(بنگرید به: تهران، ادبیات، حکمت، ص ۳۰؛ منزوی، ۱، ص ۵۶، شماره ۵۴۶).

* سلیمیه، ۴۲، (سوره ششم - هیجدهم). نوشته ۹۰۴ هـ (ربع دوم از انعام تا

داستان ذوالقرنین از کف [منزوی، ۱، ص ۵۶، شماره ۵۴۷])

* تهران، الهیات، ج ۱، ص ۷۱۱ (سوره دوم - پنجم). از سده ۱۱ - ۱۲

هـ/۱۷-۱۸ م. ≫

[بنگرید به: حاجی خلیفه، ۴، ص ۵۷۱، شماره ۲۱ ج یالتقایا: ۱۴۸۷].

> درباره نسخه‌های خطی دیگر کتابخانه‌های تهران و استانبول بنگرید به: پیشگفتار مجتبی مینوی بر جلد‌های یکم و هفتم چاپ این تفسیر؛ و نیز تهران، ادبیات، علی اصغر حکمت، ص ۳۰ <

چاپ

تهران، جلد یکم، ۱۳۳۱ خ/ ۵۳ - ۱۹۵۲ م؛ انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۱۵۸: جلد دوم، ۱۳۳۸ خ/ ۶۰-۱۹۵۹ م؛ انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۵۴۰: جلد سوم - نهم، ۱۳۳۹ / ۶۱-۱۹۶۰ م؛ انتشارات دانشگاه تهران، شماره‌های ۶۱۹-۶۲۱، ۶۳۱-۶۳۳: جلد دهم، ۱۳۳۹ خ/ ۶۱-۱۹۶۰ م؛ انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۶۵۸، چاپ علی اصغر حکمت.

تقریظ بر جلد دوم این چاپ از: مصطفی مقربی، «راهنمای کتاب»، سال سوم، ۳، ۱۳۳۸ خ/ ۱۹۵۹ م، ص ۴۰۹-۴۰۷.

گزارش: (۱) علیمحمد مزده، «کشف‌الاسرار وعدة‌الابرار»، «مجله دانشکده ادبیات شیراز»، سال یکم، ۳، ۱۳۲۷ خ/ ۱۹۴۹ م، ص ۴۲ - ۵۵ (بنگرید به: افشار، مقالات، ۱، شماره ۳۶۱ > و ادامه آن در: «مجله دانشکده ادبیات شیراز»، شماره ۵، ۱۳۴۱ خ/ ۱۹۶۲ م، ص ۱۲۷-۹۲. (بنگرید به: افشار، مقالات، ۲، شماره ۲۶۵) >.

(۲) سیدمحمدعلی روضاتی، «تفسیر کشف‌الاسرار میبدی»، در «دانش»، ۲، سال ۱۳۳۱-۱۳۲۹ خ/ ۱۹۵۳ - ۱۹۵۰ م، ص ۵۱۸ - ۵۱۷ (بنگرید به: افشار، مقالات، ۱، شماره ۵۱۵).

(۳) مهدی محقق، «تفسیر کشف‌الاسرار وعدة‌الابرار»، در «یغما»، ۱۲، ۱۳۳۸ خ/ ۶۰-۱۹۵۹ م، ص ۵۲۳ - ۵۱۹ (بنگرید به: افشار، مقالات، ۱، شماره ۳۴۶).

8 >

نجم‌الدین ابوحفص عمر فرزند محمد نسفی، ۵۳۷ - ۴۶۰ ه.ق./ ۱۱۴۲-۱۰۶۸ م)، نگارنده تاریخ سمرقند به زبان عربی (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۹۷۶ R)، همچنین نگارنده دو تفسیر عربی به نام «التیسیر فی التفسیر»، (بنگرید به: >

(SBI, 762, III; GAL, 1,428, III)

و«الاکمل والاطول»: (بنگرید به: SBI, 762, IX; GAL, 1,628, IV) بوده است. به جز اینها نامبرده تفسیری به زبان فارسی نگاشته است، که گویا نام آن

شناخته نیست.

تفسیر ترجمه مانند

نسخه‌های آن:

- * عاطف افندی، ۳۲۴۵. نوشته ۸۱۰ هـ/ ۱۴۸۵ م (بنگرید به: تهران، الهیات، ج ۱ ص ۱۰۲، میکروفیلما، ص ۵۴، شماره ۳۹۷).
- * مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳، شماره ۳۴ (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۷۸۶ سطر ۱۶».

9

جمال‌الدین حسین فرزند علی فرزند محمد فرزند احمد خزاعی نیشابوری، که معمولاً ابوالفتوح رازی خوانده می‌شود، هم‌روزگار زمخشری (در گذشته ۵۳۸ هـ/ ۱۴۴ م)، یکی از معلمان منتجب‌الدین علی فرزند عبیدالله... پسر بابویه قمی^(۲۵) (در گذشته پس از ۵۸۵ هـ/ ۹۰-۱۱۸۹ م) و رشیدالدین محمد بن علی بن شهرآشوب مازندرانی (در گذشته ۵۸۸ هـ/ ۱۱۹۳ م)^(۲۶).

روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن

تفسیر مفصل شیعی است که چنانکه گویند (روضات الجنات، ۱۸۴، سطر ۲۲) فخرالدین رازی در نگارش «مفاتیح الغیب» خود از آن بهره فراوان برده است. [کشف الحجب: ۱۵۹ و ذریعه ۱۱: ۲۷۴-۲۷۵]

- * بانکیور، فهرست فارسی، ۱۱۳۷-۱۱۳۹ = بانکیور، ج ۱۴، ۱۱۱۶ - ۱۱۱۴. دو برگ آغاز آن افتاده، (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۷۳۴ هـ/ ۱۳۳۳ م.
- * مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳، شماره ۱۳۶ - ۱۲۹ (که از آنها شماره ۱۳۴ (سوره سی و سوم - چهل و هشتم) و شماره ۱۳۶ (سوره هفتاد و چهارم - صدونهم) را دارند و نوشته ۵۵۶ هـ/ ۱۱۶۱ م و ۵۵۷/ ۱۱۶۲ م هستند).
- * «تبریز، ملی، ج ۱، ص ۲۲۸، شماره ۲۳۰ (۳، ۵، ۶، ۷)، قطعاتی، نوشته ۸۸۸-۸۹۰ هـ/ ۱۴۸۳ م = شهرستانها، ص ۳۰۳، شماره ۲۷۰».

[۱۳] استوری 6، برگل 8.

(۲۵) که فهرست کتب شیعه و مؤلفان آنها را نگاشته است (بنگرید به: Ahlwardt، ۱۰۰۴۸: کشف الحجب، ۲۲۵۰ ذریعه ۱۶ شماره ۱۸۵۷).

(۲۶) که او نیز فهرست دیگری در همان باره نگاشته است (بنگرید به: همان کشف الحجب، ۲۹۹۱ معالم العلماء). و ذریعه ۲۱: ۲۰۱.

* > تبریز، ملی. جلد های ۲- ۵ و آغاز جلد ۶. (سوره دوم/ ۳۹ - پنجم / ۳۷). مقایسه شود با نشریه کتابخانه ملی تبریز، شماره ۸، سال ۱۳۴۳ خ / ۱۹۶۵ م، ص ۴۵ (نوشته ۸۸۸-۸۹۰ هـ / ۱۴۸۳-۱۴۸۵ م).

* تهران، دانشگاه، ج ۸، ص ۶۷۷، شماره ۲۰۴۴، جلد های ۱-۳. از سده ۸۹ هـ / ۱۴-۱۵ م.

* تهران، الهیات، ص ۶۸، (سوره چهارم - هشتم)، آغاز و انجام افتاده. از سده ۱۰-۹ هـ / ۱۶-۱۵ م.

* موزه بریتانیا، شماره ۱۱۹۸۶ Or، جلد های ۱۰ و ۹ (سوره پنجم ۵۸ - پانزدهم / ۴۵)، انجام افتاده. از سده ۱۶ م (بنگرید به: مردیت اونس، ص ۲) < * مجلس، ج ۳، ۸۱۱، جلد های ۱-۱۰ (از مجموع ۲۰ جلد). نوشته ۱۰۵۸ هـ / ۱۶۴۸ م.

* > نجف، مدرسه بروجردی، ص ۴۲۹، شماره ۱، از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م از روی نسخه خطی نوشته ۹۳۶ هـ / ۱۵۳۰ رونویس شده است <

* سپهسالار، ج ۱، ص ۱۳۴-۱۲۹، شماره ۱۹۴، (سوره دوازدهم - هفدهم).

* علیگره، صبح، ص ۶، شماره ۱۱، «جزوه ثانی».

* > قم، ج ۱، ص ۵۶، شماره ۱۲۳، (سوره یکم - چهارم ۶۴)، انجام افتادگی دارد.

* مشهد، جامع گوهرشاد، شماره ۳۴ (بنگرید به م. ت. دانش پژوه، کتابخانه های مشهد، «راهنمای کتاب»، سال پنجم، شماره ۱۱-۱۲، سال ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۳ م، ص ۹۹۲).

* قم، آیت الله مرعشی، ص ۳۷۱، (سوره هفتم - هیجدهم) (= جلد ۳)، آغاز افتادگی دارد. نوشته ۵۹۵ هـ / ۱۱۹۸ م.

مجلس، ج ۱۰ (۲)، ص ۱۴۳۱، شماره ۱/۳۴۷۱. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م.

* مجلس، شماره ۵۲۳۸ (سوره نوزدهم به بعد = جلد ۳؟). از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۰، شماره ۵۰۴).

* تهران، نسخه محدث ارموی، (نیمه دوم)، نسخه کهن، (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۱۱۰، حواشی) >>.

چاپ:

تهران، مطبعه مجلس، ۱۳۲۳ هـ. ق/ ۶- ۱۹۰۵ م، جلد یکم (یعنی سوره یکم - چهارم / ۶۱)، و جلد دوم، (یعنی سوره چهارم / ۶۲- نهم)، ۱۳۱۳-۱۵ خ / ۱۹۳۴-۳۶ م، و

جلد سوم - پنجم، (یعنی سوره‌های دهم - صد و چهاردهم) در پایان جلد پنجم زیر عنوان خاتمة‌الطبع گفتار مفصلی از میرزا محمد قزوینی درباره نگارنده و نگاشته او گنجانیده شده است. به‌نوشته فهرست سیهسالار مظفرالدین شاه در سال ۱۳۱۹ / ۱۹۰۱-۲ م، دستور چاپ این اثر را داد و تا هنگام مرگ او (ژانویه ۱۹۰۷ م / ذیقعدة ۱۳۲۴ هـ) جلدهای یکم و دوم و تا صفحه ۱۷۳ از جلد سوم، یعنی بیش از ده قسمت از بیست بخش جلدهای کتاب به‌چاپ رسید. به‌روزگار پادشاهی رضاشاه کارچاپ دنبال شد و پایان یافت (مقایسه شود با: مشهد، ج ۴، ص ۴۹۱، مجلس، جلد ۳، ص ۲۷، سطر ۱۶؛ >قم، ۱، ص ۵۸ - ۵۹ <

>چاپ دوم، به‌کوشش مهدی الهی قمشهی، تهران، ۱۳۲۰-۱۳۲۲ خ / ۱۹۴۱ - ۱۹۴۳ م، در ده جلد (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ج ۲، ص ۸۲۱).
چاپ سوم (گویا چاپ تازه چاپ پیشین است)، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۹۵۶-۷ م، در ده جلد (بنگرید به‌همانجا).

چاپ [چهارم؟]، تهران، انتشارات اسلامیة، ۱۳۴۷ خ / ؟۹ - ۱۹۶۸ م (چاپ حاجی میرزا ابوالحسن شعراپی (مقایسه شود با «راهنمای کتاب»، سال دهم، شماره ۶، سال ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م، «صورت کتاب‌های انتشارات اسلامیة و در آن آمده است که ۱۱ جلد از کل ۱۲ جلد «حاضر است» <

> شرح

۱) سعید نفیسی، ملاحظاتی چند درباره تفسیر فارسی ابوالفتوح رازی، «مهر»، ۴، سال ۱۶-۱۳۱۵ خ / ۳۷-۱۹۳۶ م، ص ۹۷۹-۹۷۶، (بنگرید به: افشار «مقالات»، ۱، شماره ۲۳۴).

۲) عسکر حقوقی، «تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی جلد یکم - دوم، تهران ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م [تاریخ چاپ جلد ۲] (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۱-۲ / ۱۱۱۴، گنجینه تحقیقات ایرانی، شماره ۴۲) (بنگرید به: «راهنمای کتاب»، سال دهم، شماره ششم، سال ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م، ص ۶۵۸ که آگاهی‌هایی درباره جلد دوم آن به‌دست می‌دهد): جلد سوم، قصص، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۷۰-۱۹۶۹ م (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۳ / ۱۱۱۴، گنجینه تحقیقات ایرانی، شماره ۳ / ۴۹) (بنگرید به: «راهنمای کتاب» سال ۱۳، شماره ۱-۲، سال ۱۳۴۹ خ / ۱۹۷۰ م، ص ۱۰۸).

[مجالس المؤمنین، ۲۱۱؛ منتهی‌المقال، ۱۱۳؛ فواید‌الرضویة، ص ۱۴۶؛
روضات‌الجنت، ۱۸۳؛ ذریعه، ۱۱، ۲۷۴؛ گفتار قزوینی در جلد پنجم چاپ یکم تفسیر؛
علی دوانی، ابوالفتوح رازی در «مکتب اسلام»، ۱، شماره ۳۱۷۸؛ دائرة‌المعارف

اسلامی (H. Masse) (EL, 2nd ed. 1, S. V. Abul-Futun al-Razi): مشار، مؤلفین ۲، ۸۲۰-۸۲۱].

10

محمد فرزند محمود نیشابوری^(۲۷)، از سوی عین‌الدوله بهرامشاه (پادشاه غزنه سال‌های ۵۵۲-۵۱۰ هـ/۱۱۵۷-۱۱۱۷ م) هنگامی که سنجر شهر غزنه را تهدید می‌کرد (۵۲۹ هـ/۳۵ - ۱۱۳۴ م) به‌سمت میانجی نزد او رفت. ازو است: «دیوان» (حاجی خلیفه، ۳، ۵۶۵۷)، «ترجمهٔ غرر‌السیر؟» ثعالبی (حاجی خلیفه، ۳، ۵۸۵۵)، «معارضهٔ تیغ و قلم» به‌نام «صحیفهٔ الاقبال» (حاجی خلیفه، ۴، ۷۷۲۷) که گویا از میان رفته است. و نیز کتاب زیر:

تفسیر بصائر یمینی:

در «لباب‌الالباب» و «هفت اقلیم» چنین آمده است، یا «البصائر فی التفسیر»^(۲۸) [حاجی خلیفه، ۲، ۱۸۵۰].

* فاتح، ۳۰۱، (سورهٔ چهل و نهم - شصت و چهارم) که در ریتز آمده است، یا (پنجاه و چهارم) که مهدوی یاد کرده است. نوشتهٔ ۶۳۰ هـ/۳۳-۱۲۳۲ م، نسخهٔ بسیار عالی است. (بنگرید به: Ritter-OLZ ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۳، و ی. مهدوی،

[۱۴] استوری ۷، برگل ۹.

۲۷) به‌نوشتهٔ «لباب‌الالباب» لقبش فخرالدین بوده، حاجی خلیفه او را ظهیرالدین ابوجعفر می‌خواند. «هفت اقلیم» و حاجی خلیفه (جز در جلد ۲، ۱۸۵۰) از وی به‌نام محمد بن احمد بن محمود یاد می‌کنند. > در نسخهٔ خطی کتابخانهٔ ملی تبریز نام او بدین گونه آمده است: معین‌الدین ظهیرالقضاة ناصرالحق ناصح‌الخلق ابوالعلاء محمد بن‌الشیخ الاجل‌المفسر محمود بن ابی‌الحسن النیشابوری <

۲۸) به‌نوشتهٔ حاجی خلیفه در سال ۵۷۷ هـ/۱۱۸۱-۸۲ م، به‌انجام رسیده است، اما اگر چنان که از عنوان یاد شده در «لباب‌الالباب» و «هفت اقلیم» احتمال می‌رود) به‌عین‌الدوله بهرامشاه پیشکش شده باشد، در این صورت باید خیلی پیش از این تاریخ نگاشته شده باشد. برابر گفتهٔ آکیموشکین فهرست‌نگار نسخه‌های خطی لنینگراد (بنگرید به: لنینگراد، فهرست مختصر)، بنابر اشارهٔ نگارنده در نسخهٔ شمارهٔ ۸۱۱، برگ ۹۵ الف، جزء یکم (سورهٔ ۱-۵) در سال ۵۵۲ هـ/۱۱۵۷ م، به‌انجام رسیده است؛ ولی از عبارت خاتمهٔ نسخهٔ تبریز (بنگرید به: نشریهٔ کتابخانهٔ ملی تبریز، شمارهٔ ۸، سال ۱۳۴۳ خ/۱۹۶۵ م، ص ۳۷) می‌توان نتیجه گرفت که کلیهٔ تفسیر در سال ۵۴۵ هـ/۵۱ - ۱۱۵۰ م، پایان یافته است (و نیز مقایسه شود با: ی. مهدوی، «تفسیر معروف به‌سورآبادی...» مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات، دانشگاه تهران، ۴/۱۳، سال ۱۳۴۵ خ/۱۹۶۶ م ص ۱۶۹).

«تفسیر معروف به سورآبادی...»، «مجله دانشکده ادبیات، دانشگاه تهران»، ۴/۱۳، ۱۳۴۵ خ/ ۱۹۶۶ م، ص ۱۹۲.

* لنینگراد، فهرستمختصر، ص ۱۲۶، شماره ۸۱۰ = Rosen MA ۴۵ (سوره چهل و ۴۵ - چهل و هشتم)، آغاز افتادگی دارد. نوشته ۶۳۰ هـ / ۱۲۳۲-۲۳.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۱۱، (سوره یکم - هفتم، نهم - هیجدهم، سی و پنجم - صدودوازدهم)، آغاز و انجام افتادگی دارد.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۱۲، (سوره ششم - شانزدهم و آغاز سوره هفدهم)، انجام افتاده است.

* قونیه، Konya Liste، ص ۹، شماره ۱۳۳، (سوره ششم - هفدهم = ربع ۲). از سده ۶-۷ هـ / ۱۲/۱۳ م (بنگرید به: ی. مهدوی، «تفسیر معروف به سورآبادی» ص ۱۹۳.

* بلوشه (eBlochet)، ۳۱، (سوره نهم / ۴۱ - هفدهم). از سده ۱۳ م. نسخه خطی مجللی است. (بنگرید به: مهدوی، همانجا، ص ۱۹۳-۱۹۲).

* تبریز، ملی ج ۱، ص ۱۳۱، (سوره بیستم / ۱۲ - صد و چهاردهم). نوشته ۶۸۰ هـ / ۱۲۸۱ م (بنگرید به: نشریه کتابخانه ملی تبریز، شماره ۸، ۱۳۴۳ خ / ۱۹۶۵ م، ص ۳۷.

* موزه بریتانیا، ۱۱۰۱۸ or، (سوره پنجاه / ۱۴ - صدوده / ۱)، از سده ۱۴ م ۱ بنگرید به: مردیت اونس (Meredith Owens) ص ۲۰، ۲۱.

* موزه بریتانیا، ۱۱۰۱۸ or (جلد ۳ = سوره نوزده - سی و چهار). نوشته ۷۷۷ هـ / ۱۳۷۵ م (بنگرید به همانجا).

* قونیه، Konya Liste، ص ۲۰، شماره ۱۰، (موزه).

[«لباب الالباب»، ۱، ۲۸۱؛ «هفت اقلیم»، شماره ۷۳۵].

11 (۱۵)

» امام صفی‌الدین یوسف بن عبدالله بن ابی یعقوب یوسف بن محمد (یا احمد اندخودی لؤلوی) نیای او ابو یعقوب یوسف اندخودی که روزگاری به آموزش فقه در بخارا می‌پرداخت، در پیرامون ۵۳۰ هـ / ۳۶-۱۱۳۵ م، در گذشته است. (بنگرید به: سمعانی، اندخودی)، وی در سال‌های ۵۶۴ - ۵۳۸ هـ / ۶۸-۱۱۴۳ م در بلخ، اشپیرکان

(۲۹) برابر نوشته مهدوی این نسخه خطی «تاج التراجم» است. (بنگرید به: پیش از این ص ۱۰۷، شماره ۴۴.

[۱۵] جلد ۳ ص 1331-1333 روسی.

(شاپورگان) اندخود و تالقان می‌زیست، و رنج‌های فراوان می‌برد تا اینکه به‌روزگار صدر جهان محمد به‌بخارا نقل جای کرد و در آنجا تفسیر خود را که در سال ۵۳۴ هـ / ۱۱۴۰ م، آغاز کرده بود به‌پایان رسانید، و آن را به‌نام حسام‌الدین عمر و صدر محمد کرد.

برابر نوشته‌ی محمد تقی دانش‌پژوه، در «راهنمای کتاب»، ۷/۱۱، ص ۳۷۳، تفسیر در ۵۶۴ هـ / ۱۱۶۹ م آغاز گردیده است. در «نشریه»، دفتر ۶، ص ۴۲۵، سال آغاز نگارش ۵۶۵ هـ / ۱۱۷۰ م، که گویا نادرست می‌باشد آمده است، زیرا صدر جهان حسام‌الدین عمرو [بن عبدالعزیز] در ۵۳۶ هـ / ۱۱۴۱ م هنگام گشودن بخارا به‌دست قراختانیان کشته شده است (بنگرید به: بارتولد، مجموعه آثار، جلد ۲، بخش ۲، ص ۵۱۶). و به‌تاریخ ۵۳۴ هـ / ۱۱۴۰ م، در مقاله پرونتا اشاره شده است، گویا صدر جهان محمد - برهان‌الدین محمد پسر حسام‌الدین عمر بوده است (بنگرید به: بارتولد، «مجموعه آثار»، جلد ۲، بخش ۲، ص ۵۱۶. و (ص ۸۹ - ۸۸، Pristak-Derjstam, 1952) 30 گویا تفسیر به‌وسیله یوسف بن عبدالله به‌روزگار حسام‌الدین عمر آغاز و در روزگار پسرش به‌پایان رسیده است. مقابله شود به‌مقاله عالمشاهی (پس از تشریح ۲، ص ۴)، که به‌نوشته او تفسیر در سال ۵۶۴ هـ / ۱۱۶۹ م، آغاز گردیده و در پیرامون ۵۷۰ هـ / ۵ - ۱۱۷۴ م به‌پایان رسیده است. در «تاریخ خیرات» به‌گفته یوسف بن عبدالله اشاره شده است (بنگرید به: همین کتاب، شماره 324؛ و نیز: بارتولد، «مجموعه آثار»، جلد ۱، ص ۳۹۲، حاشیه ۴، ۳۹۹).

دکتر علی‌اکبر...
که در...
ینابیع‌العلوم

تفسیر مفصل او بر قرآن می‌باشد، که نگارش آن آمیخته‌ئی است از گویش خراسانی و اصطلاحات عربی، که گویا به‌چهار ربع بخش گردیده است، و به‌عنوان مقدمه بیست فصل درباره فضايل علوم تفسیر دارد. [حاجی خلیفه، ۶، ۵۱۳]. ذریعه است: (۱) (۲۸۹:۲۵).

* قم، آیت‌الله مرعشی، ص ۴۲۵، (سوره پنجاه و سوم / ۵ - صد و چهاردهم = ربع ۴). نوشته ۶۶۱ هـ / ۱۲۶۲ م. [ف ا: ۳۴۱].

* مغنیسا (منیسا) Gerel، شماره ۱۶۷، (سوره نهم - بیست و هشتم = ربع ۲) آغاز و انجام و برخی از صفحه‌ها اندکی آسیب دیده است. از سده ۸-۹ هـ / ۱۵ - ۱۴ م (بنگرید به: «راهنمای کتاب»، ۱۱، ۷، ۳۷۵؛ منزوی، ۱، ص ۶۷)

* کابل، نسخه شخصی محمد صالح پرونتا، کامل. نوشته ۹۵۴ هـ / ۱۵۴۷ م (بنگرید به: «آریانا»، ۸/۲۵، ص ۱، مقابله شود با «راهنمای کتاب»، همانجا، ص ۳۷۳).

وصف و گزارش:

۱) محمد صالح پرونتا، تفسیر شریف «ینابیع العلوم»، «آریانانا»، ۸/۱۵ و ۱۲/۱۵ سال ۱۳۳۶ خ/ ۱۹۵۷ م، ص ۱ و سوم.

۲) محمد ابراهیم عالمشاهی، تذکره در اطراف تفسیر شریف «ینابیع العلوم»، «آریانانا»، ۲/۱۶، سال ۱۳۳۶ خ/ ۱۹۵۸ م، ص ۱-۶.

۳) م.ت. دانش‌پژوه، «ینابیع العلوم»، «راهنمای کتاب» ۷/۱۱، ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۸ م، ص ۳۷۳-۳۷۸.

اطلاعات درباره زندگی‌نامه نگارنده در فصل ۲۰ مقدمه کتاب «ینابیع العلوم» زیر عنوان فصل فی‌الاعتذار، در مقاله‌های پرونتا و دانش‌پژوه خلاصه شده است.»

12 [۱۶۱]

محمد بن حسین بن فضیل واعظ، معروف به جمال ساجی، به دنبال بدبختی‌هایی که به کشورش روی آورد، ناچار با بسیاری دیگر در سال ۶۱۸ هـ/ ۱۲۲۱ م (۳۰) غزنه را رها کرده و پس از رنج فراوان به سمرقند رسیده است.

زادالذکرین:

تفسیری است از او بر ۵۸ آیت برگزیده از قرآن:

DMG، ۱.

13 [۱۷۱]

دو درویش هندی، در سده سیزدهم م. از گروه چشتیان، اولی معمولاً و دومی غالباً (۳۱)، حمیدالدین ناگوری نامیده می‌شوند.

نخستین، قاضی حمیدالدین محمد فرزند عطاء ناگوری، از مردم بخارا بوده که در روزگار معزالدین محمد پسر سام همراه پدرش به‌دهلی آمده، و سه سال مسند قضاوت

[۱۶] استوری 8، برگل 10.

۳۰) در این سال اوگتای پسر چنگیزخان غزنه را گشود بسیاری از مردم آنرا کشت و بازماندگان را به‌اسیری برد... از این مصیبت غزنه هرگز رهایی نیافت... این بطوطه که پیش از صد سال بعد غزنه را دیده، آنجا را تل خرابه‌ای یافته است، ۷۳۳ هـ/ ۱۳۳۲ م (EI, II.S.V. CHazna).

[۱۷] استوری 9، برگل 11.

۳۱) در «سیراولیا» و کتابهای دیگر نام او را حمیدالدین سیوانی یاد کرده‌اند.

ناگور (۳۱) را داشته است.

وی در بغداد با شهاب‌الدین سهروردی دیدار کرد و شاگرد و خلیفه او شد، و بعدها چندی در مدینه و مکه زیست. او در سال ۶۴۳ هـ/ ۱۲۴۶ م (۳۱) درگذشت و در دهلی به خاک سپرده شد. آرامگاه او در نزدیکی آرامگاه بختیار کاکای است.

درباره سنگ نبشته خاکجای او که تاریخ مرگ او را در سال ۶۹۵ هـ/ ۱۲۹۶ م نشان می‌دهد بنگرید به:

T. W. Beale, Miftah-ul-Tawarikh, Cawnpore, 1867, p. 73.

از نگاشته‌های او دو کتاب است به نام‌های «لوايح» و «طوالع‌الشموس»، این یکی گزارشی است بر ۹۹ نام <الله>

[سیرالعارفین، برگ ۱۷۸ الف؛ اخبارالاخيار، نسخه دیوان هند، ۵۷۲، برگ ۸ ب؛ سواطع‌الانوار، برگ ۱۱۶ ب؛ خزینة‌الاصفياء، ج ۱، ص ۳۰۹-۳۱۳؛ رحمان علی، ۵۲؛ آیین اکبری، ترجمه انگلیسی، ۲، ص ۳۶۷؛ گلزار ابرار، شماره ۲۰؛ کلمة‌الصادقین، شماره ۵؛ ریاض‌العارفین، ۲۰۴].

دومین کس، شیخ حمیدالدین ابواحمد سعیدی ناگوری سیوالی (۳۳)، معروف به سلطان‌التارکین، خلیفه خواجه معین‌الدین سجزی چشتی بود. او به سال ۶۷۳ هـ/ ۱۲۷۴ م درگذشته و در ناگور به خاک سپرده شده است و کتاب «اصول‌الطریق» به نام‌ترین نگاشته او شمرده می‌شود.

[سیرالاولیاء، ص ۱۵۶؛ سیرالعارفین، برگ ۱۶ ب؛ اخبارالاخيار، برگ ۲۸ الف؛ سفینة‌الاولیاء، ص ۹۴ (شماره ۱۱۱)؛ سواطع‌الانوار، برگ ۱۰۶ ب؛ خزینة‌الاصفياء، ۳۰۸، ۱؛ رحمان علی، ۵۲؛ آیین اکبری، ترجمه انگلیسی، ۲، ۳۶۷؛ گلزار ابرار، شماره ۵۰؛ مخزن‌الغرایب، شماره ۵۶۶].

هر دوی آنان، چنانکه گویند، نگاشته‌های بسیاری دارند، و این تفسیر بدون شك باید نگاشته یکی از آن دو کس دانست.

تفسیر پاره عمه

یعنی جزء ۳۰ = سوره‌های هفتاد و هشتم - صد و چهاردهم :

* آصفیه، ج ۱، ص ۵۶۲، شماره ۳۰۵.

* کابل Beaurecueil، ص ۹۵، شماره ۳۱، (گویا: «تفسیر سی پاره عمه»). نوشته

(۲۲) اکنون شهرکی است در راجه‌نشین جودهپور در استان راجاستهان . به روزگار پادشاهی اکبر شهر عمده سرکار در صوب اجمیر بود [آیین اکبری، چاپ بلوچمان، ۵۱۲].

(۲۳) رحمان علی تاریخ مرگ او را ۶۰۵ هـ و خزینة‌الاصفياء سال ۶۷۸ آورده‌اند.

(۲۴) سیوال موضعی در ناحیت ناگور بوده است (سواطع‌الانوار، برگ ۱۰۷ الف، سطر ۴).

۱۰۱۱ هـ/ ۱۸۰۲ م.

* صولت Saulat، ص ۱۵۲، شماره ۳۶۴ («تفسیر سی پاره همه»، از سده ۱۳ هـ

۱۹ م.

14 (۱۸۱)

ناصرالدین ابوسعید (سعد) عبدالله بن عمر بیضاوی قاضی القضاة شیراز بوده و بعدها در تبریز می‌زیست، و در سال ۶۸۴ هـ/ ۸۶-۱۲۸۵ م یا ۶۸۵ هـ/ ۸۷-۱۲۸۶ م یا ۶۹۲ هـ/ ۹۳-۱۲۹۲ م یا پس از ۷۱۰ هـ/ ۱۱-۱۳۱۰ م و یا ۷۱۶ هـ/ ۱۷-۱۳۱۶ م در آن شهر در گذشته است. یکی از آثار او انوارالتنزیل است.

ترجمه انوارالتنزیل فی اسرارالتأویل:

متن، تفسیر بنامی است بر قرآن بر پایه «کشاف» زمخشری، ولی در واقع از روی مآخذ دیگری تکمیل شده است. بنگرید به:

GAL, 1,416-418; EI, 1, s. v. al-Baidawi; EI, 2nd ed., 1, s. v. al-Baydawi.

ترجمه فارسی آن از مترجمی ناشناس:

* تهران، ملی، ج ۱، ص ۱۶۳، شماره ۱۵۸، آغاز: الحمد لله الذی نزل الفرقان [یعنی ظاهراً تبارک الذی نزل الفرقان، سوره بیست و پنجم/۱] تا پایان سوره دوم [۱۹۱]؛ قرآن از سده ۱۲ هـ/ ۱۷ م.

15 (۲۰)

گویا در سده ۷ هـ/ ۱۳ م مؤلفی ناشناخته کتاب زیر را نگاشته است :

المختار من كتب الاخبار:

ترجمه و تفسیر قرآن به زبانهای فارسی و عربی است.

* مجلس، ج ۲، ص ۳۶، شماره ۷۵، سوره یکم - شانزدهم). نوشته پیرامون ۶۵۰-۶۰۰ هـ/ ۵۳-۱۲۰۳ م.

مقابله شود با: منزوی، ۱، ص ۵۹، که آنجا سهواً «الاخيار» آمده است § ذریعه ۱۷۱:۲۰.

[۱۸] استوری ندارد، برگل 12.

[۱۹] البته مترجم براعت اسهلال بکار برده نه آنکه تفسیر سوره ۲۵ باشد.

[۲۰] جلد 3 ص 1333.

ترجمه‌ای است از قرآن منسوب به سراینده بنام «سعدی» شیرازی، در گذشته ۶۹۱ هـ./۱۲۹۱ م. این نگاشته در قرآنهایی که در دهلی به سال ۱۲۹۹ هـ./۱۸۸۱-۸۲ م (همراه با «فتح‌الرحمان» ولی‌الله دهلوی و با ترجمه‌های رفیع‌الدین و عبدالقادر به اردو)، و در سال ۱۸۸۷ م (همراه با همان سه ترجمه) و در سال‌های ۱۷-۱۳۱۴ هـ./۱۸۹۶-۱۹۰۰ م (با همان ترجمه‌ها و نیز با ترجمه و تفسیر رحیم‌بخش دهلوی به اردو)، و نیز در آگره، در سالهای ۱۳-۱۳۱۲ هـ./۱۸۹۴-۹۶ م (با ترجمه عبدالقادر) و در سال ۱۳۱۳ هـ./۹۶-۱۸۹۵ م (با ترجمه عبدالقادر) چاپ سنگی شده است.

و نیز ملاحظاتی در شأن نزول برخی از سوره‌ها به او نسبت می‌دهند، که زیر همان عنوان «شأن نزول» در قرآنهایی که در سالهای ۱۲۹۹ هـ./۱۸۸۱-۸۲ م، [۱۸۹۰] (تنها صفحه ۱-۵۴) و [۱۸۹۱] در دهلی، و در ۱۳۱۳ هـ./۹۶-۱۸۹۵ م در آگره چاپ سنگی خورده آمده است:

H. Masse, Essai sur le poete Saadi, Paris, 1919; Browne, Lit. Hist., II, 525-539; GIPH, II, 292-296; EI, IV, s. v. Sadi, etcet..

17»

شیخ سعدالدین محمود فرزند امین‌الدین عبدالکریم فرزند یحیی شبستری تبریزی. به روزگار اولجایتو و ابوسعید مغولی در تبریز می‌زیست. وی در پیرامون سال ۷۲۰ هـ./۱۳۲۰ م درگذشت و در شبستر به خاک سپرده شد. «گلشن راز» مثنوی او که فشرده اصطلاحات تصوف را دارا است در سال ۷۱۰ هـ./۱۳۱۱ م سروده شده، و چند بار چاپ شده است (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۶/۵۶،۵۵). و نیز به زبان‌های دیگر ترجمه شده (ترجمه منظوم آلمانی آن به وسیله هامر پورگشتال، همراه متن فارسی آن در ۱۸۳۸ در وین چاپ شده، ترجمه انگلیسی وینفیلد (E. Whinfield) در لندن در ۱۸۸۰ چاپ شده است) و مورد تفسیر قرار گرفته است. او گذشته از این «حق‌الیقین فی معرفة رب العالمین»، «مرآت‌المحققین» و نگاشته‌های دیگری نیز دارد.

تفسیر سورة فاتحه:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۶۶۵، شماره ۲۳/۳۴۵۴. نوشته ۱۲۲۲ - ۱۲۲۴ هـ./۱۸۰۷-۰۹ م.

[۲۱] استوری ۱۰، برگل ۱۳.
[۲۲] جلد ۳، ص ۱۳۳۳-۱۳۳۴.

[مجالس العشاق، ص ۱۲۸، ریاض الشعراء، آتشکده، شماره ۱۱۸؛ مجمع الفصحاء، ۲، ۳۰؛ دانشمندان آذربایجان، ص ۱۳۴، ۳۳۴-۳۳۵؛ منزوی، ۱، ص ۳۰، شماره ۲۶۴؛ براون، ۳۰، ۱۴۶-۱۵۰؛ ذریعه، ج ۹، ۵۰۶، شماره ۲۸۴۳ و ص ۱۰۱۰ و ج ۱۸، ۲۲۶، شماره ۱۳۰، و ج ۱۵۸/۴ و ۲۸۴/۲۰ شماره ۲۹۹۲؛ و مشار، مؤلفین، ۶، ص ۵۴-۵۷ و J. Rypka, History of Iranian Literature, Dordecht. 1968. (و بیوگرافی ص ۷۹۲)، ص ۲۵۴].

> 18^[۲۳]

نگاشته دانشمندی به نام احمد رومی است، که در سال ۷۲۰هـ/۱۳۲۰م نگاشته

است:

دقائق الحقائق:

نوشته روی جلد چنین است، کتابی است در هشتاد فصل، و در هر فصل آیتی یا حدیثی با ترجمه و تفسیر فارسی ذکر شده و پس از آن یکی دو غزل و داستان‌هایی به نثر می‌آید.

«دقائق الحقایق» یادشده در بالا تفسیر نیوده بلکه یکی از تألیفات تصوف است، که به شیوه تقلید یا پاسخ به «مثنوی» جلال‌الدین رومی نگاشته شده است. در هر فصل پس از آوردن آیه‌ای قرآنی و یا ذکر حدیثی با ترجمه و تفسیر فارسی آن، اقتباسی از «مثنوی» می‌آید، که آن نیز توضیح عرفانی این اقتباس را به نثر و امثالی منظوم به شکل مثنوی در پی دارد.

در برخی از نسخه‌ها عنوان «حقایق الدقایق» یاد گردیده است. شکل «دقایق الحقایق» در پیشگفتار خود نگاشته آمده است. (بنگرید به: ریو، ذیل، ۱۸) در فهرست نسخه‌های خطی ریو، ۱، ۳۹ الف، نگارنده آن شاگرد جلال‌الدین رومی یاد شده است. در «ذریعه»، ۷، ۳۳، شماره ۱۶۶ (به نقل از پیشگفتار جلال‌الدین همایی بر چاپ «ولدنامه») سلطان ولد (بهاء‌الدین محمد) پسر جلال‌الدین رومی، نگارنده آن شناخته شده است. ولی تاریخ نگارش آن تطبیق نمی‌کند، زیرا سلطان ولد در ۷۱۲هـ/۱۳۱۲ م درگذشته است».

* تهران، دانشگاه ج ۱۲، ص ۲۸۸۵، شماره ۳۸۹۸، آغاز آن افتادگی دارد. نوشته ۱۰۱۹هـ/۱۱-۱۶۱۰م.

[۲۳] استوری ندارد، برگل ۱۴.

[۲۴] جلد سوم، ص ۱۳۳۴.

- » * ریو (Rieu)، ج ۱، ص ۳۹ الف. «حقایق الدقایق»، نوشته ۱۱۶۶ هـ/ ۱۷۵۳ م.
- * ریو، ذیل، ۱۸. نوشته ۱۰۷۷ هـ/ ۱۶۷۷ م.
- * اوامر (Aumer)، ۳۲۹.
- * تاشکند، ۳، ص ۲۰۷-۲۰۸، شماره ۲۲۴۶. انجام افتاده، از سده ۱۶ م.
- * تاشکند، همانجا، شماره ۲۲۴۷، آغاز و انجام و دیگر جاهایش آسیب دیده، از سده ۱۶ م.
- * تاشکند، همانجا، شماره ۲۲۴۸، نوشته ۱۱۹۲ هـ/ ۱۷۷۸ م.
- * تاشکند، همانجا، شماره ۲۲۴۹، نوشته ۱۲۳۲ هـ/ ۱۸۱۷ م.
- * تاشکند، همانجا، شماره ۲۲۵۰، آغاز و انجام آسیب دیده، نوشته ۱۲۴۰ هـ/ ۱۸۲۴ م.
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۵۶، شماره ۱۰۵۹، نوشته ۱۱۲۲ هـ/ ۱۷۱۰ م.
- * لنینگراد، همانجا، شماره ۱۰۶۰، نوشته ۱۲۶۷ هـ/ ۱۸۵۰ م.
- * لنینگراد، همانجا شماره ۱۰۶۱-۶۲ = ص ۶۲، شماره ۲۸، انجام آسیب دیده.
- * تهران، سنا، ۱، ص ۲۲۸، آغاز و انجام آسیب دیده. از سده ۱۱-۱۰ هـ/ ۱۶-۱۵ م (مقابله شود با میکروفیلمها، ص ۸۶).
- * تهران، ملک، شماره ۵۰۹، ناقص، از سده ۱۰ هـ/ ۱۶ م (بنگرید به: منزوی ۱/۲، ص ۱۱۴۶، شماره 10628).
- * آصفیه، ۴، ص ۱۸۰، شماره ۱۵۹۸، نوشته ۱۰۵۶ هـ/ ۱۶۴۶-۴۷ م (بنگرید به: همانجا، منزوی، شماره 10629).
- * نجف، بیت الطریحی، آغاز آسیب دیده؛ نوشته ۱۱۱۵ هـ/ ۱۷۰۳-۴ م (بنگرید به: ذریعه»، ۸، شماره ۹۷۸، و منزوی، ۱، ۴۸، شماره 486).
- * تبریز، ملی، ج ۱، ص ۴۳۳، شماره ۳۶۳، «حقایق الدقایق»، نوشته ۱۰۲۲ هـ/ ۱۶۱۳-۴ م (بنگرید به: شهرستانها، ص ۲۹۳، شماره ۱۰۸، و نیز «ذریعه» ۷، ۳۳، شماره ۱۶۶، که در آنجا تاریخ نوشتن ۱۱۲۲ هـ/ ۱۷۱۰-۱۱ م یاد شده است).
- * قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۱۴۴، شماره ۵۸۹ «الدقایق فی الطریق»».

19 [۲۵]

جمال‌الدین محمدبن‌الاقسرای، نبیره فخرالدین‌الرازی، در مدرسه السلسله (۳۵) شهر قارمان تدریس می‌کرد. و کتابهای زیر را به زبان عربی نگاشته است:

[۲۵] استوری 11: برگل 15.

(۳۵) برابر نوشته «فوائد»، المدرسة السلسله است.

۱) شرح بر «کشاف»: ۲) ایضاح الایضاح، که گزارشی است بر «ایضاح» خطیب دمشق (اسکوریال (Escorial) ۲۵۸)؛ ۳) حل المجاز، که گزارشی است بر «تلخیص قانون» ابن سینا، نگاشته ابن نفیس که اکنون بنام‌ترین نگاشته او شمرده می‌شود. و در سال [۱۸۷۰؟] در دهلی و در سال ۱۸۷۷ و ۱۳۲۶ هـ/ ۱۹۰۸ م در لکهنو چاپ شده است (M.S.1, Bodli). وی در میان سال‌های ۷۷۰ هـ/ ۱۳۶۸ م و ۷۸۰ هـ/ ۱۳۷۸ م، درگذشته است.

الاسئلة والاجوبة المتعلقة بالقرآن والحديث:

» نگاشته‌ای است در دو باب:

- ۱) پرسشها و پاسخها درباره علم تفسیر
 - ۲) پرسشها و پاسخها درباره علم حدیث
- * فولگل (Flugel)، ۱۶۸۰ (۲)، نوشته ۱۰۳۹ هـ/ ۱۶۲۹-۳۰ م.
 - * ایاصوفیه، ۶۹ ب. نوشته ۸۸۵ هـ/ ۱۴۸۰-۸۱ م (بنگرید به: Ritter-OLZ ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۳).
 - * ایاصوفیه، ۷۰ و ۷۱، (متعلق به کتابخانه بایزید ۲، نوشته ۸۸۶-۹۱۸ هـ/ ۱۵۱۲-۱۴۸۱ م (بنگرید به: ریتز Ritter-OLZ، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۳).
 - * ایاصوفیه، ۷۲، ۱۰۳۳ الف، نوشته ۸۲۶ هـ/ ۱۴۲۲-۳ م (بنگرید به: همانجا).
 - * بلوشه (Blochet)، ۶۲/۱.
 - * فاتح، ۹۹.
 - * لیدن (Leiden)، ۴، ۱۶۸۸.
 - * نافذ پاشا، ۱۰۸ معاصر [ریتز Ritter].
 - * » [۲۶] حالت افندی، ۱۰۸، از سده ۱۲ هـ/ ۱۸ م (بنگرید به:

A. Ates, Hicri, VI-VIII. (XII-XIV). asirlarda Anadolu' da forsa eserler. (Turkiyat mecuasi, VII-VIII/II (1945). P. 127) .

20^(۱۷)

محمدبن محمدبن محمود حافظی بخارایی، معروف به‌خواجه محمد پارسا شاگرد برجسته بهاء‌الدین نقشبند بود (۳۶۱). او در سال ۸۲۲ هـ به‌آهنگ زیارت خانه خدا از بخارا

[۲۶] جلد 3، ص 1335.

[۲۷] استوری 13، برگل 16.

(۳۶) بنیادگذار طریقت نقشبندی (بنگرید به: نفحات الانس، شماره ۴۴۲؛ مجالس العشاق، شماره ۳۷ ←

بیرون آمد، و در ۲۴ ذیحجه همان سال (۱۴۲۰) در مدینه درگذشت (۳۷). اونگارنده «فصل الخطاب» ونگاشته‌های دیگر است. (بنگرید به: اته، ۱۸۵۵؛ ایوانف، ۱۲۱۸ و

Babinger - Der Islam, XIII, (1923), 106, XIV(1925) 112; Brockelmann - Der Islam, XIII (1924), 282, etc.).

تفسیر محمد پارسا:

چنان که از یادداشت نگارنده در صفحه آخر نسخه خطی اسعد، (Ritter/OLZ ۸۴، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۴) برمی‌آید، به سال ۸۲۰ هـ/۱۸-۱۴۱۷ م در بخارا نگاشته شده است (حاجی خلیفه، ۲، ۳۲۶۴) تأیید می‌کند که این کتاب مربوط به برخی از سوره‌های دو جزء پایان قرآن است.

* ﴿۲۸﴾ ملامراد، ۷۲. نوشته ۸۴۸ هـ/۱۴۴۴ م (سوره نودوهفتم - صدوچهارم). (بنگرید به: میکروفیلماها، ص ۵۴، شماره ۱۴۹؛ منزوی، ۱، ص ۱۹، شماره ۱۷۲) یعنی، همان بخش تفسیر ثمانیه (و مقایسه شود با آنچه در پایین به‌عنوان تفسیر ثمانیه یاد شده است) << (که به‌دست جامی استنساخ شده است).

> * چستربیتی (Chester Beatty)، فارسی، ۳، ص ۷۷، شماره ۳۲۳. نوشته ۸۲۷ هـ/۱۴۲۳ م.

* اسعد، ۸۴، نوشته ۱۰۵۹ هـ/۱۶۴۹ م.

* غازان، دانشکده، ۱۲۶ F. از سده ۱۷-۲۸ <

اگرچه نذیراحمد نام نگارنده آن را محمدبن محمودالحافظی البخاری یاد کرده است، اما ظاهراً از آن محمد پارسا است، و شاید بخشی از کتاب سابق‌الذکر باشد.

تفسیر ثمانیه:

تفسیری است بر هشت سوره از قرآن (نود و هفتم - صد و چهارم).

← (ص ۲۶۸)؛ رشحات، ۵۳؛ حبیب‌السير، ۸۷، ۳، ۳؛ خزینة‌الاصفاء، ۵۴۸، ۱ و

GAL, II, 205; Babinger-Der Islam, XIV, 1925,

۱۱۴ و مابعد.

(۳۷) برابر نوشته «سفينة‌الاولياء»، در ۷۳ سالگی در گذشته است. این مطلب با نوشته «الفوائد‌البهية»، ۱۹۹، که وی در سال ۷۵۶ هـ زاده شده در دست در نمی‌آید. پسرش ابونصر پارسا (محمودبن محمدالحافظی البخاری)، که او نیز از بزرگان متصوفه بوده، سال ۸۶۵ هـ/۶۱-۱۴۶۰ م، درگذشته و در بلخ به‌خاک سپرده شده است. [نفحات‌الانس، ۴۴۵؛ حبیب‌السير، ۳، ۳، ۱۴۲؛ الفوائد‌البهية، ۱۹۹].

§ ذریعه ۷۲۶/۹

[۲۸] جلد 3، ص 1335.

* رامپور، نذیراحمد، ۷، در سال ۱۱۸۱ هـ/ ۱۷۶۷ م از روی نسخه دستنوشته نگارنده رونویس شده است.

مقدمه التفسیر

تفسیر سورة قدر و تفسیر سورة لم یکن، که در نسخه خطی لاله‌لی، ۳۶۵۵ نگهداری می‌شود و به محمد بن محمود البخاری منسوب می‌باشد، این یکی و پیشین (تفسیر ثمانیه) برگرفته از همان کتاب (تفسیر محمد پارسا) هستند.

«تفسیر سورة فاتحه

شاید بخشی از «تفسیر محمد پارسا» باشد.

* تهران، ملک، شماره ۱/۱۸۲، نوشته ۹۰۷ هـ/ ۱۵۰۱ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۳۰، شماره ۲۶۳)».

[نفحات الانس، ص ۴۴۸؛ رشحات، ۵۷؛ حبيب السیر، ۳، ۳، ۱۴۲؛ الشقایق النعمانیة، ۱، ۲۸۶، سفینه الاولیا، ص ۷۹، شماره ۸۳؛ خزینة الاصفیاء، ۱، ۵۵۹؛ الفوائد البهیة، ۱۹۹؛ Der Islam؛ خزینة گنج الهی (اسپرنگر، ص ۸۴)؛ هفت اقلیم، شماره ۱۴۹۲، ریو، ۸۶۳، ۲؛ اته، شماره ۱۸۵۵، [GAL, SB II, 282-283]

21^{۱۲۹}

عارف و سراینده بنام، شاه نورالدین نعمت‌الله فرزند عبدالله کرمانی، معروف به شاه نعمت‌الله ولی، بنیادگذار گروه درویشان نعمت‌اللهی و دوست شاهرخ، در شهر حلب چشم به جهان گشود، پیش‌تر روزگار جوانی را در عراق گذراند، در بیست و چهار سالگی به زیارت مکه مشرف شد، و در آنجا به شاگردی مورخ و عارف یافعی، (در گذشته، ۷۶۸ هـ/ ۱۳۶۷ م (بنگرید به: GAL, II, 176) درآمد. بقیه زندگی او در سمرقند، هرات، یزد و ماهان نزدیک کرمان گذشت. وی در سال ۸۳۴ هـ/ ۱۴۳۱ م در ماهان درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد.

دیوان سروده‌های او در سال ۱۲۷۶ هـ/ ۱۸۶۰ م و ۱۳۱۶ هـ/خ/ ۱۹۳۸ م [در تهران] چاپ شده است. درباره نسخه‌های خطی آن بنگرید به: اسپرنگر، ۴۱۹؛ ریو، ذیل، ۲۷۹، ریو، ۲، ۳۴ عرب، بانکیور، ۲، ۱۶۹-۱۶۸؛ برلین، ۸۵۶-۸۵۸؛ ایوانف - کرزون، ۲۳۴؛ براون، ذیل؛ ۶۲۵؛ انجمن آسیایی لندن، ص ۲۹۹ ذایعه ۱۶/۹-۱۲۱۵.

[۲۹] استوری ۱۴، برگل ۱۷.

(۳۸) دولت‌شاه و دیگران سال ۸۲۷ هـ/ ۱۴۲۳-۲۴ م یاد کرده‌اند.

درباره نگاهشته‌های منشور او بنگرید به: ایوانف ۴۰-۱۲۳۹؛ ربو، ۲، ۸۳۳ الف - ۸۳۱، ۸۳۵ ب، ۸۲۸ ب، ۸۲۹ الف؛ آصفیه، ۱، ص ۴۷۲ و جز آن.
چاپ رسائل او به کوشش جواد نوربخش کرمانی، جلد ۱-۲، تهران، ۱۳۴۰ خ
۱۹۶۱ م، ۱۳۴۱ خ/۱۹۶۴ م. (بنگرید به: مشار، ۶، ۶۳۳) <

(۱) شرح فاتحة الكتاب:

> * قاهره، دارالکتب، ص ۲۱۶، شماره ۹۳۷، نوشته ۹۶۶ هـ/ ۱۵۵۹ م <
* ایوانف، ۱۲۳۹، ۱۱ (مقایسه شود همانجا IX، از سده ۱۸ م.
* ربو، ۱، ۸۲۹، VII = Creton Rieu، (۲) ۸۸۶، نوشته ۱۱۶۵-۷۴ هـ/ ۱۷۵۱-۶۱ م
* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۷۹، شماره ۲۸/۲۹۲۰. گویا از سده ۹ هـ/ ۱۵ م.
>> * مجلس، ج ۱۰ (۲)، ص ۵۹۲، شماره ۲۳/۳۰۶۷ = مجلس، گلچین معانی، ص
۱۷۴، شماره ۲۳ (۲۴۱۴)، نوشته ۱۲۶۵ هـ/ ۱۸۴۸-۴۹ م.
نعمت‌الله ولی تفسیر کوتاهی تنها در هفت سطر بر همین سوره نیز دارد. (بنگرید به:
مجلس، ۱۰ (۲)، ص ۵۹۵، شماره ۳۶/۳۰۶۷ [منزوی، ۱، ص ۱۳۰]) <<

(۲) رساله اخلاص:

تفسیر سوره صدودوازدهم قرآن.
>> چنین برمی‌آید که این اثر با «تفسیر سوره توحید» یکی باشد >>
* ایوانف، ۱۲۳۹، از سده دوازدهم. هـ هیچدهم م.

(۳) تفسیر سوره توحید:

همان سوره صدودوازدهم.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۷۹، شماره ۳۱/۲۹۲۰. نوشته
۱۴۶۸ هـ/ ۱۴۶۳ م.
>> ۱۳۰۱ * تهران، ملک، شماره ۳/۵۲۹۸، نوشته ۸۶۰ هـ/ ۱۴۵۴ م (بنگرید به: منزوی، ۱،
ص ۸، شماره ۲۴۹).
* تهران، ملک، شماره ۱۰۷/۴۲۶۳. نوشته ۱۱۰۹ هـ/ ۱۶۹۷ م (بنگرید به: منزوی،
همانجا، شماره ۲۵۲).
* تهران، ملک، شماره ۲/۴۱۸۹، از سده ۱۳ هـ/ ۱۹ م (بنگرید به: منزوی، همانجا،
شماره ۲۵۴).

* قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۱۰۰، شماره ۴۲۴، «تفسیر سورة اخلاص». نوشته
۹۶۶ هـ/۱۵۵۸ م.
* مجلس، ج ۱۰ (۲)، ص ۵۹۲، شماره ۳۰۶۷/۲۵، نوشته ۱۲۶۵ هـ/۱۸۴۸ م.

چاپ:

نعمت‌الله ولی کرمانی، رسائل، نشر جواد نوربخش، ج ۱، تهران، ۱۳۴۰ خ/۱۹۶۱،
ص ۱۳۰-۱۲۷ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۲۸ ب، سطر ۳-۵).

(۴) شرح آیه نور، لوائح: ۳۱:

درباره آیت ۳۵ از سورة بیست و چهارم.

* تهران، ملک، شماره ۴۲۶۲، نوشته ۱۱۰۹ هـ/۱۶۹۷-۹۸ م (بنگرید به: منزوی، ۱،
ص ۵۲، شماره ۵۱۸).

* قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۲۷۴، شماره ۱۲۱۷، بدون تاریخ، (مقایسه شود با:
منزوی ۱، ص ۵۲، شماره ۵۱۹] و نیز بنگرید به: منزوی ۲، ص ۱۲۵۶].

چاپ:

درباره چاپ رساله‌های نعمت‌الله ولی، در مجموعه به شیوه افست، از محل چاپ؟
تاریخ چاپ؟ بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۲ ب، سطرهای ۱۶-۱۴.

(۵) تفسیر آیه و کلمة القاها الی مریم:

سورة چهارم / ۱۶۹.

* تهران، ملک، شماره ۴۰/۴۱۸۴، نوشته ۱۲۵۸ هـ/۳-۱۸۴۲ م (بنگرید به:
منزوی، ۱، ص ۲۶، شماره ۲۳۵)

(۶) تفسیر آیه کل شیء هالک الاوجه:

سورة بیست و هشتم / ۸۸.

* تهران، ملک، شماره ۳۸/۴۱۸۴، نوشته ۱۲۵۸ هـ/۳-۱۸۴۲ م (بنگرید به:
منزوی ۱، ص ۲۵، شماره ۲۲۶) << .

[دولت‌شاه، ۳۳۴-۳۴۰: حیب‌السیر، ۳، ۳، ۱۴۳؛ خلاصه‌الاشعار، شماره ۱۰۲،
اسپرنگر (Sprengr) ص ۱۹: مجالس‌المؤمنین، ۲۷۶-۲۷۵ (در مجلس ۶)؛ خزینة گنج

الهی (اسپرنگر، ص ۸۶؛ جامع مفیدی؛ مرآة الخیال، ۶۰ (شماره ۴۳)؛ آتشکده، شماره ۲۵۰؛ خلاصه الافکار، شماره ۲۷۷، مخزن الغرایب شماره ۲۷۱۰؛ منتخب الاشعار، شماره ۶۶۴، ریاض العارفین، ۲۴۸-۲۴۱؛ مجمع الفصحاء، ۲، ۴۲-۴۸؛ ریو، ۲، ۶۳۴ الف؛ خزینة الاصفیاء، ۱، ۱۱۵-۱۱۴، بانکپور، ۲، ۱۰-۱۱؛ براون، Lit. hist، ۳، ۴۶۳ - ۴۷۳؛ Ni mat Allah Wali، III، S.V.، آیتی، تاریخ یزد، ص ۲۲۹، ۲۳۲؛

Ni 'mat Allah Wali Materiaux pour la biographie de Shah Nimatullah Wali Kermani. Textes persans publiés avec une introduction par J. Aubin, Teheran-Paris, 1956 (Bibliothèque iranienne. Dir.: H. Corlin. Vol. 7);

جواد نوربخش کرمانی، «زندگی و آثار جناب شاه نعمت الله ولی کرمانی»، تهران، ۱۳۳۸ خ/۶۰-۱۹۵۹ (بنگرید به: افشار، کتابشناسی، ۱۳۳۸، شماره ۴۲۰)؛ مشار، مؤلفین، ۶، ۶۳۳-۶۳۲. «در باره عکس آرامگاه وی که در سال ۸۴۰ هـ/۷-۱۴۳۶ م به وسیله احمدشاه بهمنی ساخته شده است بنگرید به:

P. Sykes, A History of Persia, Vol. II London. 1930, p. 156 .

22^[۳۲]

«حسین خوارزمی

این کس ممکن است کمال الدین حسین، فرزند حسن خوارزمی، در گذشته ۸۴۰ هـ/۱۴۳۶ م، که در ص ۵۴۵ به عنوان مترجم فارسی «المستصفی» یاد شده باشد. و اثر زیر را در ۸۳۱ هـ/۱۴۲۸ م در کرانه دریای خزر در نقطه‌ئی از مازندران نگاهشته است .

مدار الافهام و تفسیر آیه ثمانیه^[۳۳]

تفسیری است بر آیه‌ای از سوره ششم /۱۴۳، در دو مقاله.

* بایزید، ۱۶/۱۸۲۵، نوشته ۸۵۱ هـ/۱۴۴۷ م (بنگرید به: میکرو فیلمها، ص ۴۷۷، شماره ۴۴۲) .

[۳۲] جلد 3 ۱۳۳۶ روسی.

[۳۳] [توضیح: این گفتار از حسین خوارزمی نیست، بلکه همان است که بنام «مدارج افهام الافواج» خوانده شده و از صاین الدین علی ترکه خجندی اصفهانی دور گذشته ۱۴ ذیحجه ۸۳۵ هـ) می باشد، نه خوارزمی، در تفسیر آیه ثمانیه ازواج، مقالت یکم آن در بیان آنچه مفسران در معانی این آیت یاد کرده اند، در دو وصلت (بنگرید به: منزوی ۱، ص ۵۹، و ۲ ص ۱۳۶۸، شماره 13051] [۱. منزوی]

يعقوب بن عثمان بن محمود بن محمد غزنوی چرخي، شاگرد بهاءالدين نقشبند (درگذشته ۷۹۱ هـ/۱۳۸۹ م) (بنگرید به: ص ۱۱۸، حاشیه ۳۶، همین چاپ) و مرشد عارف بنام، عبيدالله احرار (در گذشته ۸۹۵ هـ/۱۴۹۰ م). در چرخ که آبادی کوچکی است بر سر راه کابل به غزنه (و نزدیک تر به کابل) به دنیا آمده است. وی در سال ۸۲۸ هـ/۱۴۳۴-۳۵ م (۳۱) درگذشته و در دهی نزدیک حصار شادمان (۳۰) به خاک سپرده شده است.

تفسیر یعقوب چرخي

یا «تفسیر کلام ربانی» تفسیر کوتاهی است بر همه قرآن از فاتحه تا پایان قرآن

[حاجی خلیفه، ۲، ۳۳۰۸ (ظاهراً)، ۳۴۳۳، ۳۳۶۱].

* دیوان هند (10)، ۴۷۴۲، نوشته ۹۲۸ هـ/۱۵۲۱-۲ م (بنگرید به:

India Office Library... Report for the year ended 31 March 1967, London, 1968, P. 23 .

* پیشاور، ۱۰ ب. نوشته ۹۴۰ هـ/۱۵۳۳-۴ م.

* قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۲۰۲، شماره ۴۲۸ (سوره یکم، شصت و هفتم - صد و

چهاردهم). بی تاریخ.

* قاهره، دارالکتب، همانجا، شماره ۴۲۹، نوشته ۹۴۶ هـ/۱۵۳۹ م.

* موزه بریتانیا (BM)، ۹۴۹۰، نوشته ۹۶۰ هـ/۱۵۵۲ م (بنگرید به مریدیت اونس،

ص ۱).

* دیوان هند (10, D.P)، ۸، (سوره هفتاد و هشتم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۳۸ هـ/

۱۶۲۸-۲۹ م.

* دیوان هند، همانجا (سوره شصت و هفتم - صد و بیست و هفتم). نوشته ۱۰۸۲ هـ/

۱۶۷۱-۷۲ م.

* اته (Ethe)، ۲۶۷۸، نوشته ۱۰۸۹ هـ/۱۶۷۸-۹ م.

* ایوانف، کرزون (Ivanov-curzon)، ۳۳۴.

* اسعد، ۸۸، نوشته ۹۳۳ هـ/۱۵۲۶-۷ م (بنگرید به: ریتز Ritter-OLZ ۱۲/۱۹۲۸،

[۳۴] استوری 15، برگل 18:

(۳۹) به گفته «طبقات شاهجهانی»، برگ ۴۶ الف اما «خزینة الصفاء» سال مرگ او را ۸۵۱ هـ.

۱۴۴۷ م آورده است.

(۴۰) در قلعه تو، نزدیک دوشنبه (بنگرید به: تاشکند، ۴، ص ۸۳، شماره ۲۹۱۰).

ستون (۱۱۲۴).

* اوامر (Aumer)، ص ۱۲۷، شماره ۳۲۸.

* ایاصوفیه، ۴۰۴.

* فاتح، ۲۹۹. نوشته ۹۲۴ هـ/ ۱۵۱۸ م (بنگرید به: ریتر Ritter-OLZ، ۱۲/۱۹۲۸).

ستون (۱۱۲۴).

* دیوان هند (10.D.P.)، ۵ ب.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۸، شماره ۸۲۰، آغاز افتاه.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۲۱، آغاز افتادگی دارد.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۲۲، آغاز و انجام افتاده.

* لنینگراد، همانجا، شماره‌های ۸۲۳ و ۸۲۴ < روزن (Rosen, MA) ۴۷(۳).

* لنینگراد، همانجا، شماره‌های ۸۲۵ و ۸۲۶، آغازافتاده. نوشته ۱۱۱۱

هـ/ ۱۷۰۰ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۲۷. نوشته ۱۰۴۶ هـ/ ۱۶۳۷ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۲۸. ازسده ۱۹ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۲۹، آغاز افتادگی دارد.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۳۰، آغاز افتادگی دارد.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۳۱، نوشته ۱۱۹۶ هـ/ ۱۷۸۲ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۳۲، انجام افتادگی دارد.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۳۳، نوشته ۱۰۴۱ هـ/ ۱۶۳۱-۳۲ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۳۴، انجام افتادگی دارد.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۳۵، بدون مقدمه.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۸۳۶، نوشته ۱۱۴۶ هـ/ ۱۷۳۳-۳۴ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۶۳۷، نوشته ۱۲۰۷ هـ/ ۱۷۹۲-۳ م.

* غازان، دانشگاه، گوتوالد، ۴۸. نوشته ۱۰۳۹ هـ/ ۱۶۳۰ م.

* غازان، همانجا، ۲۵۰۴، افتادگی دارد. از سده ۱۸ م.

* غازان، همانجا، ۱۲۷۴. از سده ۱۸ م؟

* غازان همانجا، ۳۰۳. نوشته ۱۸۶۰ م.

* تاشکند، ص ۸۳-۸۴، شماره ۲۹۱۰. نوشته ۱۲۲۷ هـ/ ۱۸۱۲ م.

* تاشکند، همانجا، شماره ۲۹۱۱. نوشته ۱۲۶۰ هـ/ ۱۸۴۴ م.

* تاشکند، ۶، ص ۴۲۵، شماره ۴۷۹۷، از سده ۱۹ م.

* لاهور، دانشگاه پنجاب، دو نسخه، یکی مورخ سال‌های ۱۰۸۹-۱۰۹۱ هـ/

۱۶۷۸-۸۰ م (بنگرید به: XI, 2, OCM، فوریه ۱۹۳۵، ص ۷۷).

- * ایوانف (Ivanov 2nd suppt.)، ۹۸۸، از پایان سده ۱۸ م.
- * بانکیبور، ۱۴، ۱۱۵۶. از سده ۱۸ م.
- * نافذ پاشا، ۹۵. نوشته ۱۲۳۴ هـ/ ۱۸۱۸-۹ م (بنگرید به: ریتز، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۴).
- * بلوشه (Blochet)، ۴، ۲۲۱۲. سال‌های ۱۲۳۹-۴۲ هـ/ ۱۸۲۳-۲۷ م.
- * واتیکان (vatican pers)، ۱۵۸. نوشته ۱۲۷۰ هـ/ ۱۸۵۳ م؛ Rossi، ص ۱۵۱.
- * علیگره، سیح، ص ۶۰.
- * صولت (Saulat)، ص ۱۵۰، شماره ۳۵۸. از سده ۱۳ هـ/ ۱۹ م.
- * مدینه، خانقاه احمدی، ص ۵۳۰، شماره ۱. نوشته ۱۲۵۵ هـ/ ۱۸۳۹ م.
- * مدینه، العامة، ص ۵۵۱، شماره ۱۶.
- * هینز (Heinz)، ۱۲۷ = توینکن، نجم‌آبادی، ص ۷۹، شماره ۱۵۳۶، نوشته ۱۲۹۶ هـ/ ۱۸۷۸ م.
- » (۳۵) بودلیان، ۲۷۸۰/۳. نوشته ۸۳۶ هـ/ ۴۳۳ م.
- * مجلس، ۱۰ (۳)، ص ۱۲۹۷، شماره ۳۴۳۷. نسخه بدخط است.

چاپها:

- پیشاور، تا سال ۱۸۶۸، لاهور، تا سال ۱۸۶۸، (۳۱)، [۱۸۷۰]، ۱۸۸۰، ۱۸۸۵، ۱۸۸۹ (دو چاپ)، ۱۳۳۱ هـ/ ۱۹۱۲-۳ م؛ بمبئی، ۱۲۹۷ هـ/ ۱۸۷۹-۸۰ م. ۱۳۰۲ هـ/ ۱۸۸۵ م (اشچنگلو، ۱، ۲۷۸)، ۱۳۰۸ هـ/ ۱۸۹۰-۱ م (مشهد، ۱، فصل ۳، بخش چایی، شماره ۸، ۱۳۲۶ هـ) / ۱۹۰۸ م، قادیان، ۱۸۹۳؛ لکهنو، سال؟ (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۶، ۸۷۰).
- چاپ ۱۳۳۱ هـ در لاهور دارای تفسیر اضافی است به نام «روضه المآرب» از مولوی قندهاری.

> ترجمه:

- ترجمه به ترکی آسیای میانه از حاجی همدانی، در ۹۹۳ هـ/ ۱۵۸۵ م به خواهش سید پادشاه حاجی.
- * تاشکند، ۷، ص ۳۵۳، شماره ۵۵۱۶، از سده ۱۹ م <

[۳۵] جلد 3، ص 1336.

(۴) چاپ سال [۱۸۷۰] لاهور از روی همین چاپهای پیشاور و لاهور انجام شده است، و در سر صفحه چاپ مذکور از آن دو چاپ یاد شده است.

نگاشته‌های دیگر نگارنده پس از این یاد خواهد شد.
 [نفحات الانس، ص ۴۵۵؛ رشحات، ۶۸-۶۵، و مقایسه شود با ۲۴۱-۲۴۲؛
 طبقات شاهجهانی، برگ ۴۶ الف؛ سفینه‌الاولیاء، ص ۱۸۰ (شماره ۸۶)،
 خزینة الاصفیاء، ۱، ۵۶۶].

24

شهاب‌الدین بن شمس‌الدین بن عمر زاوُلّی دولت‌آبادی، در دولت‌آباد وکان به‌دنیا
 آمد، تحصیلات خود را در دهلی به‌پایان رساند، و به‌هنگام یورش تیمور از آنجا بیرون
 آمد و در جانپور اقامت گزید، و در آن شهر ابراهیم شاه شرقی (که در سال‌های
 ۸۴۴-۸۰۴ هـ/ ۱۴۴۰-۱۴۰۱ پادشاهی می‌کرد) وی را به‌جایگاه قاضی‌القضاتی نشانند
 و لقب ملك‌العلماء بدو داد. از نگاشته‌های او حاشیه‌ای است بر «کافیه» در نحو، به‌نام
 «الارشاد»، تفسیری بر اصول نگاشته بزُدوی، و یک رشته نگاشته‌های دیگر به‌زبان
 عربی (۳۱) و فارسی. اودر (یا پیش از) سال ۸۴۹ هـ/ ۱۴۴۵ م، درگذشت (۳۳).

بحر موج

تفسیر مشروحی است که به‌ابراهیم شرقی پیشکش شده است و جز آنست که
 در ذریعه ۴۹/۳ آمده است:

* قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۳۷، شماره ۱۵۲، در سال ۸۹۴ هـ/ ۱۴۸۸ م
 مقابله شده است.

* اته (Ethe)، ۲، ۳۰۷۳، (سوره یکم - ششم). نوشته ۹۳۲ هـ/ ۱۵۲۵ م.

* اته، ۱، ۲۶۷۹، (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۱۸۷ هـ/ ۱۷۷۳ م.

* نور عثمانیه، ۲۳۴، (سوره یکم - دوازدهم). نوشته ۹۸۴ هـ/ ۱۵۷۶ م
 (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۴).

* نور عثمانیه، ۲۳۵، (سوره سیزدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۹۸۴ هـ/
 ۱۵۷۶-۷۷ م (بنگرید به‌همانجا).

* ایوانف (Ivanow)، ۹۵۸، (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۱۸۷ هـ/
 ۱۷۷۳-۷۴ م.

[۳۶] ۲۴ استوری 16، برگل 19.

(۴۲) بنگرید به: casiri، ۸۰، ۱۸۲؛ Cureton-Rieu، ۵۲۵؛ Leiden ۲۳۲؛ Loth ۹۷۵-۹۷۴، و جز
 آن

(۴۳) «تجلی نور» دو تاریخ یاد می‌کند: سال ۸۴۰ هـ (بر پایه گفته فرشته) و ۸۴۲ هـ؛ و
 «حداق‌الحقیه» سال ۸۴۸ هـ را به‌دست می‌دهد.

* آصفیه، ۱، ص ۵۶۲، شماره ۹۶ (نیمه یکم).
* آصفیه، همانجا، شماره‌های ۱۳۸-۱۳۵، (کامل است). نوشتنه
۱۲۵۳هـ/۱۸۳۷-۳۸ م.

* آصفیه، همانجا، ۲۹۸ (۷ جزء).

* بانکیپور، ج ۱۴، ۲۰-۱۱۱۷ (کامل است). نوشته ۱۲۶۵ هـ/۱۸۴۹ م.
* بانکیپور، همانجا، ۱۱۲۱ (سوره سی و هشتم - صدوچهاردهم)، نوشته ۱۱۰۱ هـ-
۱۶۸۹.۹۰/ م.

* بانکیپور، همانجا، ۱۱۲۳-۱۱۲۲ (سوره یکم - هیجدهم) از سده ۱۷ م.

* پیشاور، ۱۷، (سوره سی و هشتم - صدوچهاردهم).

* علیگره، سیب، ص ۵، شماره ۱-۲، (سوره سی و هشتم - صدوچهاردهم).
نوشته ۱۰۸۷ هـ/۱۶۷۶-۷۷ م.

* علیگره، سیب، ص ۶، شماره ۲۶، افتادگی دارد.

> * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۷۰-۷۱، شماره ۳۰۲ (سوره یکم - هیجدهم)،

آغاز افتادگی دارد. نوشته پیش از ۱۰۱۸ هـ/۱۰-۱۶۰۹ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۳۰۳، آغاز و انجام افتادگی دارد.

* موزه بریتانیا، or. ۶۲۶۴، (سوره یکم - ششم). از سده ۱۷ م (بنگرید به:
مردیت اونس (Mredith Owens)، ص ۱).

* تاشکند، ۴، ص ۸۳-۸۲، شماره ۲۹۰۵. نوشته ۱۱۹۷ هـ/۱۷۸۳ م.

* تاشکند، همانجا، شماره ۲۹۰۶، (سوره یکم - ششم). از آغاز سده ۱۷ م.

* تاشکند، همانجا، شماره ۲۹۰۷، (سوره هفتم - چهاردهم). از آغاز سده ۱۷ م.

* تاشکند، همانجا، شماره ۲۹۰۸، (سوره یکم - ششم). نوشته ۱۱۴۱ هـ/

۱۷۲۸-۲۹ م.

* تاشکند، همانجا، شماره ۲۹۰۹، (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم)، آغاز افتادگی

دارد. از سده ۱۸ م.

* هنز (Heinz)، ۱۰۱. توبینکن نجم‌آبادی، ص ۸۶، شماره ۱۲۲۸، (سوره یکم -

ششم = بخش جلد یکم از کلیات ۴ جلدی) <

چاپ:

لکهنو، ۱۲۹۷ هـ/۱۸۷۹-۸۰ م (تنها سوره یکم - ششم) = ربع ۱ یا جلد ۱ <

نگاشته‌های دیگر نگارنده پس از این یاد خواهد شد.

[اخبارالاکسار، برگ ۱۶۰ الف؛ همان کتاب، دهلی، ۱۳۳۲ هـ/۱۹۱۴ م،

ص ۱۸۱-۱۸۰؛ فرشته، ۲، ۵۹۵؛ سبحة‌المرجان، ۳۹، رحمان علی، ۸۸؛ تجلی نور، ۲، ۳۳؛

سيد محمد بن محمد بن عبدالله قيطفي قايني نوربخش، پايه گذار گروه نوربخشيان، که نسب خود ا به امام موسی کاظم می رسانيد. او در سال ۷۹۵ هـ/ ۱۳۹۳ م در قاين پا به جهان گذارد و در دهکده سلفان (سولقان) در نزديکی ری در سال ۸۶۹ هـ/ ۱۹۶۵ م در گذشت.

(۱) تفسير آية فمن كان يرجو لقاء ربه:

تفسير آيت بالا (سورة هيجدهم/۱۱۰):

* تهران، کتابخانه ملك، شماره ۴۱۹۰/۷. نوشته ۸۷۶ هـ/ ۱۴۷۱ م بنگريد به: منزوی، ۱، ص ۲۴، شماره 216).

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۶۶۲، شماره ۳۶۵۴/۱۰. نوشته ۱۲۲۳-۱۲۲۴ هـ/ ۱۸۰۹-۱۸۰۷ م. <<

(۲) تفسير منظوم:

چاپ: محل چاپ؟ ۱۳۷۱ هـ/ ۵۲ - ۱۹۵۱ م (بنگريد به: منزوی، ۱، ص ۳۴-۳۵).

(۳) تفسير سورة حشر:

در باره سورة پنجاه و نهم.

چاپ: محل چاپ؟، ۱۳۷۰ هـ/ ۵۱ - ۱۹۵۰ م (بنگريد به: منزوی، ۱، ص ۲۳، ب،

سطر ۲۸-۲۶).

[مجالس المؤمنین؛ رياض العارفين، ۲۵۸؛ طرايق الحقايق، ۳، ۳۰؛

El, III, S.V. Nurbakhshiya؛ ذريعه، ۹، ۱۲۲۸، مشار، مؤلفين، ۵، ۷۵۹] <<

علاء الدين على بن محمد شاهرودى بسطامى هروى، معروف بيه مصنفك (۳۳)، از نوادگان فخرالدين رازى، در سال ۸۰۳ هـ/ ۱۴۰۰-۱ م. پا به جهان گذارد، و در هرات به تحصيل پرداخت. به سال ۸۴۸ هـ/ ۴۵ - ۱۴۴۴ م در آسيای صغير اقامت گزید و در قونيه

[۳۷] جلد 3 ص 1336-1337.

[۳۸] استوری 17، برگل 20.

(۴۴) يعنى «مصنف خرد» که اشاره است به نويسندگی پيرميرش به روزگار جوانی.

کا «این سوره که با عنوان (حشر) در قرآن مجید آمده است، در کتاب «تفسیر قرآن مجید» جلد ۳، ص ۱۳۳۶-۱۳۳۷، به تفصیل آمده است.

بساط تدریس گسترده، اما چون نیروی شنوایی را از دست داد، به استانبول مهاجرت کرد و در آنجا سلطان محمدخان دوم ۸۸۶-۸۵۵ هـ / ۱۴۸۱-۱۴۵۱ م) روزی هشتاد درهم روزی برای او مقرر داشت. او به سال ۸۷۵ هـ / ۱۴۷۰-۷۱ م درگذشت.

نگاشته‌های متعددی او بیشتر عبارت از شروح عربی بر کتابهای بنام درسی است، وی نگاشته‌هایی به زبان فارسی نیز نوشته است، که عبارتند از: انوار الاحداق، حدایق الایمان لاهل الیقین والعرفان، تحفة السلاطین، التحفة المحمودیة، شرح الشمسیه، و نیز:

المحمدیه:

یا «تفسیر مصنفک»، که نام درست آن «کتاب الشفاء فی تفسیر کلام الله المنزل من السماء» است، تفسیر مفصل، ولی ناتمام است (۲۶). که در سال ۸۶۲ هـ / ۵۸ - ۱۴۵۷ م به دستور سلطان محمدخان دوم آغاز و در سال ۸۶۶ هـ / ۶۲ - ۱۴۶۱ م، به انجام رسانده است (۲۷).

[حاجی خلیفه، ۲، ۳۴۰۳: ۴، ۱۱۵۵۴].

* فاتح، ۶۳۶، (سوره یکم)، پیش‌نویس به‌خامه نگارنده، تقدیمی به سال ۸۶۳ هـ / ۵۹ - ۱۴۵۸ م.

* بایزید، ۲۶۰ (سوره یکم)، ۳۰۷ برگ که از آن‌ها برگهای ۱-۲۳۴ الف به‌خامه خود نگارنده است.

* بایزید، ۲۶۱، (سوره هفتاد و هفتم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۱۲۳ هـ / ۱۲-۱۷۱۱

۴

* ایاصوفیه، ۲۸۵، (سوره هفتاد و هفتم - صدوچهاردهم). نوشته شده پس از ۱۰۰۰

هـ / ۹۲-۱۵۹۱ م (۲۷).

» [الشقاق النعمانیه، ۱، ۱۸۱؛ الفوائد البهیة، ۱۹۲؛ GAL، ۲، ۲۳۴، دائرة المعارف، ۱،

al-Bistami (Huart) غلامرضا مایل هروی، مصنفک (علاءالدین علی شاهرودی هروی)،

«آریانان»، ۱۲/۲۰، ۱۳۴۱ خ/۶۳ - ۱۹۶۲، ص ۱۷-۱۳، (بنگرید به افشار، مقالات، ۲،

شماره ۳۸۶۰)» .

(۴۵) در «شقایق» و «فوائد» و حاجی خلیفه چنین آمده و در جاهای دیگر حاجی خلیفه ۸۷۱ و در یک جا ۱۹۳۰ یاد شده است.

(۴۶) به گفته حاجی خلیفه.

(۴۷) بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۴.

(۴۷) بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۴.

[۳۹] جلد ۳، ص ۱۳۳۷.

نگارنده ای ناشناس سنی، که گویا در میانه‌های سده ۸ هـ/ ۱۴ م می‌زیسته است (در تفسیر او اشاره‌هایی است به شرح کشاف طیبی [که باید «فتوح الغیب» حسین بن عبدالله طیبی «الطیبی» در گذشته به سال ۷۴۳ هـ/ ۱۳۴۲ م باشد (بنگرید به: GAL، ۱، ۲۹۰: II SB، ۱۷۶].

تفسیر (۲۸)

وی به سال ۸۷۷ هـ/ ۱۴۷۲ م تفسیری نگاشت، که بطور کلی به صورت پرسش و پاسخ فراهم شده است با اشاره‌هایی به نگاشته‌های مفسران قدیمی‌تر، و نیز سروده‌هایی از «سعدی» دارد.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۶۸-۱۷۵۷، شماره ۲۹۱۰، (تنها سوره‌های هفتاد و هشتم - صد و چهاردهم)، نوشته ۸۷۷ هـ/ ۱۴۷۲ م.
* و نیز بنگرید به بخش ملحقات با تفسیرهای گوناگون بررسی شده، ردیف ۲۲.

جمال‌الدین احمد (یا محمد) اردستانی، که معمولاً به پیرجمال یا به تخلص «جمالی» معروف است. در سال ۸۷۹ هـ/ ۱۴۷۴ م درگذشته است.
برای شناسائی بیشتر او بنگرید به: همین کتاب شماره ۴۲۱ R.

کشف الارواح

تفسیر سوره دوازدهم (یوسف) است به نظم و نثر، که «یوسف‌نامه» نیز خوانده می‌شود
ذریعه ۲۹۸/۲۵ شماره ۱۹۸:

* مجلس، ج ۳، شماره (۱) ۱۱۳۳-۱۱۳۴. نوشته ۱۳۵۳ هـ/ ۱۸۳۶-۷ م.
* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۸۸۱، شماره ۲۹۷۵. از سده ۱۲-۱۱ هـ/ ۱۸-۱۷ م.

» [۴۲] تهران، نسخه خطی دکتر مفتاح. نوشته ۱۲۳۷ هـ/ ۱۸۲۱ م (بنگرید به:

[۴۰] استوری ندارد، برگل ۲۱.

> [۴۸] از آنجا که تنها بخشی از این کتاب که باقی مانده، تفسیر جزء سی‌ام قرآن و عبارت از ۱۵۰ برگ می‌باشد، م.ت. دانش‌پژوه احتمال می‌دهد که متن کامل در پیرامون ۴۵۰۰ برگ بوده است.

[۴۱] استوری ندارد، برگل ۲۲.

[۴۲] جلد ۰۳-۱۳۳۷

معین‌الدین بن شرف‌الدین حاجی محمد فراهی هروی «متخلص به معین»، که بیشتر معین مسکین خوانده می‌شود، واعظی به نام بود و مدت یک سال مسند قضای هرات را داشت، بنام‌ترین نگاشته او گزارش زندگانی حضرت محمد به نام «معارج النبوه» است. درباره آن بنگرید به همین کتاب، شماره (۱) ۵۰۸ .

تفسیر سورة فاتحه:

یا الواضحة فی تفسیر الفاتحه .

«۱۳۱» و به نوشته «ذریعه»، ۳، ۳۸، «تفسیر الواضحة فی اسرار الفاتحة» به زبانهای فارسی و عربی، به وسیله معین‌الدین فراهی پس از «حدایق الحقایق» (مقایسه شود با تألیف دوم او که در زیر از آن یاد خواهد شد) طبق روایات قصص موسی (۲۵) نگارش یافته است (بنگرید به همین کتاب، شماره ۴۵۹)

* بانکیپور، فهرست نسخه‌های فارسی، ۱۱۲۸ = بانکیپور، ۱۴، ۱۱۳۹، نوشته

۱۱۰۹ هـ/ ۱۶۹۷-۹۸ م.

* دیوان هند (10, D.P.)

* آصفیه، ۱، ص ۵۶۴، شماره ۱۰۵.

> * تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۰۲۸، شماره ۴۰۴۳/۱، از سده ۱۱ هـ/ ۱۷ م

تلخیص: [۱۳۶]. <

> * پیشاور، ۹۹ ب.

[۴۳] استوری 19: برگل 23.

[۴۴] جلد 3، ص 1337.

[۴۵] توضیح: در «ذریعه ۳: ۳۸» چنین که آقایی برگل نقل کرده، بد نیامده است. در آنجا پدرم نام چند نگاشته او را یاد کرده‌اند و در ضمن از نگاشته او در «قصص موسی» نام برده‌اند، که این یکی در شوشتر نزد شیخ مهدی شرف‌الدین هست؟ و از این «قصص موسی» حالات نگارنده و نام برخی از نگاشته‌های او به دست می‌آید. پس نه «الواضحة فی...» و نه «حدایق الحقایق فی...» (ذریعه ۶: ۲۸۵) هیچکدام در قصه موسی نیست، نگاشته‌ها در: «قصه موسی» که داستان حضرت موسی را از آیت‌های قرآن بیرون کشیده باشند، جداگانه در «ذریعه ۱۷: ۱۰۸» و «الواضحة» در ذریعه ۱۲: ۲۵ آمده است. [۱. منزوی]

[۴۶] توضیح: در فهرست دانشگاه، (۱۳: ۳۰۲۸) عبارتی نیامده است که این مفهوم را داشته باشد که نسخه ملخص کتاب است، شاید عبارت «تخلص معین در پاره‌ای از شعرها آمده» مترجم را به گمان انداخته است که در «شعرها» تلخیص انجام گرفته است [۱. منزوی].

۲) تفسیر سورة يوسف
یا احسن القصص

* تهران، ملک. «حدائق الحقایق» (درباره این نام بنگرید به: نسخه ملک که در زیر از آن یاد می‌شود، به خط مؤلف، و به پیشگفتار سید محمد کاظم امام برای چاپ «روضات الجنات» اسفزاری (بنگرید به: زیر شماره R ۹۰۸...)).

» * ۱۳۷۱ تهران، ملک، شماره ۱۹۱، که در دیباچه به نام «بحرالدرر» است، (و گویا همان دستنویس است که محمد کاظم امام از آن یاد کرده است). از آغاز سده ۱۲ هـ/ ۱۸ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۴۴، شماره 433) <<.

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۳۸، شماره ۳۳۵. نوشته ۹۸۶ هـ/ ۱۵۷۹ م.

* مشهد، رضوی، همانجا، شماره ۳۳۶.

> * تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۵۵۸، شماره ۲۶۵۹. نوشته ۱۰۲۹ هـ/ ۱۶۲۰ م <

* هرات، Beaurecueil، ص ۱۷۲، شماره ۸، «تفسیر نقره کار» (بنگرید به: حاشیه

۴۹)، آغاز افتادگی دارد. نوشته ۱۲۳۳ هـ/ ۱۸۱۷-۱۸ م.

* هرات، همانجا، شماره ۹. نوشته ۱۰۴۲ هـ/ ۱۶۳۲-۳۳ م.

* تهران، ادبیات جوادی، ص ۱۵. نوشته ۱۰۴۹ هـ/ ۱۶۴۰ م.

* تهران، علی اصغر حکمت، ص ۹ الف، آغاز افتادگی دارد. نوشته ۱۰۵۵

هـ/ ۱۶۴۵ م.

* تهران، الهیات، ص ۴۶، نوشته ۱۰۸۵ هـ/ ۱۶۷۴ م.

* بانکپور، ذیل، ۲، ۲۰۵۶، نوشته ۱۰۹۸ هـ/ ۱۶۸۷ م.

* بانکپور، ج ۱۴، ۴۳-۱۱۴۰، شماره‌های ۱۱۴۰ و ۱۱۴۱ از سده ۱۷ م، و شماره

۱۱۴۲ نوشته ۱۱۰۴ هـ/ ۱۶۹۲-۹۳ م، و شماره ۱۱۴۳ از سده ۱۹ م.

* بودلیان (Bodleian)، ۴۵۳، (؟) (۱) ۱۸۱۳، یک قطعه است.

* ایوانف - کرزون (Ivanow Curzon)، ۳۳۵.

* نذیر احمد، ۱۵ (محمد محدث، رامپور).

* مجلس، ج ۳، ۷۸۹، از آغاز سده ۱۹ م.

* لاهور، دانشگاه پنجاب، نوشته ۱۲۷۳ هـ/ ۵۷ - ۱۸۵۶ م. (بنگرید به: OCM،

۱۱/۲، فوریه ۱۹۳۵، ص ۷۷.

> * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۶-۱۲۷، شماره‌های ۸۱۴-۸۱۵، آغاز

افتادگی دارد.

* صولت (Saulat)، ص ۱۵۰، شماره ۳۶۳. نوشته ۱۲۹۷ هـ/ ۱۸۷۹-۸۰ م.

- * مجلس، گلچین معانی، ص ۱۶۷، شماره ۲۳۸۷/۱، از سده ۱۳ هـ/ ۱۹ م.
 >> مجلس، ج ۱۱۰ (۱)، ص ۷۶، شماره ۲۷۹۹/۱ (دو بخش، سده ۱۴ هـ/ ۱۹ م.
 * سپهسالار، ج ۴، ص ۲۹۳-۲۹۲، شماره ۵۱۶۲، نوشته ۱۰۷۳ هـ/ ۱۶۶۲-۶۳ م.
 * مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۱۰، شماره ۱۰ (۱۴۸۱) <<

چاپ:

تهران، ۱۲۷۸ هـ/ ۱۸۶۱-۶۲ م، که به نادرست از معین جوینی دانسته شده است؛
 لاهور، ۱۸۷۳؛ محل چاپ ؟، ۱۳۰۷ هـ/ ۱۸۸۹-۹۰ م (به گفته آصفیه، ۱، ۵۶۴)؛ لکهنو،
 ۱۹۰۲ (؟)، ۱۳۰۹ هـ/ ۱۸۹۱-۹۲ م (بنام تفسیر نقره کار (۲۱)) (بنگرید به: مشهد، ۴، ص
 (۴۸) > مقایسه شود با شچگلوا، ۲۸۰ که تاریخ (این ؟) چاپ را ۱۳۱۹ هـ/ ۱۹۰۲ م
 یاد کرده <: تفسیر حدائق الحقایق [قسمت سوره یوسف]، از معین الدین فراهی هروی
 مشهور به ملامسکین، به کوشش سید جعفر سجادی، تهران، ۱۳۴۶، خ/ ۱۹۶۷-۶۸ م،
 انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۱۱۵۹، ۲۸+۸۵۶ ص (بنگرید به: محمد ابراهیم باستانی
 پاریزی، «راهنمای کتاب»، سال ۱۱، شماره ۸، ۱۳۴۷ خ/ ۱۹۶۸ م، ص ۴۴۵-۴۴۲.
 از پیشگفتار شماره (۲) ظاهراً چنان برمی آید که این کتاب و شماره (۱) را با تفسیر
 سوره دوم که به عنوان تفسیر کامل از آن یاد می کند، بخشی از «حدایق الحقایق» می داند
 (حاجی خلیفه، ۳، ۴۴۲۸) >> بنگرید به: «ذریعه»، ۶، ۲۸۵، شماره ۱۵۴۵، و ۳،
 ۳۷-۳۸ (۵۰) <<

> نسخه خطی تفسیر سوره یوسف در فهرست تهران ادبیات، احمد جوادى به نام
 «حدایق الحقایق فی کشف الاسرار و الدقایق» یاد شده است، در فهرست تهران الهیات،
 به نام «حدایق الحقایق فی کشف اسرار الدقایق» آمده، و نیز بنگرید به: لنینگراد فهرست
 مختصر، ص ۴۹۸، شمار ۳۷۸۳، ص ۱۲۵ الف ۱۲۶ ب به نام «تفسیر حدایق الدقایق فی
 کشف الحقایق» (که نام نگارنده یاد نشده)؛ و لنینگراد کتابخانه عمومی، ۲۰ N.H.C. به نام

[۴۸] منزوی (۱، ص ۲، شماره ۷) اشتباهاً نسخه دستنویس عبدالله چلبی را در زمره نسخه های این
 نگاشته به حساب آورده است. نوشته ۶۶۷ هـ/ ۱۲۶۸ م (مقایله شود با بخش ملحقات همین قسمت،
 شماره ۷۲ R) [منزوی]
 (۴۹) شاید عمداً این کتاب به سید عبدالله نقره کار نسبت داده شده است (بنگرید به: حاجی خلیفه، ۴،
 ۵۳۴، سطر ۳: GAL، ۱، ۳۰۵، سطر ۲۴۶، SB، ۲، ۱۴، سطر ۲۹)، (۲۱).
 (۵۰) تفسیر عربی معین به نام «بحرالدرر» (حاجی خلیفه، ۲، ۱۶۵۸)، «به نوشته «ذریعه»، ۳، ۳۸، سطر
 ۶، به زبانهای عربی و فارسی نگارش یافته است، و نسخه خطی آخرین جلد آن (سوره شصت و هفتم
 - صد و چهاردهم)، نوشته ۱۰۵۰ هـ/ ۱۶۴۰-۴۱ م در دست سیدهادی اشکوری می باشد (همانجا،
 سطرهای ۱۶-۲۳) <<

«تفسیر حدایق الحقایق» بی تاریخ <.

[مجالس النفایس، ترجمه فخری، چاپ حکمت، ص ۹۴: چاپ عبدالله - از قلم افتاده (ص ۱۵۹، سطر ۱۲)؛ ترجمه قزوینی، چاپ حکمت، ص ۲۶۹: تاریخ رشیدی (منقول در Mel.as، ۹، ۱۸۸۸، ص ۳۴۸)؛ حبیب السیر، ۳، ۳، ۳۳۸: مخزن الغرایب، شماره ۲۲۹۳: حدائق الحنفیه، ۳۵۸: گلزار ابرار، شماره ۲۳۳: ریو، ۱، ۱۴۹: ذریعه، ۳، ۳۷ و ۴، ۳۴۵ و ۶: ۲۸۵ <. درباره برخی از اخلاف او بنگرید به: مآثر الامراء، ۳، ۱۱۷].

30 [۳۹]

کمال الدین حسین بن علی واعظ کاشفی، برادرزن جامی، که بیشتر به عنوان نگارنده «انوار سهیلی»، «روضه الشهداء» و چند نگاشته دیگر معروفیت دارد (بنگرید به: اته، ۲۱۸۸ و ۲۶۸۰). به روزگار سلطان ابوالغازی حسین و میرعلیشیر نوایی واعظ شهر هرات بود. او در سال ۹۱۰ هـ/ ۵ - ۱۵۰۴ م درگذشت (۵۱).

۱) جواهر التفسیر لتحفة الامیر

- یا تفسیر الزهراوین «و نیز «العروس» بنگرید به: ذریعه، ۵، ۲۶۵، شماره ۱۲۶۸ << به نام میرعلیشیر نگاشته است. تفسیری است با طرح مفصل که هرگز به فراهم آوردن بیش از جلد یکم آن (سوره یکم - چهارم / ۸۴) دست نیافت. [حاجی خلیفه، ۲، ۴۲۷۴]:
- * اوترخت، افشار، ۱۸. 1.E. نوشته ۹۲۶ هـ/ ۲۰-۱۵۱۹ م.
 - * بورسا (Bursa List)، ص ۱۰، شماره ۷. نوشته ۹۵۱ هـ/ ۴۵-۱۵۴۴ م.
 - * گنل (Genel)، ص ۶۳، شماره ۱۷. نوشته ۱۰۱۵ هـ/ ۷-۱۶۰۶ م (OrhanVGazi).
 - * قونیه (Konya List)، ص ۲، شماره ۱۵. نوشته ۹۵۳ هـ/ ۴۷-۱۵۴۶ م (موزه).
 - * اته (Ethe)، ۲۶۸۰، نوشته ۹۶۷ هـ/ ۶۰-۱۵۵۹ م.
 - * ینی جامع، ۱۹، (سوره یکم - چهارم). نوشته ۹۶۷ هـ/ ۶۰-۱۵۵۹، از روی نسخه دستنویس نگارنده (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۵).
 - * بانکپیور، ج ۱۴، ۱۱۲۴-۱۱۲۵، (سوره یکم - سوم) از سده ۱۶ م.
 - * بانکپیور، همانجا، ۱۱۳۲، (سوره یکم - چهارم [۸۴؟]). نوشته ۹۷۵ هـ/ ۶۸-۱۵۶۷

۰۲

[۴۹] استوری 20، برگل 24.

(۵۱) به نوشته حاجی خلیفه، ۲، ۴۲۷۴ در سال ۹۰۶ هـ/ ۱-۱۵۰۰ م.
> (۵۲) جلد یکم (سوره یکم - سوم)، به سال ۸۹۰ هـ/ ۱۴۸۵ م به انجام رسیده و بخشی از جلد دوم (سوره چهارم ۸۴-۱) در سال ۸۹۲ هـ/ ۷-۱۴۸۶ م پاکتویس شده است و برای بخشهای مانده تفسیر تنها مقداری مسوده بطور پراکنده فراهم شده بود.

- * مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ (خطی)، شماره‌های ۷۵-۷۷، که شماره ۷۵ تاریخ ۹۷۹ هـ/۷۲-۱۵۷۱ م را دارد.
- * مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۳۲، شماره ۳۱۷، (سوره یکم). نوشته ۱۱۱۸ هـ/۱۷۰۶ م.
- * مشهد، رضوی، همانجا، شماره ۳۱۸، (سوره یکم).
- * مجلس، ج ۳، ۸۰۸. نوشته ۹۸۳ هـ/۷۶-۱۵۷۵ م.
- > * مجلس، ج ۱۳، ص ۴۳، شماره ۴۶۵۶. از سده ۱۱ هـ/۱۷ م <.
- * سپهسالار، ج ۱، ص ۱۱۳، شماره ۱۷۱، (سوره یکم - چهارم/۸۱) از سده ۱۶ م
- (*) > ۱۵۰۱ سپهسالار، ۴، ص ۱۱۶، شماره ۱۹۴۸ <.
- * سپهسالار، همانجا، (سوره یکم - سوم)، > سپهسالار، ۴، ص ۱۱۶، شماره ۱۹۴۹ (گویا از روزگار نگارنده).
- * سپهسالار ج ۴، ص ۱۱۷، شماره ۵۲۲۶. (سوره دوم - سوم). از سده ۱۱ هـ/۱۷ م <.
- > * تهران، ملی، ج ۱، ص ۷۳، شماره ۸۵، (سوره یکم و آغاز دوم)، انجام افتادگی دارد. از سده ۱۰ هـ/۱۶ م.
- * کابل (Beaucueil)، ص ۱۳۲، شماره (۲) ۲۷. نوشته ۱۰۹۹ هـ / ؟ / ۱۶۸۷ م <.
- * کابل، همانجا، ص ۱۵۸، شماره ۷. نوشته ۱۰۱۰ هـ / ۱۶۰۱ م.
- * یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۳۸۰، شماره ۴۰، (سوره دوم/۱-۲۵۱). نوشته ۱۰۱۲ هـ/۱۶۰۳ م.
- * یزد، سریزدی، شهرستانها ص ۴۲۰، شماره ۱۶. نوشته ۱۰۹۵ هـ/۱۶۸۴ م.
- * یزد، مدرسه خان بزرگ، همانجا، ص ۴۳۳، شماره ۵، آغاز و انجام افتاده. از سد ۱۱-۱۰ هـ/۱۶۰۱۷ م.
- * اصفهان، مدرسه صدر، دانش پژوه، ص ۲۱۲، شماره ۹. از سده ۱۱ هـ/۱۷ م
- * موزه بریتانیا، ریو (Rieu)، ۱، ۱۱ الف، (بخش بیشتر آن پیشگفتار و تفسیر سوره یکم است). نوشته ۱۰۲۱ هـ/۱۳-۱۶۱۲ م.
- * موزه بریتانیا، ریف، ۱۲ ب، (سوره دوم). نوشته ۱۰۷۶ هـ/۶۶-۱۶۶۵ م.
- * قرامطفی، ۱۰۰، (سوره یکم - چهارم). نوشته ۱۰۳۱ هـ/۲۲-۱۶۲۱ م
- (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۵).

* نور عثمانیه، ۲۷۹، (سوره یکم - چهارم). نوشته ۱۰۶۲ / ؟ ۵۲ - ۱۶۵۱ م (بنگرید به همانجا).

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۲، ص ۷۰۰، (سوره یکم - سوم). نوشته ۱۰۹۴ هـ / ۱۶۸۳ م.

* موزه بریتانیا، شماره ۸۳۵۸ Or، (سوره یکم - دوم). از سده ۱۸ م. (بنگرید به: مردیت اونس، ص ۱).

* قاهره (دارالکتب، ۱، ص ۱۱۶، شماره ۴۸۳، (سوره دوم - سوم).

* قاهره، همانجا، شماره ۴۸۴.

* ولرس (Vollers)، ۸۹۹، (سوره یکم - سوم).

* همانجا، ۱۹۳، آغاز افتاده.

* آصفیه، ج ۳، ص ۲۳۰، نسخه خطی آراسته و بدیع.

* لنینگراد، دانشگاه (زالمان - روزن)، ص ۱۱۴.

* موصل، ص ۴ الف، (سوره یکم - سوم).

* هرات Beaurecueil، ص ۱۶۹، شماره ۳۴ (گویا).

* لنینگراد، ارمیتاژ، ۹۳۸ VP..

* مدینه، عطاردی قوچانی، ص ۳۶، شماره ۳۷۶ <

> [۵۱] آصفیه، ۱، ص ۴۰۶، شماره ۵۱۱. نوشته ۹۲۰ هـ / ۱۵۱۴-۱۵ م. (بنگرید

به: منزوی، ۱، ص ۴۲، شماره ۴۰۳).

* آصفیه، ۴۱۲. نوشته ۱۰۶۷ هـ / ۵۷ - ۱۶۵۶ م (بنگرید به: منزوی، همانجا،

شماره ۴۱۲).

* مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۴۲۳، شماره ۳۴۶، (سوره یکم)، انجام آسیب دیده.

از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م.

* مجلس، همانجا، شماره ۳۴۷۱/۲، (سوره دوم)، انجام آسیب دیده. از سده

۱۳ هـ / ۱۹ م.

* مجلس، شماره ۳۶۵۸، از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۴۳،

شماره ۴۱۶).

* تهران، ملی، شماره ۹۰۶۸۷/۲۰. نوشته ۱۰۶۵ هـ / ۱۶۵۵ م. (بنگرید به:

میکروفیلمها، ص (۷۱) >>.

مختصر جواهرالتفسیر:

در «ذریعه ۵، ۲۶۶» آمده که کاشفی خود «جواهرالتفسیر» را گزیده است (۱۵۲).
دو نسخه خطی از تفسیری شیعی پیش از روزگار صفویان که در فهرست سهسالار، ۳، ص ۴۷۶-۴۷۷ یاد شده‌اند، به‌گفته فهرست‌نگاران فهرست یاد شده، ممکن است آندو از همین «مختصر» باشند، لیکن چون یکی از آن دو نسخه، قسمتی از میانه سوره هفتم را در بر دارد (انجام افتاده، نوشته ۱۱۰۵ هـ) و دیگری حاوی نیمه دوم قرآن می‌باشد (از سده ۱۱ هـ ۱۷ م)، پس ظاهراً، آن دو نمی‌توانند گزیده «جواهرالتفسیر» باشند.

از آنجا که از «جواهرالتفسیر» در پیشگفتار «مواهب علیه» ذکری به‌میان آمده، نسخه‌هایی از آن در برخی از فهرستها به‌جای نسخه‌های کتاب نخست، یاد شده است.

مواهب علیه

که بیشتر «تفسیر حسینی» خوانده می‌شود، تفسیر کوتاهی است که در میان سال‌های ۸۹۷ هـ / ۱۴۹۱-۹۲ م و ۸۹۹ هـ / ۱۴۹۳-۹۴ م پس از آن که نگارنده به‌جهاتی از اندیشه به‌پایان رساندن «جواهرالتفسیر» منصرف شد، این یکی را به‌نام میرعلیشیر نگاشت. [حاجی خلیفه، ۲، ۳۲۵۹ و ۶، ۱۳۳۷۳].
نسخه‌هایش تا آن اندازه فراوان است که نمی‌توان از همه آنها نام برد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به:

* aberystwyth، ۱۸، نوشته ۹۸۹ هـ / ۱۵۸۱ م.

* اوامر Aumer، ۳۲۶-۳۲۷، نوشته ۹۲۸ هـ / ۱۵۲۱-۲۲ م.

* بانکپور، فهرست نسخه‌های فارسی، ۱۱۴۵-۱۱۵۶ = بانکپور، ج ۱۴، ۱۱۳۷-۱۱۲۶. یکی از آنها نوشته ۹۰۹ هـ / ۱۵۰۴ م و یکی دیگر ۹۴۱ هـ / ۱۵۳۴-۳۵ م است.

* بلوشه (Blochet)، ۱، ۲۶، نوشته ۹۳۶ هـ / ۱۵۲۹-۳۰ م.

* بلوشه، همانجا، ۲۸.

* بودلیان (Bodleian)، ۱۸۰۸-۱۸۰۵.

* براون (Browne Pers. Cat.) ص ۳۷-۴۰. و: Hand-List ۱۱۳۱-۱۱۲۹،

۱۲۹۱. و ذیل، ۱۲۷۸-۱۲۷۹.

[۵۲] در ذریعه ۲۰: ۱۹۳-۱۹۴ گوید: در جواهرالتفسیر تاجز و پنجم قرآن تفسیر شده و در مختصر

آن تمام قرآن تفسیر شده است.

[۵۳] ذریعه ۲۳: ۲۴۱

- * دورن (Dorn)، ۲۵۱.
- * اِته (Ethe)، ۲۶۸۱-۲۶۹۰.
- * لیدن (Leiden) ج ۴، ۱۶۹۲؛ ج ۵، ص ۲۷۱. نوشته ۹۲۶ هـ / ۱۵۱۹-۲۰ م.
- * مهران (Mehran)، ۲-۳.
- * موزه بریتانیا، ریو (Rieu)، ۱، ۱۱ الف - ۹ - ب.
- * بایزید، ۱۴۵، (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۵).
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۵۷۷ - ۵۷۸، شماره‌های ۴۳۳۲-۴۳۴۴.
- ص ۶۳۲، شماره‌های ۱۰۲-۱۰۳ (۱۳ نسخه که از آن‌ها یکی (شماره ۴۳۳۲) کامل است و مقابله شده و نوشته ۹۳۴ هـ / ۱۵۳۸ م، و دیگری (شماره ۴۳۳۸) سوره نوزدهم - صدوچهاردهم را دارد و نوشته ۱۰۱۳ هـ / ۱۶۰۴ م می‌باشد.
- * یزد حسن محمودآبادی، شهرستانها، ص ۴۵۸، شماره ۳۷. نوشته ۹۲۸ هـ / ۱۵۲۲ م.
- * یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۴۵۸، شماره ۲۰۹. دو نسخه از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.
- * مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۱۰۱، شماره ۶۳۸. نوشته ۹۲۸ هـ / ۱۵۲۲ م.
- * تهران، ادبیات علی اصغر حکمت، ص ۶۹ ب، (سوره هیجدهم؟ - صدوچهاردهم). نوشته ۹۳۲ هـ / ۱۵۲۶ م.
- * مجلس، ج ۱۳، ص ۴۰، شماره ۴۶۵۴. نوشته ۹۳۴ هـ / ۱۵۲۷-۲۸ م.
- * کراچی، موزه ملی پاکستان. نوشته ۹۴۵ هـ / ۱۵۳۸-۳۹ م.
- (بنگرید به: «راهنمای کتاب»، ۳/۱۰، سال ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۷ م، ص ۲۷۴).
- * هرات Beaurecueoil، ص ۱۷۱-۱۷۲، شماره ۶. نوشته ۹۶۱ هـ / ۱۵۵۳-۵۴ م.
- * هرات، همانجا، شماره ۷.
- * مهدوی، ۱، ص ۱۳۲ الف، ۵ نسخه، از آن میان یکی (جزو دوم) نوشته ۹۷۴ هـ / ۱۵۵۳-۵۴ م. و یکی از سده ۱۱ هـ / ۱۶ م.
- * تهران، دانشگاه، ج ۸، ص ۳۴، شماره ۱۳۴۴، (سوره یکم - بیست و هشتم). از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.
- * تهران، دانشگاه، همانجا، شماره ۱۳۴۵ (سوره بیست و نهم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۰۰۲ هـ / ۱۵۹۳-۹۴ م.
- * تهران، دانشگاه، ج ۱، ص ۱۵۱۷، شماره ۲۶۴۱، کامل. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.
- * تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۱۵۶۷، شماره ۱-۲ / ۲۶۷۵. از سده ۱۱-۱۲ هـ / ۱۷-۱۸ م.
- * تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۱۴۲، شماره ۲ / ۳۱۸۲. از سده ۱۷ م.

- * تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۰۶۵ الف، شماره ۴۹۴۶، (سوره دوم / ۲۳ - بیست و هفتم / ۱۰۸). از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م.
- * تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۴۱۸۵ ب، شماره ۵۲۶۰. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.
- * تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۲۴۱۶ الف، شماره ۵۳۵۷/۱ (سوره هفتاد و هشتم - صدوچهاردهم). از سده ۱۱-۱۰ هـ / ۱۶-۱۷ م.
- * تهران، ملی، ج ۱، ص ۶۸، شماره ۷۹، (سوره دوم - هفدهم). از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.
- * تهران، ملی، همانجا، ص ۱۷۸، شماره ۱۷۵، (سوره هیجدهم - سی و پنجم)، آغاز افتاده. نوشته ۱۰۱۱ هـ / ۱۶۰۳ م.
- * تهران، الهیات، ص ۴۲۶، سه نسخه که یکی از آنها (سوره هیجدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۹۴۶ هـ / ۱۵۳۹ م است.
- * غازان، دانشگاه، ۴۵۰۸، (سوره هیجدهم - صدوچهاردهم) از سده ۱۶ م.
- * غازان، دانشگاه، ۴۳۵۴، کامل. از سده ۱۷ م.
- * غازان، دانشگاه، ۴۳۵۱، (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم). از سده ۱۷ م.
- * غازان، دانشگاه، ۴۳۴۴. نوشته ۱۱۷۸ هـ / ۱۷۶۴ م.
- * غازان، دانشگاه، ۴۱۲۹ (سوره سی و پنجم - صدوچهاردهم). از سده ۱۸ م.
- * کوتوالد، ۳۷، انجام افتاده (سوره یکم - بیست و یکم).
- * تاشکند، ج ۴، ص ۸۵-۸۶، شماره ۲۹۱۴ (سوره یکم - هیجدهم) از سده ۱۶ م.
- * تاشکند، همانجا، ۲۹۱۵ (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۰۱۸ هـ / ۱۶۰۹ م.
- * تاشکند، همانجا، ۲۹۱۶، انجام افتاده. نوشته ۱۰۶۳ هـ / ۱۶۵۳ م.
- * تاشکند، ج ۵، ص ۳۶۳، شماره ۴۰۷۲ (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۰۶۰ هـ / ۱۶۵۰ م.
- * هینز (Heinz)، ۳۶ = توبینکن نجم آبادی، ص ۸۲، شماره ۳۰۴۴، (سوره یکم - هیجدهم). نوشته پیش از سال ۱۱۰۳ هـ / ۱۶۹۲ م.
- * هینز، ۱۰۳ = توبینکن نجم آبادی، ص ۸۵، شماره ۲۶۹۳، (سوره یکم - نوزدهم، بیست و هشتم - بیست و نهم). نوشته ۱۱۰۴ هـ / ۱۶۹۳ م.
- * هینز، ۱۰۲ = توبینکن نجم آبادی، ص ۸۵، شماره ۳۰۴۲ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۲۳۹ هـ / ۱۸۲۴ م.
- * تاشکند، دانشگاه، ج ۱، ۴، (سوره سی و نهم - صدوچهاردهم). از نیمه یکم سده ۱۹ م.
- * تهران، حقوق، ص ۲۱۱، از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م.

- * کابل؟] محمد صالح (بنگرید به: «آریانا»، ۷/۱، ۱۳۲۲ خ/۱۹۴۳م، ص ۳۷).
 نوشته ۱۱۳۰ هـ/۱۷۱۸م.
- * قم، ۱، ص ۹۳-۹۶، شماره‌های ۳۱۳-۳۱۰.
- * چسترییتی (Chester Beatty)، ج ۲، ص ۶۹، شماره ۲۰۴. نوشته ۹۴۳ هـ/۱۵۳۶م.
- * چسترییتی، ج ۳، ص ۸۳، شماره ۳۳۹. نوشته ۹۳۷ هـ/۱۵۳۱م.
- * بورسا (Bursa liste)، ص ۲۱، شماره ۱۰۵. نوشته ۹۷۰ هـ/۱۵۶۲-۳م خراجچی اغلو (Haraccioglu).
- * لنینگراد، کتابخانه عمومی، N.H.C.، ۱۴۹، بخش دوم. نوشته ۹۳۵-۹۳۶ هـ/۱۵۲۹م.
- * توپینکن نجم آبادی، ص ۸۵، شماره ۳۳۲۹؛ ص ۸۶، شماره ۴۱۷۲ و ۴۱۷۳.
 * مدرس، ج ۴، ۸۵۸. کامل.
- » * قاهره، دارالکتب، ج ۲، ص ۲۰۶-۲۰۴، یازده نسخه، از آن میان، یکی نوشته ۹۰۱ هـ/۱۴۹۵م و پنج نسخه از سده ۱۶م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۶۲-۶۶، شماره‌های 616، 621، 622، 626، 627، 632، 641، 643، 645، 686).
- * تهران، مینوی، ص ۶۸۸، شماره ۱۴۰، نیمه دوم. نوشته ۹۱۳ هـ/۱۵۰۸م.
- * مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۵۳۹، شماره ۳۵۷۱ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۹۸۸ هـ/۱۵۸۰-۸۱م.
- * تهران، ملی، ج ۲، ص ۵۳۶، شماره ۹۷۹، نوشته ۹۷۰ هـ/۱۵۶۳م.

چاپ

- چاپها (معمولاً بر حواشی قرآن‌ها): کلکته ۱۲۴۷ هـ/۳۲-۱۸۳۱م. مشار، ستون ۱۵۲۸ (۱۸۳۷ Zenker)، ۱، ۱۳۶۸؛ میروت، ۱۲۸۴ هـ/۶۸-۱۸۶۷م؛ ۱۸۷۱-۱۸۹۱ هـ/۷۳-۱۸۷۱م؛ بمبئی
- ۱۲۶۸ هـ/۵۲-۱۸۵۱م (مشار، ستون ۱۵۲۹ م؛ ۱۲۷۹ هـ/۶۳-۱۸۶۲م؛ ۱۲۹۰ هـ/۷۴-۱۸۷۳م؛ ۱۲۹۵-۹۷ هـ/۸۰-۱۸۷۸م؛ ۱۳۰۳-۰۷ هـ/۸۹-۱۸۸۶م؛ > ۳۱۲ هـ/۹۵-۱۸۹۴م (مشار، مؤلفین، ۲، ۸۱۵)؛ لکهنو، ۷۴-۱۸۷۱؛ ۱۸۸۸؛ ۱۳-۱۳۱۲ هـ/۹۶-۱۸۹۴م (مشار ستون ۱۵۲۸)؛ لودهیانا، ۱۸۷۷؛ دهلی، ۱۲۹۴ هـ/۱۸۷۷م؛ ۱۳۰۴ هـ/۸۷-۱۸۸۶م؛ ۱۸۸۹ (دو چاپ)؛ ۱۸۹۳ (تنها ۳۶ ص)؛ اگره، ۱۳۰۸ هـ/۹۱-۱۸۹۰م؛ کانپور، ۱۸۹۵؛ هند، ۹۸-۱۲۷۹ هـ/۸۱-۱۸۶۲م (۲ جلد، به‌گفته مشار، مؤلفین، ۲، ۸۱۶،

مقایسه شود بامشار، ستون ۱۵۲۹ که تنها ۱۲۹۸ هـ/ ۱۸۸۱م آمده است؛ ایران، ۱۲۷۶ هـ/ ۱۸۶۰-۵۹م (مشار، ستون، ۱۵۲۸)؛ تهران، ۱۳۱۷ خ/ ۱۹۳۸م (۲ جلد، بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۵۰۳؛ برابر مشار، ستون ۱۵۲۸-۱۵۲۹ با اصلاح در ستون ۲۸۴۹، ۱۳۱۸-۲۹ خ/ ۱۹۲۹م، پنج جلد به کوشش سید محمدرضا جلالی نائینی؛ با این همه مقایسه شود با مشار، مؤلفین، ۲، ۸۱۶ که در اینجا تاریخ این چاپ پنج جلدی سال ۱۳۵۷ هـ/ ۱۹۳۸م یاد شده است).

ترجمه‌ها:

ترجمه‌هایی نیز به زبانهای ترکی، اردو، و پشتو از آن هست. چاپهای لکهنو و کانپور تنها قرآن است و «مواهب علیه»؛ چاپهای بمبئی «فتح‌الرحمان» ولی‌الله دهولی را نیز در بر دارند (جز چاپ سال ۱۲۷۹ هـ/ ۱۸۶۲-۶۳م که دارای ترجمه فارسی مجهول‌المؤلفی است از قرآن). چاپ‌های دهلی و میروت دارای ترجمه آن از رفیع‌الدین به زبان اردو هستند، (یکی از چاپهای سال ۱۸۸۹ «فتح‌الرحمان» و «فتح‌العزیز» را در بر دارد). چاپ اگره با ترجمه اردوی عبدالقادر است. چاپ لودھیانا نیز دارای ترجمه اردو است (نگارند. آن در Quarterly Catalogue یاد نشده است).

جامع‌الستین:

از ترجمه قرآن منسوب به حسین کاشفی در فهرست پیشاور، شماره ۴۰ یاد شده است. تفسیری صوفیانه بر سوره دوازدهم که به ۶۰ فصل بخش شده و عنوان «جامع‌الستین» دارد. سرآغاز: (الحمد لله الخالق الاکبر) و به اختصار در فهرست سپهسالار، ۱، ص ۱۰۱-۱۰۰، شماره ۱۶۳ توصیف شده است.

که در آن تأیید می‌شود که به موجب مقدمه (مجموع) مطالب آن به دست چند تن از مستمعین به دستور حسین کاشفی تحریر شده است، و او بعداً پیشگفتاری برای آن نگاشته است (و نیز درباره «جامع‌الستین» بنگرید به: «ذریعه»، ۵، ۵۷، شماره ۲۱۶). احتمال دارد که این تفسیر با «جامع‌الساتین» که بعداً از آن در بخش «ملحقات» سخن خواهیم گفت یکی باشد.

* سپهسالار، ۱، شماره ۱۶۳ = سپهسالار، ۴، ص ۹، شماره ۲۰۰۱. نسخه ناقص از سده ۱۹م.

[مجالس‌النفیس، برگ ۷۰ الف (ترجمه فخری)، چاپ حکمت، ص ۹۳؛ چاپ عبدالله، ص ۱۵۸؛ (ترجمه قزوینی)، چاپ حکمت، ص ۲۶۸؛ حبیب‌السیر، ۳، ۳۴۱؛ مجالس‌المؤمنین، ۲۳۵؛ روضات‌الجنات، ۲۵۶؛ خزینه گنج الهی (اسپرنگر، ص ۷۴)؛ خزینه‌الاصفیاء، ۲، ۳۲۷-۳۲۶؛ ۱۱ ذریعه ۵/ ۵۸-۵۷]

﴿عارف شهیر ابراهیم بن محمد بن حاج ابراهیم گلشنی بردعی. گویا در دیار بکر، میان سالهای ۸۳۸ هـ/ ۱۴۳۴ م و ۸۴۰ هـ/ ۱۴۳۷ م دیده به جهان گشود. در تبریز تحصیل کرد و در آنجا خلیفه عمر روشنی (در گذشته ۸۹۲ هـ/ ۱۴۸۶ م) گردید. و به دستور او تخلص خود را از «هیبتی» به «گلشنی» برگرداند.

وی در سال ۹۰۵ هـ/ ۱۵۰۰-۱۴۹۹ م از شاه اسماعیل یکم صفوی به اورشلیم گریخت و سپس به قاهره جای گزید. در آنجا خانقاهی بنیاد کرد و دارای نفوذ و اعتبار فراوان گردید. در سال ۹۳۴ هـ/ ۱۵۲۷-۲۸ م، سلطان سلیمان یکم او را به استانبول دعوت کرد. پس از شش ماه به مصر بازگشت، و همانجا در سال ۹۴۰ هـ/ ۱۵۳۴ م چشم از جهان فرو بست. او بنیادگذار گروه گلشنی (که گاهی به نام پیر او «روشنی» نامیده می‌شود) است، که شاخه‌ئی از گروه خلوتیه می‌باشد.

گلشنی نگارنده‌ای بسیار پر کار بود، و نگاشته‌هایی به زبانهای فارسی، ترکی و عربی و از آن میان منظومه «معنوی خفی» را که پاسخی به «مثنوی معنوی» جلال‌الدین بلخی می‌باشد به جای گذاشت.

تفسیر آیه فاخلع نعلیک:

درباره آیت ۱۲ از سوره بیستم است:

* قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۱۷۷، (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۲۳، شماره ۲۱۳).

[محبی گلشنی (در گذشته ۱۲۰۶ هـ/ ۱۶۱۷ م)، مناقب ابراهیم گلشنی، نسخه استانبول Kutupaneleri، ۶/۱، شمار ۳۱۰؛ دانشمندان آذربایجان، ص ۳۱۸-۳۲۰؛ مجلس، ج ۳، ص ۵۹۴-۵۹۳؛ دائرة المعارف (EI, II, 183, S.V. Gul Sheni)؛ ذریعه، ۹، ۹۳۴، شماره ۶۱۵۱؛ ۱۸، ۴، ص ۸۳۶-۸۳۵؛

s. v. Gulseni, EI 2nd ed., II; s. v. Gulshani (Tahsin Yazici)

که در آن از ماخذ متعدد دیگری یاد شده است]» .

ابن همام شیرازی. در سالهای ۹۰۴-۹۰۳ هـ / ۱۴۹۷-۱۴۹۹ م دو تفسیر (نام برده در زیر) خود را نگاشته است، و تا سال ۹۴۹ هـ / ۱۵۴۲-۴۳ م هنوز زنده بوده و در آن سال در لاهیجان با نوربخش دیدار کرده است. او در عرفان و فقه و حقوق و ادب صاحب نظر بود، و کلیاتی در شانزده هزار بیت از خود به یادگار گذاشته، که مشتمل است بر چند رساله منظوم در گزارش حدیثها و خبرها و شرح حالات ائمه و شیوخ صوفیان و کتب تعلیم این گروه، و جزو همین کلیات است:

۱- روضة القلوب:

تفسیری است منظوم از سوره سی و ششم قرآن [۵۷] که به سال ۹۰۴ هـ / ۱۴۹۸-۹۹ م سروده شده است، در ۲۰۶ بیت:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۵۲۵، شماره ۴/۲۶۵۴. از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م.

۲) کتاب فتحنامه:

تفسیری است منظوم از سوره یکم قرآن [۵۸]، که در سال ۹۰۳ هـ / ۱۴۹۸ م سروده شده است، در ۱۳۵۰ بیت:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۵۲۵، شماره ۱۰/۲۶۵۴. از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م.

عماد [الدین] محمد [بن محمود] طارمی. در طارم پا به جهان گذارد و در گجرات جای گزید، و به سال ۹۴۱ هـ / ۱۵۳۴-۳۵ م در آن شهر درگذشت (بنگرید به: ظفرالواله، ۱، ص ۲۴۶).

رساله فردوسییه:

تفسیری است، درباره ایمان و توبه، از سوره ششم [۶۰]، ۱۵۹ قرآن، آیت «... یوم یأتی بعض آیات ربک...»، که به دستور شمس الدین ابوالنصر مظفر شاه [۲] بن محمودشاه

[۵۶] برگل ۲۵، استوری ندارد.

[۵۷] سوره یاسین.

[۵۸] تفسیر سوره فتح است.

[۵۹] استوری ۲۰، برگل ۲۶.

[۶۰] سوره انعام.

[گجراتی]، سالهای ۹۳۲-۹۱۷ هـ / ۱۵۲۶-۱۵۱۱ م نگاشته است:
* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۴۰، شماره ۳۴۰، انجام افتاده.

34 (۶۱)

میرابوالفتح شرفی شریفی حسینی عربشاهی بن سیدمحمدبن مخدوم بن سیدشرف جرجانی (مقایسه شود با شماره ۲۰۳/۲)، شاگرد عصام‌الدین ابراهیم [فرزند محمدفرزند عربشاه] اسفراینی (مقایسه شود با GAL, SBII, 571)، در ورارود تعلیم یافت و سرانجام در اردبیل جایگزید، و به سال ۹۷۶ هـ / ۱۵۶۸-۶۹ م همانجا درگذشت (بنگرید به: حسن روملو، چاپ سدون، ص ۴۴۳، سطر ۹؛ ترجمه سدون، ص ۱۹۲). با این که پدرش دشمن تشیع بود، خود به کیش شیعه درآمد (مشهد، ۱، فصل ۱، خطی، شماره ۱۸۰، ۲۷۱).

از میان نگاشته‌های او که برخی از آنها را حسن روملو نام برده است، شرحی بوده به زبان عربی، به نام «مفتاح اللباب» که در سال ۹۵۵ هـ / ۱۵۴۸ م (مشهد، ۱، فصل ۱، خطی، شماره ۱۸۰، ۲۷۱؛ اعجاز حسین، ۱۷۷۲) بر «باب حادی عشر» نگاشته است (بنگرید به: سطر ۲۲ از GAL, SB 1, 707). با این که حسن روملو «حاشیه بر تهذیب‌المنطق» را (در تکمله «حاشیه بر کبری») (۵۳) جزو نگاشته‌های میرابوالفتح قلمداد کرده است، دست کم مشکوک به نظر می‌رسد که این شخص (چنانکه فهرستهای مشهد، ۱، فصل ۳، خطی، ص ۱۸، سطر ۵؛ و سپهسالار، ۱، ص ۱۲۹، سطر ۲ ادعا می‌کنند) همان میرابوالفتح سید محمدبن ابی‌سعید حسینی معروف به تاراج سعیدی باشد، که شرح ناتمام دوانی بر «تهذیب‌المنطق» تفتازانی را تکمیل کرده و حواشی بر آن نگاشته است (مشهد، ۱، فصل ۲، خطی، شماره ۳۴؛ اعجاز حسین، ۱۵۸) و به گفته همان فهرستها شاگرد قاضی زاده رومی (۵۳) بوده و به سال ۹۵۰ هـ / ۱۵۴۳-۴۴ م (یا به نوشته اعجاز حسین، پیرامون ۹۵۰ هـ) درگذشته است.

ابوالفتح حسینی نسخه مصحح «صفوة الصفا»ی ابن بزاز را برای شاه تهماسب صوفی، ۹۸۴-۹۳۰ هـ / ۱۵۲۴-۲۶ م فراهم آورده (ریو، ۱، ۳۴۵) > بنگرید به PL، ۱، ص ۹۳۹، شماره ۱۲۵۷ < و نیز کتاب زیر را به دستور همان شاه نگاشته است.

[۶۱] استوری ۲۱، برگل ۲۷.

(۵۳) مقایسه شود با: ایوانف - کرزون، ۵۱۳؛ حاجی خلیفه، ۳، ص ۴۴۶، سطر ۷.
(۵۴) از مرگ قاضی‌زاده در زیج الغ بیک یاد شده است (وی در سال ۸۵۳ هـ / ۱۴۴۹ م درگذشته است). از این روی میرابوالفتح شریفی نمی‌توانسته نزد او تلمذ کرده باشد.

تفسیر شاهی:

تفسیری است شیعی بر آیهایی از قرآن که اساس احکام حقوق اسلامی را تشکیل می‌دهند^{۵۵}، بر ۴۲ کتاب تقسیم شده و در ۹۷۴ هـ / ۱۵۶۶-۶۷م به پایان رسیده است (بنگرید به: ذریعه، ۴، ۲۷۷):

* بوهار (Buhar)، ۱۴۵، نوشته ۱۰۸۸ هـ / ۱۶۷۷-۷۸م.

* آصفیه، ج ۱، ص ۵۶۲، شماره ۲۵۱، «تفسیر آیات الاحکام».

* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۲، خطی، شماره‌های ۵۱-۴۹. سه نسخه، یکی از آنها نوشته ۹۷۴ هـ / ۱۵۶۶-۶۷م.

* سپهسالار، ج ۱، ص ۱۲۹، شماره ۱۹۳ = سپهسالار، ج ۳، ص ۴۷۴، شماره ۲۰۰۷.

انجام افتادگی دارد.

* تهران، حقوق، ص ۶۱-۶۰، شماره ۱۰۸، نوشته ۱۰۶۰ هـ / ۱۶۵۰م. از روی نسخه

تصحیح شده نگارنده رونویس شده است.

* تهران، حقوق، همانجا، شماره ۸۵، آغا افتاده. نوشته ۹۸۲ هـ / ۱۵۷۴-۷۵م.

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۱، ص ۵۹، شماره ۵۹، نوشته ۱۰۷۸ هـ / ۱۶۶۸م.

* تهران، دانشگاه، همانجا، شماره ۶۰، انجام افتاده. سده ۱۱ هـ / ۱۷م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۴۱۶، شماره ۳۴۱۰، انجام افتادگی دارد. از سده ۱۱

هـ / ۱۷م.

» * ۱۵۱ کربلا، نسخه خطی متعلق به سید عبدالحسین حجت. نوشته ۹۸۲ هـ

/ ۱۵۷۴-۷۵م (بنگرید به: ذریعه ۴، ۲۷۷، شماره ۱۲۷۸).

* تهران، ملک، شماره ۶۰۴۶، پایان افتاده. نوشته ۱۰۷۷ هـ / ۱۶۶۷م (بنگرید به:

منزوی، ۱، ص ۳۳، شماره ۲۸۸).

* تهران، ملک، شماره ۱۳۶۰، نوشته ۱۰۹۴ هـ / ۱۶۸۳م (بنگرید به: منزوی، همانجا،

شماره ۲۹۱).

* تهران، مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۲۸۶، شماره ۳۴۲۵. نوشته ۹۸۵ هـ / ۱۵۷۸م.

چاپ:

> تبریز، ۱۳۸۰ هـ / ۱۹۶۰-۶۱م، چاپ حسین سروش تبریزی، ۲ جلد، (بنگرید به:

افشار، کتابشناسی ۱۳۴۱خ، شماره ۱۱۶)؛ راهنمای کتاب، ۵، ۱۱-۱۲، سال ۱۳۴۱خ

/ ۱۹۶۳م، ص ۱۰۷۴).

۵۵- در اصطلاح رسمی به احکام القرآن معروفند [مقایسه شود با: مشکاة، ۱، ص ۵۹ و پس از آن].

[۵۹] جلد ۳، ص ۱۳۳۹.

در فهرست مشهد، رضوی، ۲، فصل ۵ خطی، شماره ۲۲۰ کتابی از ملك علی تونی از دانشمندان روزگار شاه سلیمان ۱۱۰۵-۱۰۷۷ هـ / ۹۴-۱۶۶۶ م) زیر نام «رساله آیات احکام فقهیه» یاد شده که آغاز آن با آغاز «تفسیر شاهی» برابر است، امکان دارد که گزیده‌نی از کتاب اخیرالذکر باشد (بنگرید به: حقوق، ص ۶۰) <

ابوالفتح حسینی بی‌شبهه نگارنده «ترجمه رساله اعتقادیه» نیز می‌باشد، که ترجمه‌ای است از «اعتقادات» محمدبن علی بن بابویه (بنگرید به: GAL، ۱، ۱۸۷) درباره ترجمه‌های دیگر آن بنگرید به: اعجاز حسین، ۳۱۸۵؛ ایوانف - کرزون، ۳۸۶.

35

۱۶۰۱

» امام حدادی.

تفسیر منیر:

تفسیری است شیعی بر قرآن، که گمان می‌رود پیش از ۸۹۰ هـ / ۱۴۸۵ م. نگاشته شده است. زیرا در «جواهرالتفسیر» حسین فرزند علی کاشفی از نگارنده آن یاد شده است (بنگرید به: شماره ۳۰).

* یزد، سریزدی، شهرستانها، ص ۴۱۸، شماره ۱۰ (سوره‌های دوم - هجدهم). نوشته ۱۰۲۷ هـ / ۱۶۱۸ م.

36

۱۶۱۱

مظفرحسین «فتوحی» کوبنانی (کوهبنانی) کرمانی، که به‌نوشته فهرست مجلس (جلد ۱/۳، ص ۱۱۸۵) شیعی بوده و اندکی پیش از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م، می‌زیسته است. وی تصمیم داشت تفسیری بر همه قرآن بنگارد و این کار را از سوره یوسف آغاز کرد. در این تفسیر ازمنوی خود که در بحر متقارب خفیف سروده یاد می‌کند .

تفسیر سوره یوسف:

نسخه‌ها:

* مجلس، ۳/۱۰، ص ۱۱۸۵، شماره ۳۳۶۰، برگهای انجام آسیب دیده است. از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م.

[۶۰] جلد ۱، ص ۱۹۰ و جلد ۳، ص ۱۳۶۴.

[۶۱] جلد ۱، ص ۱۹۱ و جلد ۳، ص ۱۳۶۴.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۹۶۳، شماره ۳۰۱۹، آغاز و انجام افتادگی دارد. از سده ۱۱-۱۰ هـ/ ۱۶-۱۷ م. >>>

37

فخرالدین^(۵۶) علی بن حسن زواری^(۵۷) [اصفهانی] دست کم گاهی زیر حمایت شاه تهماسب یکم (۹۸۴-۹۳۰ هـ/ ۱۵۲۴-۷۶ م.) کار می کرده است. بنام‌ترین نگاشته‌های او که در اینجا، در مرحله اول مورد توجه ما است، عبارت است از:

(۱) ترجمه الخواص:

که بیشتر «تفسیری زواری» خوانده می‌شود. تفسیر شیعی است بر قرآن^(۶۲).
» کوتاه در دو جلد است: (۱) سوره‌های یکم - هیجدهم، (۲) سوره‌های نوزدهم - صد و چهاردهم >>. که به سال ۹۴۶ هـ/ ۱۵۳۹-۴۰ م. به پایان رسیده است || ذریعه ۴: ۱۰۱-۱۰۰:

* اته (Ethe)، ۲۶۹۱. نوشته ۹۵۹ هـ/ ۱۵۵۱ م.

* بانکیور، فهرست کتاب‌های فارسی، ۱۳-۱۱۱۲ = بانکیور، ج ۱۴، ۴۵-۱۱۴۴. نوشته سالهای ۱۰۷۸-۷۹ هـ/ ۱۶۶۷-۶۹ م.

* بوهار (Buhar)، ۱۴۳-۱۴۴ (سوره یکم - هیجدهم). از سده ۱۷ م.

* ایوانف (Ivanow)، ۱۰۹۸، (سوره یکم - هیجدهم). از سده ۱۷ م.

* ایوانف، ۱۰۹۹، (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۲۶۰ هـ/ ۱۸۴۴ م.

* ASB coll، ۱۹۰۳-۰۷، شماره ۲۱۷.

* بشیر آغا، ۳۷ (سوره یکم - هیجدهم)، اگرچه تاریخ ۸۸۲ هـ (!) دارد اما بسیار نو است. بی‌تردید تفسیر زواره‌ای است. (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون (۱۱۲۵).

[۶۲] استوری ۲۲، برگل ۲۸.

[۶۳] جلد ۳، ص ۱۳۳۹.

(۵۶) چنین است در فهرست Leiden ۲۶۵۵.

(۵۷) از چند آبادی که به نام زواره خوانده می‌شوند (در روضات با این املا آمده است)، از همه معروفتر دهی است در شمال خاوری اردستان بنگرید به:

G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905, p. 208.

که این نام را به صورت زواره آورده و در یاقوت، معجم، چاپ و وستفالد، ۱، ۲۳۴ به شکل ازواره آمده است. >> «زواره، دهی است بنام در میان اصفهان و یزد و اردستان و چون بیشتر مردم آنجا از فرزندان علی هستند، از این روی به قریه سادات معروف است»، (قم، ۱، ص ۱۱) <

* بشیرآغا، ۲۸ (سوره نوزدهم - سی و پنجم)، انجام افتاده، بی تاریخ؛ گویا تفسیر زواره ای است (بنگرید به: همانجا).

* بشیرآغا، ۳۹ (سوره سی و ششم - صدوچهاردهم)، آغاز افتاده. نوشته ۱۱۱۳ هـ / ۱۷۰۱-۰۲ م، گویا تفسیر زواره ای است. (بنگرید به: همانجا).

* لیدن (Leiden)، ۵، ۲۶۵۵، (سوره یکم - هفتم).

* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره های ۱۸-۱۵، همه ناقص اند، شماره ۱۸ نوشته ۱۰۵۰ هـ / ۱۶۱۱-۱۲ م.

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۱۲، شماره ۲۶۳.

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۱، ص ۳۶ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۰۵۶ هـ / ۱۶۴۶ م.

* لاهور، دانشگاه پنجاب، بخش یکم. نوشته ۱۰۸۹ هـ / ۱۶۷۸-۷۹ م. بخش دوم نوشته ۱۰۶۱ هـ / ۱۶۵۱ م (بنگرید به: OCM، ۹/۲، فوریه ۱۹۳۵، ص ۷۶).

* مجلس، ج ۶، ص ۴، شماره ۲۰۰۵، نوشته ۱۰۶۷ هـ / ۱۶۵۶-۵۷ م.

* مجلس، ج ۳، ۷۹۸، (سوره نوزدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۰۷۴ هـ / ۱۶۶۳-۶۴ م.

* مجلس، همانجا، ۷۹۷ (سوره یکم - هفدهم)، نوشته ۱۰۸۳ هـ / ۱۶۷۲-۷۳ م.

* مجلس، همانجا، ۷۹۶ (سوره یکم - هیجدهم). از سده ۱۷ م.

* تهران، دانشگاه، ج ۸، ص ۲۶۳، شماره ۱۷۲۸. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۵۲۱، شماره ۲۶۴۹ (سوره هیجدهم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۰۸۵ هـ / ۱۶۷۴-۷۵ م.

* تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۱۶۲۶، شماره ۲۷۶۵ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۰۲۸ هـ / ۱۶۱۹ م.

* تهران، دانشگاه، غفاری، ص ۷۲۱، جلد ۱، نوشته ۱۰۴۵ هـ / ۱۶۳۵-۳۶ م.

* تهران، ادبیات، ص ۱۲۳، شماره ۱۸، آغاز و انجام افتاده. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

* تهران، ادبیات، علی اصغر حکمت، ص ۸، نیمه یکم. نوشته ۱۰۷۰ هـ / ۱۶۶۰ م.

* تهران، ادبیات، علی اصغر حکمت، ص ۵۹ ب (۸)، بندی است. از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م.

* مهدوی، ۱، ص ۶۸، الف. از سده ۱۲-۱۱ هـ / ۱۷-۱۸ م.

* تهران، حقوق، ص ۵۲، شماره ۱۲، (سوره یکم - هیجدهم). از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۱۴، شماره ۷۲۲، انجام افتاده.

* تهران، ملی، ج ۱، ص ۱۱۲، شماره ۱۱۹، (سوره یکم - هفدهم). از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م.

- * مشهد، مدیر شانه‌چی، ص ۵۸۴، شماره ۳. نوشته ۱۲۴۹هـ / ۱۸۳۳-۳۴م.
- * آمل، ص ۴۰۰، شماره ۱، (سوره یکم - هیجدهم)، آغاز و انجام افتاده.
- * همدان، مدرسه غرب، ص ۳۵۳، شماره ۸. نوشته ۱۳۱۶هـ / ۱۸۹۸-۹۹م.
- » * تبریز، ملی، ج ۱، ص ۲۷۷، شماره ۲۱۹، جلد ۱. نوشته ۱۰۱۲هـ / ۱۶۰۳م.
- * تهران، ملک، شماره ۲۷۶، (سوره یکم - صدودهم). نوشته ۱۰۷۸هـ / ۱۶۶۷م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۴، شماره ۱۱۳).
- * تهران، ملک، شماره ۶۳۱۳، جلد ۱، برگهای آغاز اندکی آسیب دیده است. از سده ۱۱هـ / ۱۷م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۱۲۰).
- * تهران، ملک، شماره ۶۳۱۴، جلد ۲. از سده ۱۱هـ / ۱۷م (بنگرید به: همانجا، شماره ۱۲۱).
- * معارف، ص ۲۱، شماره ۱۷-۱۲۳۵، جلد ۲. نوشته ۱۰۸۶هـ / ۱۶۷۵-۷۶م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۴، شماره ۱۱۶).
- * معارف، ص ۱۹، شماره ۱۶-۱۲۳۴، جلد ۱، (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۱۳۰).
- * قم، آیت الله مرعشی، ص ۳۶۲، جلد ۱-۲. نوشته ۱۰۹۴هـ / ۱۶۸۳م. ».

خلاصه ترجمه الخواص:

- گزیده‌ای که شیخ محمدحسین مولوی خوانساری از تفسیر زواره‌ای و فتح‌الله کاشانی (بنگرید به: شماره ۴۰) پدید آورده، به عنوان «تفسیر مولوی» در حاشیه قرآنی به سال ۱۳۵۴هـ / ۱۹۳۵، در تهران چاپ شده است (بنگرید به: قم، ۱، ص ۱۰-۱۲).
- || ذریعه ۴/ ۱۰۰-۱۰۱ ||
- نگاشته‌های زیر نیز از اوست:
- (۲) «لوامع الانوار الی معرفة الائمة الاطهار» که گزیده‌ای است از «احسن الکبافی معرفة الائمة الاطهار» محمدبن ابی زید ورامینی (بنگرید به: همین کتاب شماره ۲۴۸۲).
- (۳) «مجمع الهدی» که قصه‌هایی درباره پیامبران و امامان و اولیاء است. (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۳۷۹ R).
- (۴) «روضه الابرار» گزارشی فارسی است از «نهج البلاغه» در این باره بنگرید به: Houtum-schindler, 1. ۲۰۱۶: ۴۰۵۱ GAL؛ این نگارنده بسیاری از آثار فقیهان شیعه را نیز به فارسی گردانیده است. از آن میان:

۵) احتجاج احمدبن علی طبری (۵۸) (درباره او بنگرید به: تاریخ بیهق، ص ۲۴۲-۲۴۳، که در آنجا تاریخ مرگ او سال ۵۲۳ هـ/ ۱۱۲۸-۲۹ م آمده است).

۶) اعتقادات محمدبن علی بن بابویه، زیرنام «وسيلة النجاة» (۵۹).

۷) كشف الغمه فی معرفة الائمه از علی بن عیسی ارملی (۶۰) به نام «ترجمة المناقب»، که به سال ۹۳۸ هـ/ ۱۵۳۱-۳۲ م > یا ۹۶۸ هـ/ ۱۵۶۰-۶۱ م < برای امیر قوام‌الدین محمد نگاهشته شده است:

* بانکیور، ۶، ۵۰۹؛ * Aberystwyth، ۱۹ (۱)، تنها يك قطعه کوچک > بنگرید به: همین کتاب، شماره R۴۸۰ <

۸) مکارم الاخلاق رضی‌الدین حسن بن فضل طبرسی، به نام «مکارم الکرائم» (۶۱) > اعجاز حسین، ۵۷۴، ۳۰۸۸ (بنگرید به: همین کتاب، شماره

۵۸) درباره ترجمه‌های دیگر این کتاب بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۴۰، ص ۱۴۰ R، اعجاز حسین، ۵۱۲؛ درباره متن عربی آن بنگرید به: Loth، ۱۶۶.

باید دانست که این کس جز نگارنده بنام همروزگارش فضل بن حسن طبرسی، در گذشته ۵۴۸ هـ/ ۱۱۵۴ م. می‌باشد که شناخته‌ترین نگاهشته او تفسیر عربی «مجمع‌البیان» است. تلفظ معمول این نسبت به صورت طبرسی، و این که در توضیح آن گفته‌اند که با واژه طبرستانی و طبری مترادف است، گویا درست نیست زیرا به نوشته نگارنده همروزگارش علی بن زید بیهقی (تاریخ بیهق، ص ۲۴۲)، زادگاه فضل بن حسن ط. ب. رس. بوده (که علی‌الظاهر نظیر طبرش (تاریخ قم، ص ۷۸، ۱۱۷ و جز آن) معرب واژه تفرش است، و چون به گفته بیهقی ط. ب. رس. منزلی است میان کاشان و اصفهان، پس تلفظ درست آن ظاهراً باید طبرسی یا طبرسی باشد. برای آگاهی بر تجزیه دستوری این واژه بنگرید به: احمد بهمنیار، چاپ تاریخ بیهق او، ص ۳۴۷-۳۵۳. > و برای آگاهی بیشتر بنگرید به: تحقیقات حسین کریمان درباره طبرسی و «مجمع‌البیان» ج ۱، تهران، ۱۳۴۰ خ/ ۱۹۶۲ م، ۱۸۷-۱۶۷، باز در این که تلفظ درست این واژه طبرسی است <

۵۹) درباره ترجمه‌های دیگر این کتاب بنگرید به: همین کتاب، ص ۱۳۳ R؛ اعجاز حسین، ۳۱۸۵. متن عربی آن به سال ۱۲۸۲ هـ/ ۱۸۶۵-۶۶ م در ایران چاپ سنگی شده است (بنگرید به الیس Ellis، ۱: ۶۲۹). درباره نگارنده که به سال ۳۸۱ هـ/ ۹۹۱ م درگذشته است بنگرید به GAL، ۱۸۷؛ دائرة المعارف، ۲، ۳۶۵ و جز آن‌ها.

۶۰) درباره نگارنده، که «كشف الغمه» را در رمضان سال ۶۸۷ هـ/ ۱۲۸۸ م نگاهشته و خود در ۶۹۲ هـ/ ۱۲۹۳ م درگذشته است، بنگرید به: امل‌الامل، ۵۴، روضات الجنات، ۳۹۶، درباره چاپ متن عربی (تهران؟ ۱۲۹۴) بنگرید به: الیس Ellis، ۲۴۳.

۶۱) درباره ترجمه‌های دیگر بنگرید به: ریو، ۱، ۱۵ ب (محمدبن عبدالکریم انصاری استرآبادی)؛ محبوب‌الالباب، ۱۰۵ (علی بن طیفور بسطامی)؛ اعجاز حسین، ۵۷۵. || ذریعه ۴: ۱۳۸-۱۳۹ ||.

متن عربی آن به سال ۱۳۰۰ هـ/ ۱۸۸۲-۸۳ م، در بولاق و در سال‌های ۱۳۰۳ هـ/ ۱۸۸۵-۸۶ م و ۱۳۱۱ هـ/ ۱۸۹۳-۹۴ م در قاهره چاپ شده است. (بنگرید به: الیس Ellis، ۲، ۴۹۹). نگارنده آن فرزند مؤلف «مجمع‌البیان» است.

۹) آنازالاخيار، ترجمه تفسیری عربی منسوب به امام حسن عسکری (۶۲).

* دیوان هند (10, D.P.)، ۱۴. نوشته ۱۰۷۸ هـ/۶۸-۱۶۶۷ م.

* مشهد، رضوی، ۴، ص ۴۰۱، شماره ۲۳۰، کمی افتادگی دارد. نوشته

۱۲۶۵ هـ/۱۸۴۹ م.

۱۰) «طرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، از علی بن موسی... بن طاوس (۶۳)، به نام

«طراوة اللطائف فی ترجمة كتاب الطرائف» [اعجاز حسین، ۲۰۹۵]. || ذریعه ۴: ۱۱۵ و ۳۰

و ۱۵۹: ۱۵ و مشارص ۱۲۹۸ و ۴۰۸۱ || .

۱۱) عدة الداعی از ابن فهد، به نام «مفتاح النجاج» (۶۴):

۶۲) درباره ترجمه‌های دیگر آن بنگرید به: همین کتاب، ملحقات «جواهرالایمان»، و آصفیه، ۱، ص ۶۵۲، شماره ۲۲۸.

متن عربی آن > درباره آن بنگرید به: سزگین، ص ۴۱، شماره ۱۶ < در تهران به سالهای ۱۲۶۸ هـ

/۵۲-۱۸۵۱ م (بنگرید به: الیس، ۶۳۰) > و ۱۳۱۳ هـ / ۹۶-۱۸۹۵ م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲،

۵۹۳) < و در لکنهو [۱۸۹۳] > و در تبریز ۱۳۱۴ هـ / ۹۷-۱۸۹۶ م (بنگرید به: قم، ۱، ص

۲۹-۳۰)، یا سال ۱۳۱۵ هـ / ۹۸-۱۸۹۷ م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۵۹۳) < چاپ شده است.

درباره نگارنده احتمالی آن بنگرید به: دائرةالمعارف، ۱، ۴۸۹، > برای آگاهی بیشتر از نظر

دانشمندان اسلامی درباره این نگارش بنگرید به: قم، ۱، ص ۳۰ || ذریعه ۴: ۹۰-۱۹ و

۳۸۳-۳۹۳ || .

۶۳) درباره نگارنده که در ۶۶۴ هـ / ۱۲۶۶ م. درگذشته است. بنگرید به: روضات الجنات، ۳۹۲:

قصص العلماء ۳۱۵: GAL، ۱، ۴۹۸: SB، ۹۱۳-۹۱۱. درباره ترجمه آن که در ۱۳۰۱

هـ / ۸۴-۱۸۸۳ م در ایران چاپ سنگی شده است، بنگرید به: ادوارد (Edwards)، ۱۱۱، که

به نادرست نام آن «کشف الحجة» یاد شده است.

|| توضیح: نام کتاب در متن روسی، ج ۱، ص ۱۶۳، سطر ۳۳، چنین آمده است. در این باره

باید گفت:

نخست اینکه نگارنده متن (ابن طاوس) کتابی به نام «کشف المحجة لثمرة المهجة» (نه

«کشف الحجة») دارد که به نام فرزندش سید محمد، به سال ۶۴۹ هـ نگاشته است. که در «ذریعه،

۱۸ (۵۸) آمده و آنرا به همکاری برادرش رضی‌الدین علی نگاشته است. این کتاب در ایران،

۱۳۰۶ هـ و نجف ۱۳۷۰ هـ چاپ شده است [ذریعه، همانجا؛ مشار عربی، ستون ۷۴۲].

دوم اینکه ترجمه «کشف المحجة» همراه با ترجمه «طرائف» از ترجمی بی‌نام به سال ۱۳۰۱

در يك مجلد در تهران چاپ شده و در ذریعه ۴: ۱۱۵ و ۱۳۰ یاد شده است. سپس در ۱۹۱: ۲۳ از

مرتضای فرهنگ نقل شده که مترجم آنها پدر او بوده که ملامحمدصادق طبسی باشد.

[۱. منزوی].

۶۴) درباره ترجمه دیگر آن از محمدبن عبدالکریم انصاری، مقایسه شود با حاشیه پیش از این

(ش ۶۱) (بنگرید به: اعجاز حسین، ۵۵۷). درباره نسخه‌های خطی متن اصلی عربی بنگرید به:

محبوب‌الالباب، ۴۸۴؛ قصص العلماء ۳۱۵: GAL، ۱، ۴۹۸: SB، ۱، ۹۱۱-۹۱۳ (احمدبن محمدبن ←

* آصفیه، ج ۱، ص ۶۲.

[روضات الجنات، ۴۰۷؛ >قم، ۱، ص ۱۱(۴)<; >فوائد الرضوية، ۲۷۵؛ ذریعه، ۶، ۱۰۰، شماره ۴۷۲؛ مشار، مؤلفین، ۴، ۱۸۷ <].

38 [۶۵]

سید عزیزالله حسینی، که در سال ۹۶۷ هـ / ۱۵۵۹-۶۰م، برای سلطانم صفوی (۶۵) به کتاب اصول الدین شیخ طوسی گزارشی به عربی نگاشت (مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۱ خطی، شماره ۱۹۴). و نیز برای همان شاهزاده خانم به زبان فارسی تفسیر زیر را نگاشته است:

تفسیر کلمه تهلیلیه:

* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۵۹. نوشته ۹۶۳ هـ / ۶-۱۵۵۵م.

39 [۶۶]

> محمدبن درویش محمد بخاری مشهور به میرمقلد، در سال ۹۷۳ هـ / ۶۶-۱۵۶۵م رساله زیر را نگاشته است:

رساله در ترجمه و بیان فضایل و خواص سورة اخلاص:

تفسیری است بر سورة صد و دوازدهم قرآن، که به کسی به نام شیخ قاسم پیشکش شده است:

* لنینگراد فهرست مختصر، ص ۲۵۷، شماره ۱۸۵۰، انجام آن افتاده است .

40 [۶۷]

فتح الله بن شکرالله شریف کاشانی، شاگرد زواره ای (بنگرید به: پیش از این،

→ فهدالحلی، به سال ۸۴۱ هـ / ۳۸-۱۴۳۷م. درگذشته است (بنگرید به: منتهی المقال، ۳۹؛ روضات الجنات، ۲۰؛ مجالس المؤمنین، ۲۴۹، سطر ماقبل آخر؛ قصص العلماء ۳۳۶، سطر آخر؛ SB, GAL، ۲، ۲۱۰. || و ذریعه ۴: ۱۱۶ و ۲۱: ۳۵۵. ||

[۶۵] استوری ۲۲ الف، برگل ۲۹.

(۶۵) دختر شاه اسماعیل، که در ۹۲۵ هـ / ۱۵۱۹م، زاده و در ۹۶۹ هـ / ۱۵۶۱-۶۲م درگذشته است (بنگرید به: حسن روملو، چاپ سیدون ص ۴۱۸، ترجمه سیدون، ص ۱۸۲).

[۶۶] ۳۰ برگل، استوری ندارد.

[۶۷] استوری ۲۳، برگل ۳۱.

شماره ۳۳۷، ۲۸R)، و همان رشته ادبی استاد خویش را پیش گرفت. وی دست کم کتابی به دستور شاه تهماسب صفوی ترجمه کرد، و در سال ۹۸۸هـ / ۱۵۸۰م یا ۹۹۷هـ / ۱۵۸۸م درگذشت. بنام‌ترین نگاشته او عبارت است از:

۱) منهج الصادقین فی الزام المخالفین:

- تفسیر شیعی مفصلی است، در پنج جلد >(جزو) که در سال ۹۸۲هـ / ۱۵۷۴م به انجام رسیده است <[اعجاز حسین، ۳۱۹۲]. || وذایعه ۲۳: ۱۱۹۳
- * بودلیان (Bodleian)، ۱۸۰۹، نوشته سال‌های ۱۱۰۵-۱۰۶۴هـ / ۱۶۵۳-۹۴م.
 - * راس (RAS)، ۱، (سوره یکم - سوم)، آغاز کمی افتاده.
 - * راس، ۲، P (سوره پنجاه و هفتم - صدوچهاردهم). نوشته ۱۱۰۷هـ / ۱۶۹۵-۹۶.
 - * آصفیه، ج ۱، ص ۵۶۸، شماره ۲۸۷ (سوره هفتم - پانزدهم).
 - * آصفیه، همانجا، شماره ۲۸۸، (سوره بیست و نهم - سی و هفتم).
 - * آصفیه، همانجا، شماره ۲۸۹ (سوره نوزدهم - بیست و سوم).
 - * دیوان هند (10, P.D)، ۲۴، در حواشی کتاب «سوره یکم - دوم/۷۵».
 - * مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۵۶، شماره ۳۸۱، (آغاز ندارد، سوره بیست و پنجم (انجامش - سی و پنجم). نوشته ۹۸۳هـ / ۱۵۷۵م.
 - * مشهد، همانجا، شماره ۳۸۰ (سوره نوزدهم - بیست و پنجم)، انجام افتاده، با همان خامه پیشین، برابر آنچه در فهرست آمده نگارش این جلد - جلد ۴ - در ۲۸ محرم ۹۸۲ (۲۰ مه ۱۵۷۴) پایان یافته است.
 - * مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۲۱۳، (سوره چهارم - هشتم).
 - * مجلس، بهار، ص ۶۷۰، شماره ۳۵ (نیمه دوم تا پایان جلد ۴). از سده ۱۱-۱۰هـ / ۱۶-۱۷م.
 - * کپنهاگ، افشار، ص ۷۰۵، کریستنسن (Christensen)، شماره ۲۶ (?). از سده ۱۸م.
 - * کپنهاگ، همانجا، شماره ۲۸ (سوره سی و ششم - صدوچهاردهم). از سده ۱۱هـ / ۱۷م.
 - * تهران، ملی، ج ۱، ص ۲۹، شماره ۴۰ (سوره سی و دوم / ۶ - صدودوازدهم)، انجام افتاده. از سده ۱۲هـ / ۱۸م.
 - * تهران، ملی، همانجا، ص ۶۴، شماره ۷۴ (سوره پنجاه و هشتم - صدوچهاردهم). از سده ۱۲هـ / ۱۸م.
 - * تهران، ملی، همانجا، ص ۶۹، شماره ۱۸۱ (از پایان سوره بیست و سوم - سی و

۶۶ و ۶۷) برابر نوشته روضات الجنات؛ >و نیز بنگرید به قم، ۱، ص ۸۸ <.
۶۸) برابر گفته اعجاز حسین، ۱۰۶۶، که می‌گوید در کشمیر درگذشته است.

هفتم). نوشته ۱۰۵۰هـ / ۱۶۴۰م.

* تهران، ملی، همانجا، ص ۷۵، شماره ۸۷ (سوره یکم - دوم)، انجام افتاده. ازسده ۱۲هـ / ۱۸م.

* تهران، ملی، همانجا، ص ۱۷۲، شماره ۱۶۷ (سوره بیست و ششم - چهل و ششم).

* تهران، ملی، همانجا، ص ۲۳۷، شماره ۲۳۱ (سوره نوزدهم - سی و پنجم)، انجام افتاده. از سده ۱۱هـ / ۱۷م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۷۲۰، شماره ۳۷۲۰ (سوره یکم - سوم). نوشته ۹۸۴هـ / ۱۵۷۶م، از روی نسخه دستنوشته نگارنده.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۰۸۸ ب، شماره ۵۰۲۳ (جلد ۱، از کلیات ۵ جلدی). ازسده ۱۲هـ / ۱۸م.

* مجلس، ج ۱۱، ص ۱۰، شماره ۲۰۱۲ (سوره چه ارم - نهم) <

* سپهسالار، ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۸، شماره ۲۳۹، (سوره نهم - هیجدهم = جلد ۳).

* سپهسالار، همانجا، شماره ۲۴۰، (سوره سی و ششم - صد و پنجم).

* فرهاد، ص ۲۴۷ ب، (سوره چهارم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۱۰۵ و ۱۶۹۳م.

* شیراز، جامع عتیق، ص ۲۰۸، (سوره نوزدهم - صد و چهاردهم). از سده ۱۱هـ / ۱۷م.

چاپ:

سال ۱۲۹۰هـ / ۱۸۷۳-۷۴م (؟) (آصفیه، ۱، ص ۵۶۸، شماره‌های ۳۷۳-۳۷۵):

[تهران]، ۱۲۹۶-۹۷هـ / ۸۰-۱۸۷۸م > در ۳ جلد؛ تهران، ۱۳۰۱هـ / ۱۸۸۳-۴م

(بدون صفحه شمار، بنگرید به: همانجا)؛ ۱۳۱۰هـ / ۱۸۹۲-۹۳م (در سه جلد) (بنگرید به:

قم، ۱، ۹۱-۹۰، شماره‌های ۲۵۲-۲۵۷)؛ ۱۳۲۰هـ / ۱۹۰۲-۰۳م، (تنها جلد ۳) (بنگرید به:

مشار، مؤلفین، ۴، ۷۷۲)؛ تبریز، ۱۳۰۴هـ / ۱۸۸۶-۸۷م (در سه جلد) (بنگرید به: مشار،

ستون ۱۵۲۵)؛ ۱۳۱۴هـ / ۱۸۹۶-۹۷م > در سه جلد < (بنگرید به: مشهد، رضوی، ج ۴،

ص ۵۰۲ مشار، ستون ۱۵۲۵؛ قم، ۱، ص ۹۱، شماره ۲۵۸-۲۵۹ و

Harrassowitzs Bucher-Katalog، ۴۱۵ (۱۹۲۸) شماره ۳۳۱۹ از فهرست اخیرالذکر

برمی‌آید که جای چاپ تهران است)؛ تهران ۱۳۳۳-۱۳۳۰خ / ۱۹۵۱-۵۴م (چاپ

پنجم)، (۱۰ جلد)؛ بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۴، ۷۷۲؛ مشار، ستون ۱۵۲۵؛

Thonton's، ۳۳۵ [۱۹۵۶]، ۳۳/۱۱۳۹ > مقایسه شود با: قم، ۱، ص ۹۲ که تاریخ

(این؟) چاپ را ۱۳۶۷هـ / ۱۹۴۷-۴۸م. یاد کرده است <؛ تهران، انتشارات اسلامی،

۱۳۴۶خ [؟] / ۱۹۶۸م، ۱۰ جلد، مقایسه شود با: راهنمای کتاب، سال ۱۰/۶، ۱۳۴۶خ

۱۹۶۸/م)، در آخر - ضمن فهرست انتشارات اسلامیة یاد شده است که چاپ آن «حاضر است» .

۲) خلاصه المنهج:

گزیده‌ای است از کتاب یاد شده [اعجاز حسین، ۱۰۶۶ || وذریعه ۷:

۲۳۳-۲۳۴ ||]:

* > لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۷۴-۱۷۵، شماره ۱۱۸۷ (جلد ۲ = سورة بیست و هشتم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۹۷۵/ (۱۵۶۷/).

* لنینگراد، همانجا، شماره ۱۱۸۸ (سورة بیست و نهم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۷۷ هـ / ۱۶۶۷ م.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۱۱۸۹ (سورة سی و ششم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۳۸ هـ / ۱۶۷۲-۷۳ م <

* موزه بریتانیا، ریو (Rieu)، ج ۱، ص ۱۱ ب، (سورة یکم - هیجدهم). نوشته ۱۰۷۱ هـ / ۱۶۶۰ م.

* موزه بریتانیا، همانجا، ص ۱۲ الف (سورة نوزدهم - صد و سیزدهم). با همان خامه پیشین.

* موزه بریتانیا، همانجا، ص ۱۲ ب (سورة نوزدهم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۸۲ هـ / ۱۶۷۱-۷۲ م.

* بلوشه (Blochet)، ۱، ۲۹، (سورة سی و پنجم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۷۴ هـ / ۱۶۶۳-۶۴ م.

* بوهار (Buhar)، ۱۴۶. نوشته ۱۰۸۵ هـ / ۱۶۷۴-۷۵ م.

* تهران، الهیات، ص ۵۲، (جلد ۱ = سورة یکم - ششم). نوشته ۱۰۸۶ هـ / ۱۶۷۵ م.

* تهران، ملی، ج ۱، ص ۷۷، شماره ۹۰ (سورة یکم - صد و دهم)، آغاز و انجام افتاده، از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م.

* تهران، ملی، همانجا، ص ۱۵۶، شماره ۱۵۰ (سورة سی و ششم - صد و چهاردهم)، انجام افتاده.

* تهران، ملی، همانجا، ص ۲۵۳، شماره ۲۵۴ (سورة دهم - بیست و نهم)، انجام افتاده. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

* اته (Ethe)، ۲۶۹۲ (سورة یکم - هفدهم). نوشته ۱۰۹۳ هـ / ۱۶۸۲ م.

* اته، ۲۶۹۳ (سورة هیجدهم - صد و چهاردهم). با همان خامه پیشین.

* اته، ۲۶۹۴ (سورة یکم - هیجدهم). بی تاریخ.

* اته، ۲۶۹۵ (سورة سی و نهم - صد و چهاردهم). بی تاریخ.

- * موزه بریتانیا (BM) Or ۱۱۹۵۳، (جلد ۲ = سوره نوزدهم - صد و چهاردهم). نوشته
 ۱۰۷۹هـ / ۱۶۶۸-۶۹م (بنگرید: مردیت اوونس (Meredith Owens)، ص ۲).
- * ایوانف (Ivanow)، ۱۱۰۰، (سوره یکم - هیجدهم)، مقابله شده ۱۰۹۹هـ
 / ۱۶۸۷-۸۸م.
- * دیوان هند (10, D.P.)، ۲۴، (سوره یکم - هیجدهم/۹۸).
 * دیوان هند، همانجا، ۱۷ (سوره یکم - ششم).
 * آصفیه، ج ۱، ص ۵۶۴، شماره ۹۸ (نیمه دوم).
 * بانکپور، فهرست عربی ۲/۸؛ فهرست فارسی ۱۱۳۳-۱۱۳۴. نوشته ۱۰۹۹هـ
 / ۱۶۸۷-۸۸م.
- * بانکپور، ۱۱۳۵. نوشته ۱۰۷۸هـ / ۱۶۶۷-۶۸م.
 * بانکپور، ۱۱۳۶، (جلد ۲). نوشته ۱۱۶۶هـ / ۱۷۵۲-۵۳م = بانکپور ج ۱۴،
 ۱۱۴۶-۱۱۴۹.
- * لینسا (Lincei Rendiconti)، ۱۹۱۲، ص ۱۱۲.
 * مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره‌های ۱۱۹-۱۲۸ (یکی از آنها نوشته
 ۹۸۹هـ است).
- * سپهسالار، ج ۱، ص ۱۲۳-۱۲۷، شماره‌های ۱۸۶-۱۸۹. از آنها شماره ۱۸۷ تاریخ
 سال ۱۰۶۷هـ / ۱۶۵۶-۵۷م را دارد ≫ = (۱۶۸۱ سپهسالار، ج ۴، ص ۳۸۷، ۳۹۰،
 شماره ۱۹۳۹ (سوره سی و ششم - صد و چهاردهم)، با اندکی تغییر در تحریر. نسخه کهن.
 * سپهسالار، همانجا، شماره ۱۹۴۱ (سوره نوزدهم - سی و هفتم). نوشته ۱۰۶۷هـ
 / ۱۶۵۶-۵۷م.
- * سپهسالار، همانجا، شماره ۱۹۴۷ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۱۱۸هـ
 / ۱۷۰۶-۷م.
- * سپهسالار، همانجا، شماره ۲۰۳۵ (سوره یازدهم / ۸۲ - بیست و نهم)، برگهای
 آغاز و انجام و جایهای دیگر بسیار آسیب دیده است.
 * سپهسالار، ج ۴، ص ۳۸۸-۳۹۰، شماره ۷ صدر (سوره یکم - هفدهم)، برگهای
 انجام آسیب دیده است. از سده ۱۱هـ / ۱۷م.
 * سپهسالار، همانجا، شماره ۵۱۶۵ (سوره یکم - پانزدهم؟). نوشته ۱۰۳۹هـ
 / ۱۶۲۹-۳۰م.
- * سپهسالار، همانجا، شماره ۵۲۲۰ (از میانه‌های سوره سی و پنجم - صد
 و چهاردهم). نوشته ۱۱۰۵هـ / ۱۶۹۳-۹۴م.

- * سپهسالار، همانجا، شماره ۵۲۲۱ (سوره یکم - نوزدهم). نوشته ۱۱۰۴ هـ / ۱۶۹۲ م.
- * سپهسالار، همانجا، شماره ۵۲۲۲ (سوره یکم - آغاز سوره هشتم)، آغاز و انجام آسیب دیده است. از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م.
- * سپهسالار، همانجا، شماره ۹۷۹۴ >> .
- * مجلس، ج ۳، ۸۰۹، نوشته ۱۱۴-۱۵ هـ / ۱۷۰۲-۰۴ م.
- * مجلس، ج ۷، ص ۱۱۶، شماره ۱۱۱ (سوره پنجاه و چهارم - صد و چهاردهم).
- * الیس (Ellis coll)، ۱۱۳ M، نوشته ۱۱۲۸ هـ / ۱۷۱۶ م.
- * ایوانف (Ivanow 2nd suppt)، ۹۸۹، (سوره یکم - ششم). نوشته ۱۱۵۳ هـ / ۱۷۴۰ م.
- * علیگره، سیح، ص ۶، شماره ۱۶ (سوره یکم - نوزدهم). نوشته ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵-۳۶ م.
- * علیگره، همانجا، شماره ۱۷ (سوره نوزدهم - صد و چهاردهم).
- * بانکیور، ذیل، ۲، ۲۰۵۷ (جزوه آخره). نوشته ۱۲۵۵ هـ / ۱۷۱۲ م.
- * بانکیور، ج ۱۰، ص ۱۶۰۶، شماره ۲۷۳۷، آغاز و انجام افتاده، از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م.
- * بانکیور، ج ۱۱، ص ۲۱۴۵، شماره ۳۱۸۷ (سوره نوزدهم - سی و ششم). نوشته ۱۱۲۳ هـ / ۱۷۱۱-۱۲ م.
- * مهدوی، ۱، ص ۷۴ ب، شماره ۱۲۱ (نیمه یکم). نوشته ۱۰۷۹ هـ / ۱۶۶۹ م.
- * مهدوی، همانجا، شماره ۱۶۸ (سوره بیستم - صد و چهاردهم)، آغاز افتاده. نوشته ۱۰۵۷ هـ / ۱۶۴۷ م.
- * ری، ص ۶۷ ب (سوره بیست و یکم - سی و نهم). نوشته ۱۰۷۴ هـ / ۱۶۶۴ م.
- * تهران، حقوق، ص ۱۰۲، شماره ۲۶ (سوره یکم - هیجدهم). از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.
- * تهران، دهخدا، ص ۴۱۲ الف، شماره ۱/۲۹۶، گزیده‌هایی است. نوشته ۱۲۳۸ هـ / ۱۸۲۲-۳/ م.
- * مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۳۹، شماره ۳۳۷، پاره‌ای است.
- * همدان (بنگرید به: «نشریه» دفتر ۵، ص ۳۷۰، شماره ۲).
- >> [۶۹] مجلس، شماره ۴۲۰۹ (سوره دوم - سوم)، برگهای آغاز آسیب‌دیده. از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۴۵، شماره ۴۴۰).
- * مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۴۸۴، شماره ۳۵۲۹ (جلد ۱). نوشته ۱۰۹۱ هـ

۱۶۸۰/م.

* مجلس، ج ۱۵، ص ۱۱۶، شماره ۵۱۲۳ (از سوره نوزدهم). نوشته ۱۰۵۷هـ

۱۶۴۷/م.

* اصفهان، ۱، ص ۹۴-۹۳، شماره ۱۳۷ (جلد ۱) (سوره یکم - هیجدهم). نوشته

۱۰۵۳هـ / ۱۶۴۳م.

* اصفهان، همانجا، شماره ۱۳۸، (جلد ۲) (سوره نوزدهم - صد و چهاردهم). نوشته

۱۰۸۲هـ / ۱۶۷۲م.

* اصفهان، همانجا، شماره ۱۳۹ (سوره یکم - سوم). از سده ۱۲هـ / ۱۸م.

* اصفهان، همانجا، شماره ۱۴۰، (سوره هیجدهم [؟] - سی و هشتم). نوشته ۱۰۷۷هـ

۱۶۶۶/م.

* اصفهان، همانجا، شماره ۱۴۱ (سوره چهل و ششم - صد و چهاردهم). نوشته

۱۱۲۰هـ / ۱۷۰۸م.

تهران، ملو، شماره ۱۷۵۴/۷۳۸ (سوره بیست و سوم - سی و هفتم). نوشته

۱۰۷۵هـ / ۱۶۶۴م (بنگرید به: میکروفیلها، ص ۸۰).

تهران، ملی ۴۶۳/۱۱۶۵۱ (پایان سوره سی و سوم - سی و نهم) (بنگرید به:

همانجا).

* تهران، ملک، شماره ۲۶۹. نوشته ۱۲۳۵هـ / ۱۸۲۰م (بنگرید به: منزوی، ۱،

ص ۴۷، شماره 468).

* مشهد، مدرسه فاضلیه، شماره ۲۴، انجام آسیب دیده. نوشته ۱۲۴۰هـ

۱۸۲۴-۲۵/م. (بنگرید به: منزوی ۱، ص ۴۷، شماره 470) <.

> * و نیز مقایسه شود با تبریز، تربیت، ص ۶، شماره ۸، که گویا نسخه خلاصه شده

است (سوره نوزدهم - سی و ششم). ناقص <

چاپ:

محل چاپ؟ ۱۲۷۵هـ / ۱۸۵۸-۵۹م؛ تهران، ۱۲۸۱هـ / ۱۸۶۴-۶۵م؛ > ۱۲۸۴هـ

۱۸۶۷-۶۸م، تبریز، ۱۳۱۵هـ / ۱۸۹۷-۹۸م؛ تهران، ۱۳۳۱هـ / ۱۹۱۲-۱۳م (بدون

صفحه شمار) (بنگرید به: مشار، ستون ۵۱۶) <

وی کتابهای زیر را نیز داشته است:

۳) «تنبیه الغافلین و تذکرة العارفين» شرح فارسی «نهج البلاغه» است، که در ۹۵۵هـ

۱۵۴۸-۹/م، نگاشته است [اعجاز حسین، ۷۱۰]:

* آصفیه، ج ۲، ص ۱۶۰۸، شماره ۱۸۵، (نیمه یکم).

* براون، ذیل، (Browne suppt)، ۱۳۴۲.

* ایوانف، کرزون، (Ivanos Curzon)، ۳۷۲.

* موزه بریتانیا، ریو (Rieu)، ج ۱، ۱۸ ب > چاپ تهران، ۱۳۰۵ هـ / ۱۸۸۷ م (بنگرید به: اشچگلوا، ۳۱۰) < ۱۳۱۳ تهران (ذریعه ۴: ۴۴۷) || .

(۴) «ترجمه قواعد الاحکام» حسن بن یوسف بن مطهر حلی (۶۱).

(۵) «ترجمه احتجاج» احمد بن علی طبرسی، به نام «کشف الاحتجاج» (۷۰). || ذریعه ۷۵:۴ || .

(۶) ترجمه قرآن || ذریعه ۱۲۷:۴ || و:

(۷) تفسیر عربی که در سال ۹۸۷ هـ / ۱۵۷۹-۸۰ م پایان یافته و نام «زبدة التفسیر»

دارد. ذریعه ۲۳:۱۲

* > تبریز، ثقة الاسلام (بنگرید به: شهرستانها، ص ۳۲۶): زبدة التفسیر، نوشته

۱۰۷۷ هـ / ۱۶۶۷ م، از روی دستنوشته نگارنده <

* >> [۱۷۱] «زبدة التفسیر» [ظاهراً چنین باید باشد] پس از «منهج الصادقین» و

«خلاصة المنهج» (بنگرید به: نشریه، دفتر ۶، ص ۳۷۳) نگارش یافته است.

و نسخه دیگر آن:

* قم، آیت الله مرعشی، (ج ۱). نوشته ۱۰۷۰ هـ / ۱۶۵۹ م نوشته شده از روی

نسخه اصل، (ج ۲) نوشته ۱۰۷۲ هـ / ۱۶۶۱ م .

[روضات الجنات، ۵۰۸؛ ریو، ۳، ۱۰۷۷ ب].

41 (۱۷۱)

میرفخرالدین محمد بن حسین حسینی سماکی استرآبادی، استاد و معلم و شیخ الاسلام شهر سبزواری بوده، سپس در شمار درباریان شاه تهماسب یکم در آمده است (به عنوان صدر، به نوشته «هفت اقلیم» که «عالم آرای عباسی» آن را تأیید نمی کند).

او نگارنده «حواشی» است بر «شرح هدایة الحکمة» میبیدی، که به سال [۱۸۷۳] در [لکهنو] چاپ شده است. [مقایسه شود با: لوت (Loth)، ۴۹۲، حاجی خلیفه، ۶، ص ۴۷]، و بر «شرح دوانی» بر «تهذیب المنطق» [حاجی خلیفه، ۲، ص ۴۸۰، اعجاز حسین]، و بر «شرح قوشچی» بر «تحریر العقاید» نصیرالدین طوسی [حاجی خلیفه، ۲، ص ۲۰۳؛ اعجاز حسین، ۱۸۹۷].

(۶۹) درباره مؤلف که به سال ۷۲۶ درگذشته است، بنگرید به: روضات الجنات، ۱۷۱؛ GA4، ۲، ۱۶۴ و جز آن ها.

(۷۰) درباره ترجمه دیگر این کتاب بنگرید به: پیش از این صفحه ۱۳۵ R، شماره (۵) ۳۷.

[۷۰] جلد سوم، ص ۱۳۲۱.

[۷۱] استوری ۲۴، برگل ۳۲.

او در سالهای ۹۵۲هـ / ۱۵۴۵م گفتار زیر را به پایان رسانده و به شاه تهماسب پیشکش کرده است:

تفسیر آیه الکرسی:

تفسیری است شیعی بر آیت ۲۵۶ سوره دوم قرآن.

* ایوانف (Ivanow)، ۱، ۱۱.

> * مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۱۷، شماره ۸۲ (و نیز بنگرید به: ذریعه، ۴، ص ۳۳۰، شماره ۱۴۰۷ که در آن از دو نسخه خطی بی تاریخ یاد شده که در کربلا و نجف در ملکیت خصوصی کسان است .

» * مجلس، ج ۱۵، ص ۱۶۱، شماره ۵۱۳۸/۶۶. از سده ۱۱هـ / ۱۷م [هفت اقلیم، شماره ۱۱۶۷؛ تاریخ عالم آرای عباسی چاپ ا. افشار، ۱، ۱۴۵<؛ حسن روملو، چاپ سیدون، ص ۹۴۰، (که تاریخ مرگ او را ۹ ذی قعدة ۹۸۴هـ / ۲۸ ژانویه ۱۵۷۷ یاد کرده است)؛ ترجمه سیدون، ص ۲۹، GAL، II، SB، ۵۸۷].

» 42 [۱۷]

سید صدرالدین محمد بن غیاث الدین منصور دشتکی شیرازی، معروف به صدرالدین ثانی (یا صدر ثانی) فرزند غیاث الدین منصور شیرازی، اخترشناس و ریاضیدان به نام بوده، که در ۹۴۸هـ / ۱۵۴۱م یا ۹۴۹هـ / ۱۵۴۲-۴۳م درگذشته است. درباره او بنگرید به: PL، ۲، ص ۸۲، شماره ۱۲۲).

شافع حشر:

تفسیر سوره حشر، سوره پنجاه و نهم از قرآن، که در سال ۹۵۹هـ / ۱۵۵۲م در مشهد نگاشته شده است.

* مجلس، شماره ۴۸۵۵/۱. از سده ۱۰هـ / ۱۶م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۲، شماره 516؛ مقایسه شود با: مجلس، ج ۱۳، ص ۲۹۳ که در آنجا به این اثر اشاره نشده است).

* سپهسالار، ج ۵، ص ۱۲۹، شماره ۵۱۷۳/۳ (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره 517).

* تهران، نسخه دستنویس از آن نصرالله تقوی (بنگرید به: مقاله علی اصغر حکمت پس از این:

[۷۲] روسی جلد ۳، ص ۱۳۴۱.

شرح: علی اصغر حکمت، سی رساله از سید صدر ثانی، «مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران»، ۱/۱، ۱۳۳۲ خ/۱۹۵۳ م، ص ۹-۱۰.

صدرالدین محمد فرزند منصور دشتکی همچنین «سفیر عرشی فی تفسیر آیه الکرسی» را برابر گفته علی اصغر حکمت نگاشته است (بنگرید به: «مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران»، ۱/۱، ص ۱۱).

م.ت. دانش‌پژوه، برابر فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۸۳۷، شماره ۲۱۴۵ (۳۳/۲) آن را به زبان عربی دانسته‌اند (مقابله کنید با فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۰ ص ۱۷۵۶) و بنگرید به: ماقبل، ص ۲۷۵-۲۷۴ (R). این رساله‌ئی است درباره یافتن نام‌های ائمه به کمک ابجد. اما منزوی (جلد ۱، ص ۵۱، شماره ۵۱۳) بر اساس فهرست سپهسالار، ج ۵، ص ۱۰۹، شماره ۱/۵۱۷۳ آن را به عنوان تفسیری به زبان عربی که با فارسی آمیخته شده است، و منقسم بر دو جزو است تشریح می‌کند (۱۳۱).

[مجالس المؤمنین، ص ۳۵۱، روضات الجنات، ۵۷۱-۵۷۰؛ ریحانة الادب، ۲،

۴۶۵]».

» 43 «^(۱۳۱)

امیر محمد بن ابیطالب موسوی حسینی استرآبادی، شاگرد نورالدین علی بن حسین کرکی عاملی (محقق ثانی، شیخ الاسلام اصفهان، به روزگار تهماسب، در گذشته ۹۴۵ هـ/۱۵۳۸ م (بنگرید به: GAL, SB، ۲، ۵۷۴-۵۷۵) بوده است.

او «نفحات اللاهوت» نگاشته استاد خود را به زبان فارسی بازگردانید و گزارشی بر نگاشته او «الجعفریة فی احکام الصلاة» نگاشت (بنگرید به: مشهد، ج ۵، ص ۸۳). درباره «حدیقة الریاحین» که گزارش منظومی است از صد کلمه، بنگرید به: منزوی ۲/۲، ص ۱۵۹۸ || ذریعه ۴: ۱۴۳ || .

[۷۳] توضیح: آنچه دانش‌پژوه در ج ۹، ص ۸۳۷ یاد کرده است، رساله‌ای است «در استخراج اسامی ائمه به حساب ابجدی» از محمد بن منصور بن صدر حسینی حسینی، و از سرآغاز آن عربی بودنش حدس زده می‌شود. و در جلد ۱۰، ص ۱۷۵۶، از رساله‌ای دیگر که تا اندازه‌ای مانند رساله «عربی» محمد بن منصور بن صدر حسینی (ش ۲/۲۱۴۵، ص ۹۳۷ ج ۹) است یاد کرده است، و این گفته‌های آقای دانش‌پژوه درباره «السفیر العرشی...» نیست، که مورد استناد آقای برگل قرار گرفته است. بنابراین:

«سفیر عرشی فی تفسیر آیه الکرسی» صدر الدین دشتکی، تفسیری است آمیخته از عربی و فارسی، در دو جزو و هر یک در چند حزب، که برای پسرش غیاث‌الدین منصور نگاشته است. و بایستی در همین بخش آورده می‌شد (بنگرید به: ذریعه ۱۲: ۱۹۲؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی ۱، ص ۵۱) [۱]. منزوی].

[۷۴] روسی: جلد ۳، ص ۱۳۴۲.

تفسیر آیه الکرسی:

تفسیری است بر آیت دویست و پنجاه و ششم از سوره دوم قرآن، در یک مقدمه و دو فصل و خاتمه‌ای، به نام شاه تهماسب یکم (۹۸۴-۹۳۰ هـ / ۱۵۷۶-۱۵۲۴ م).
* سپهسالار، ج ۳، ص ۴۶۰، شماره ۷۵۴۹/۳. از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م.
[روضات الجنات، ۳۹۱، ۵۹۸].

44

جلال الدین محمد بن محمود تهانه سری، از گروه چشتیان، و از شاگردان بزرگ خلیفه عبدالقدوس فرزند اسماعیل کانگویی^(۳۱). اکبر شاه هنگامی که رهسپار فرو نشانندن شورش برادرش محمد حکیم بود، با وی دیدار کرد. او در نود و پنج سالگی چشم از جهان بر بست و به سال ۹۸۹ هـ / ۱۵۸۲ م در تهانه سر به خاک سپرده شد.

رسالة تفسیر سورة والتین:

تفسیری است بر سوره نود و پنجم قرآن:

* إته (Ethe)، (۸)، ۱۹۲۴.

[اخبارالأخبار، ص ۲۸۵؛ طبقات اکبری، ۲، ۴۷۳؛ اکبرنامه، ۳، ۳۴۱؛ ترجمه بوریج، ۳، ۵۰۰؛ گلزار ابرار، شماره ۵۶۰؛ هفت اقلیم، شماره ۳۸۰؛ منتخب التواریخ، ۳، ۳؛ سفینه الاولیاء، ص ۱۰۱ (شماره ۱۱۹)؛ سواطع الانوار، شماره ۳۱؛ خزینة الاصفیاء، ۱، ۴۳۹؛ رحمان علم، ۴۰].

45

نورالدین محمد واعظ. از روزگار عبدالله بهادرخان، که ظاهراً یکی از فرمانروایان شیبانی است، که در بزرگداشت آنها بسیار سخن گفته‌اند و در سالهای ۹۴۷-۹۴۶ هـ / ۱۵۳۹-۴۰ م و ۱۰۰۶-۹۹۱ هـ / ۱۵۸۳-۹۸ م پادشاهی رانده‌اند.

تفسیر آیه الکرسی:

پیشکش شده به همان ابوالغازی عبدالله بهادرخان:

* دیوان هند (10.D.A)، ۷۷ الف.

[۷۵] استوری ۲۵، برگل ۳۳.

(۷۱) در ناحیت ساهارانپور.

[۷۶] استوری ۲۶، برگل ۳۴.

محمد محیی‌الدین گلشنی بن فتح‌الله بن ابوطالب ادرنوی، مشهور به محیی افندی، یا محیی مصری، نگارنده «حق‌الیقین» (نسخه خطی: قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۲۷، شماره ۸۹۶)، و «کتاب مآب» (بنگرید به: منروی ۱/۲، ص ۱۳۵۷). درگذشته ۱۰۱۴ هـ / ۱۶۰۵-۰۶ م.

تفسیر سورة القدر

تفسیری است بر سورة نود و هفتم قرآن:
* قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۱۰۰، شماره ۴۲۳. بدون تاریخ.

خواجه محمد بن محمود دهدار، فانی، شیرازی (۷۷۱)، از يك خانواده تازی نژاد که از هویزه (خوزستان) به شیراز آمده بودند، برخاست. به نوشته «معیار سالکان طریقت»، و به گفته ریو (Rieu)، ۳، ص ۱۰۹۴ ب: «سال‌ها در دربار برهان نظام شاه [فرمانروای احمد نگر در سالهای ۹۶۱-۹۱۴ هـ / ۱۵۰۸-۱۵۵۳ م] می‌زیست، و اووی را به نظارت پادشاهی خود گماشت. پس از مرگ جانشین این امیر (۹۷۲ هـ) به سورات رفت و به سال ۱۰۱۶ هـ در آنجا درگذشت. اگر این روایت درست باشد، پس او بایستی پیش از پادشاهی اکبر (۱۰۱۴-۹۶۳ هـ / ۱۶۰۵-۱۵۵۶ م) به هند رفته باشد، نه چنانکه ریو نوشته است (۲، ص ۸۱۶ الف) در دوران پادشاهی او.

ظاهراً در «برهان مآثر» سخنی از او نرفته، اما به مناسبت ذکر احمدنگر، یکی از رساله‌های صوفیانه او، «رساله نظام شاه» یا «رساله به جهت نظام شاه» یاد شده است (بودلیان، (۲) ۱۲۹۸).

» رساله «فضیلت انسان» او، برای ابوالغازی مرتضی شاه پسر نظام شاه (سالهای ۹۹۶-۹۷۲ هـ / ۱۵۸۸-۱۵۶۵ م) نگاشته شده است. (بنگرید به: مجلس ۲/۱۰، ص ۶۵۶، شماره ۳۱۰۲/۱) <<.

تردیدی نیست که وی پس از آن که از زاد و بوم خود دور افتاد (اگر بتوان این واژه را به کار برد) و به سورات رفت، به خان خانان عبدالرحیم نزدیک شد (ریو، ۲، ۸۱۶ الف):

[۷۷] جلد ۳، ص ۱۳۴۲ روسی.

[۷۸] استوری ج ۱، ص ۹۵۷، حاشیه. برگل ۳۵.

[۷۲] یا عیانی خضری ص... || او خود را در پیشگفتار کتاب «حاشیه نفعات الانس» محمدبن محمود الملقب به دهدار می‌خواند.

مقایسه شود با: استوری، ۱، ص ۵۳۳). اگرچه «معیار سالکان» مرگ او را در سورات یاد می‌کند، اما تقی اوحدی (به‌گفته فهرست بانکپور، ج ۱۷، ص ۳۴، سطر ۱۲-۱۳) تأیید می‌کند که وی در زادگاه خود شیراز در گذشته است.

گزارش هفده نگاشته او که بیشتر گفتارهای کوتاه عرفانی هستند، در فهرست بانکپور (ج ۱۷، ۱۵۳۲-۱۵۱۶) آمده است. درباره مجموعه‌های دیگر از آثار او که شماره رساله‌های آنها کمتر است (تا یازده فقره) بنگرید به:

* ریو، ۲، ۸۱۶ الف.

* لنینگراد، دانشگاه، ۹۹۷، ده شماره؛ رماسکوچ، ص ۳، ۶، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۵).

* فلوگل (Flugel)، ۳، ۱۹۶۴، هفت شماره.

* بودلیان (Bodleian)، (۱۳)، (۷) ۱۲۹۸، هفت شماره.

* آصفیه، ج ۳، ص ۲۰۲، شماره ۱۴۴۷، پنج شماره.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۷۰۳، شماره ۴۷۴۵، شش شماره.

* مجلس، گلچین معانی، ص ۱۰۳، شماره ۸۲۶؛ و ص ۱۸۱، شماره ۴۲۳۳ <

> * مجلس، ج ۲/۱۰، ص ۶۵۶، شماره ۳۱۰۲، یازده شماره.

* مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۰۸۲، شماره ۳۳۲۳/۸۱، هشت شماره.

* نجف، نسخه خطی متعلق به آقابزرگ تهرانی، یازده شماره. (بنگرید به:

میکروفیلما، ص ۷۵۱-۷۵۰، شماره ۲۹۸۶) >>

نسخه دستنویس بودلیان، ۱۲۸۱، شامل «حاشیه فصل الخطاب» او است، درباره حاشیه‌های او بر «رشحات» و «گلشن راز» اسپرنگر و ریو اشاره می‌کنند، لیکن علی‌الظاهر در هیچ جا ذکری از آنها نشده است.

چاپ مختصر شرح گلشن راز را مشار (مؤلفین، ۵، ۷۹۲) یاد کرده، و جای چاپ را هند (۳۱) آورده است. درباره «مولودنامه» منظوم > بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۳۴. مثنوی او به نام «هفت دلبر» به اکبر پیشکش شده، و «دیوان» او دارای قصیده‌ها و ترجیع‌بندها را اسپرنگر از روی نسخه‌های موجود در موتی محل و توپخانه توصیف کرده است (۲۲).

۷۳ > شاید این گفته از سخنان ابن یوسف شیرازی (مجلس ۳، ص ۵۰۰) سرچشمه گرفته باشد که گفته است «مفاتیح الاعجاز» (= شرح گلشن راز) محمد نوربخش لاهیجی (در گذشته ۹۱۲ هـ / ۱۵۰۶-۷ م) که دهم باره‌شته تحریر کشیده، در «هند» چاپ شده است <

> ۷۴) در فهرست تهران، دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۷۰۳، شماره ۴۷۴۵ و نیز در جدول راهنمای فهرست تهران، دانشگاه، ۱۵، محمد بن محمود دهمدار «فانی»، احمد دهم شیرازی (ذریعه ۹: ۸۰۳) ظاهرآ با کس دیگری به نام محمود بن محمد دهمدار «عیانی» || خضری (ذریعه ۹: ۷۷۷) || نگارنده رساله‌هایی در <

> (۱) تفسیر والضحی و الم نشرح:

تفسیری است بر سوره‌های نود و چهارم و صد و سوم قرآن.

» گویا رساله [یا آغاز رساله] الف انسانیت است (بنگرید به: مابعد، و منزوی ۱،

ص ۳-۴، ۳۱)».

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۹۳، شماره ۵۴/ ۲۹۳۱. نوشته ۱۲۳۴هـ

/۱۸۱۹م.

> (۲) فوائد:

تفسیر سوره نور «بیست و چهارم» است، آمیخته با مقداری اندیشه‌های عرفانی،

به زبانهای عربی و فارسی.

* تهران، دانشگاه، ج ۱، ص ۲۳۰۷، شماره ۳۳۲۲/۱۰. از سده ۱۲-۱۳هـ

<۱۸۱۹/

» (۳) تفسیر آیه فلا اقسام به مواقع النجوم: (۳۱)

درباره آیت ۷۴ از سوره پنجاه و ششم قرآن است:

* مجلس، شماره ۴۷۴۹/۱۹. از سده ۱۱هـ / ۱۷م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۲۳،

شماره ۲۱۴).

* نجف، نسخه دستنویس از آن آقا بزرگ تهرانی. از سده ۱۴هـ / ۲۰م (بنگرید به:

همانجا، میکروفیلما، ص ۷۵۰).

(۴) تفسیر آیه الا الی الله تصیر الامور:

تفسیر آیت ۵۳ از سوره چهل و دوم قرآن. گویا از دهدار.

* نجف، نسخه دستنویس از آن آقا بزرگ تهرانی، از سده ۱۴هـ / ۲۰م (بنگرید به:

→ جفرو جز آن در آمیخته شده است (مقایسه شود با: ریحانة الادب، ج ۲، ص ۳۲؛ مشار، مؤلفین، ۱،

<۳۰۱).

نسخه خطی نگاشته محمود بن محمد دهدار «عیانی» در «سیرو سلوک» (بنگرید به: تهران،

دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۵۹۱، شماره ۴۶۴۹) که از همین جا به دست می‌آید که وی در ۱۰۸۰هـ

/ ۱۶۶۹-۷۰م پا به جهان گذارده (تاریخ در رساله آمده است) و در ۱۱۰۳هـ / ۱۶۹۲م از مشهد

به اصفهان رفته است. با وجود عدم تقارن نام و تاریخ زندگی، دانش پژوه و نیز منزوی هر دو، نگارنده

را یکی می‌دانند (مقابل شود با: منزوی ۲، ص ۱۷۸۹ (فهرست)؛ مجلس، ۱/۱۰، ص ۵۸-۵۹ که در

اینجا تاریخ مرگ محمد بن محمود دهدار به نادرست سال ۱۱۰۶هـ یاد شده است).

[۷۹] جلد ۳، ص ۱۳۴۲-۱۳۴۳ روسی.

میکروفیلماها، ص ۷۵۱، شماره ۱۶/۲۹۸۶).

رساله دهدار به نام «الف انسانیت» در آغاز شامل تفسیر و تأویل سوره‌های والضحی و الم نشرح (سوره‌های نود و سوم و نود و چهارم) می‌باشد، و از این روی منزوی (جلد ۱، ص ۳-۴) آنها را در زمره تفسیرها منظور می‌دارد، در حالی که این رساله‌ای است صوفیانه درباره حقیقت وجود و مراتب انسان. >>>

[معیار سالکان طریقت، (بنگرید به: استوری، ۱، ۱۰۳۰، شماره ۱/۱۳۷۳ گرفته از ریو، ۳، ۱۰۹۴ب)؛ >تحفة الکرام، ۲، ۷۷؛ ریاض العارفین، ۳۹۳؛ بانکیور، ج ۱۷، ص ۳۴؛ >مشار، مؤلفین، ۵، ۷۹۱-۷۹۲].

48^[۸۰]

> بهاء‌الدین محمد بن حسین «بهای» بن عبدالصمد حارثی عاملی، به سال ۹۵۳هـ / ۱۵۴۷م در شهر بعلبک پا به جهان گذارده، پس از پایان تحصیلات همراه پدر به عراق مهاجرت کرد، سی سال در سفر بود و سرانجام در اصفهان بار سفر بگشود، و نزد شاه عباس بکم جایگاه شیخ الاسلام یافت.

او نگاشته‌های بسیار دارد (فهرست سعید نفیسی، «احوال و اشعار...»، ص ۸۱-۱۱۰، هشتاد و هشت نام را دارد) از آن میان رساله «جامع عباسی» در فقه شیعی، (درباره چاپ‌های آن، بنگرید به: مشار، ستون ۴۷۰، ۲۰۵۴-۲۰۵۳؛ «کشکول» که مقالات‌هایی است در ریاضیات و هیئت^[۸۱])، > (بنگرید به: استوری، ۲، ص ۱۴-۱۱ و ۸۶-۸۷) >> درباره رساله‌های ستاره‌شناسی او نیز بنگرید به: منزوی، ص ۲۷۴، ۳۵۱ و ۳۵۷ >>>؛ مثنوی‌های چنان و حلوا» و «شیروشکر» و جز آن. وی به سال ۱۰۳۰هـ / ۱۶۲۱م درگذشت (درباره تاریخ‌هایی که در منابع گوناگون آمده است بنگرید به: س. نفیسی، «احوال و اشعار...» ص ۷۶-۸۲).

تفسیر سوره فاتحه:

تفسیری است که به سال ۱۰۱۵هـ / ۱۶۰۶م. نگاشته شده است.

* سیهسالار، ج ۳، ص ۴۶۹، شماره ۵/۸۰۹۰. نوشته ۱۲۴۸هـ / ۱۸۳۲م^(۷۵)

[۸۰] بر گل ۳۶، استوری ندارد.

[۸۱]، بیفزایید: و جزاینها. زیرا موضوع آن «مناسب» نام آن است، و حتی تنها چیز کمی از آن در ریاضیات هیئت می‌باشد [۱. منزوی].

(۷۵) >در فهرست نگاشته‌های بهایی که س. نفیسی آورده است، این تفسیر یاد نشده است. درباره تفسیر او از همان سوره یکم به نام «العروة الوثقی» بنگرید به: نفیسی، ص ۱۰۵، شماره ۷۵، و فهرست مشهد، ج ۴، ص ۴۴۳، شماره ۳۴۸ >.

سعید نفیسی، «احوال و اشعار فارسی شیخ بهائی»، تهران، ۱۳۱۶ خ / ۱۹۳۷ م؛ براون (Browne، Lit. Hist)، ۴، ۴۰۷، ۴۲۶-۴۲۸؛ مشار، مؤلفین: ۵، ۴۲۱-۴۲۳ <.

49^(۸۲)

عبدالرحیم سمرقندی، درگذشته به سال ۱۰۱۸ هـ / ۱۶۰۹-۱۰ م.

تفسیر سورة النبأ:

نسخه:

* حمیدیه، ص ۱۱۰، شماره ۱۵۶ >.

50^(۸۳)

نظام‌الدین بن عبدالشکور فاروقی تهنه‌سری بلخی برادرزاده، داماد و خلیفه جلال‌الدین محمد بن محمود تهنه‌سری بود (بنگرید به: پیش از این شماره ۴۴). «چون در اواخر سال ۱۰۱۴ هـ / (۱۶۰۶ م)، سال یکم پادشاهی جهانگیر، فرزند یاغی شهریار، سلطان خسرو، از اکبرآباد گریخت، در گزارشی با شیخ نظام‌الدین دیدار کرد، و با این عمل ناخرسندی شهریار را بر خود برانگیخت و ناچار شد هند را رها کند. وی پیش از آهنگ بلخ، که سرانجام در آنجا ماند و در ۸ رجب ۱۰۳۵ یا ۱۰۳۶ (۷۷۱ هـ) آوریل ۱۶۲۶ یا ۲۵ مارس ۱۶۲۷ م) درگذشت. وی به سفر حج رفت، و به هنگام اقامت خود در اماکن مقدسه، دو شرح بر «لمعات» عراقی نگاشت «اته، ستون ۳۳۷؛ مقایسه شود با: توزک جهانگیری، ترجمه روجرس - پوریچ، ۱، ۶۰).

۱) تفسیر سورة فاتحه و سوره‌های ۷۸-۱۱۴:

* دیوان هند، (O.I, D.P.)، ۷، با جاهای خالی در متن. نوشته ۱۱۱۴ هـ / ۱۷۰۲-۳ م.

* دیوان هند، همانجا، ۱۱۸۴ ب. تنها سورة فاتحه را دارد.

این تفسیر بی‌گفت‌وگو با «ریاض‌القدس» که در «سواطع‌الانوار» یاد شده است، و به نام تفسیر دوجزه آخر قرآن توصیف شده، و با «تفسیر نظامی» که رحمان علی از آن یاد

[۸۲] جلد ۱، ۱۹۲.

[۸۳] استوری ۲۷، برگل ۳۷.

۷۶) به گفته رحمان علی در سال ۱۰۲۲ هـ / ۱۶۱۵ م.

کرده، یکی است.

۲) ملفوظ شیخ نظام الدین تهانہ سری:
* آصفیہ، ج ۱، ص ۴۸۸، شماره ۸۴۳. نوشته ۱۰۲۶ھ / ۱۶۱۷م.

۳) شرح لمعات

[مکی یا مدنی؟]، یکی از دو گزارش اوست بر «لمعات» عراقی:

* بودلیان (Bodleian)، ۱۲۵۴.

[هفت اقلیم، شماره ۳۸۱؛ سواطع الانوار، برگ ۳۹۳ الف؛ حدائق الحنیفه، ۴۰۱؛
رحمان علی، ۲۴۱؛ خزینة الاصفیاء، ۱، ۴۶۳].

51

تقی الدین محمد عقیلی [شاید همان میر تقی الدین محمد بن امین الدین حسینی از
سادات استرآباد باشد. بنگرید به عالم آرای عباسی، چاپ، ا. افشار، ۱، ۱۵۳-۱۵۲] به شاه
عباس یکم (۱۰۳۸-۹۹۶ھ / ۱۶۲۹-۱۵۸۷م) و امام قلی خان پسر اللہویردی خان (دربارہ
او بنگرید به: تاریخ علم آرای عباسی، فهرست نامها) کار خود را پیشکش کرده است.

تفسیر سورة هل اتی:

[یعنی، گویا تفسیر سورة هفتاد و ششم]:

* مجلس، ج ۱۱، ص ۱۰۰، شماره ۴۱۰۴/۱، آغاز و انجام افتاده، از سده
۱۱-۱۲ھ / ۱۷-۱۸م.

52

سید محمد باقر بن شمس الدین محمد حسینی استرآبادی اصفهانی، المعلم الثالث،
معروف به میرداماد. که در سروده هایش تخلص «اشراق» دارد، در استرآباد پا به جهان گذارد،
در مشهد تحصیل کرد، و سپس به روزگار شاه عباس یکم به اصفهان جای گزید. در
۱۰۴۰ یا ۱۰۴۱ھ / ۱۶۳۰-۳۱م دیده از جهان فرو بست. او از دانشمندان بنام شعی بود، و
نگاشته های بسیاری پیرامون الهیات، فلسفه و علوم طبیعی دارد. صدرالدین شیرازی
(ملاصدرا)، فیلسوف برجسته، شاگرد او بوده است (بنگرید به: پس از این، شماره ۵۹، F).

[۸۴] برگل ۳۸، استوری ندارد.

[۸۵] جلد ۳، ص ۱۳۴۳-۱۳۴۴ روسی.

رساله در تفسیر امانت الهی:

تفسیری است بر آیت ۷۲ سوره سی و سوم: انا عرضنا الامانة...، در سال ۱۰۳۹ هـ / ۱۶۲۹-۳۰ م، در شیراز نگاشته شده است.
[ذریعه، ۲، ۳۴۵، شماره ۱۶۷۰].
* مجلس، ج ۱/۱۰، ص ۱۹۸، شماره ۲۸/۲۸۵۹. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

چاپ:

تهران، ۱۳۱۵ هـ / ۱۸۹۷-۹۸ م، در مجموعه رساله‌های او (بنگريد به شماره، ۱۴۶: مشار، مؤلفین، ۲، ۷۴).
[تذکره نصرآبادی، ۱۴۹: آتشکده، شماره ۶: مجمع الفصحاء ۲، ۷: رياض العارفين، ۱۶۶-۱۶۷؛ روضات الجنات، ۱۱۴-۱۱۶؛ فوايد الرضويه، ۴۱۸؛ ذریعه، ۲، ۳۴۵، و ۹، ۷۶: مشار، مؤلفین، ۲، ۷۳-۷۵؛ براون،

Browne, List. Hist., IV, 256-257, GAL SB II, 579.

53^(۱۸۶۱)

عبدالحق بن سيف الدين ترك دهلوی بخاری. به سال ۱۰۵۲ هـ / ۱۶۴۴-۳ م، در گذشته است. (بنگريد به: همین کتاب، شماره ۸۴۳۶ و مآخذ ديگر).

تفسیر آیه نور:

تفسیر آیت ۳۵ از سوره بیست و چهارم قرآن است:
* موزه بریتانیا، ریو (Rieu)، ج ۲، ص ۸۶۳ الف. از سده ۱۸ م.

54^(۱۸۷۱)

شاه قاضی (۷۷) یزدی.

تفسیر آیات الاحکام:

> بنگريد به: پیش از این، حاشیه ۵۵، که در ۱۰۲۱ هـ / ۱۶۱۲ م برای سلطان

[۸۶] استوری ۲۷ A، برگل ۳۹.

[۸۷] استوری ۲۷ B، برگل ۴۰.

(۷۷) شناخته نیست. این کلمه در اینجا لقب یا بخشی از نام اوست. در صورت نخست تفسیر آیات الاحکام، احتمالاً نگاشته اولیه میرزا قاضی پسر کاشف‌الدین یزدی است، که در ۱۰۷۵ هـ / ۱۶۶۴-۵ م، در اردبیل در گذشته است (بنگريد به: ریو، ۲، ص ۸۴۴ الف).

محمد قطبشاه (۱۰۳۵-۱۰۲۰هـ / ۱۶۲۶-۱۶۱۲م) به پایان رسانده است: [اعجاز حسین، ۵۱۸ «ترجمه آیات الاحکام»، ۶۱۲ «تفسیر آیات الاحکام»، ۱۷۶۵ «شرح آیات الاحکام»].
* آصفیه، ج ۳، ص ۲۳۰، شماره ۴۳۶.

55
۱۸۱۱

احمدبن زین العابدین علوی عاملی اصفهانی، پسرعموی (ابن خالصة: روضات الجنات، ۱۱۶، سطر ۱۵) و شاگرد محمدباقر داماد (درگذشته ۱۰۴۱هـ / ۱۶۳۱-۲م) (بنگرید به: براون (Browne Lit Hist)، ۴۰۶). در سال ۱۰۱۸هـ / ۱۶۰۹-۱۰م از شیخ بهایی اجازه گرفت [اعجاز حسین، ۲۳] || و ذریعه ۱؛ شماره ۷۹۰ و ۱۳۴۶ ||.

بیش از همه دو نگاشته ضد عیسویت نگارنده معروف است (که اعجاز حسین از هیچکدام یاد نکرده است). یکی از آنها «اللوامع الربانية فی ردالشبهة النصرانية» است که به سال ۱۰۳۱هـ / ۱۶۲۱م به پایان برده است (نسخه‌های خطی آن: براون (pers Cat) Browne)، ۸، ۷، بلوشه، ۱، ۵۴؛ ادینبورگ (Edinburgh)، ۳۷۲؛ واتیکان، ۲۲). و دیگری «مصل الصفا در تجلیه آینه حق‌نما»، که به سال ۱۰۳۲هـ / ۱۶۲۲م، به پایان رسانده است (نسخه‌های خطی آن: بلوشه (Blochet)، ۱، ۵۲، ۵۳؛ مشهد، ۱، فصل ۱، شماره‌های ۲۵۶، ۲۵۷؛ ریو، ۱، ۲۸ ب؛ واتیکان، (۵) ۷۲).

او همچنین نگاشته‌هایی به نام «کشف الحقائق فی شرح تقویم الایمان» که گزارشی است به زبان عربی بر «تقویم الایمان» محمدباقر داماد [اعجاز حسین، ۸۵۳؛ مشهد، ۱، فصل ۱ خطی، شماره ۲۲۲] و «مفتاح الشفاء و العروة الوثقی» ۱۸۱۱ را نگاشته که حاشیه‌ای است بر الهیات «شفا»ی ابن سینا [اعجاز حسین، ۳۴].

لطائف غیبی > و عواطف لاریبی <:

آغاز آن: بعد از حمد مبدعی که سبعة معلقات...، تفسیری است بر آیهایی از قرآن که درباره خدا است و صفت‌های او، و دیگر مسائل دینی (۷۸)، که در ۱۰۳۳هـ / ۱۶۲۳-۲۴م

[۸۸] استوری ۲۷ c، برگل ۴۱.

[۸۹] توضیح: در نسخه روسی چنان آمده است که گویا «مفتاح الشفاء» و «عروة الوثقی» يك كتاب است در گزارش الهیات شفا، در صورتی که اینها دو کتابند و نخستین آنها است که حاشیه‌ای بر الهیات «شفا» است. (بنگرید به: ذریعه ۱۵، ۲۴۹ و ۲۱، ۳۳۳) [۱. منزوی].

(۷۸) این آگاهی درباره کتاب، بر پایه مندرجات فهرست مشهد و نیز مشکاة است || این کتاب به سال ۱۳۹۶هـ در تهران چاپ شده و ناشر در ص ۸۳ مقدمه می‌گوید: بخاطر مصالح عالیة اسلامی قسمتی از آن سانسور شد. ||.

به نگارش آن آغاز، و به اعتمادالدوله ابوالحسن پیشکش کرده است. » و به نام شاه صفی، نسخه خطی به‌خامه نگارنده (بنگرید به: مشکاة، ۱، ص ۱۸۸) .

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ۱، ص ۱۸۸-۱۹۰، شماره ۱۴۷. نوشته ۱۰۴۴هـ.
۱۶۳۴م به‌خامه نگارنده.

* تهران، دانشگاه، همانجا، شماره ۱۴۸. نوشته شده از روی دستنویس نگارنده با یادداشتهایی از او .

* بودلیان (Bodleian)، ۱۸۱۹، از روی نسخه دستنویس نگارنده.

* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۱۸۱، انجام افتاده.

* تهران، الهیات، ص ۱۱۸. از سده ۱۱هـ / ۱۷م .

» * سپهسالار، ج ۵، ص ۴۷۷، شماره ۱/۸۲۳۴. نوشته ۱۰۸۰هـ / ۱۶۶۹م،

از روی نسخه دستنویس نگارنده نوشته شده است (بنگرید به: متروی، ۱، ص ۵۷، شماره ۵۶۴) .

56

[۹۰]

یوسف مصری.

عقدالگوهر:

تفسیری است منظوم، که به‌سال ۱۰۳۵هـ / ۱۶۲۵-۲۶م برای شاه عباس یکم نگاشته شده است:

* پرینستون (princeton)، ۴۴۷، برگهای ۱-۲۳ ب، تنها آغاز کتاب است. نوشته ۱۱۲۳هـ / ۱۷۱۱م.

57

[۹۱]

معزالدین اردستانی بن ظهیرالدین میرمیران حسینی.

» درباره نگاشته او «کشف‌الحق» که در سال ۱۰۵۸هـ / ۱۶۴۸م نگاشته است، و تحریر تازه‌تر آن با افزودگیها به نام «حدیقه‌الشیعه»، که نادرست به‌احمدبن محمد اردبیلی نسبت می‌دهند، بنگرید به: ذریعه، ۱۷، ۲۳۶، شماره ۴۷، و ۱۸، ۲۳، شماره ۵۳۵، ۶، ص ۳۸۶، شماره ۲۴۰۹؛ و نیز به: منزوی، ۱/۲، ص ۹۷۸-۹۸۰، ۹۳۵-۹۳۴. و درباره نگارنده بنگرید به: روضات‌الجنات، ۲۲۶؛ طرایق‌الحقایق، ۹۴، ۹۹؛ مشکاة، ۱/۳، ص ۶۰۴-۶۰۰ .

[۹۰] استوری ۲۷ G، برگل ۴۲.

[۹۱] استوری ۲۷ E، برگل ۴۳.

تفسیر سوره هل اتی:

[یعنی، تفسیر سوره هفتاد و ششم]، که به خواهش محمد بن خاتون، در سال ۱۰۴۴ هـ / ۱۶۳۴ م نگاشته است (مقایسه شود با شماره ۸۱۹۹)، و به عبدالله قطبشاه پیشکش کرده است:

* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۵۵. گویا به خامه نگارنده:

58 [۹۲]

ادهم قریشی «عزلتی» واعظ خلخالی، یا ادهم واعظ قزوینی، گویا این دو نام از یکی نباشند. درباره یکی مقابله کنید با: منزوی، ۲/۲، ص ۱۶۶۱-۱۶۶۰ (کدوی مطبخ قلندری، ذریعه، ۱۷، ۲۸۶، شماره ۳۲۲، که در اینجا نگارنده «کدو...» میرزا ابراهیم واعظ خلخالی نامیده شده است).

ملا ادهم واعظ خلخالی در نیمه یکم سده یازدهم / هفدهم زندگی می کرد (مقابله کنید با: دانشمندان آذربایجان، ۲۷۴-۲۷۳، که در آنجا تاریخ زندگی او یاد نشده است). درباره دیگر نگاشته های او بنگرید به: منزوی، ۲، ۸۸۹ «اعتقادات» و ص ۹۸۴ «لوازم الدین» که در سال ۱۰۳۷ هـ / ۱۶۲۷-۲۸ م در تبریز بدان آغاز کرده است (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۲۳۲، شماره ۹۶۸) و ص ۱۱۵۱ «ذکر الهیه» و ص ۱۱۵۸ «رسالة عرفانی»، و ص ۱۳۰۲ «فقریه فخریه» و ۱۳۸۶ «مشرق التوحید» و ۱۵۴۰ «اربعین» که در سال ۱۰۳۶ هـ / ۱۶۲۶-۲۷ م به انجام رسیده است (بنگرید به: ری، ص ۴۴۰)، و نیز ص ۱۶۳۳ «سفینه الملوك» و جز آنها، همه در همان فهرست منزوی.

تفسیر سوره فاتحه:

* تهران، دهخدا، ص ۴۰۸ ب، شماره ۲۸۷/۴. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م <

59 [۹۳]

صدرالمتالهین صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی، معروف به ملا صدرا، فیلسوف بنام، در سال ۹۷۹ هـ / ۱۵۷۱ م یا ۹۸۰ هـ / ۱۹۷۲ م در يك خانواده اشرافی در شیراز پا به جهان گذارده است. در اصفهان نزد شیخ بهایی تحصیل کرد (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۸ F). و نیز نزد محمدباقر داماد (بنگرید به پیش از این شماره ۵۲ F) پس از آن روزگاری بسیار در دهکده کاخک در نزدیکی قم در انزوا به سر برد، سپس به خواهش

[۹۲] جلد ۱، ص ۱۹۲ و جلد ۳، ص ۱۳۶۵ روسی.

[۹۳] جلد ۳، ص ۱۳۴۴-۱۳۴۵ روسی.

الله‌وردیخان حاکم فارس به شیراز رفت، و در مدرسه‌ای که این فرمانروا ساخته بود به تدریس پرداخت. در همین روزگاران، آنچنانکه می‌نویسند، هفت بار پیاده به مکه رفت، و هنگام بازگشت از آخرین دیدار، به سال ۱۰۵۰هـ / ۱۶۴۰م در بصره درگذشت، و در همانجا به خاک سپرده شده است.

از نگاشته‌های اصلی او «الحکمة المتعالیة فی الاسفار الاربعة العقلیة» یا «اسفار»، «الشواهد الربوبیة»، «المبدء والمعاد» و جز آن به زبان عربی نگاشته شده‌اند.

عروة الوثقی

تفسیری است بر آیت الکرسی، آیت ۲۵۶، سورة دوم قرآن:

* کربلا، نسخه شیخ عبدالحسین تهرانی (بنگرید به: ذریعه، ۱۵ ص ۳۵۳، شماره ۱۶۲۵، ج ۴، شماره ۱۴۰۹)؛ و گویا:

* مهدوی، نشریه ۲، ۱۱۶ ب، شماره ۲/۳۸۰، «تفسیر آیه الکرسی»، آغاز آن در فهرست آورده نشده. نوشته ۱۲۶۱هـ / ۱۸۴۵م [۱۴۲].

چاپ

محل و تاریخ یاد نشده (بنگرید به: ذریعه، ۴، ۳۳۱) که در آن گفته شده است این نگاشته در مجموعه تفسیرهای او چاپ شده است. درباره این مجموعه با نوشته مشار، مؤلفین، ۵، ۲۵۹، شماره ۷، (چاپ تهران، ۱۳۲۰-۱۳۲۲هـ / ۱۹۰۴-۱۹۰۲) مقابله شود، که در آن از چاپ این تفسیر یاد نشده است.

[روضات الجنات، ۳۳۱-۳۳۲؛ روضة الصفای ناصری، ۸، صفحه ماقبل آخر؛

[۹۴] توضیح: این کتاب همان «تفسیر آیه الکرسی» ملاحظه است، که به زبان عربی در مجموعه‌ای (ص ۲۹۰-۳۵۷)، به سال ۱۳۲۱هـ. به کوشش شیخ احمد شیرازی در [تهران] چاپ شده است. این تفسیر در ۲۰ مقاله است. نسخه آقای مهدوی نیز همین تفسیر است و به زبان عربی و با همان مشخصات، جز اینکه در سرآغاز آن نسبت به چاپ یاد شده عبارتهایی بدینگونه افزوده شده است: بسمله. ابتغی فضله العظیم، و توجه الی الولی الکریم الی مبدء الجود (و از اینجا بیعد مانند چاپی است): الحمد لله الذی جعلنی ممن شرح الله صدره للاسلام فهو علی...

این نسخه، به شماره ۲ مجموعه ۳۸۰ در کتابخانه شخصی علی اصغر مهدوی است، که به خواهش آخوند ملاعلینقی و به خاتمه زین العابدین در ۱۲۱۶هـ. نوشته شده است. و نام «عروة الوثقی» در این نسخه نیامده است.

بد نیست بیفزاییم: نام «عروة الوثقی» از فهرست کتابخانه مهدوی و «ذریعه، ۱۵، ۲۵۲» است که به «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» اینجانب راه یافته است. و فارسی پنداشتن آن غلطی است از من که آنرا در میان کتابهای فارسی جای داده‌ام، و قراین نشان می‌دهد که این غلط از فهرست من به کتاب برگل راه یافته است، هر چند ایشان مأخذ کارشان را در این مورد نام نبرده‌اند. [ا. منزوی].

فوائدالرضویه، ۳۷۹؛ براون،

Browne, Lit. Hist., IV, 408, 428-432; EL, IV. s.v. Sadr al-Din (CL Hurt); CAL, II, 413, SB II, 588;

یادنامه ملاصدرا، تهران، ۱۳۴۰ خ / ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۱، (از آن میان زندگینامه‌ای است نگارش سیدابوالحسن حسینی قزوینی، ص ۱-۵، فهرست نگاشته‌ها از محمدتقی دانش‌پژوه، ص ۱۰۷-۱۲۰؛ م.ت. دانش‌پژوه، نکته‌هایی درباره نگاشته‌های ملاصدرا، راهنمای کتاب، ۱/۵، ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۲ م، ص ۴۰-۳۳؛ مشار، مؤلفین، ۵، ۲۶۴-۲۵۷)».

60 [۹۵]

شاه محمد (۳۱) بن عبدالمحمد (۸۰) بن سلطان علی بن فتح‌الله آرکسانی رستاقی بدخشی، معروف به ملاشاه، یا مولانا شاه، ملقب به لسان‌الله، یکی از پرهیزکاران گروه قادری و مرشد داراشکوه پسر شاهجهان بود. وی به سال ۹۹۲ هـ / ۱۵۸۴ م در آرکسا که دهی است در نزدیکی رستاق بدخشان پا به جهان گذارد. در سال ۱۰۲۳ هـ / ۱۶۱۴ م، در هند اقامت گزید، و کمر شاگردی پارسای بنام، میان (۸۱) میر لاهوری بر میان بست > درباره او بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۹۸، حاشیه ۲ < و برابر نوشته «مرآت‌الخیال» در سال ۱۰۷۲ هـ / ۱۶۶۲-۶۳ م، در لاهور در گذشته است، اما به نوشته «خزینة الاصفیاء» مرگ او در ۱۰۶۹ هـ / ۱۶۵۸-۹ م، رخ داده است. به گفته T.W. Beale «مفتاح التواریخ» سنگ نبشته خاکجای او را ۱۰۷۰ هـ / ۱۶۵۹-۶۰ م یاد کرده است.

شاه تفاسیر:

«شاه تفاسیر» (ماده تاریخ) یا «تفسیر شاه»، تفسیری است بر سوره‌های یکم - سوم، و دوازدهم قرآن، که به سال ۱۰۵۷ هـ / ۱۶۴۷ م، نگاشته شده و بخشی از آن به فارسی و بخشی به زبان عربی است:

* دیوان هند (10, D.P.)، ۱۶۲۰. از سده ۱۸ م.

* ایوانف (Ivanow)، ۹۶۹، چندان کامل نیست. از پایان سده ۱۷ م.

* رامپور، نذیراحمد، ۹، تنها سوره یکم - سوم؟.

[۹۵] استوری ۲۸، برگل ۴۴.

(۷۹) شاه در اینجا بخشی از نام و نه لقب اوست. میان میر معمولاً او را «محمد شاه می‌نامید (سکینه‌الاولیاء، ترجمه اردو، ص ۱۱۷، سطر ۲؛ بانکپور، ۸، ص ۵۰، سطر ۲).

(۸۰) ریو نام او را ملاعبد عیدی آورده که گویا صورت تحریف شده ملاعبدی است.

(۸۱) این واژه که در زبان هندی به معنی آقا، یا خواجه می‌آید، عنوان احترام‌آمیز است نه بخشی از نام این مرد پارسا.

از مثنوی او و دیگر آثارش، پس از این یاد خواهد شد (۸۲).

[جهان آرا، صاحبیه؛ سکینه الاولیاء برگهای ۱۱۸۸۶؛ ترجمه آن به اردو، ص ۱۱۶-۱۵۸؛ عمل صالح، ۳، ۳۷۰-۳۷۲؛ نسخه احوال شاهی، ریو، ذیل ۱۳۰؛ بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۰۰۸، شماره ۱۳۳۲؛ تذکره نصرآبادی، ص ۶۳؛ مرآت الخیال، ۱۲۷؛ پادشاه نامه، ۱، ص ۳۳۳، و ۲، ص ۷۵۴؛ همیشه بهار (اسپرنگر Sprenger، ص ۱۲۸)؛ منتخب اللباب، ۱، ۵۴۹؛ ریاض الشعراء (مقایسه شود با Bland-JRAS ۱۹۴۸، ص ۱۴۷)؛ فرحت الناظرین (قطعه ای که در OSM، ۴/۳، مه ۱۹۲۸، ص ۹۵-۹۶ آمده است)؛ ریاض العارفین، ۱۶۱-۱۶۲؛ T.W. Beale، مفتاح التواریخ، اکره، ۱۸۴۹، ص ۴۰۱-۴۰۲؛ خزینة الاصفیاء، ۱، ۱۷۲؛ ریو، ۲، ۶۹۰؛ دائرة المعارف، ۴، S.V. شاه محمد. برای تصویر بنگرید به:

L. Binyon and T. W. Arnold, The Court painters of the Grand Moguls, Oxford, 1921, p. 33.

و نیز به استوری، ۱، ص ۱۰۰۹، حاشیه ۳.]

61

محمد معصوم بن محمد امین بن علی بن حسین حسینی استرآبادی، به وزگار شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ هـ / ۱۶۴۲-۱۶۶۶ م)، به دستور مولانا محمد مؤمن (استرآبادی؟) نگاشته است.

لوامع التأویل:

که ترجمه ای است (با برخی افزودگیها) از کتاب عربی «تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل اعترت الطاهرة» نگاشته سید شرف الدین علی حسینی استرآبادی (در گذشته ۹۴۰ هـ / ۱۵۳۳-۴ م). برای نسخه خطی متن عربی آنم بنگرید به: تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۹۶۲، شماره ۲۳۵۵؛ و مقایسه شود با: ذریعه، ۳، ص ۳۰۴؛ شماره ۱۱۳۰. تفسیری است از آیتهای همه سوره های قرآن که در آنها از فضایل ائمه طاهرين سخن می رود:

* مجلس، ج ۶، ص ۷، شماره ۲۰۰۹، گویا همان نسخه پیشکش شده به شاه عباس دوم باشد.

(۸۲) بخشی از کتاب استوری که اختصاص به شعر دارد هنوز نگاشته نشده است (بنگرید به: پیش از این، پیشگفتار، ص ۱۲ R). [۹۶] بر گل ۴۵، استوری ندارد.

* تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۹۶۲، شماره ۲۳۵۶. نوشته ۱۱۲۸ هـ / ۱۷۱۶ م.
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۷۹، شماره ۳۶۶۸ <

62^[۹۷]

» محمد بن سید احمد علوی عاملی، ملقب به عبدالحسب حسینی فاطمی، «در باره نگاهشده‌های او بنگرید به: منزوی، ۲، ص ۹۲۴ «تقدیس الانبیاء» و ص ۱۱۸۹ «سدره المنتهی». نگارنده نواده میرداماد بوده است (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۵۲).»
در سال ۱۰۶۹ هـ / ۱۶۵۸ م تفسیر زیر را نگاشت.

عرش سماء التوفیق:

تفسیری است شیعی، «در چندین جلد (بنگرید به: ذریعه ۱۵، ۲۴۴، شماره ۱۵۸۲»:

* موزه بریتانیا، Or ۸۴۳۴، کلی از آغاز ناقص است. از سده ۱۸ م. (بنگرید به: مردیت اونس (Meredith Owens)، ص ۱) <
|| * محمدعلی روضاتی سوره یکم و دوم ۹۱۶ ص ||

63^[۹۸]

» محمد مقیم بن محمدعلی بن قاسم علی بن تاج الدین یزدی، که در سال ۱۰۷۷ هـ / ۱۶۶۶ م. به دستور میرزا ابوالمهدی نقیب «وسيلة النجاة الرافع للدرجات» را نگاشته است. ترجمه‌ای است از چهار مجموعه احادیث (چهار اصل) شیعی (بنگرید به: شهرستانها، نشریه، ۴، ص ۴۵۸، شماره ۳۸ (یزد، حسن محمودآبادی).

سفینه النجات:

تفسیری است بر جزء سی‌ام قرآن (سوره هفتاد و هشتم - صد و چهاردهم)، که در سال ۱۰۷۲ هـ / ۱۶۶۲ م به پایان رسیده است.

* سپهسالار، ج ۵، ص ۱۱۰، شماره ۵۱۷۴. نوشته ۱۰۷۲ هـ / ۱۶۶۱ م [؟]، گویا به‌خامه نگارنده است (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۲، شماره ۵۱۵).
* اصفهان، ۱، ص ۱۱۸، شماره ۱۸۰ (سوره یکم - چهارم / ۵۹)، برگهای آغاز و انجام آن آسیب دیده است. از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م.»

[۹۷] برگل ۴۶، استوری ندارد.

[۹۸] جلد ۳، ص ۱۳۴۶ روسی.

> ملا محمد رضا بن عبدالحسین نصیری طوسی، از مردم اصفهان، نگارنده «کشف الآیات» قرآن، که در سال ۱۰۶۷هـ / ۱۶۵۶-۷م، «تفسیر الائمه» زیر را نگاشته است.

» ۱۱۰۱ درباره «کشف الآیات» او بنگرید به: ذریعه، ۱۸، ص ۳-۵، شماره ۳۹۹. درباره تبار نصیری طوسی که در اردو باد می‌زیست و شجره خود را به‌خواجه نصیرالدین طوسی می‌رساند، بنگرید به: تاریخ عالم‌آرای عباسی، چاپ افشار، ۲، ۷۲۲-۷۲۴؛ و ذریعه، ۴، ص ۲۳۷-۲۳۶ (حاشیه).

درست روشن نیست که نگارنده «تفسیر الائمه»، با کسی که به‌نام محمد رضا بن عبدالحسین نصیری طوسی به‌عنوان نگارنده انشایی در یک مجموعه خطی سال ۱۱۰۹هـ / ۱۶۹۷م از او نام برده شده است یکی باشند (بنگرید به: تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۱۴۰۲، شماره ۲۵۹۱/۹۲). به‌نوشته ذریعه، ۴، ص ۲۳۷، سطرهای ۹-۱۲، نام پدر نگارنده تفسیر، عبدالحسین بن محمد زمان بوده است. اگر چنین باشد، او نمی‌تواند همان عبدالحسین منشی الممالک بن احمد بیک اردوبادی باشد که مجموعه اسناد صفویان را در سال ۱۰۴۳هـ / ۱۶۳۳م ترتیب داده است (بنگرید به: پس از این، شماره ۱۷۴۶ الف R، و ص ۹۰۳ (۴) R).

برابر فهرست مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۶۷، محمد رضا بن عبدالحسین طوسی، نگارنده «تفسیر الائمه» و «کشف الآیات» در سالهای ۱۰۸۰-۱۰۹۴هـ / ۱۶۸۳-۱۶۶۹م، «ذیل رساله ألقاب» پدر خویش را نگاشته است. برابر نوشته ذریعه، ۴، ص ۲۳۶، سطر آخر، محمدتقی بن عبدالحسین نصیری طوسی که در سال ۱۰۸۰هـ / ۱۶۶۹م زنده بوده است، برادر نگارنده «تفسیر الائمه» می‌باشد. در یکی از مجموعه‌های اسناد روزگار صفویان نامه‌ای هست که میزا محمدتقی نصیری پس از مرگ برادر خود منشی الممالک، در سال ۱۰۶۹هـ / ۱۶۵۸م نگاشته است (بنگرید به: میکروفیلها، ص ۲۳۲ (۱۷۹)، اما نگارنده «تفسیر الائمه» در هیچ جا منشی الممالک نامیده نمی‌شود. ازسوی دیگر در فهرست مشهد، ج ۴، ص ۴۴۸، و ذریعه ۴، ص ۲۳۷؛ حاشیه)، و ذریعه ۵، ص ۱۵۱، سطر ۴-۱۰، از کسی به‌نام امیرکبیر سید محمدرضا حسینی منشی الممالک اصفهانی (برابر امل‌الامل) یاد می‌گردد، که به‌هنگام نگارش «امل‌الامل» پیرامون ۱۰۹۷هـ / ۱۶۸۵م زنده بوده و تفسیری به‌زبان عربی و فارسی در بیش از سی جلد نگاشته بوده است. نگارنده ذریعه خاطر نشان می‌سازد (ج ۴، ص ۲۳۷، حاشیه) که اعضای خاندان نصیری طوسی هیچگاه

[۹۹] بر گل ۴۷، استوری ندارد.

[۱۰۰] جلد سوم، ص ۱۳۴۶.

خود را سید حسینی و جز آن نمی خوانده اند و بر همین اساس و نیز به مناسبت اختلاف قابل ملاحظه در سالهای زندگی ایشان امکان یکی بودن شخص یاد شده در «امل الامل» را با نگارنده «تفسیر الائمة» صاحب ذریعه رد می کند. اما می توان چنین نظر داد، که نسبت «حسینی» در «امل الامل» اشتبهاً آورده شده است و محمدرضابن عبدالحسین نصیری طوسی اصفهانی (در ذریعه، مشهد) نگارنده «تفسیر الائمة» و «کشف الآیات»، همان محمدرضا منشی الممالک اصفهانی است که در «امل الامل» به عنوان «امیرکبیر» خوانده شده است (در این صورت خبر مرگ منشی الممالک، برادر محمدمتقی، که پیش از سال ۱۰۶۹ هـ/ ۱۶۵۸م رخ داده است باید مربوط به کس دیگری باشد).

درباره نگارنده «ذیل رساله القاب» باید گفت که او می توانست پسر عبدالحسن بن ادهم بیگ، و با نگارنده تفسیر یکی نباشد. م.ت. دانش پژوه (میکروفیلما، ص ۱۸۲) حدس می زند، که نگارنده «کشف الآیات» از خویشان عبدالحسن بن ادهم بیگ یاد شده در بالا بوده است (۸۳) >>.

تفسیر الائمة لهداية الامة:

تفسیر بزرگی است. به گفته نگارنده ذریعه، ۴، ۲۳۷، سطر ۱، در ۳۰ جلد باید باشد، که جلد یکم آن در يك مقدمه است و بیست فصل، و تفسیر سورة یکم و چند آیت از سورة دوم. به زبانهای عربی و فارسی:

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۱، ص ۴۵، شماره ۱۱ (سورة هیجدهم - بیستم).

* تهران، دانشگاه، همانجا، شماره ۱۲، (سورة بیست و یکم - بیست و سوم).

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ۲، ص ۶۹۷ (سورة نوزدهم - بیست و یکم).

* تهران، ملی، (جلد؟، بنگرید به: مشکاة، ۱، ص ۴۵) <

>> * ۱۱۰۱ کاظمین، نسخه محمد امین آل شیخ اسدالله دزفولی، ج ۱، که در پشت نسخه تملک فرزند نگارنده است (بنگرید به: ذریعه، ۴، ص ۲۳۷).

* نجف، نسخه شیخ جواد محیی الدین جامعی (سورة نهم - بیست و یکم) (بنگرید به: همانجا، ص ۲۳۸، سطر ۶-۷).

* اصفهان، کتابخانه قزوینی، ۱۲ جلد (بنگرید به: همانجا، ص ۲۳۸، سطر ۸-۱۱).

* قم، آیت الله مرعشی، ص ۳۶۳. (تنها مقدمه) >>.

> نگارنده خود این تفسیر را در ۶ جلد گزیده، به نام «مختصر تفسیر الائمة» یا تفسیر الائمة کوچک معروف است. و در آن تنها بخشهای فارسی را آورده است.

>> [۸۳]. در تاریخ «عالم آرای عباسی» (چاپ، افشار، ۱، ۳۷۱ و ۲، ۱۰۹۱) از میرزا محمد زمان مستوفی الممالک یاد شده است. شاید این کس نیای نگارنده تفسیر مورد گفت و گوی ما باشد >>.

[۱۰۱] جلد سوم، ص ۱۳۴۷. روسی.

- * تهران، دانشگاه، مشكاة، ج ۱، ص ۴۷ (سوره‌های هفتم - هیجدهم / ۸۶).
- * نجف، (بنگرید به: ذریعه ۴، ص ۲۳۹، سطر ۱ <

65

میرزا علی رضا تجلی بن کمال‌الدین حسین اردکانی شیرازی، در گذشته در ۱۰۸۵ هـ / ۱۶۷۲ م، در سال ۱۰۸۲ هـ / ۱۶۷۲ م، به نگارش تفسیر خود پرداخت. > [۱۰۳] وی از مردم اردکان فارس (شمال، باختری شیراز) بود (بنگرید به: «فرهنگ جغرافیائی ایران»، ۷، ۸) پدرش کدخدای ده بود. وی در اصفهان نزد حسین بن محمد خوانساری تحصیل کرد (در باره این یکی بنگرید به: همین کتاب، ص ۱۵۴ R، حاشیه ۸۶). به روزگار شاه جهان آهنگ هند کرد و در آنجا معلم نواب ابراهیم خان و ندیم پدر او امیر الامرا علی مردان خان (در گذشته ۱۰۶۷ هـ / ۱۶۵۷ م) شد. پس از چندی او به ایران بازگشت، و در اصفهان زندگی کرد. در سال ۱۰۷۲ هـ / ۱۵۶۱ م شاه عباس دوم دهکده‌ای در نزدیکی اردکان به او بخشید و نامبرده در آنجا جای گزید، اما در سال ۱۰۸۳ هـ / ۱۶۷۲ م، شاه سلیمان دوباره وی را به اصفهان فراخواند و او در سال یاد شده در بالا و یا در ۱۰۸۸ هـ / ۱۶۷۷ م درگذشت.

[تذکره نصرآبادی، ۱۶۸؛ کلمات الشعراء با تذکره آتشکده: ش ۶۵۱؛ شمع‌انجمن، ۱۵؛ فارسنامه ناصری، ۲، ۱۷۳؛ خلاصه الکلام (بودلیان، ۳۹۰)، شماره ۱۴؛ فواید الرضویه، ۳۰۱؛ روضات الجنات، ۱۹۷؛ ریحانة الادب، ۱، ۲۰۶؛ مشار، مؤلفین، ۴، ۵۶۱-۵۶۲؛ امیرحسین عابدی، تجلی (Indo-Iranica XIII/4, P: 10-16)] >> و ذریعه ۹: ۱۶۷. ||

(۱) تفسیر سلیمانی:

تفسیری است بر قرآن که به شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هـ / ۱۶۶۶-۱۶۹۴ م) پیشکش کرده است:
* مهدوی، ۱، ص ۱۶۳، شماره ۶۰۲، در یکجا با قرآن. از سده ۱۰-۱۱ هـ / ۱۶-۱۷ م <

>> (۲) ترجمه سلطانی:

ترجمه قرآن است، که در سال ۱۰۸۴ هـ / ۱۶۷۳ م برای شاه سلیمان نگاشته است:
* قاهره، دارالکتب، ج ۲، ص ۱۵۵. نوشته ۱۱۲۹ هـ / ۱۷۱۷ م (بنگرید به: منزوی،

[۱۰۲] برگل ۴۸، استوری ندارد.

[۱۰۳] جلد سوم، ص ۱۳۴۸ روسی.

۱، ص ۱۵، شماره ۱۳۳).

در فهرست منزوی نگارنده علی‌رضا پسر کمال‌الدین حسین شیرازی خوانده شده است، و گویا با «تجلی» شخص واحدی دانسته نشده است».

66

محمد ابراهیم بن صدرالدین محمد شیرازی، پسر ملاصدرا (درباره او بنگرید به: پیش از این، شماره ۵۹ ف). درگذشته به سال ۱۰۷۰ هـ / ۱۶۵۹-۶۰ م. نیز همانند پدرش تفسیری نگاشته است، به نام:

۱) عروة الوثقی:

تفسیری است بر آیه‌الکرسی، آیت ۲۵۶ از سوره دوم قرآن، در سه نمایش، و برای شاه عباس دوم، به سال ۱۱۰۱ هـ / ۱۶۸۹-۹۰ م نگاشته است: || ذریعه ۴: ۳۲۹ ||
* تهران، انشگاه، ج ۹، ص ۱۱۹۰، شماره ۲۱/۲۴۵۴. نوشته ۱۱۱۰ هـ / ۱۶۸۹-۹۰ م.
* تهران، الهیات، ص ۲۸۱، شماره ۴/۳۳۹. نوشته ۱۲۹۴ هـ / ۱۸۷۷ م.
* مجلس، ج ۱۴، ص ۱۹۷، شماره ۳/۴۹۴۳.

۲) تفسیر سوره فاتحه:

سپس او تفسیر سوره فاتحه را نگاشته است، و در این یکی از «عروة الوثقی»ی خود یاد می‌کند:
* مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۵۲۹، شماره ۲/۳۵۶۵. از سده ۱۹-۱۸ م

67

ملا محسن، فیض کاشانی، بن مرتضی، معروف به ملا محسن فیض، در سال ۱۰۰۶ هـ / ۱۵۹۷ م سرکاشان پا به جهان گذارد. در شیراز به تحصیل علوم و معارف پرداخت. وی در شیراز از شاگردان حکیم نامی ملاصدرا بود، و دختر او را به همسری خود در آورد. فیض در ۱۰۹۰ هـ / ۱۶۷۹ م، یا کمی پس از آن، درگذشت.
گویند وی نزدیک به دویست جلد کتاب در مسائل گوناگون فقه و اخلاق نگاشته است، و نیز دیوانی در مایه تصوف و عرفان از خود به یادگار گذاشت (چاپ بمبئی، ۱۳۰۰ هـ / ۱۸۸۳ م؛ چاپ تهران، ۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۸ م) (بنگرید به: افشار، کتابشناسی، ۱۳۳۷ خ،

[۱۰۴] جلد ۳، ص ۱۳۴۸-۱۳۴۹ روسی.

[۱۰۵] برگل ۴۹، استوری ندارد.

ستون ۵۲). دربارهٔ سروده‌های او بنگرید به مقالهٔ ی. ا. برتلس. دربارهٔ «معیارالساعة» (۱۰۶) او که در ساعات سعد و نحس است بنگرید به: استوری، ۲، ص ۴۵، شمارهٔ ۱۳۱ الف. || و ذریعه ۲۴: ۳۸۰ ||

تفسیر آیهٔ کریمهٔ عرض امانت:

یا «تفسیر آیهٔ امانت» [إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ... آیت ۷۲ ازسورهٔ سی و سوم] (بنگرید به: ذریعه، ۴، ۲۲۴، شمارهٔ ۱۳۶۲):

- * مهدوی، ۱، ص ۱۷۸ ب، شمارهٔ ۳۶۴/۱۳. نوشته پیرامون ۱۲۸۵ هـ / ۱۸۶۹ م.
- * مجلس، ج ۹، ص ۲۴۸، شمارهٔ ۱۷۱۲/۲.
- * مجلس، ج ۱۳، ص ۸۵، شمارهٔ ۲/۲، ۴۷.
- * سپهسالار، ج ۳، ص ۱۵۵ (مقایسه شود با: مجلس، ۹، ص ۲۴۸). > به دنبال «اصول المعارف» فیض است، در فهرست از آن تفکیک نشده و به عنوان بخشی از آن تلقی شده است (بنگرید به: مجلس، ۹، ص ۲۴۸).
- * مجلس، ج ۵، ص ۵۶-۵۷، شمارهٔ ۱۷۱۲، پسر نگارنده نسخه برداری کرده است.
- * مجلس، همانجا، شمارهٔ ۱۷۱۳. نوشتهٔ ۱۰۹۰ هـ / ۱۶۷۹ م.
- * مجلس، ج ۲/۱۰، ص ۸۷۰، شمارهٔ ۳۲۶۲/۵. از سدهٔ ۱۳ هـ / ۱۹ م.
- * تهران، نسخهٔ مدرس رضوی. نوشتهٔ ۱۰۹۱ هـ / ۱۶۸۰ م (بنگرید به: میکروفیلها، ص ۶۰۱، شمارهٔ ۱۴۳۹/۵). >

ترجمهٔ «صافی» (۱۰۷)

ملاحسن فیض تفسیری به زبان عربی به نام «الصابی فی تفسیر القرآن» دارد، که در سال ۱۰۷۵ هـ / ۱۶۶۴ م به انجام رسیده، و بارها چاپ شده است (بنگرید به: ذریعه، ۱۵، شمارهٔ ۱۹؛ مشار، عربی، ۵۸۳).

ترجمه‌ای فارسی، از نگارنده‌ای ناشناخته:

* کینهاگ، افشار، ص ۷۰۵، شمارهٔ ۲۷ (ج ۵ و ۶). نوشتهٔ ۱۱۹۸ هـ / ۱۷۸۳-۴ م، به‌خامهٔ مترجم >

> [روضات الجنات، ۵۴۲؛ مجمع الفصحاء، ۲، ۲۵؛ ریاض العارفین، ۲۲۵؛ براون (Browne Lit. Hist)، ۴، ۴۰۸-۴۰۷ و ۴۳۲-۴۳۵. ی. ا. برتلس، اشعار ملا محسن فیض کاشانی (ایران، ۱) (لنینگراد، ۱۹۲۷)، ص ۲۸-۱؛ و نیز: ی. ا. برتلس، منتخبات آثار [جلد

[۱۰۶] «معیارالساعات» است و در یکجا «معیارالاقوات» یاد شده است (بنگرید به فهرست نسخه‌های

خطی فارسی، ۱، ۳۵۱) [۱. منزوی].

[۱۰۷] جلد سوم، ص ۱۳۴۹ روسی.

مسکو، ۱۹۶۵، ص ۴۷۵ و پس از آن؛ GAS, SBII، ص ۵۸۴-۵۸۵] <

(۱۰۸)

بهاء‌الدین محمدبن تاج‌الدین حسن اصفهانی، معروف به‌فاضل هندی، به‌سال
۱۷۲۵م در شهر اصفهان چشم از جهان فرو بست (بنگرید به: همین کتاب،
ص: ۷۰۷R).

المواج:

ترجمه و تفسیر قرآن است:

* مجلس، ج ۳، ص ۷۹۰، پیشگفتار را ندارد. از سده ۱۸م.
» * تهران، ملی، شماره ۷۷۲/۲۰۲۰ (سوره پنجاه و هشتم - صد و چهاردهم).
بحرالمواج» است (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۵۴، شماره ۱۸۹۰ که در آنجا
آمده است که تاریخ نگارش کتاب ۱۱۱۳هـ / ۱۷۰۱م می‌باشد).
ر ذریعه، ج ۳، ص ۴۹، شماره ۱۱۱۸، نام نگارنده چنین آمده است: تاج‌الدین
، بمولانا تاجا) الحسن بن محمد اصفهانی، درگذشته ۱۰۹۸۵هـ / ۱۶۷۴م، پدر
ندی.

لطمان بن سید خواجگی حسینی، به‌سال ۱۰۸۳هـ / ۱۶۷۲-۳م در جاله‌سر نگاشته

سورة واقعة:

رۀ پنجاه و ششم قرآن:

ایوانف - کرزون (Ivanow Curzon)، ۳۳۶.

ءالدین < یا قطب‌الدین > محمدبن شیخ علی شریف لاهیجی، < شاگرد و داماد

توری ۲۸ a، برگل ۵۰.

قل از «روضات» است وگرنه در خود کتاب نامی از نگارنده نیامده است [فهرست
خطی فارسی، ۱، ص ۸] [۱. منزوی].

وری ۲۹، برگل ۵۱.

توری ۲۹ a، برگل ۷۰.

محمدباقر داماد (بنگرید به: پیش ازین، شماره ۵۲ ف). نگارنده کتاب «محبوب القلوب»
زندگینامه فرزنانگان یونان و اسلام. چاپ تهران ۱۳۱۷ خ / ۱۹۲۸-۹ م (بنگرید به: مش
مؤلفین، ۵، ۶۲۶). و تفسیر عربی، چاپ تهران، ۱۳۴ هـ. خ / ۱۹۶۱-۲ م در چهار ج
(بنگرید به: همانجا) <.

ترجمة قرآن:

ترجمه و تفسیر شیعی است، که در سال - ۱۰۸ (شاید ۱۰۸۶ هـ / ۱۶۷۵ م) صفحه
پایان آسیب دیده، و آنچه مانده «من سنة و نماین والف» در شهر پتته [؟] به پایان رساند
است:

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۱۴، شماره ۲۶۷، (سوره دوم / ۴ - هفدهم).
* مشهد، همانجا، شماره ۲۶۸ (سوره هیجدهم - صدو چهاردهم). نوشته ۱۲۶۰ هـ

۱۸۴۴/م.

[تاریخ علماء و شعرای گیلان، ص ۷۹؛ ذریعه، ج ۷، ص ۲۸۲، شماره ۱۳۸۸
(خیرالرجال، ماده تاریخ؛ مشار، مؤلفین، ج ۵، ۶۲۵-۶۲۶)؛ «امل الآمل، ۶۵
روضات الجنات، ۶۰۹؛ ریحانة الادب، ۳، ۳۱۰؛ هدیة الاحباب، ۲۱۷] <<

71

محمد صفی بن ولی قزوینی، نگارنده «تحفة الاخیار» (بنگرید به: همین کتاب،
شماره ۸۲۹۷)، و «انیس الحجاج» (ریو، ۳، ۹۸۰)، که تفسیر خود را به زیب النساء دختر
اورنگ زیب پیشکش کرده است:

زیب تفسیر:

مقایسه شود با «مآثر عالمگیری»، ۵۳۹. تفسیر مشروح و مفصلی است که جلد پنجم
آن در سال ۱۰۸۱ هـ / ۱۶۷۰ م و جلد آخر آن، گویا در سال ۱۰۸۷ هـ / ۱۶۷۶ م
به انجام رسیده است (بنگرید به: ریو، ۳، ۹۸۰):
* بودلیان (Bodleian)، ۱۸۱۰ (سوره هشتم - دوازدهم)، گویا دستنوشته نگارنده
است.

72

[۱۱۱] استوری ۳۰، برگل ۵۳.
[۱۱۲] استوری ۴a (a) ۴۹، برگل ۵۴.

ابوالقاسم بن محمد (بنگرید به: ذریعه، ۱، ۴۹ که مخدمندی ۱۱۳۳ آورده است) بن حسین شریفی ذهبی، معروف به میرزا بابا، شیرازی در فهرست مشکاة چنین آمده، در سال ۱۰۹۴ هـ / ۱۶۸۳ م، یا ۱۰۹۵ هـ / ۱۶۸۴ م مقایسه شود با حاشیه ۸۳ نگاشته است.

آیات الولاية:

تفسیری است بر هزار و يك آیت قرآنی، که گویا درباره خاندان پیامبر فرود آمده است > به گفته نگارنده سیصد آیت از این آیتها را همه مسلمانان یکسان تأویل می کنند، اما آیتهای دیگر بر پایه حدیثها و روایتهای شیعی بررسی شده است <،
* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۱، ص ۱، شماره ۱، آغاز افتاده، نوشته ۱۰۹۸ هـ / ۱۶۸۶ م. نسخه اصلاح شده به دست نگارنده با توضیحهایی از او است ۱۱۳۴.

چاپ:

نسخه چاپی > این کتاب <: تهران، ۱۳۲۳ هـ / ۱۹۰۵ م در دو جلد > جلد ۱: سورة یکم - بیستم؛ جلد ۲، سورة بیست و یکم - صد و چهاردهم < (بنگرید به: مشهد، ج ۴، ص ۴۶۲-۴۶۳ > و مشار، ستون ۳۷؛ و مقایسه شود با: مشکاة، ج ۱، ص ۱ و قم، ۱، ص ۹۹-۱۰۱، شماره ۳۱۹ که تاریخ چاپ را ۱۳۲۲ هـ / ۱۹۰۴ م نشان می دهد (۱۸۲).

[۱۱۳] و درست آن عبدالنبی است [۱. منزوی].

[۱۱۴] توضیح: درباره این نگاشته و این نسخه برادرم در پایان جلد ۲ فهرست دانشگاه، ص ۷۳۱، بسیاری از تاریکیها را روشن ساخته است: نخست اینکه نام این نسخه «آیات الولاية» نیست، بلکه نام آن «مصاییح الظلام فی آیات الامام» است. دوم اینکه از ابوالقاسم ذهبی متخلص به راز (در گذشته ۱۲۸۶ هـ) نیست، بلکه از نگارنده ای است ناشناخته که بسیاری از سروده های خود و سرایندگان فارسی گوی هند را در آن گواه آورده و باید یکی از روحانیان شیعی هند باشد، که در سالهای ۱۰۹۴ تا ۱۰۹۸ هـ این کتاب را نگاشته است. و باید افزود: چاپ تهران از کتاب «آیات الولاية» ذهبی (در گذشته ۱۲۸۶ هـ) است نه از کتاب «مصاییح الظلام» ناشناخته سده ۱۱ هـ. [۱. منزوی].
۸۳ نگارنده و تاریخ نگارش این کتاب درست روشن نیست (در فهرست مشهد، ۴، و مشار، مؤلفین، ۱، ۲۴۷-۲۴۸) و در دانشمندان و سخنوران فارس، ۲، ص ۵۵۹ نام میرزا ابوالقاسم را «بن میرزا عبدالنبی حسینی شریفی ذهبی شیرازی، مشهور به میرزا بابا، پیشوای سلسله ذهبیه، در گذشته ۱۲۸۶ هـ / ۱۸۶۹-۷۰ م یاد شده است. و برای آگاهی بیشتر بر سرگذشت او، علاوه بر مآخذی که در بالا آوردیم، بنگرید به: ریاض العارفین، ۲۴۹؛ طرایق الحقایق، ۳، ۲۱۱-۲۱۲؛ مشهد، ۴، ص ۱۱۳، شماره ۶۰۴؛ لغتنامه دهخدا، واژه ذهبیه.

برابر فهرست قم، ۱، ص ۱۰۱-۱۰۰، در پایان چاپ «آیات الولاية» این نگارنده، قصیده ای است از میرزا هدایت الله که تاریخ انجام نگارش را ۱۲۶۱ هـ / ۱۸۴۵ م نشان می دهد. و به گفته فهرست مشکاة، ج ۱، در پایان نسخه خطی «آیات الولاية» نسخه دانشگاه قصیده ای است از نگارنده ←

عالم ربانی نامی شیعه، محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، به سال ۱۰۳۷ هـ / ۱۶۲۷ م، یا ۱۰۳۸ هـ / ۱۶۲۸ م در اصفهان چشم به‌مجهان گشود، و در سال ۱۱۱۰ هـ / ۱۶۹۸ م، یا ۱۱۱۱ هـ / ۱۷۰۰-۱۶۹۹ م، درگذشت. (درباره او بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۴۰ R).

(۱) تفسیر آیه الکرسی:

که به‌شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هـ / ۱۶۶۶-۱۶۹۴ م) پیشکش کرده است:
* بانکیور، ج ۱۴، ۱۱۵۴. از سده ۱۹ م.

(۲) ≫ تفسیر آیه نور (۱۱۷)

تفسیری بر آیت ۳۵ از سوره بیست و چهارم قرآن:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۴۰۹، شماره ۴۴۵۳/۷. نوشته ۱۱۲۶ هـ / ۱۷۱۴ م.
* تهران، از آن حاج شیخ محمد سلطان المتکلمین (بنگرید به: ذریعه، ج ۴، ص ۳۳۳، شماره ۱۴۲۳) ≪.

(۳) ≫ سؤال و جواب:

در سه بخش، که بخش یکم آن تفسیر آیت [لارطب و لایابس...]، آیت ۵۹ از سوره ششم است، و بخش سوم تفسیر [تنزل الملائكة والروح...]، آیت ۴ از سوره نود و هفتم قرآن است.
* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۱، ص ۱۳۰، شماره ۱۱۵. نوشته ۱۲۹۹ هـ / ۱۸۸۲ م ≪.

→ که از هر بیت آن ماده تاریخ ۱۰۹۴ یا ۱۰۹۵ برمی‌آید، ولیکن در همین فهرست همین نسخه با کتابی که در ۱۳۲۲ خ در تهران چاپ شده یکی شمرده شده است.
بنگرید به: حاشیه شماره سه صفحه پیش از این [ا. منزوی].

[۱۱۵] استوری ۳۷ (a) ۴۹، برگل ۵۵.

[۱۱۶] و درست آن همین است [ا. منزوی].

[۱۱۷] جلد ۳، ص ۱۳۴۹ روسی.

[۱۱۸] جلد ۳، ص ۱۳۵۰ روسی.

ملا میرزا محمدبن محمدرضابن اسماعیل قمی مشهدی، همروزگار و شاگرد مجلسی یکم (بنگرید به: پیش از این، شماره ۵۳). نگارنده «التحفة الحسینیة» به فارسی درآداب نماز و جز آن برای شاه سلطان حسین (بنگرید به: ذریعه ۳، ۴۲۹، شماره ۱۵۵۷).

در ۱۰۹۷هـ / ۱۶۸۵م، نگارش جلد یکم تفسیر خود را به پایان رساند، واز تأیید مثبت مجلسی در سال ۱۱۰۲هـ / ۱۶۹۰م برخوردار گشت.

کنزالدقایق و بحرالغرایب:

نام درست آن همین است (بنگرید به: ذریعه، ۱۸، ۱۵۲، سطر ۱)، و یا مانند برخی از منابع «کنزالحقایق و بحرالدقایق فی تفسیرالقرآن». تفسیری بر قرآن در چهار جلد می باشد: (۱) سوره های یکم - ششم، (۲) سوره های هفتم - هیجدهم، (۳) سوره های نوزدهم - سی و پنجم، (۴) سوره های سی و ششم - صد و چهاردهم. [ذریعه، ۱۸، ۱۵۱-۱۵۲، ۱۵۳-۱۵۴، شماره ۱۱۶۳]:

* فیض آباد، کتابخانه راجه، جلد ۱-۴ (بنگرید به: ذریعه ۱۸، ۱۵۲، سطر ۱۱-۱۰).
* کربلا، نسخه شیخ عبدالحسین تهرانی «کنزالدقایق و بحرالغرایب»، جلد ۱، (سوره یکم - سوم / ۱۶۴) (بنگرید به: ذریعه، ۱۸، ۱۵۲، سطرهای ۱۴-۱۳ و ۱۵۴، سطرهای ۲-۳).

* قم، سید شهاب الدین تبریزی، ج ۱، اینجا یاد شده که در سال ۱۰۹۴هـ / ۱۶۸۳م به انجام رسیده است (مقایسه شود با آنچه گذشت).

* نجف، شیخ محمدرضا فرج الله، «کنزالدقایق و بحرالغرایب»، جلد ۴، (بنگرید به: ذریعه ۱۸، ص ۱۵۲، سطر ۱۵).

* سپهسالار، شماره ۲۰۵۴/۲۰۵۵ (کنزالدقایق، جلد ۳۲ (بنگرید به: ذریعه، ۱۸، ۱۵۲، سطرهای ۱۳-۱۲ و ص ۱۵۴، سطر ۲) || ف ۱: ۱۶۲-۱۶۴، ۴۵۰: ۵ || .

* مشهد، رضوی، شماره ؟ (سوره هفدهم) (بنگرید به: ذریعه، ۱۸، ۱۵۲، سطرهای ۱۱-۱۲).

* علی اصغر اصغرزاده، ص ۶۱۳، شماره ۱، بدون عنوان، با سرآغازی دیگر، «تفسیر» که برای شاه سلطان حسین [یعنی پس از ۱۱۰۵هـ / ۱۶۹۴م نگاشته شده است]، باید همین کتاب باشد. نام نگارنده میرزا محمدبن رضای قمی یاد گردیده و در فهرست با محمدرضا امامی خاتون آبادی یکی دانسته شده است (مقابله شود با ص ۱۵۳، شماره

[۱۱۹] توضیح: در سال ۱۱۰۲هـ، تفسیر او به نام «کنزالدقایق...» از طرف استادش مجلس دوم تقریظ شده است [۱. منزوی].

۷۸۴، ۶۶۱R؛ نیز مقابله شود با فهرست منزوی، ۱، ص ۱۹، شماره (۱۷۳)».

75 [۱۷۰]

سید امیر اسماعیل بن محمد باقر بن اسماعیل حسینی خاتون آبادی اصفهانی مدرس، در سال ۱۰۳۱ هـ / ۱۶۲۲ م پا به جهان گذاشت، نزد ملا رجعی تبریزی تحصیل کرد و سپس در اصفهان به تدریس پرداخت. در سال ۱۱۱۶ هـ / ۱۷۰۴ م، از جهان رفت. می‌گویند که در دانشهای گوناگون و بویژه در ریاضیات و اخترشناسی خبره بود. نگاشته‌های او به زبان عربی: «انموذج العلوم»، «معالم الدین»، «منهاج الیقین فی اصول الدین» و جز آنها. و نیز نگاشته‌های فارسی او «نوروزنامه» (مجلس، ج ۱۰، ۱، ص ۵۰۰ شماره ۳۰۵۳)، «زادالمسافرین و تحفة السالکین» (مجلس، ۳/۱۰، ص ۱۳۳۲، شماره ۸ [= ۹/۳۴۵۳]) و جز آنها شناخته شده‌اند. || ذریعه ۲۴: ۳۸۱ شماره ۲۰۵۱ || .

تفسیر قرآن:

تفسیری است بر سوره‌های شصت و دوم - شصت و پنجم و بخشی از سوره شصت و هشتم [۱۷۱]. در آن نگارنده از نگاشته خود به نام «جامع الاخبار» یاد می‌کند. * مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۲۹، شماره ۳۴۵۳/۴. از اواخر سده ۱۱ هـ / ۱۷ م. به خامه نگارنده.

نگارنده سرگذشت خود را در مجموعه رساله‌های خود آورده است (قطعه) (مجلس، ج ۳/۳، ص ۱۳۳۱، شماره ۳۴۵۳/۸، مجلس ۳/۳، ص ۱۳۲۵ - ۱۳۲۸)».

76 [۱۷۱]

شیخ عی بن حسین کربلائی، از دانشمندان روزگار شاه سلطان حسین. در سال ۱۱۰۷ هـ / ۱۶۹۵ م تفسیر زیر را نگاشته است:»

انوار الهدایة فی التفسیر بالروایة:

کتابی است در سه فصل [۱۷۱]: (۱) تفسیر آیت ۱۵ از سوره پنجاهم، (۲) تفسیر آیت ۲۴ از سوره هشتم، (۳) در بیان علوم دینی:

[۱۲۰] جلد ۳، ص ۱۳۵۱ روسی.

[۱۲۱] سوره جمعه، منافقین، تغابن، طلاق و بخشی از تحریم [۱]. منزوی].

[۱۲۲] جلد ۳، ص ۱۳۵۱ روسی.

[۱۲۳] توضیح: فصل یکم در تفسیر آیت: ولقد خلقنا الانسان ونعلم ما توسوس به نفسه. (قرآن، ۱۶:۵)

و فصل دوم، آیت: واعلموا ان الله يحول بين المرء و قلبه (۲۴:۸). [۱]. منزوی].

* مشهد، رضوی، ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۴، وقف نادرشاه در ۱۱۴۵هـ
۱۷۳۲-۳/م.

* نجف، (بنگریدبه: ذریعه ۲، ۴۴۶، شماره ۱۷۳۲ که در آنجا بدون ذکر دقیق جای
نگاهداری از وجود نسخه‌ای از آن در نجف یاد شده است. >>>

77
(۱۷۴۱)

محمدامین صدیقی علوی حسینی، به‌دستور اورنگ زیب (۱۰۶۹-۱۱۱۹هـ
/۱۶۵۹-۱۷۰۷م) تفسیر زیر را به‌رشته نگارش کشیده است:

تفسیر امینی:
* آصفیه، ج ۱، ص ۵۶۲، شماره ۱۶۵.

78 >>
(۱۷۵۱)

از نگارنده‌ای ناشناس، که در سال ۱۱۱۰هـ / نگاشته است.

منهاج التأویل فی التنزیل:

تفسیری است عرفانی شیعی، بر سوره‌های (۱۷۲۶) هفتاد و هشتم، هشتاد و چهارم تا صد
و چهاردهم قرآن.

* شیراز، خانقاه احمدیه، ص ۲۲۳، شماره ۱/۱۲۹. نوشته ۱۱۱۰هـ / ۱۶۹۹م >>>.

79
(۱۷۷۱):

میرزا نورالدین محمد، که از اورنگ زیب لقب نعمت خان گرفته، و تخلص
عالی داشته است. و به‌عنوان نگارنده «وقایع حیدرآباد»، «بهادر شاه نامه» و نگاشته دیگر
معروف است. در سال ۱۱۲۱هـ / ۱۷۰۹-۱۰م، و یا ۱۱۲۲هـ / ۱۷۱۰م از این جهان رخت
بربست > برای آگاهی بیشتر بنگرید به: استوری، ۱، ص ۵۸۹، شماره (۷۵۱) <

نعمت عظمی:

تفسیری است که در سال ۱۱۱۲هـ / ۱۷۰۰-۱م بدان آغاز و در سال ۱۱۱۵هـ

[۱۲۴] استوری ۳۱: برگل ۵۶.

[۱۲۵] جلد ۳، ص ۱۳۵۱ روسی.

[۱۲۶] تفسیر سوره الفباء است و سوره الانشقاق و سوره البروج تا پایان قرآن [۱. منزوی].

[۱۲۷] استوری ۳۲، برگل ۵۷.

۱۷۰۳-۴م به انجام رسانده و به اورنگ زیب پیشکش کرده است. بنگرید به:

M. Nizamud-Din, *Nimat-i-Uzma of Nimat-Kha-i-'Ali*, (Islamic Culture, XIV (1940), p. 178-195;

J. N. Hollister, *The Shia of India*, London 1953, p. 429 مقایسه شود با
و اعجاز حسین، ۳۲۸۰؛ ایوانف - کرزون، ۳۳۷.

تحفة الودایع...

آیتهای قرآنی که در «وقایع حیدرآباد» نگاشته نعمت‌خان عالی آورده شده است، در کتابی به نام «تحفة الودایع فی حل الوقایع»، که آنرا کمال‌الدین احمد صدیقی به سال ۱۲۰۴هـ / ۱۷۸۹-۹۰م به پایان رسانیده، گزارش گردیده است:

* بوهار (Buhar)، (۱)، ۴۸۰.

[آته (Ethe)، ۱۶۵۹ و دیگران].

80

آقا محمد هادی معروف به مترجم بن ملامحمد صالح مازندرانی، که به سال ۱۱۲۰هـ / ۱۷۰۸-۹م برابر سنگ نبشته خاکجای او، در گذشته است؛ بنگرید به: ذریعه، ۴، ۱۲۷، و مقابله کنید با: ذریعه، ۲، ۴۲۰، شماره ۱۶۶۰، که در آنجا گفته شده است مرگ او هنگام یورش افغانها در پیرامون سال ۱۱۳۴هـ / ۱۷۲۱-۲م رخ داده است.

ترجمة القرآن:

که باید ترجمه‌ای از قرآن باشد:

* کرمانشاه، نسخه خطی از آن محمدعلی تاجر اصفهانی. نوشته ۱۱۱۵هـ / ۱۷۰۳-۴م (بنگرید به: ذریعه، ۴، ۱۲۷، شماره ۶۰۶).

81

محمدرضا بن محمد مهدی بن محمدباقر سبزواری.

ترجمة السلطانی:

ترجمه و گزارشی است از سورة هجدهم (کهف)، که به دستور شاه سلطان حسین صفوی نگاشته، و در سال ۱۱۱۵هـ / ۱۷۰۴م به انجام رسیده است:

[۱۲۸] جلد ۳، ص ۱۳۵۲ روسی.

[۱۲۹] استوری a ۳۲، برگل ۵۸.

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۱۳، شماره ۲۶۴، نسخه زرین.

82 ≡

سید هاشم بن سلیمان بن اسماعیل حسینی بحرانی توبلی کتکائی (در ذریعه و شار چنین آمده) و یا الکتکائی (به نوشته SB II, GAL، ۵۰۶). در گذشته به سال ۱۱۰۷ هـ / ۱۶۹۵-۶ م، یا ۱۱۰۹ هـ / ۱۶۹۷-۸ م. وی چند کتاب به زبان عربی تألیف کرده است، از آن میان تفسیری بر قرآن به نام:

البرهان فی تفسیر القرآن:

یا (۱۳۱۱) «برالبرهان فی تفسیر القرآن»، که جلد یکم آن در سال ۱۰۹۴ هـ / ۱۶۸۱ م پایان پذیرفته است (در باره چاپهای این کتاب بنگرید به: SB II, GAL، ۵۰۶، ذریعه، ۳، ۹۳، شماره ۲۹۴؛ مشار، مؤلفین، ۶، ۷۵۵).

ترجمه و تفسیر فارسی آن از محمد کاظم بن شاه محمد تبریزی، که در سال ۱۱۳۱ هـ / ۱۷۱۹ م پایان یافته و به شاه سلطان حسین پیشکش گردیده است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۱۸۵، شماره ۴۲۱۱. نوشته ۱۱۳۱ هـ / ۱۷۱۹ م دستنوشته نگارنده (سه فصل و خاتمه متن اصلی در مقدمه مترجم عیناً آورده شده است) <

83

محمد بن حیدر علی، معروف به اشرف و ونوسفادرائی (۸۴) در فهرست قم، ۱۲۱، این نام بدین گونه آمده: (ملا محمد اشرف جبل عاملی)، یکی از دانشمندان و امیران روزگار شاه سلطان حسین که در اصفهان می زیسته و در سال ۱۱۳۵ هـ / ۱۷۲۲-۳ م در گذشته است.

عروة المتقین:

تفسیری است شیعی، بر آیه الکرسی، آیت ۲۵۶ از سوره دوم، و دو آیت پس آن در

[۱۳۰] برگل ۵۹، استوری ندارد.

[۱۳۱] این نام را در هیچ منبعی نیافتم. گویا اشتباهی است از ترجمه عبارتی که در فهرست دانشگاه آمده است: «ترجمه و تعلیقی از محمد کاظم بن... به فارسی بر البرهان فی تفسیر القرآن سید هاشم...» [۱. منزوی].

[۱۳۲] استوری ۴۹ a (۷۳ a)، برگل ۶۰.

[۱۴] ونوسفاداران [تلفظ؟] نام یکی از محلات سده از توابع اصفهان است [ذریعه ۴، ۳۲۰، حاشیه].

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۴۳، شماره ۳۴۶، آغاز افتاده.

> چاپ:

اصفهان، ۱۳۶۸هـ / ۱۹۴۷م، «عروة المتقین دز شرح آية الكرسي» (بنگرید به: قم، ۱، ص ۱۲۱-۱۲۲، شماره ۳۵۸؛ مشار، ستون، ۱۱۱۲؛ مشار، مؤلفین، ۱، ۶۲۱) < [رجال اصفهان، ص ۲۰۰، ۲۵۹، مشار، مؤلفین، ۱، ۶۲۱] >

84

محمدرضابن محمد مؤمن امامی خاتون آبادی مدرس » تبارش از سادات اصفهان، و شجره خود را به امامزاده زین العابدین (ابوالحسن علی) می‌رساند که در اصفهان مدفون است، و یکی از نوادگان علی عریضی فرزند جعفر الصادق می‌باشد (بنگرید به: ذریعه، ۴، ۲۳۷، سطر ۵-۱ از آخر، و ج ۵، ص ۱۵۱، سطرهای ۹-۷ (به نقل از روضات الجنات، ۳۵۷) » نگارنده «جنات الخلود» (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۵۱۰ R)، که کتاب زیر را به شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵هـ / ۱۶۹۴-۱۷۲۲م) پیشکش کرده است.

خزائن الانوار فی تفسیر القرآن:

تفسیری است بر قرآن، که همه (یا دست کم جلد یکم) آن را پیش از ۱۱۲۷هـ / ۱۷۱۵م به پایان رسانده است، زیرا در «پیشگفتار» جنات الخلود» از این کتاب یاد کرده است (آغاز: سپاس بقیاس بر متکلمی سزا است).
[ذریعه، ۷، ۱۵۳، شماره ۸۳۰]:

* مشهد، جامع گوهرشاد، شماره ۲۰ (بنگرید به: «نشریه»، دفتر ۵، ص ۶۱۳، تبصرة

(۱).

» [۱۳۵] عنوان کامل این کتاب برابر فهرست منزوی «خزائن الانوار و معادن الاخبار» است، با يك مقدمه در فاتحه و چهارده خزانه. آغاز آن - نیز برابر گفته منزوی [۱۳۶]: معمار خزاین فکر غواصان امواج وجود از بحر وسیع (ولی سپاس بقیاس.... - آغاز نسخه خطی علی اصغر اصغرزاده است، که در یکی دانستن آن با «خزائن الانوار» جای تردید است

[۱۳۴] برگل ۶۱، استوری ندارد.

[۱۳۵] جلد سوم، ص ۱۳۵۲.

[۱۳۶] توضیح: جای تردید نیست که سرآغاز جلد یکم «خزائن الانوار» همان: معمار خزاین فکر... است، و جای تردید نیست که نسخه آقای اصغرزاده یکی از مجلدات «کنز الدقایق» میزاحمدبن رضا قمی مشهدی است. F74 ص...

(بنگرید به: پیش از این صفحه... شماره ۷۷۴). اینک دیگر نسخه‌ها:
 * تبریز، ثقة الاسلام، جلد یکم آن (سوره یکم - چهارم). نوشته ۱۱۲۱ هـ / ۱۷۰۹ م
 (بنگرید به: منزوی ۱، ص ۴۵، شماره ۴۳۶).
 * تهران، ملک، ۶۳۲۲، جلد یکم. نوشته ۱۱۲۲ هـ / ۱۷۱۰ م (بنگرید همانجا، شماره ۴۳۷).

* و نیز احتمال دارد: مجلس، ۲، ص ۲۷، شماره ۵۹، تفسیری که به این خاتون امامی اصفهانی نسبت داده شده است (سوره دوم - پنجم)، آغاز افتاده، (مقابله شود با: ذریعه، ۴، ص ۲۴۳، شماره ۱۱۸۱، و منزوی، ۱، ص ۱۶، شماره ۱۳۸). و نیز ممکن است نسخه علی اصغر اصغر زاده، ص ۶۱۳، شماره ۱، (که بدون نام و از میرزا محمد بن رضای قمی یاد شده است «کنز الدقایق» او باشد (بنگرید به: پیش از این، شماره ۷۷۴).

85 (۱۳۷)

نوارلدین محمد بن مرتضی بن محمد مؤمن کاشانی، معروف به نورالدین اخباری، نواده برادر محسن فیض کاشانی (درباره این یکی بنگرید به: همین کتاب، شماره F، ۱۴۹ R) به سال ۱۰۷۹ هـ / ۱۶۶۸ م از فیض کسب اجازه کرده است، و در سال ۱۱۱۵ هـ / ۱۷۰۳-۴ م، هنوز زنده بوده است (بنگرید به: ذریعه، ۱، ص ۲۶۰، شماره ۱۱۹۶ و ص ۲۲۸، شماره ۱۳۷۴).

از نگاشته‌های او: «حقایق القدسیه» (بنگرید به: ذریعه، ۷، ۳۵، شماره ۱۷۳); «درر البحار» که گزیده‌هایی از «بحار الانوار» مجلسی است (بنگرید به: GAL, SB، ۲، ۵۷۳؛ ذریعه، ۸، ۱۱۹، شماره ۴۴۴؛ مجلس، ۲/۱۰، ص ۶۶۱، شماره ۳۱۰۴); و «تفسیر المعین» که تفسیری به زبان عربی بر قرآن است (بنگرید به: فهرست مشکاة، ۱، ص ۶۵؛ مجلس ۲/۱۰، ص ۶۶۹، شماره ۳۱۱۰). و نگاشته‌های دیگر از آن میان به زبان فارسی نگاشته است (بنگرید به: منزوی، ۲، ص ۸۳۱، ۱۱۰۰، ۱۵۷۰).
 [فوائد الرضویه، ۶۳۴؛ مشار، مؤلفین، ۵، ۷۹۸]»

مبین:

تفسیر کوتاهی است به صورت ترجمه تحت اللفظی:
 * مشهد، رضوی، ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۱۸۲، نوشته ۱۲۷۴ هـ / ۱۸۵۷ م.

86 (۱۳۸)

[۱۳۷] ؟
 [۱۳۸] جلد ۳، ص ۱۳۵۳ روسی.

کسی به نام سلیمان، گویا برای شاه محمود غلزایی، که در سال ۱۱۳۵ هـ / ۱۷۲۲ م بر اصفهان چیره گشت. در فهرست آقای انوار تاریخ نگارش ۱۱۰۷ هـ / ۱۶۹۵ م و تاریخ نسخه ۱۱۱۵ هـ / ۱۷۰۳ م می باشد. ظاهراً منزوی به دقت بودن ارقام فهرست ملی تردید دارد و تذکر می دهد که در این اثر از «شاه محمود مسخر ایران و اصفهان» سخن رفته است.

اشارات الرموز فی آیات کلام رب العالمین:

تفسیری بر قرآن است در پانزده باب که بر پایه موضوع تقسیم بندی شده است:
* تهران، ملی، ج ۲، ص ۵۴۱، شماره ۹۸۶، از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۳، شماره ۱۷)».

87»

محمد بن محمد تقی بن شمس الدین محمد کاخکی، در سال ۱۱۲۷ هـ / ۱۷۱۵ م، نگاشته زیر را به پایان رسانیده است.

تعليق القرآن:

تفسیری است بر پایه روایتهای شیعی گرفته شده از «بحار الانوار» و «حق الیقین» مجلسی، و از نگاشته های دیگر نگارندگان شیعی:
* قم، آیت الله مرعشی، ص ۳۶۲، نوشته ۱۱۲۷ هـ / ۱۷۱۵ م به خامه نگارنده».

88»

قاضی محمد علی قادری، در احمدآباد گجرات می زیسته است، و به سال ۱۱۳۰ هـ / ۱۷۱۷ م این تفسیر را نگاشته است.

تفسیر سورة والضحي:

(سورة نود و سوم)، که برابر نوشته منزوی، ۲، ص ۴۹، شماره ۴۹۱ نام دیگر آن «روح الارواح» می باشد».
* آصفیه، ۳، ص ۲۳۰» شاید به خامه نگارنده» (بنگرید به: منزوی، همانجا).

89»

[۱۳۹] جلد ۳، ص ۱۳۵۳ روسی.

[۱۴۰] جلد ۱، ص ۱۹۰ و جلد ۳، ص ۱۳۶۴.

[۱۴۱] جلد ۱، ص ۱۹۱ و جلد ۳، ص ۱۳۶۴.

جنون. بنگرید به ذریعه ۹، ۲۰۶، که در آنجا گفته شده است، دو سراینده این تخلص را به کار برده اند، و تقریباً هر دو در یک روزگار زندگی می کرده اند.

(۱) جنون کشمیری، میرزا ارجمند پسر عبدالغنی، که در آغاز تخلص آزاد داشت و سپس جنون را جایگزین آن کرد. و سال مرگ وی ۱۱۳۴هـ / ۲-۱۷۲۱م می بوده است.

(۲) جنون کشمیری، خواجه ابوالفتح خان، که پیش از عالمگیر (۱۱۶۷-۱۱۷۳هـ / ۱۷۵۴-۱۷۶۰م می زیست، و شاگرد محمدطاهر کشمیری و محمدافضل الله آبادی بود.

تفسیر سوره یوسف:

که به روزگار پادشاه عالم شاه غازی [شاه عالم یکم ۱۱۱۸-۱۱۲۴هـ / ۱۷۰۷-۱۷۱۲م و یا شاه عالم دوم (۱۱۷۳-؟۱۲۲۱هـ / ۱۷۵۹-۱۸۰۶م)] و سید محمد صاحب، و محمدشاه تیمورالله آبادی (پدر نگارنده) و استاد مولوی محمد برکت، و آصف الدوله بهادر رستم، نگاشته شده است:

* مدینه، خانقاه احمدی، ص ۵۳۰، شماره ۲. از سده ۱۲هـ / ۱۸م.

90

السیدالحسینی الرضوی، عبیدالله خان الدهلوی، معروف به میرجمله بهادر ترخان. درباره کتاب عربی که عبیدالله خان ترخان به سال ۱۱۴۰هـ / ۱۷۲۸م در بیست سالگی، در دهلی به پایان رسانده است بنگرید به: Monchester Mingana، شماره ۴۱۵، و GAL, SB I.P. 841 سطر ۱۲.

(۱) تفسیر سوره یاسین:

نسخه:

* إته (Ethe)، (۴) ۲۶۹۸.

(۲) تفسیر سوره توحید (۱۲۲):

(سوره ۱۱۲)، نسخه:

* إته، (Ethe)، (۲) ۲۶۹۸.

(۳) تفسیر سوره فاتحه (۱۲۳):

[۱۴۲] جلد ۱، ص ۱۹۲.

[۱۴۳] جلد ۱، ص ۱۹۳.

جمال‌الدین محمدبن حسین خوانساری، در اصفهان حوزه درس داشت، و نگارنده کتابها و تعلیقه‌هایی چند دیگر است. (مقایسه شود با: اعجاز حسین، ۸۷۷، ۸۸۴، ۹۱۶، ۱۳۹۸). و به‌گفته اعجاز حسین، ۱۳۹۸ وی «رسالة فی الرجعة» را برای شاه سلطان حسین صفوی (۱۶۹۴-۱۷۲۲م). نگاشته است، و به‌نقل از «روضات الجنات» در ۲۶ رمضان ۱۱۲۵ هـ برابر ۱۶ اکتبر ۱۷۱۳م درگذشته و در اصفهان در آرامگاهی که شاه سلیمان برای پدر خود ساخته بود، به‌خاک سپرده شده است. از این روی او نمی‌تواند نگارنده کتاب زیر باشد.

موائدالرحمان فی ترجمه القرآن^(۸۵):

ترجمه‌ای است که به‌دستور نادرشاه (۱۱۴۸-۱۱۶۰ هـ / ۱۷۳۶-۱۷۴۷م) انجام گرفته است.

می‌توان به‌گمان گفت که این نگاشته همان ترجمه (گویا بی‌عنوانی) است که به‌دستور نادرشاه انجام گرفته، و جزو نسخه‌های خطی بلوشه (Blochet)، ۴، ۲۲۱۰ (که در سال ۱۷۴۰م برای کتابخانه نادرشاه نوشته شده) نگهداری می‌شود.

این کتاب [در سال ۱۸۹۳م] در [بمبئی] چاپ شده است. (درباره این چاپ سنگی فهرست مشهد، ج ۴، ص ۵۰۲ نیز دیده شود) و در صفحه آخر، ناشر آن را از جمال‌الدین خوانساری دانسته است^(۸۶).

[روضات الجنات، ۱۵۵؛ قصص العلماء، ۲۰۸؛ تذکرة الاحوال، حزین، ۵۳، سطر پیش از آخر، ترجمه بلفور، ص ۵۹؛ نجوم السماء، ص ۱۹۱ > مشار، مؤلفین، ۲، ۳۸۲-۳۸۳ <].

[۱۴۴] استوری ۳۳، برگل ۶۲.

(۸۵) در خود کتاب این عنوان نیامده است، و شاید ناشر آنرا به‌کتاب داده است.
(۸۶) در میان نگاشته‌های پدر او حسین بن جمال‌الدین محمدم، که در سال ۱۰۹۹ هـ / ۱۶۸۸م. درگذشته، از «ترجمه قرآن» نیز یاد شده است (بنگرید به: امل‌الامل، ۴۲؛ روضات الجنات، ۱۹۸-۱۹۶؛ قصص العلماء ۲۰۷؛ اعجاز حسین، ۵۶۴؛ آتشکده، شماره ۳۴ و نیز بنگرید به‌ذریعه، ۴، ۱۲۶ که در آنجا آمده است: صاحب «روضات» چنین ترجمه‌ای از آقا حسین خوانساری نمی‌پذیرد؛ و صاحب روضات می‌افزاید که از خود محقق درباره نگاشته‌هایش می‌پرسد، و همچنین از پسر ایشان آقا جمال از نگاشته‌های پدرش جويا می‌شود و هیچیک از این «ترجمه» نام نمی‌برند [ا. منزوی].

درباره ترجمه قرآن که به دستور نادرشاه (۱۱۴۸-۱۱۶۰هـ / ۱۷۳۶-۱۷۴۷م) انجام گرفته است، بنگرید به: شماره پیشن: F ۹۱، R ۶۲:

سید صدرالدین محمدبن نصیر بن محمد صالح اردکانی طباطبایی یزدی، درگذشته به سال ۱۱۵۴هـ / ۱۷۴۱-۲م.

(۱) عین الحقیقة:

تفسیر سوره صد و دوازدهم قرآن است (۱۳۷).

(۲) لسان الصدق:

تفسیر سوره های هفتاد و ششم و نود و هفتم است (۱۳۸).

(۳) تفسیر سورة التوحید والذهر والقدر:

سوره های صد و دوازدهم و هفتاد و ششم و نود و هفتم قرآن.

چاپ:

هر سه گفتار در يك جلد با بیسنش غرض [آفرینش] فاضل هندی، در یزد، بی تاریخ چاپ شده است (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۵، ۸۶۸).

زین العابدین برادر «دیوان»، گویا از مردم دکن است، زیرا سروده هایی به زبان دکنی - اردو - دارد. وی نگارنده گزارشی است (گویا به زبان فارسی) بر «سلم العلوم» محب الله بهاری (بنگرید به: GAL, II, 421, SB, II, 622) که به سال ۱۱۵۰هـ / ۱۷۳۷-۸م به پایان رسانده. آن شرح همراه با دیوان او «دیوان دیوان» و ۳۵ رساله دیگر که بیشتر آنها گفتارهای

[۱۴۵] استوری ۳۴، برگل ۶۳.

[۱۴۶] استوری ندارد، برگل ۶۴.

[۱۴۷] سوره توحید [۱. منزوی].

[۱۴۸] سوره الذهر و القدر [۱. منزوی].

[۱۴۹] استوری ۳۴ a، برگل ۶۵.

کوتاهی هستند، در نسخه دستنویس دیوان هند نگهداری می‌شوند.

(۱) فیوضات الفاتحه:

تفسیری است بر سوره یکم قرآن:

* اته (Ethe)، (۱) ۱۷۰۰.

(۲) حاسیه رساله فیوضات الفاتحه:

گزارشی است بر اثر یاد شده:

* اته (Ethe)، (۲) ۱۷۰۰.

195
1950

قطب‌الدین احمد، المعروف به ولی الله بن عبدالرحیم بن وجیه‌الدین شهید بن معظم بن منصور عمری نقشبندی، محدث دهلوی، در سال ۱۱۱۴ هـ / ۱۷۰۳ م یا به جهان گذارده، و در سال ۱۱۷۶ هـ / ۱۷۶۲-۳ م درگذشته است. وی در هندوستان محدث و فقیهی بسیار بنام بود، و نگاشته‌های متعدد به زبانهای عربی و فارسی نگاشته است (گذشته از «فتح‌الرحمان» و «الفوز الکبیر») از آن میان است:

سرورالمحزون، (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۰۸ R).

قره‌العینین (بنگرید به همین کتاب شماره ۵۱۸ R).

انفاس‌العارفين (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۰۲۰، شماره ۱۳۵۲).

الانتباه (بنگرید به: همانجا).

آثارالمحدثین (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۱۳۷، شماره ۱۵۸۵).

بروکلمن بیست شماره از نگاشته‌های او را یاد کرده است، اما در فهرست هدایت حسینی، که تنها «مهمترین» نگاشته‌های او را آورده و «بسیاری از رسالات دینی» وی را حذف کرده است، هفده شماره از آنها یاد شده است > و نیز مقایسه شود با: مارشال (Marshall)، ص ۴۸۲-۴۸۳، شماره ۱۸۵۷ <

در زندگانی وی که با تدریس و تعلیم و اشتغالات ادبی گذشته، رویداد بزرگی رخ نداده، ولی به‌عنوان عالم دین در هندوستان شناخته شده و نفوذ بسیار داشته است.

(۱) فتح‌الرحمان بترجمة القرآن:

ترجمه فارسی قرآن است، ملاحظات و تعلیقات، که در سال ۱۱۵۱ هـ / ۱۷۳۸-۹ م

به پایان رسانده است:

[۱۵۰] استوری ۳۵، بر گل ۶۶.

- * آصفیه، ج ۱، ص ۵۶۶، شماره ۲۰۴.
- * بانکیپور، فهرست فارسی، ۱۱۴۰-۱۱۴۱ = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۵۷-۱۱۵۸.
- * بانکیپور، ج ۱۷، ۱۶۵۵، تنها مقدمه. نوشته ۱۲۵۱هـ / ۱۸۳۵م.
- * بانکیپور، همانجا، ۱۶۵۴(?)، «مقدمه فی قوانین الترجمة».
- * دیوان هند (10, D.p.)، ۱۵.
- * ایوانف - کرزون (Ivanow Curzon)، ۳۳۱.
- * پیشاور، ۴۳ الف.
- * الیگره، سیح، ص ۶، شماره ۱۴.
- * ونیز گویا: قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۳۰۵، شماره ۱۳۵۶؛ (سوره هيجدهم) ۱۵۱۱.
- نوشته ۱۲۹۳هـ / ۱۸۷۶م.

چاپ:

قرآنهاى چاپى كه با اين ترجمه همراه هستند، معمولاً يك يا بيشتر اين گفتارها را نيز دارا مى باشند:

- ۱) ترجمه اردوى رفيع الدين دهلوى؛ ۲) ترجمه اردوى عبدالقادر دهلوى؛ ۳) تفسير عربى جلالين؛ ۴) تفسير عربى منسوب به ابن عباس؛ ۵) تبصيرالرحمان مهائى به عربى؛ ۶) مواهب عليه (بنگرید به: همين كتاب، شماره ۳۰)؛ ۷) تفسير فارسى منسوب به سعدى (بنگرید به همين كتاب، شماره ۱۶؛ ۸) تبجيل التنزيل (بنگرید به همين كتاب، شماره ۱۴۰؛ ۹) فتح العزيز (بنگرید به: همين كتاب، شماره ۱۰۲)؛ ۱۰) تفسير الفرقان، به زبان اردو، از ابومحمد عبدالحق، ۱۱) اعظم التفسير، رحيم بخش دهلوى؛ ۱۲) ترجمه اردوى «مواهب عليه».

اين كتابها در «فهرست نسخه‌هاى چاپى» كه در زير آورده شده، با همان شماره‌هاى كه در بالا آمده، قيد شده است.

نسخه‌هاى چاپى:

- دهلى ۸۷، ۱۲۸۳هـ / ۱۸۶۶-۷م (همراه ۱+۴)؛ ۱۲۸۵هـ / ۱۸۶۸-۹م (همراه ۲+۱)؛ ۱۲۸۶هـ / ۱۸۶۹-۷۰م (همراه ۱+۵)؛ ۱۲۸۶هـ (همراه ۲)؛ ۱۲۹۳هـ / ۱۸۷۶م (همراه ۱+۲)؛ ۱۲۹۴هـ / ۱۸۷۷م (همراه ۱+۲)؛ ۱۲۹۹هـ / ۱۸۸۱-۲م (همراه ۱+۲+۷)؛ ۱۸۸۹م، (همراه ۱+۲)؛ ۱۸۸۹م (همراه ۱+۶+۹)؛ [۱۸۹۰]، (همراه ۲+۸) [تنها ص ۵۴-۵]؛ ۱۸۹۰هـ (همراه ۱+۲)؛ [۱۸۹۱]، (همراه ۱۰ تنها ص ۱-۱۱۰)؛ [۱۸۹۳]، (همراه

[۱۵۱] سورة كهف است همراه با ترجمه فارسى آن. [ا. منزوى].

(۱۲+۹+۱) تنها ص ۱-۳۶؛ [۱۳۱۴-۱۳۱۷هـ / ۱۸۹۶-۱۹۰۰م (همراه ۱+۲+۷+۱)؛
 ۱۳۱۵هـ / ۱۸۹۷م (همراه ۲+۱)؛ میروت، ۱۲۸۴هـ / ۱۸۶۷م، (همراه ۳+۱)؛
 ۱۲۸۵هـ / ۱۸۶۸م (همراه ۴+۲)؛ ۱۲۸۶هـ / ۱۸۶۹م (همراه ۴+۳+۱)؛ [۱۸۶۹
 (همراه ۱)]، ۱۲۹۲هـ / ۱۸۷۵م (همراه ۴+۲)؛ ۱۲۹۶هـ / ۱۸۷۸م (همراه ۳+۱)؛
 ۱۲۹۹هـ / ۱۸۸۱م (همراه ۴+۳+۱)؛ کانپور، ۱۲۸۹هـ / ۱۸۷۲م؛ بمبئی، ۱۲۹۰هـ
 / ۱۸۷۳م (همراه ۶)؛ ۱۲۹۵-۱۲۹۷هـ / ۱۸۷۸-۱۸۸۰م (همراه ۶)؛ ۱۳۰۳-۱۳۰۷هـ
 / ۱۸۸۵-۱۸۹۰م (همراه ۶)؛ سیالکوت [۱۸۹۹م، همراه با ترجمه‌های انگلیسی (۸۷) و
 اردوی ناشناخته، تنها ص ۱-۳۱]؛ لکهنو، ۱۸۹۹-۱۹۰۲ (همراه ۱۰).

و نیز «فتح‌الرحمان» چندین بار با «مضیح‌الفرقان» یا «تفسیر محمدی» محمد فرزند
 بارک‌الله (به‌زبان پنجابی) چاپ شده است. جلد یکم بار نخست در سال ۱۲۸۸هـ
 / ۱۸۷۱م و بار پنجم در سال ۱۳۲۱هـ / ۱۹۰۳م، منتشر گردیده است، اما گویا همه
 هفت جلد آن به‌یک صورت تجدید چاپ نشده است. در بیشتر این چاپها مقدمه‌ولی‌الله
 آورده نشده، ولی این پیشگفتار در چاپ سالهای ۱۲۸۴، ۱۲۸۵ و ۱۲۹۲ میروت و چاپ
 ۱۲۹۴ دهلی آورده شده است.

ترجمه:

ترجمه ترکی آن به‌نام «التفسیر الجمالی علی التزیل الجالی» نگاشته محمد
 خیرالدین خان حیدرآبادی. چاپ: لولاک، ۱۲۹۴هـ / ۱۸۷۷م.

۲) الفوز الكبير فی اصول التفسیر:

برای آگاهی بیشتر درباره این اثر، بنگرید به:

M. G. Zubaid Ahmad, The Contribution of India to Arabic literature, Allahabad-Jullundur, 1946, p. 28-31.

* آصفیه، ج ۱، ص ۵۶۶، شماره ۲۵۹.

* دیوان هند (10.D.P.)، ۲۵؛ (A.D.)، ۲۷۹.

* پیشاور، ۴۳ الف.

* بانکیپور، ج ۱۷، ۱۶۰۱.

* صولت (Saulat)، ص ۱۵۰، شماره ۳۶۲.

* مدینه، عطاردی قوجانی، ص ۳۶، شماره ۳۸۰ <

(۸۷) در برخی از این چاپها جای چاپ یاد نشده، اما همیشه از ناشر نام برده شده است.

چاپ:

چینسورا، ۱۲۴۹هـ / ۴-۱۸۳۳م، لاهور، ۱۸۸۳ و روایت عربی آن! دهلی، ۱۲۹۷هـ / ۱۸۷۹-۸۰م همراه «جامع البیان» معین بن صفی؛ [قاہرہ ۱۸۸۰؟] در حاشیہ «سفر السعادة» فیروزآبادی، ۱۳۴۶هـ / ۸-۱۸۲۷م (ضمیمہ «ارشاد الراغبین فی الکشف عن آیات القرآن المبین» (بنگرید به: Der Islam، ۱۹، (۱۹۳۱)، ص ۷۴، شماره ۱۶۸).
پنجمین و آخرین فصل این کتاب بہ زبان عربی نگاشته شدہ، کہ توضیحاتی است دربارهٔ واژه‌ها و جملہ‌های قرآن، بہ همان ترتیبی کہ آمده‌اند. این فصل دارای عنوان ویژه‌ای است بہ نام «فتح الخیر بما لا بد من حفظہ فی علم التفسیر»، دربارهٔ آن بنگرید بہ:

M. G. Zubaid Ahmad, The contribution of India to Arabic literature, Allahabad-Jullundur, 1946, p. 19-20.

این بخش نسخہ برداری شدہ است (بنگرید بہ: قاہرہ، فہرست عربی، ۱، ۲۰۰)، و نیز بہ صورت کتاب مستقل چاپ شدہ است: (لکھنؤ، ۱۲۸۹هـ / ۳-۱۸۷۲م)
[زندگینامہ خود را کہ بہ قلم خود نگاشته، ہدایت حسین در JASB سال ۱۹۱۲، ص ۱۶۱-۱۷۵، چاپ و ترجمہ کردہ است] > مقایسہ شود با: استوری، ۱، ص ۱۰۲۱؛ تبصرہ ۱ <؛ اتحاف النبلاء، ۴۲۸؛ حدائق الحنفیة، ۴۴۷؛ رحمان علی، ۲۵۰؛ خزینة الاصفیاء، ۲، ۳۷۳؛ محمد رحیم بخش، حیات ولی؛ دهلی، ۱۳۱۹هـ / ۲-۱۹۰۱م (بہ زبان اردو، در ۳۶۰ص)، بانکیپور، ۱۴، ص ۳۵-۱۳۴؛ CAL، ۲، ۴۱۸؛ SB، ۲، ۶۱۵-۶۱۴؛ EI، ۱، ۹۷۱؛ بانکیپور، عربی، ۵، شماره ۱۲۵؛

M. G. Zubaid Ahmad, The contribution of India to Arabic literature, Allahabad-Jullundur, 1946, p. 19-20, 246; Khaliq Ahmad Nizami, Shah Wali-Ullah Dehlavi and Indian politics in the 18th century Islamic culture, XXV/1(1951), p. 133-145; Eadl i Mahmud Asiri, Shah Wali Allah as a mystic (Islamic culture, XXVI/2 (1952), (p. 1-15); EI 2nd ed., II, s.v. al-Dinlawi (A. S. Bazmee Ansari).

دربارۂ نگاشتنہ مجهول المؤلف، کہ از تہمت عدم احترام کافی بہ ائمہ اطہار، از ولی اللہ دفاع می کند، بنگرید بہ: بانکیپور، ۱۷، ۱۶۱۹].

> 96 (۱۵۲)

شیخ الاسلام محمد اسعد افندی، درگذشتہ ۱۱۶۶هـ / ۳-۱۷۵۲م (دربارۂ این کس

مقایسہ شود با: Es'ad Efendi, II, S.V. EI,

کہ در آن گفتہ شدہ وی از سال ۱۱۵۷هـ / ۱۷۴۴م، تا دم مرگ چایگاہ قاضی عسکری داشته است). نگاشتنہ او است:

[۱۵۲] برگل ۶۷، استوری ندارد.

تفسیر آیه الکرسی:

* قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۹۹، شماره ۶۲۱. بی تاریخ <

97
(۱۵۳)

سید قمرالدین بن منیب‌الله بن عنایت‌الله اورنگ آبادی، در سال ۱۱۲۳ هـ
۲/۱۷۱۱ م در بالا پور نزدیک برهان پور، پا به جهان گذارد، و به سال ۱۱۹۳ هـ / ۱۷۷۹ م (۸۸)
در اورنگ آباد درگذشته است. وی از سادات خجند که در بالا پور می‌زیسته‌اند بود، با
غلامعلی آزاد بلگرامی دوستی داشت درباره او بنگرید به: استوری، ۱، ص ۸۵۵، شماره
۱۱۶۲ که در «سبحة‌المرجان» خود، ص ۱۰۱-۱۱۳ آگاهی‌هایی درباره او و قطعه‌هایی از
سروده‌های عرفانی او را به نام «مظهرالنور» نقل می‌کند.

۱) نورالکریمتین:

تفسیری است بر آیتهای ۲۸، ۲۹، و ۳۳ از سوره سی و سوم قرآن.
* دیوان هند (10, D.P.)، ۳.
* آصفیه، ۱، ص ۴۹۶، شماره ۹۱۱ (؟ نام نگارنده برده نشده است).

۲) رساله جواب سؤالات بعضی ملحدین از ملاحظه هندوستان (۱۵۴)
* آصفیه، ۲، ۱۳۴۲.

۳) رساله نور ظهور:

* آصفیه، ۲، ۱۳۴۶.

۴) رساله سئوال و جواب اربعه (۱۵۵):

* آصفیه، ۲، ۱۳۴۴.

[۱۵۳] استوری ۳۶، برگل ۶۸.

(۸۸) در «فهرست آصفیه» تاریخ مرگ او ۱۱۹۵ هـ یاد شده است.

[۱۵۴] توضیح: در رد گفته‌های راجه بدری در تفسیری که از دو سوره الضحی و الم شرح کرده بود
[۱. منزوی].

[۱۵۵] گویا این یکی در مسائل عقیدتی باشد نه تفسیری از قرآن. بنگرید به: فهرست آصفیه، ۲،
۳۷۰ که فهرست بخشهای گفتاری را بدین نام یاد کرده است، و نیز «فهرست نسخه‌های خطی فارسی

۸، ۲، ۹۵۴» [۱. منزوی].

[خزانه عامره، ۳۸۰؛ سبحة المرجان، ۱۰۱-۱۱۳؛ حدائق الحنفیه، ۴۵۲؛ رحمان علی، ۱۷۰]

GAL, SB II, 616; M. G. Zubaid Ahmad, The contribution of India to Arabic literature, Allahabad-Jullundur, 1946, p. 314.

98
[۱۵۶]

آقا محمد هاشم «هاشم» پسر میرزا اسماعیل شیرازی ذهبی > معروف به درویش <، مستوفی در دستگاه خاندان زند بود، اما از کار خود کناره گرفت و به گروه عرفا پیوست و شاگرد، داماد و خلیفه سید قطب الدین نیریزی شد، که یکی از پیشوایان گروه ذهبیان کبرویه بود. وی به سال ۱۱۹۹ هـ / ۱۷۸۵ م، درگذشت و در حافظیه شیراز به خاک سپرده شد.

مناهل التحقيق:

در تفسیر عبارت «الالی الله تصیر الامور»، آیت ۵۳ از سوره چهل و دوم قرآن، که متضمن اندیشه‌های عرفانی درباره آفرینش و رستخیز می‌باشد:
* موزه بریتانیا، ۲/ ۸۰۱۴ OR در «کلیات محمد هاشم» از سده ۱۹ م (بنگرید به: مردیت اوونس (Meredith-Owens)، ص ۵۴).

چاپ:

تهران، ۱۳۲۳ هـ / ۱۹۰۵ م (پس از آن گفتاری عرفانی در سلوک نگاشته میرزا ابوالقاسم معروف به میرزا بابا ذهبی شیرازی است) درباره این یکی، بنگرید به: پیش از این، ص حاشیه شماره ۸۳) (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۵۰۱، شماره ۲۸۶).
[ریاض العارفین، ۶۲۴-۶۲۶؛ طرائق الحقایق، ۳، ۹۸؛ مشهد، ۴، ص ۵۰۱-۵۰۲].

99
[۱۵۷]

حافظ غلام مصطفی بن محمد - اکبر تهانه سری دهلوی، آنچنانکه در پیشگفتار تفسیرش نوشته، نگارنده کتاب مفصلی به نام «طب مصطفوی» کتابی به عربی به نام «مدائح القادریه» و گزارش فارسی آن، و نیز چند رساله در فقه و الهیات بوده است.

(۱) بحر العلوم الاسلامیه:

یا «تفسیر مصطفوی»، تفسیر مفصلی است که در سال ۱۱۹۱ هـ / ۱۷۷۸ م به پایان

[۱۵۶] استوری ۳۶، a، بر گل ۶۹.

[۱۵۷] استوری ۳۷، بر گل ۷۰.

رسیده است، در آن از یازده رشته دانشگاه گفتگو می‌شود: (۱) رسم الخط، (۲) وقوف، (۳) تجوید، (۴) قرات هفتگانه، (۵) تفسیر، (۶) عقاید اهل سنت و جماعت، (۷) فقه، (۸) تصوف، (۹) سلوک، (۱۰) معارف و حقایق، (۱۱) حدیث نبوی:

* دیوان هند (10, D.P.)، ۲ الف (سوره یکم - هیجدهم).

* دیوان هند، ۲ ب، (سوره یکم - هیجدهم).

* رامپور، نذیراحمد، ۱۲، کامل است.

چاپ:

ملاحظات مربوط به املاي متن قرآن از این تفسیر، در قرآنی که در ۱۲۸۲هـ / ۱۸۶۵م؛ ۱۸۶۶ و ۱۲۸۶هـ / ۱۸۶۹-۷۰م در لکهنو؛ و در ۱۲۸۳هـ / ۱۸۶۶-۷م و ۱۲۹۲هـ / ۱۸۷۵م در دهلی، و در ۱۲۸۴-۱۲۸۵هـ / ۱۸۶۹-۱۸۶۷م؛ و ۱۲۹۶هـ / ۱۸۷۸-۹م در میروت و در ۱۲۸۴هـ / ۱۸۶۷-۸م در لاهور انتشار یافته‌اند، چاپ شده است.

(۲) شخوص الحکم (۱۵۸)

تفسیری است بر «فصوص الحکم» ابن عربی (بنگرید به: GAL، ۱، ۴۴۲):

* آصفیه، ۱، ۴۴۸.

100 [۱۵۹]

سلیمان بن ابراهیم نجفی، برابر فهرست حمیدیه، به سال ۱۱۹۹هـ / ۱۷۸۴م در گذشته است.

لطایف التفسیر:

* حمیدیه، ص ۱۰۳، شماره ۱۹. در نسخه آگاهی‌هایی درباره نگارنده نیست. گویا نسخه چرکنویس نگارنده است. متن اصلی گویا از برگ ۳ ب بدینگونه آغاز می‌شود: «بسمله... المناجات الرحمانیه، ای معبود شاهان، و ای مسجود پادشاهان»، «من امکان مطالعه و تحقیق بیشتر نداشتم»، ریتز (Ritter OLZ, 1928, 12)، ستون ۱۱۲۵.

101 [۱۶۰]

[۱۵۸] این نگاشته عرفانی و بیرون از بخش تفسیرهای قرآن می‌باشد [۱. منزوی].

[۱۵۹] استوری ۳۸، برگل ۷۱.

[۱۶۰] استوری ۳۹، برگل ۷۲.

حاج شیخ محمدرضابن محمد امین، کوثر همدانی^{۱۱۱}، که با هنری مارتین، میسیونر انگلیسی، گفتگو و مناظره مذهبی داشته، در ۱۸۲۳م در تبریز می‌زیسته و در سال ۱۲۴۷هـ / ۱۸۳۱-۲م درگذشته است.

درالنظیم خاقانی^{۱۱۱}:

> به دستور فتحعلی شاه نگاهشته شده، و می‌خواسته است که آنرا در يك مقدمه و پنج اصل و يك خاتمه بنگارد. دربارهٔ مندرجات آنها گفتار خود نگارنده چنین است: ... و به‌اشارة شاه تصمیم می‌گیرد که اصول و فروع و قصص و مواظظ قرآن کریم را مرتب نموده و مطالب متفرقه و حقایق مشتتة آنرا منظم داشته ...؛ اما نگارنده تا پایان زندگی خود توانسته تنها مقدمه و اصل یکم را که مشتمل بر فاتحه و عبارت از تفسیر سورهٔ یکم است، و چهار فصل (رویهم دو جلد ناقص) را که در آنها تنها آیات توحیدیه (تا آیت ۷۲ از سورهٔ هفتم) گزارش شده است را بنگارد<|ذریعه ۸:۸۳ و ۹:۹۲۳|| .

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۳، شمارهٔ ۳۳۸. نوشتهٔ ۱۲۲۳هـ / ۸-۱۸م.

* مهدوی، ۱، ص ۱۷۵ الف. نوشتهٔ ۱۲۲۵هـ / ۱۸۱۰م.

چاپ:

تهران، ۱۲۷۹هـ / ۳-۱۸۶۲م ۲ جلد در يك مجلد (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۸۸؛ >قم، ۱، ص ۵۳-۵۴، شماره‌های ۱۱۹-۱۱۸؛ مقایسه شود با: مشار، مؤلفین، ۳، ۱۳۹ که در آنجا تاریخ چاپ ۱۲۷۶-۱۲۷۹ یاد شده است)<

ارشادالمضللین فی اثبات نبوة خاتم النبیین:

۸۹) مشار، ستون ۶۶۱، نام وی را چنین آورده: کوثر علیشاه حاج ملا محمدرضابن محمد امین تهرانی؛ در مؤلفین، مشار، ۳، ۱۳۹، تنها نسبت همدانی آمده است. در فهرست اعلام مشار (ج ۲، ص ۱۸۰ ب)، ظاهراً این نگارنده اشتبهاً باکس دیگری به‌نام محمدرضابن علینقی همدانی تهرانی خلط شده است >> در فهرست «اعلام» [نه در متن کتاب] منزوی ۲/ص ۱۸۲۰ نیز این دو کس نادرست یکجا آورده شده‌اند. کوثر علیشاه (بامداد، ج ۳، ص ۴۰۶؛ مقابله شود با مجلس، ج ۵، ص ۲، که در آنجا جنت علیشاه آمده است)، علینقی همدانی پسر محمدرضا «کوثر» است (دربارهٔ او بنگرید به: پس از این در همین کتاب، شماره ۲۲۶ الف؟) و کوثر علیشاه محمدرضابن علینقی همدانی (زادهٔ ۱۲۶۱هـ / ۱۸۴۵م، درگذشتهٔ ۱۳۱۸هـ / ۱۹۰۰) (مقابله شود با منزوی ۱/۲، ص ۹۶۱). این کس نوادهٔ محمدرضابن محمدامین است (در بارهٔ او بنگرید به: بامداد، ج ۳، ۴۰۶؛ منزوی، ۱/۲، ص ۱۰۶۰ >> و مشار، ستون ۱۷۲، ۹۹۵، ۱۳۵۳، ۱۶۴۹)<.

۹۰) مشار، مؤلفین، ۳، ص ۱۳۹، نام آن را چنین آورده است: درالنظیم فی تفسیر قرآن العظیم» .

پاسخ دندان‌شکنی است بر خرده‌گیریهای هنری مارتین به‌دین اسلام: براون (9, 10v).

S. Lee, controversial tradts (Browne Pers cat., ترجمه: S. Lee, controversial tradts).

گویا همین کتاب که در پاسخ «میزان‌الحق» هنری مارتین نگاشته شده است، در سال ۱۲۴۰ هـ / ۱۸۲۴ م به‌نام «مفتاح النبوة» در تهران، با پیشگفتار میرزا ابوالقاسم قائم مقام فراهانی چاپ شده است \gg (۱۶۱) و به‌گفته منزوی «ارشاد‌المضلین» برگزیده‌ای است که خود نگارنده از کتاب «مفتاح النبوه» گزیده است. درباره نسخه‌های این دو اثر (ارشاد، مفتاح) بنگرید به: منزوی ۱/۲، ص ۸۷۵ و ۹۹۳ \ll ذریعه ۱: ۵۲۳.

> درباره نگارنده مقایسه شود با: شماره R ۸۱۵ همین کتاب، و بنگرید به: مشار،

ستون ۱۴۷۱؛ مشار، مؤلفین، ۳، ۱۳۹ <

[> تذکره محمدشاهی، نسخه مجلس، ص ۴۱۱ <؛ طرایق الحقایق، ۳، ۱۱۷؛

> مقالات الحنفاء، ۳۱۳، یادگار، ۳/۱۰، ۱۳۲۶ خ / ۱۹۴۷ م، ص ۲۱۵ <

S. Lee, Controversial tracts... by the late Rev. Henry Martyn..., Cambridge, 1824, p. 118-121.

102

[۱۶۲]

عبدالعزیز دهلوی، فرزند ارشد ولی‌الله دهلوی (بنگرید به: پیش از این، ص ۱۵۵)، شماره ۹۵، F، ۶۶ R)، نویسنده، مربی و مصلح بنام، که به‌سال ۱۱۵۹ هـ / ۱۷۴۶ م (۱۱۱) زاده شد و به‌سال ۱۲۳۹ هـ / ۱۸۲۴ م درگذشت. بنامترین نگاشته‌های او عبارتند از: (۱) بستان [۱۶۲] المحدثین، (۲) سرالشهادتین (به‌زبان عربی)، (۳) تحفه اثنی عشریه، (۴) عجاله نافع، و:

فتح‌العزیز:

که بیشتر به‌نام «تفسیر عزیزی» شناخته شده است. تفسیری است بر سوره یکم و دوم تا آیت ۱۸۰ و سوره شصت و هفتم تا صد و چهاردهم:

[۱۶۱] جلد سوم، ص ۱۳۵۳ روسی.

[۱۶۲] استوری ۴۰، برگل ۷۳.

(۹۱) عبدالعزیز، در «تحفه اثنی عشریه»ی خود، نام مستعار تاریخی غلام حلیم را به‌کار می‌برد، و این واژه، آنچنانکه رحمان علی نوشته است، یک نام تاریخی است که پدرش بر روی نهاده (مقایسه شود با:

Blochman, contributions to Persian lexicography (JASB, 37/1 (1868), p. 63).

نام تاریخی، نام متممی است که پدر و مادر برای تشخیص سال زایش به‌فرزندان خود می‌دهند: و در خاورزمین که کمتر کسی سن واقعی خود را می‌دانست، این امر اهمیت بسزایی داشت.

[۱۶۳] بستان المحدثین (مشار، ۲۲۵).

* آصفیه، ۱، ص ۵۶۶، شماره ۲۹۰ (سوره یکم و دوم / ۱۳۵).
* آصفیه، همانجا، شماره ۲۹۳ (سوره شصت و هفتم - صد و چهاردهم).
بانکیور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۴۲-۱۱۴۴ = بانکیور، ج ۱۴،
۱۱۵۹-۱۱۶۱.

* دیوان هند (10, D.P.)، ۲۲ الف (سوره یکم - دوم / ۱۸۰).
* دیوان هند، همانجا، ۲۲ C، (سوره شصت و هفتم - صد و چهاردهم).
* برلین، (۵) ۵۲، يك قطعه.
* علیگره، سیح، ص ۵، شماره ۸ (سوره شصت و هفتم - صد و چهاردهم).
* ایوانف، ذیل (Ivanow 2nd suppt.)، ۹۹۰ (سوره هفتاد و هشتم صد و چهاردهم).
از سده ۱۹م.

> * مدرس، ۴، ۸۲۳، نوشته ۱۲۶۴هـ / ۱۸۴۸م.
* مدینه، عطاردی قوجانی، ص ۳۶، شماره ۳۷۸ <

چاپ:

کلکته، ۱۲۴۸هـ / ۱۸۳۲-۳م (تنها جزء ۲۹؟)؛ ۱۲۴۹هـ (سوره یکم - دوم / ۸۰)؛
لکهنو، ۱۲۶۸هـ / ۱۸۵۱-۲م (تنها جزء ۳۰؟)؛ لاهور، ۱۲۹۴هـ / ۱۸۷۷م (تنها جزء
۳۰؟)؛ ۱۸۸۱ (جزء؟)؛ ۱۸۸۳ (گویا جزء ۱، ۲۹، ۳۰)؛ ۱۸۹۰ (جزء ۲۹)؛ ۱۸۹۴ (جزء
۱)؛ بمبئی، ۱۲۹۴-۱۲۹۵هـ (جزء ۱، ۲۹، ۳۰)؛ ۱۸۸۹ (تنها جزء ۳۰؟)؛ دهلی، ۱۸۸۹
(بنگرید به: پیش از این، شماره (۱) ۹۵)؛ ۱۸۹۳ (تنها ص ۱-۳۶؟)؛ ۱۲۶۷هـ / ۱۸۵۱م
(Bibl. Orient. sprengeriana)؛ ۴۴۹-۴۵۰؛ Zenker، ۲، ۱۰۶۹)؛ > ۱۳۱۱هـ / ۱۸۹۴م
(اشچگلوا، ۲۸۵) درباره چاپهای سالهای ۱۲۵۹هـ / ۱۸۴۳؛ ۱۳۰۰هـ / ۱۸۸۲-۳م و
۱۲۶۴هـ / ۱۸۴۸م در فهرست آصفیه، ۱، ص ۵۶۶، شماره ۱۴۶-۱۴۸، و ص ۵۶۴،
شماره ۴۰۹ بدون اشاره به جای چاپ آگاهیهای داده شده است؛ ج ۳، ص ۲۳۰، شماره
۴۴۱. > جای چاپ سال ۱۲۶۴هـ / ۱۸۴۸ رامشار، مؤلفین، ۳، ۸۶۴ «هند» یاد می کند. در
همانجا از چاپ لاهور، ۱۲۷۷هـ / ۱۸۶۰-۱م یاد شده است <

ترجمه:

دست کم ترجمه جزوه های ۲۹ و ۳۰ آن به زبان اردو چاپ شده است [آثارالصنادید،
۴، ۶۹؛ اتحاف النبلاء، ۲۹۶؛ کمالات عزیزى (زندگینامه ها است به زبان اردو که نواب
مبارکعلی خان، به سال ۱۸۷۳ در میروت نگاشته است)؛ حدائق الحنفیه، ۴۷۰؛ رحمان
علی، ۱۲۲؛ خزینة الاصفیاء، ۲، ۳۸۸-۳۸۹؛ GAL, SB, II, 615 <

حسین رضابن علی بن یعقوب افشار.

تفسیر علوی:

تفسیری است شیعی، که در سال ۱۲۰۲هـ / ۱۷۸۷-۸م نگاشته شده است.
* کلکته، مدرسه (Calcutta Madrasah)، ۱۰۸-۱۰۹. نوشته ۱۲۰۷-۱۲۰۸هـ

۱۷۹۲-۹۴/م.

میرزا محمدتقی بن محمد کاظم کرمانی نعمت‌اللهی، ملقب به مظفرعلیشاه. در سال ۱۲۱۵هـ / ۱۸۰۰-۱م درگذشت، و در پشت دروازه خاوری کرمانشاهان به خاک سپرده شد. «مشتاقیه» یا «دیوان مشتاقیه» را که به نام پیر خود مشتاقعلی شاه سروده بود، در سال ۱۲۰۶هـ / ۱۷۹۲م، که سال مرگ وی بود به رشته تحریر کشیده است، و این دیوان در سال ۱۳۳۳خ / ۱۹۵۴م در تهران به چاپ رسیده است || ذریعه ۹: ۱۰۴۵ || .

(۱) بحرالاسرار:

> یا «سبع‌المثانی»، مثنوی عرفانی است در تفسیر سوره یکم قرآن: (۱۱)

* تهران، الهیات، ص ۱۵، آغاز افتاده. نوشته ۱۲۳۴هـ / ۱۸۱۸-۱۹م.

* تهران، ملی، ج ۱، ص ۳۴۹، شماره ۳۶۱. نوشته ۱۲۳۸هـ / ۱۸۲۲م.

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۳/۴، ص ۲۱۴۵. نوشته ۱۲۵۹هـ / ۱۸۴۳م <

* مجلس، ج ۲، ص ۳۸۵، همراه «مشتاقیه» نوشته ۱۲۶۱هـ / ۱۸۴۵م <

* مجلس، ج ۳، ۱۱۷۴، انجام افتادگی دارد.

* تهران، دانشگاه، ج ۸، ص ۱۱۰، شماره ۱۴۴۷. نوشته ۱۲۷۸هـ / ۱۸۶۲م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۵۴، شماره ۲۸۱۱، انجام افتاده. از سده ۱۳هـ

۱۹/م.

* تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۳۰۹۲، شماره ۴۱۱۴. نوشته ۱۲۷۶هـ / ۱۸۶۰م.

* برلین، (۱۲) ۸.

[۱۶۴] استوری a ۴۰، برگل ۷۴.

[۱۶۵] استوری (۵) (a) ۴۹، برگل ۷۵.

(۹۲) برابر فهرست مشکاة، ۳/۴، ص ۲۱۴۶، شامل تفسیر سوره‌های یکم و صد و چهاردهم و شصت و چهارم می‌باشد .

- * مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۰۹، شماره ۲۵۶. نوشته ۱۲۷۸ هـ / ۱۸۶۲ م.
- * مشهد، رضوی، همانجا، شماره ۲۵۷.
- [۱۶۶] * تهران، ملک، شماره ۵۲۷۸/۲. نوشته ۱۲۷۴ هـ / ۱۸۵۸ م (بنگرید به: منزوی، ا، ص ۶، شماره ۴۳).
- * تهران، ملک، شماره ۵۲۶۵/۴. نوشته ۱۲۸۴ هـ / ۱۸۶۷ م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۴۸).
- * تهران، ملک، شماره ۴۹۶۸. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م (بنگرید به: همانجا، شماره ۵۱).
- * مجلس، ج ۸، ص ۴، شماره ۲۳۱۸. از سده ۱۴ هـ / ۲۰ م.
- * مجلس، همانجا، ص ۱۸۴، شماره ۲۴۸۹. نوشته ۱۲۷۵ هـ / ۱۸۵۸ م.
- * مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۰۸۸، شماره ۳۳۲۳/۱۰. نوشته ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۷۹ م.
- * مجلس، همانجا، ص ۱۴۵۲، شماره ۳۴۹۱/۲. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م.

چاپ:

کرمان، ۱۳۲۹ هـ / ۱۹۱۱ م (بنگرید به: مشهد، ج ۴، ص ۴۶۶).

۲) مجمع البحار:

کوششی است برای اینکه نشان دهد همه اصول عقاید شیعه ناشی از سوره یکم قرآن است. به نوشته فهرست مشهد، این کتاب روایت منثور «بحرالاسرار» است (بنگرید به: پیش از این، شماره ۱) و نیز در این باره بنگرید به: فهرست دانشگاه، ۸، ص ۳۶۰ که سخنان نگارنده از آغاز «مجمع البحار» آورده شده است، اما در همان فهرست، ص ۱۱۱، این نگاهشته «شرحی بر بحرالاسرار» خوانده شده است، و برابر فهرست مجلس، ۹، ص ۲۸۲، این کتاب روایت منثور و بسیار مشروح «بحرالاسرار» است. در سال ۱۲۰۸ هـ / ۱۸۹۴ م. نگاهشته شده، و در یک مقدمه و دو مقصدویک خاتمه است <

* برلین، (۸) ۸.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۱۴۹ ب، شماره ۵۲۰۳/۱. نوشته ۱۲۶۰ هـ / ۱۸۴۴ م.

* تهران، دانشگاه، ج ۸، ص ۶۲۹-۶۳۰، شماره ۲۰۱۰/۱. نوشته ۱۳۲۹ هـ / ۱۹۱۱ م.

* تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۸۹۷، شماره ۲۲۲۹. از سده ۱۹ م.

[۱۶۶] جلد ۳، ص ۱۳۵۳-۱۳۵۴ روسی.

- * تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۸۸۰، شماره ۳۸۹۴/۴. نوشته ۱۲۹۴هـ/۱۸۷۷م.
- * تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۱۱۱، شماره ۴۱۳۶، انجام افتاده. از سده ۲۰م <
- * مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۵۰، شماره ۳۶۴. نوشته ۱۲۶۸هـ/۱۸۵۲م.
- > * فرهاد، ص ۲۱۳. نوشته ۱۲۶۸هـ/۱۸۵۲م.
- * تهران، الهیات، ص ۱۲۳، شماره ۷۹ د. نوشته ۱۲۷۵هـ/۱۸۵۹م.
- * تهران، الهیات، شماره ۲۳۷ ب. نوشته ۱۳۰۳هـ/۱۸۵۵م.
- * تهران، ادبیات، علی اصغر حکمت، ص ۵۸ ب، شماره ۲۸۶/۳، انجام افتاده. از سده ۱۹م.
- * مجلس، ج ۹، ص ۲۸۲، شماره ۱۷۸۳ = مجلس، ج ۴، ص ۱۷۲، شماره ۱۷۸۳/۴ <
- * سپهسالار، ج ۵، ص ۵۰۹، شماره ۱۲۱۱. نوشته ۱۲۶۲هـ/۱۸۴۶م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۸، شماره ۵۷۲).
- » * سپهسالار، شماره ۵۲۲۸، بخش یکم. از سده ۱۳هـ/۱۹م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۵۸۰).
- * نجف، امیرالمؤمنین، شماره ۱۷۵۶. نوشته ۱۲۶۴هـ/۱۸۴۸م (بنگرید به: منزوی، ۱/۲، ص ۱۳۶۲، شماره ۱۲۹۸۲).
- * تهران، ملک، شماره ۵۴۶۵/۱. نوشته ۱۲۸۴هـ/۱۸۶۷م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۹، شماره ۵۷۶). <<

چاپ:

- [ایران]، ۱۳۲۳هـ/۱۹۰۵م. نام کتاب در آغاز نادرست «جامع البحار» یاد شده است > (بنگرید به: مشهد، ج ۴، ص ۴۹۶)؛ مشار، ستون ۱۳۸۰-۱۳۸۱ جای چاپ را تهران یاد کرده است <.
- [بستان‌السیاحه، ص ۴۸۳؛ طرایق الحقایق، ۳، ۹۳-۹۴؛ مجمع الصحاء، ۲، ۴۴۷ مظفر کرمانی)؛ ریاض العارفين، ۴۹۳؛ > مجلس، ۲، ۱۱۷۴ <].

105 [۱۶۷]

سید نعمت‌الله بن محمد هادی بن سید عبدالله جزایری. در سال ۱۲۳۲هـ/۱۸۱۷م به دستور شاهزاده محمدعلی میرزا حاکم شوشتر(۱):

[۱۶۷] جلد ۳، ص ۱۳۵۴ روسی.

(۲) محمدعلی میرزا متخلص به دولت، و ملقب به دولت‌شاه. پسر ارشد فتحعلی‌شاه، در سال ۱۲۰۳هـ/۱۷۸۸-۹م پا به جهان گذارد، از سال ۱۲۲۱هـ/۱۸۰۶م حاکم خوزستان و لرستان و کرمانشاه بوده است. در سال ۱۲۳۷هـ/۱۸۲۲م درگذشت (بامداد، ۳، ص ۴۳۰-۴۳۱).

فایق البیان فی تفسیر آیه ان الله یأمر بالعدل والاحسان:

تفسیری است بر آیت ۹۲ ازسوره شانزدهم قرآن، در دو جزء ۳۱.

* شوشتر، نسخه خطی متعلق به حاج محمدعلی روضه‌خوان (بنگرید به: ذریعه، ۱۶، ص ۹۰، شماره ۳۲).

* تهران، نسخه خطی جزء ۲ را که نوشته ۱۲۳۲ هـ / ۷-۱۸۱۶ م بوده است نگارنده ذریعه در تهران در مالکیت خصوصی دیده است (بنگرید به: ذریعه، همانجا) «.

106
[۱۶۸]

ابوالحسن علی بن میرزا محمدحسن بن عبدالرسول حسینی خوبی زنوزی، که پدرش در سال ۱۲۱۸ هـ / ۴-۱۸۰۳ م، درگذشته است (دربارۀ نگاشته او «ریاض‌الجنته» بنگرید به: همین کتاب، شماره ۳۲۶ R). چندین رساله دینی به زبان عربی، از آن میان «تفسیر» چاپ نشده‌ای (بنگرید به: پیام نو، ۷/۶، ۱۳۳۳ خ / ۱۹۵۵ م) به زبان فارسی نگاشته است، و نیز کتاب «بلاوابتلا» در رویداد کربلا نگاشته است (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۵۳۸ R).

۱) تحفه جهان:

تفسیری است بر سوره یکم قرآن، که به‌خواهش یکی از شاگردان نگاشته است:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۸۹۵، شماره ۴/۲۹۸۲. نوشته پیرامون ۱۲۶۵ هـ / ۱۸۴۸-۹ م.

۲) منبع الکرامه:

تفسیر مفصلی است بر سوره دوازدهم (یوسف)، که نگارنده آنرا پس از مرگ پسرش میرزاحسن نگاشته است:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۸۹۵، شماره ۱/۲۹۸۲. نوشته ۱۲۸۰/۱۸۶۳ م.

107
[۱۶۹]

محمد رفیع‌الدین دهلوی، پسر دوم ولی‌الله دهلوی (بنگرید به: پیش از این، شماره ۹۵)، که به‌عنوان مترجم قرآن به زبان اردو و نگاشته‌های دیگرش معروفیت دارد. در سال ۱۲۴۹ هـ / ۴-۱۸۳۳ م درگذشته است (۹۳).

۳) جزء یکم شامل برخی اطلاعات درباره تاریخ شوشتر است.

[۱۶۸] برگل ۷۶، استوری ندارد.

[۱۶۹] استوری ۴۱، برگل ۷۷.

۹۳) برابر نوشته «حدایق‌الحنفیه» در سال ۱۲۳۸ هـ / ۳-۱۸۲۲ م.

(۱) شرح آیت ۵۶ از سوره پنجاه و یکم:
که در سال ۱۲۰۳ هـ / ۱۷۸۸ م نگاشته است.

* دیوان هند، (10, D.U.)، ۳۰.

* دیوان هند (10, D.P.)، ۱۱۴۵.

(۲) شرح آیت یکم از سوره پنجاه و چهارم:
احتمال دارد از رفیع‌الدین باشد، و امکان دارد که همان رساله «شق القمر» باشد که
شرح حال نویسان او، یاد می‌کنند:

* دیوان هند (10, D.P.)، ۱۱۴۵.

چاپ:

درباره چاپ سنگی آن، (۱۶ ص، انتشارات اسعدالخبار، الیگره، ۱۲۶۸ هـ / ۱۸۵۲ م بنگرید به: Arberry، ص ۴۳۵.

[آثارالصنادید، ۴، ۹۱؛ حدائق‌الحنفیه، ۴۶۹؛ رحمان علی، ۶۶؛

Garcin de Tassy, Histoire de la litterature hindouie et hindoustanie, t. II, Paris, 1873, p. 518.

محمد شفیع، فهرست مصنف مولانا شاه رفیع‌الدین دهلوی (به‌زبان اردو)، (NOV, 1925) OCM 2,1، ص ۴۲-۴۹.

EI, III, s.v. Raff'al-Din (M.Shafi); GAL, SB, II, 850).

108 [۱۷۰]

محمدباقر مشهور به‌نواب بن محمد، زادگاهش لاهیجان، و جای زندگانش اصفهان،
نگارنده ترجمه «نهج‌البلاغه» (سپهسالار، ۲، ص ۱۷-۱۹)، به‌دستور فتحعلی شاه، در سال
۱۲۳۰ هـ / ۱۸۱۵ م «تحفة‌الخاقان» را نگاشته است.

تحفة‌الخاقان:

تفسیری است موضوعی، مطالب آن در فصلهای زیر رده‌بندی شده است: (۱) قصص،
(۲) احکام، (۳) معارف، (۴) مواعظ، (۵) مواعید:
* سپهسالار، ج ۱، ص ۹۸-۹۷، شماره ۱۶۱ => سپهسالار، ۳، ص ۳۵۹-۳۶۰،
شماره ۲۰۲۰ <. تنها جلد یکم است درباره آیت‌هایی درباره پیامبران و امامان > نوشته

[۱۷۰] استوری a ۴۱، برگل ۷۸.

۱۲۳۰هـ / ۱۸۱۵م، نسخهٔ مقابله شده <

- * مجلس، ج ۳، ص ۸، شماره ۷۹۴، تنها جلد یکم. نوشته ۱۲۳۰هـ / ۱۸۱۵م.
* تهران، ملک، شماره ۲۵۱، جلد دهم. نوشته ۱۲۳۱هـ / ۱۸۱۵-۶م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۱، شماره ۸۳).
* تهران، ملک، شماره ۴۳۵۲. از سده ۱۳هـ / ۱۹م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۸۴).
* سامره، نسخه متعلق به سید محمدتقی خراسانی، (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۳۱، شماره ۱۵۶۲).

109 [۱۷۱]

دلیل الرحمان فرزند خیرالدین.

تفسیر دلیل الرحمان:

- تفسیر گسترده شیعی است که نگارش آن در رجب ۱۲۱۴هـ / دسامبر ۱۷۹۹م، به روزگار پادشاهی شاه عالم آغاز شده است:
* بانکیور، کتابهای فارسی، ۱۱۱۵-۱۱۲۰ = بانکیور، ج ۱۴، ۱۱۶۲، ۱۱۶۷. از سده ۱۹م .

110 [۱۷۲]

- سید محمد ولی الله بن احمدعلی فرخ آبادی، نگارنده «تاریخ فرخ آباد» بنگرید به: استوری، ۱، ص ۶۹۴، شماره ۹۰۸، در سال ۱۱۶۵هـ / ۱۷۵۱-۲م، در سندی پا به جهان گذارده، سرانجام به سال ۱۱۹۶هـ / ۱۷۸۱-۲م در فرخ آباد جای گزید، و در سال ۱۲۴۹هـ / ۱۸۳۳-۴م درگذشت.

نظم الجواهر و نقد الفرائد:

- تفسیری است مفصل که در ۱۲۳۳هـ / ۱۸۱۷-۸م، آغاز شده و در ۱۲۴۲هـ / ۱۸۲۶-۷م به انجام رسیده است:
* نذیراحمد، ۱۴، نام کتابخانه یاد نشده است، سوره شانزدهم - سی ام، یعنی جلد های ۲ و ۳.

[۱۷۱] جلد ۱، ص ۱۹۰.

[۱۷۲] استوری ۴۲، برگل ۷۹.

Garcin de Tassy, Histoire de la litterature hindouie et hindoustanie, t. III, Paris, 1873, p. 288;

حدایق الحنفیه، ۴۷۱؛ رحمان علی، ۲۵۲؛ ریو، ۳، ۹۵۹].

111 [۱۷۳]

حاج میرزا محمدهادی «هادی» پسر میرزا ابوالحسن شریف نایینی، نگارنده چند کتاب در تاریخ پیامبران و امامان (بنگرید به: همین کتاب، شماره R ۲۸۹ و R ۵۵۰). در سال ۱۲۴۳ هـ / ۱۸۲۷ م به سفر حج رفت و در میان راه به نگارش تفسیر خود پرداخت، و آن را در سال ۱۲۵۰ هـ / ۱۸۳۴ م به پایان رسانید.

تفسیر سوره یوسف:

[۱۷۴] این نگاشته همان است که در دیگر فهرستها به نام «یوسفیه» - تاریخ یوسف، آمده است، و آمیخته است با نوحه‌سرایی درباره حسین ع.

درباره دیگر نسخه‌های خطی آن، و چاپ آن بنگرید به: همین کتاب، شماره R ۲۸۹ و ص ۱۴۰۹ (R).

* سپهسالار، ج ۳، ص ۴۷۳، شماره ۵۵۹۶. نوشته ۱۲۵۰ هـ / ۱۸۳۴ م. گویا دستنوشته نگارنده است.

112 [۱۷۵]

محمدعلی بن محمدحسین شریف خراسانی (۳)، در سال ۱۲۵۲ هـ / ۷-۱۸۳۶ م نگاشته است:

تفسیر محمدشاهی:

گویا برای محمدشاه:

* تهران، ملک، شماره ۲۶۰۵. از اواخر سده ۱۳ هـ / ۱۹ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۳۴، شماره 306)».

[۱۷۳] برگل ۸۰، استوری ندارد.

[۱۷۴] جلد ۳، ص ۱۳۵۴ روسی.

[۱۷۵] جلد ۳، ص ۱۳۵۵ روسی.

(۳) احتمال دارد «مخزن الاسماء» که به نام ناصرالدین شاه تألیف شده، و در فهرست منزوی، ۱/۲ ص ۱۳۶۸ آمده، و نگارنده آن محمدعلی شریف نامیده شده است، از همین کس باشد.

حاج میرزا محمدخان دنبلی خوبی تبریزی پسر عبدالرزاق بیگ مفتون (درگذشته ۱۲۴۳هـ / ۱۸۲۷م، درباره او بنگرید به: همین کتاب، شماره ۷۹۹.RV).

تفسیر:

* قم، آیت الله مرعشی، ص ۳۶۲. از سده ۱۳هـ / ۱۹م.

مولوی سید صفدرعلی بن سید حیدرعلی رضوی دهلوی، که به گفته خدابخش مجتهد ثروتمندی بوده و در فیض آباد می زیسته است، و به سال ۱۲۵۳هـ / ۱۸۳۷م درگذشته است.

احسن الحدایق:

در تفسیر سوره دوازدهم || یوسف || .

* بانکیپور، فهرست فارسی ۱۱۰۱ = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۶۸ (مقایسه شود با «محبوب الالباب، ۲).

مولوی محمد سعید اسلمی حائطی شافعی مدرسی، که برابر فهرست آصفیه، ۳، ص ۱۳۳۶، شماره ۲۷۸، نگارنده در سال ۱۲۷۲هـ / ۱۸۵۵م درگذشته است، و به گفته رحمان علی، «تحفه اثنتی عشریه» نگاشته عبدالعزیز دهلوی را از زبان فارسی به عربی ترجمه کرده، و نیز کتابی (یا شرح بر کتابی) به نام «سفینه النجاة» نگاشته است.

(۱) مواهب الرحمان:

تفسیری است که دو قسمت آخر آن در سال ۱۲۶۱هـ / ۱۸۴۵م در مدرس چاپ سنگی شده است.

[۱۷۶] جلد ۳، ص ۱۳۵۶ روسی.

[۱۷۷] استوری ۴۳، برگل ۸۱.

[۱۷۸] استوری ۴۴، برگل ۸۲.

۲) تعلیقات رزینہ فی شرح السفینہ
* آصفیہ، ۲، ص ۱۳۳۶، شماره ۲۷۸ (در بخش مربوط به کلام فارسی) [رحمان علی،
۲۲: حدیقة المرام (به زبان عربی)، ص ۳].

116

محمد بن محمد باقر، ملقب به نواب لاهیجانی، (درباره پدر او بنگرید به: پیش از
این، شماره ۱۰۸-۴۱). در سال ۱۲۶۳ هـ / ۷-۱۸۴۶ م برای حاج میرزا آقاسی صدراعظم
محمدشاه (درباره او بنگرید به: بامداد، ۲، ۲۰۳-۲۰۹) نگاشته است.

۱) اسرار القلوب فی اوصاف المحبوب:

تفسیری است عارفانه از آیت «و بشر الذین آمنوا و عملوا»، سوره دوم، آیت بیست و

سوم:

* تهران، ملی، ج ۲، ص ۱۸۳، شماره ۳/۶۸۲. نوشته ۱۲۶۳ هـ / ۷-۱۸۴۶ م. به خامه
نگارنده.

۲) تفسیر آیه و بشر الذین آمنوا و عملوا:

تفسیر دیگری است از همان آیت:

* تهران، ملی، ج ۲، ص ۱۸۴، شماره ۴/۶۸۲. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م. >>>

117

میرزا محمدنایینی، که به گفته منزوی، ۱، ص ۲۶، ممکن است با نگارنده ترجمه
«احقاق الحق» که در ذریعه، ۴، ص ۷۵، شماره ۳۱۳ یاده شده است، و در سال ۱۳۰۵ هـ
/ ۸-۱۸۸۷ م در گذشته است، یحی باشد. «تفسیر» زیر را برای حاج میرزا آقاسی (بنگرید
به: پیش از این، شماره ۱۱۶ F، صدراعظم از سال ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵ م، تا ۱۲۶۴ هـ
/ ۱۸۴۸ م، نگاشته است.

تفسیر آیه نور:

تفسیری است بر آیت ۳۵ از سوره بیست و چهارم قرآن:

* تهران، ملی، ج ۲، ص ۳۱۴، شماره ۷۸۹. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م، به خامه نگارنده >>>

[۱۷۹] جلد ۳، ص ۱۳۵۵.

[۱۸۰] جلد ۳، ص ۱۳۵۵-۵۶ روسی.

حاج علی اکبر شیرازی. گویا علی اکبر «بسمل» شیرازی (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۵۹ R)، که در آغاز سالهای ۱۸۶۰ درگذشته است، و از اوست:

(۱) تفسیر سورة مائده:

در تفسیر سورة پنجم قرآن:

* شیراز، خانقاه احمدیه، ص ۲۱۱، شماره ۲۹.

(۲) حقیقة العرفان فی مواعظ آیات القرآن:

به نظم و نثر:

* شیراز، خانقاه احمدیه، ص ۲۱۲، شماره ۴۰ <

سید رجبعلی خان بهادر حسینی حسنی نقوی بهگری دهلوی لاهوری (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۹۲، که چاپ لاهور «سراکبر» را توصیف کرده است). وی در دستگاه دولتی پنجاب (panjab Bord of adaministration) می‌رمنشی بوده است.

(۱) کشف الغطاء عن وجوه آیات هل اتی:

(بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۹۵) تفسیری است شیعی، بر سورة هفتاد و ششم (انسان)، که در سال ۱۲۶۶هـ / ۱۸۴۹-۵۰م. نگاشته است [اعجاز حسین، ۲۶۴۰].

پناب:

لاهور، ۱۸۵۱، بمبئی [۱۸۶۲]، با «سراکبر» در يك جلد؛ لودھیانا، ۱۲۸۵هـ / ۱۸۶۸-۹م، نیز با «سراکبر» در يك جلد.

(۲) سراکبر:

تفسیری است شیعی، بر سورة هشتاد و نهم (فجر)، که در سال ۱۲۶۷هـ / ۱۸۵۰-۱م نگاشته شده است.

[۱۸۱] برگل ۸۳، استوری ندارد.

[۱۸۲] استوری ۴۵، برگل ۸۴.

چاپ:

لاهور، [۱۸۵۱؟] بمبئی، [۱۸۶۲]، با «كشف الغطاء» در يك جلد؛ لودھیانا، ۱۲۸۵ھ
/۱۸۶۸-۹م؛ با «كشف الغطاء» در يك جلد.

(۳) افادات عليه:

به نظم.

چاپ:

بمبئی، ۱۲۷۹ھ / ۱۸۶۲-۳م (چاپ دوم).

» 120 [۱۸۴۳]

محمد صالح بن محمد برغانی قزوینی حایری، درباره «مخزن البكاء» او بنگرید به:
همین کتاب شماره ۵۴۹ R، نیز به: صفحه ۱۴۴۲ R.

بحرالعرفان و معدن الايمان في تفسير القرآن:

تفسیر مفصلی است بر قرآن، در هفده جلد، که جلد آخر آن در سال ۱۲۶۶ھ
/۱۸۴۹-۵۰م به انجام رسیده است.

* کربلا، نسخه خطی متعلق به آقابزرگ تهرانی، کامل (بنگرید به: ذریعه ۳،
[۴۲] ۱۸۴۱).

* تهران، ملک، شماره ۲۳۶، ج ۱۲ (سوره بیست و چهارم - آغاز سی ام) (بنگرید
به: منزوی، ۱، ص ۷، شماره ۵۵).

* تهران، ملک، شماره ۲۳۷، ج ۱۳، دنباله شماره پیشین، (سوره سی ام - آغاز سی و
هشتم). از سده ۱۳ھ / ۱۹م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۵۴).

* نجف، نسخه متعلق به محمدعلی خوانساری، ج ۱۷، (سوره سی و هفتم - صد و
چهاردهم) (بنگرید به: ذریعه، ۳، ص ۴۱، سطرهای ۲۱-۲۲).

* کربلا، نسخه متعلق به شیخ عبدالحسین تهرانی، ج ۱۷، (بنگرید به: ذریعه، ۳، ص

[۱۸۴۳] جلد ۳، ص ۱۳۵۶.

[۱۸۴۴] در ذریعه، ۳، ص ۴۱-۴۲ از چنین نسخه‌ای یاد نشده است. باید این اشتباه از ترجمه عبارت
زیر رخ داده باشد [و تمام مجلدات کان فی خزانه المؤلف بکربلاء]، که در اینجا منظور از «مؤلف»
نگارنده «بحرال معارف» است نه مؤلف ذریعه. و باید افزود که در همین جا و نیز در ذریعه، ۴، ۲۷۸، از
دو تفسیر کوچک و متوسط نگارنده سخن رفته است که باید در ذیل «استوری - بریگل» گنجانده شوند
[۱. منزوی].

* [نجف]. نسخه شیخ نوری، ج ۱۵، (سوره چهل و هفتم - پنجاهم) (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۲، سطرهای ۳-۴)».

121 [۱۸۵]

احمدبن محمدکاظم اشکوری، در سال ۱۲۸۸هـ / ۱۸۷۱-۲م نگاشته و آنرا به نام حاج ملامحمد صالح برغانی (بنگرید به: همین کتاب شماره پیشین، ۴۱۲۰، و ص ۶۵۵، شماره ۵۴۹). آقاصالح مشهور به خانیان ساخته است:

بحرالمعارف:

کتابی است گویا در بیست جلد، که جلد یکم آن به نام «اسرارالصلاة» در تفسیر سوره یکم و اسرار نماز؛ جلد سوم به نام «بحرالاسرار» در پند و اندرز؛ جلد چهارم به نام «بحرالمصیبه» درباره رویداد کربلا و آیتهای قرآنی در آن باره؛ جلد پنجم به نام «اسرارالحج» درباره حج است:

* تهران، ملک، شماره ۱۸۷۳، ج ۱، نوشته ۱۲۸۸هـ / ۱۸۷۱-۲م به خامنه نگارنده.
* تهران، ملک، شماره ۱۸۷۴، ج ۴، نوشته ۱۲۸۹هـ / ۱۸۷۲م، به خامنه نگارنده
(بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۷، شماره‌های ۵۸-۵۹)».

> 122 [۱۸۶]

حاج محمدکریم خان فرزند ابراهیم قاجار کرمانی، در سال ۱۲۲۵هـ / ۱۸۱۰م، در خانواده‌ای که اعضای آن در کرمان از سران گروه شیخیان بوده‌اند، پا به جهان گذارد. پس از مرگ سید کاظم رشتی، و برانداختن پیروان باب در سال ۱۲۶۰هـ / ۱۸۴۴م، پیشوای این گروه گشت. محمدکریم خان، در سال ۱۲۸۸هـ / ۱۸۷۱م که آهنگ دیدار خانه کعبه را داشت، در شهر کرمان درگذشت.

نگاشته‌های بسیاری به زبانهای فارسی و عربی از وی به یادگار مانده است، از آن میان: کتابهایی در شرایع، صرف، پزشکی، فقه و رساله‌ای در رد با بیان و سروده‌هایی به فارسی و عربی و جز آنها.

تفسیر سوره حجرات

تفسیر سوره چهل و نهم قرآن است.

[۱۸۵] جلد ۳، ص ۱۳۵۶ روسی.

[۱۸۶] برگل ۸۵، استوری ندارد.

چاپ:

کرمان، ۱۳۷۱ هـ / ۱۹۵۱-۲ م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۵، ۵۹). [المآثر والآثار، ص ۱۴۷؛ GAL, SB, II، ۸۴۶؛ عبدالحسین نوایی، حاج محمد کریمخان کرمانی، یادگار، سال ۵، ۱۳۲۷ خ / ۱۹۴۸ م، شماره ۴، ص ۱۱۸-۱۰۶ و شماره ۶-۷، ص ۶۲-۷۳؛ ریحانة الادب، ۳، ۳۵۹-۳۶۰؛ مشار، مؤلفین، ۵، ۵۷-۵۸ (در آنجا از مآخذ دیگری نیز یاد شده است).] بامداد، ۴، ۵-۱ (با تصویر) [۱۸۷]

123 [۱۸۸]

میرزا احمد وقار شیرازی پسر محمد شفیع وصال (درباره او بنگرید به: همین کتاب، شماره ۶۲۸ R)، به سال ۱۲۳۲ هـ / ۱۸۱۶-۷ م زاده شده و به سال ۱۲۹۸ هـ / ۱۸۸۱ م درگذشته است.

تفسیر آیه لیغفرک الله:

«تفسیر آیه لیغفرک الله ما تقدم من ذنبك وما تأخر»، آیت ۲ از سوره چهل و هشتم قرآن، که در سال ۱۲۸۴ هـ / ۱۸۶۷-۸ م نگاشته شده است (بنگرید به: ماهیارنوابی، خاندان وصال شیرازی، تبریز، ۱۳۳۵ خ / ۱۹۵۶-۷ م، ص ۱۱۰-۱۱۱).
* [شیراز]، نسخه خطی در ملکیت عشرت وصال <

124 [۱۸۹]

سیدمحمد عبدالحکیم بن محمد عبدالرحیم دهلوی، در سال ۱۲۹۳ هـ / ۱۸۷۶ م. نگاشته است:

تفسیر وجیز:

چاپ: دهلی، ۱۲۹۵ هـ / ۱۸۷۸ م.

125 [۱۹۰]

حکیم سید محمدحسن فرزند کرامتعلی امروهوی (یا امروهی). پیرامون سال

[۱۸۷] جلد ۳، ص ۱۳۵۶ روسی.

[۱۸۸] برگل ۸۶، استوری ندارد.

[۱۸۹] استوری ۴۶، برگل ۸۷.

[۱۹۰] استوری ۴۷، برگل ۸۸.

۱۲۵۰هـ/ ۵-۱۸۳۴م، چشم به جهان گشود. نزد فضل حق خیرآبادی و دیگران تلمذ کرد، و از حیث صوفیگری شاگرد و خلیفه سید حضرتشاه صاحب رامپوری بود. وی استاد کالج اجمیر بوده و در سال ۱۸۸۷م از کالج یاد شده بازنشسته شد، و نیز به کار طبابت می‌پرداخت. محمد ادریس از هفده نگاشته او نام می‌برد.

معالومات (۹۶) الاسرار فی مکاشفات الاخیار:
یا «تفسیر حضرتشاهی».

چاپ:

دهلی، ۱۲۹۵هـ/ ۱۸۷۸م.

(۲) التاویل المحکم فی متشابه فصوص الحکم:
فصوص از ابن عربی (۱۳۱).

(۳) تاویلات راسخ:
در عرفان.

چاپ:

دهلی، ۱۸۸۶م (مقایسه شود با: آصفیه، ۱، ص ۴۰۶، شماره‌های ۳۰۷، ۱۰۹۹).

126

[۱۹۲]

(۹۴) نگارنده در پیش گفتار خود می‌گوید: این واژه جمع‌الجمع معالم است. [۱۹۱] توضیح: این کتاب ترجمه و گزارش «فصوص الحکم» شیخ محیی‌الدین، ابن عربی اندلسی است، و از نگاشته‌های قرآنی نیست. و خود در دیباچه [چاپی] می‌نویسد [خواستم برای تو ترجمه به بعضی تفصیل نمایم... و چون «فصوص» در کتاب مستطاب مسطور بطور ترتیب زمانی نیست، می‌خواهم در این ترجمه، که بر تاریخ حالات انبیاء ع مشتمل باشند، پس هر «فص» را به ترتیب زمانی درج کنم، تا تاریخی شایسته هم برای اهل معامله باشد، نه چنانکه در قصص انبیاء شنیده از قول یهود نوشته‌اند، بلکه خواسته فقیر چنان است که مستند باشد از کتاب منزل و اقوال متشابهات مثل حضرت شیخ]. سپس چهارده «تعلیم» عرفانی و آنگاه ترجمه فصوص را به همان گونه که وعده داده است آورده. چاپ: لکهنو، ۱۳۳۲هـ/ ۱۹۱۴م، سنگی، ۵۴۷ص. و همچنین است شماره ۱ و ۳ این بند [۱. منزوی].

[۱۹۲] استوری a ۴۷، برگل ۸۹.

حیدرعلی فیض‌آبادی، از فقیهان سنی و مخالفان اصول شیعی، چند سال پایان زندگی خود را به‌نفع نظام حیدرآباد گذراند، و در پیرامون سال ۱۸۹۰م در همان‌شهر درگذشت.

کتاب «منتهی الکلام» او به‌سال ۱۲۸۲هـ / ۱۸۶۵م در [لکهنو] چاپ شده است (مقایسه شود با: ادوارد (Edwards)، ستون ۲۴۰).

فیوضات حیدریه:

در تفسیر:

* آصفیه، ۳، ۲۳۰، شماره‌های ۵۷۳-۵۷۸، در ۶ جلد، [رحمان علی، ۵۵].

127

میر محمد صادق پسر حاج میرابوالقاسم موسوی خوانساری، >مقارن سال ۱۳۳۳هـ / ۱۹۱۴م. درگذشته است <

ضیاءالتفاسیر:

چاپ:

تهران، ۱۲۸۵-۱۲۸۶هـ / ۱۸۶۸-۱۸۷۰م و ۱۲۹۹هـ / ۱۸۸۱-۲م [ذریعه، ۴، ۲۷۸، مشار، مؤلفین، ۳، ۳، ۵-۵۰۴].

128

حاج میرزا نجفعلی پسر حسنعلی دانش‌تبریزی، تا سال ۱۳۰۳هـ / ۱۸۸۵م کنسول ایران در استانبول بود، و به‌خواهش او محمد طاهر تبریزی روزنامه «اختر» را در سال ۱۲۹۲هـ / ۱۸۷۵م بنیاد نهاد (درباره او بنگرید به: براون Browne press and poetry، ص ۱۷؛ تاریخ جراید، ۱، ۶۳-۶۵).

مشکاة الحیافی تفسیرالآیات:

تفسیری است بر آیهایی از قرآن درباره ذوالقرنین [=سوره هجدهم، آیه‌های ۸۲، ۸۵، ۹۳]، که در سال ۱۲۸۹هـ / ۱۸۷۲-۳م به‌پایان رسانده است.

[۱۹۳] استوری (۷) (a) ۴۹، برگل ۹۰.

[۱۹۴] برگل ۹۱، استوری ندارد.

چاپ:

استانبول، ۱۲۸۹هـ / ۳-۱۸۷۲م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۶، ۵۴۲).
[المآثر والآثار، ص ۱۹۷؛ دانشمندان آذربایجان، ص ۱۴۳؛ مشار، مؤلفین، ۵۴۲:
» بامداد، ۴، ۳۳۰. در اینجا گفته شده است که بنیان‌گذار روزنامه «اختر» نجفعلی خان
بوده و محمد طاهر تبریزی مدیر آن روزنامه]».

129 [۱۹۵]

آقاسید جلیل فرزند عباس فرزند سلیمان موسوی حسینی طارمی، در سال
۱۲۹۳هـ / ۱۸۷۶م در مدرسه صدر زندگی می‌کرد. وی در پیشگفتار تفسیر خویش از
نگاشته‌های خود «قواعد جلیله»، در منطق، نگاشته ۱۲۸۲هـ - ۶-۱۸۶۵م و «فوائد جلیله»، در
نحو، به سال ۱۲۸۵هـ / ۹-۱۸۶۸م یاد می‌کند. در یک نسخه خطی همراه تفسیر،
«تبصرة الادبا» که یک نگاشته دیگر اوست جای دارد. این یکی گزارش عربی و فارسی
است از سروده‌های عربی که به سال ۱۲۹۱هـ / ۵-۱۸۷۴م نگاشته است.

تحفة الطالبین:

تفسیری است بر «بسم‌الله»، به شیوه پرسش و پاسخ، که در سال ۱۲۹۳هـ / ۱۸۷۶م
نگاشته است:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ۳۱۲۶، شماره ۱/۴۱۵۶. نوشته ۱۲۹۳هـ / ۱۸۷۶م».

130 [۱۹۶]

سید ابوطیب محمد صدیق حسن فرزند سید اولاد حسن (۱۵)، فرزند اولاد علی
حسینی بخاری قنوجی، روز ۱۹ جمادی یکم ۱۲۴۸هـ / ۱۳ اکتبر ۱۸۳۲ در باریلی پا
به جهان گذارد. تحصیلات خود را در دهلی و جاهای دیگر به پایان برد. سکندر بیگم (در
گذشته ۱۲۸۵/۱۸۶۸) او را به بهوپال فرا خواند، و در ۱۲۷۵/۱۸۵۸م در آن شهر جای
گزید. در آغاز در دبیرخانه وی به کار پرداخت، سپس رهبری کار نگارش تاریخ بهوپال را
به عهده گرفت.

به روزگار پادشاهی شاهجهان بیگم رئیس اداره علوم و معارف شد، و با احراز القاب

[۱۹۵] جلد ۳، ص ۱۳۵۷ روسی.

[۱۹۶] استوری ۴۸، برگل ۹۲.

(۹۵) سید اولاد حسن قنوجی، دانشمند بنام و از شاگردان عبدالعزیز دهلوی، و سید احمد باریلوی بود
(بنگرید به: دائرة المعارف، ۱، ۱۹۰)، که با جهاد او رابطه داشت (اتحاف النبلاء، ۲۳۵؛ مقایسه شود
با: رحمان علی، ۲۴، که نام او را سید آل حسن یاد کرده است).

۲۳۲

میر دبیر و خان سمت میرمنشی یافت. در سال ۱۸۷۱ بیگم بهمسری او در آمد و وی را با لقب معتمدالمهام به جایگاه وزیر دوم رساند. سال بعد این لقب را از وی گرفت و لقب نواب والاجاه امیرالمملک به او داد. از آن به بعد، رفته رفته بیشتر کارهای حکومتی را در دست گرفت، تا آنکه در ۱۸۸۵ از سوی دولت هند از کار برکنار و از القاب و عناوین محروم شد. وی در ۲۹ (۱۶) فوریه ۱۸۹۰ (و به نوشته: مآثر صدیقی، ۳، ص ۲۰۰، حاشیه ۲- در ۲۹ جمادی دوم سال ۱۳۰۷ هـ / ۲۰ فوریه ۱۸۹۰ م) در بهوپال درگذشت.

مطبوعات آن روزگار، بر کنار ساختن نواب حکمران را به علت سوء اداره و تعدیات او به مردم دانستند، ولی اعتراضات دیگری نیز بروی وارد بود، از آن میان اینکه گویا داعیه مخالفت با دولت در سر داشته و یا به کیش وهابی (۱۷) گرویده بوده است. حقیقت امر اینکه او از گروه اهل حدیث بود (که نادرست وهابی خوانده می شوند)، و پیروان آن از تقلید بیزار و در اصول عقاید متعصب و سختگیرند.

یادگارهای ادبی او، به زبانهای عربی و فارسی و اردو، بسیار ارزشمند است. در «دائرة المعارف اسلامی» شماره نگاشته‌های او ۲۲۲ (۱۸) یاد شده است. به گفته خود او، در هنگام نگاش کتاب «اکسیر»، بهترین نگاشته او تفسیر عربی وی بر قرآن است.

اکسیر فی اصول التفسیر:

ماده تاریخ + ۱۲۸۹، ولی در پیشگفتار کتاب سال جاری ۱۲۹۰ هـ / ۴-۱۸۷۳ م یاد شده است. که بیشتر بر اساس «کشف الظنون» حاجی خلیفه (۱۱۷۱) و «فوز الکبیر»؟ ولی الله دهلوی نوشته شده است (بنگرید به: پیش از این شماره ۴۹۵). و مفاداً مقدمه‌ای است بر تفسیر عربی او به نام «فتح البیان فی مقاصد القرآن» (بنگرید به: الیس Ellis، ۲، ۳۷۰).

چاپ:

کانپور، ۱۲۹۰-۱۲۹۱ هـ / ۱۸۷۳-۱۸۷۵ م.

۹۶) گفته سلطان جهان بیگم بر اینکه وی در دوم رجب (۲۲ فوریه) درگذشته است، گویا نادرست است.

۹۷) عمل برخلاف که از مدت‌ها به نام بدعت شناخته شده، یکی از آثار گروه وهابی بود، که در بهوپال موجب رنجش و ناراحتی شد.

۹۸) از آن میان «افادة الشیوخ بمقدار التناسخ والمنسوخ» است، و آن گفتاری است درباره آیت‌های تحریف شده قرآن و کسانی که آنها را تحریف کرده‌اند، که در سال ۱۲۸۶ هـ / ۷۰-۱۸۶۹ م. نگاشته شده است. چاپ: کانپور، ۱۲۸۸-۱۲۸۹ هـ / ۱۸۷۱-۱۸۷۳ م. و نیز: لاهور، ۱۹۰۰ م.

[۱۹۷] چنین است در متن روسی. در «کشف الظنون» هیچیک از این سه کتاب (اکسیر فی... با فوز الکبیر؛ فتح البیان فی...) یاد نشده است. درباره آنها بنگرید به: «ایضاح الکتون» که آن سه را ذکر کرده است، بدون اینکه گفته باشد یکی «بر اساس» دیگری تألیف یافته است. [ا. منزوی].

از نگاشته‌ها دیگر نگارنده پس از این سخن به‌میان خواهد آمد. [زندگینامه وی به‌قلم خودش، در چند اثر او آمده است. از آن میان: اتحاف النبلاء، ۲۷۱-۲۶۳؛ اکسیر، ۱۱۴ و پس از آن: An interpreter of wahabism (ترجمه این کتاب به‌زبان اردو به‌نام «ترجمان و هابیه» در سال ۱۸۸۴ در کلکته چاپ شده است)، ص ۵۴. و پس از آن (بنگرید به: مقدمه مترجم و نیز درباره شرح حالهایی که از او در پیشگفتار دیگر کتابهایش آمده است. ایس، ۲، ستون ۳۷۰ و ۳۷۳)؛ شاهجهان بیگم، تاج‌الاقبال (ترجمه Barstow، کلکته، ۱۸۷۶)، ص ۱۴۹-۱۵۹ The pioneer و ۳ A ص 290X 1885 و ص 29X 1885 b1. The [poona] Daily Telegraph.

چاپ هفتگی The Indian Mirror, 1.XI. 1885, p. 2e; The Times of India 6, XI, 1885. P. 1c, 12b, 18c; Affairs in Bhopal. A defence of the Nawab Consort.

(مقاله هجوآمیزی است که نخست در روزنامه اهل حدیث به‌نام «اشاعة السنة» که در لاهور چاپ می‌شد، و سپس به‌صورت ضمیمه در Advocate of India, Bombay; 1887 چاپ شده است)؛

The Poona Observer, 22. II. 1890, p. 2g; The Pioneer, 25. II. 1890, p. 1b, 26 II, 1890, p. 6b; The Times, 3. III. 1890, p. 7; GAL, II, 503, SB II, 859-861; Sultan Jahan Begam, An account of my life, transt. by C. H. Payne, London, 1912. p. 143-145, etc. (عکس در ص ۱۴۴)

El, IV, S.V. Siddiq Hasan Khan.

که در آنجا به «مآثر صدیقی» که شرح حالی است به‌زبان اردو به‌قلم پسرش علی حسن خان اشاره شده است، لکهنو، ۱۹۲۴-۱۹۲۵؛ رحسان علی، ۹۴.]

» 131 [۱۹۸]

ملا محمدجعفر بن ملا عبدالصاحب خشتی دوانی. در ذریعه آمده: دوانی در سال ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۱-۲ م، به‌نگارش تفسیر کاملی بر قرآن، بر پایه روایتهای امامان شیعی آغاز کرده است، اما پس از رسیدن به‌پایان سوره یکم، از تشریح مفصل دست کشید و به‌نگارش تفسیر کوتاه از آغاز شروع کرد، و آن را در سال ۱۲۹۰ هـ / ۱۸۷۳-۴ م به‌انجام رساند (بنگرید به: ذریعه، ۱، ۲۸۶، شماره ۱۴۹۷ و ۴، ۱۲۶، شماره ۵۹۵).

احسن التفاسیر:

تفسیری کوتاه بر همه قرآن، و یا بهتر بگویم ترجمه فارسی قرآن است:
* نجف، کتابخانه شوشتریها (بنگرید به: «نشریه»، دفتر ۵، ص ۴۳۲، شماره ۱) .

سید ابوالقاسم <تقی> بن حسین رضوی قمی <لاهوری، زاده در کشمیر>، در سال ۷۰ سده گذشته در لاهور می‌زیست، و در ۱۴ محرم سال ۱۳۲۴ هـ / ۱۴ مارس ۱۹۰۶ م. در همان شهر بمرد.

به‌نوشته فهرست مشهد، ۱، فصل ۳ چاپی، شماره ۳۵، در سال ۱۲۹۶ هـ / ۱۸۷۹ م به‌نگارش تفسیر خود بر قرآن دست زد و به‌نوشته مشار، ستون ۱۳۴۵-۱۳۴۶، و نیز، مؤلفین، ۱، ۱۳۰، ۲۵۴ (و مقایسه شود با: ۴، ۱۰۴) به‌نگارش دوازده جلد و آغاز جلد سیزدهم توفیق یافت. و پس از مرگ او این کتاب را پسرش سید ابوتراب علی رضوی کشمیری لاهوری (حایری؟) (۱۱۱) با نگارش جلد‌های سیزدهم تا هیجدهم، کتاب را به‌انجام رساند.

لوامع التنزیل <و> سواطع التأویل:

تفسیری است شیعی <در ۱۸ جلد> که در سال ۱۲۹۶ هـ / ۱۸۷۹ م بدان آغاز شده است.

چاپ:

لاهور، ۱۳۰۱ هـ / ۱۸۸۳ م (جلد ۱، بنگرید به: مشهد، ۱، فصل ۳، چاپی، شماره ۳۵؛ آصفیه، ۱، ص ۵۶۶، شماره‌های ۱۹۹-۲۰۲، ۲۵۴) > -۱۳۳۰ هـ / ۱۹۱۲ م (? مقایسه شود با: مشار، مؤلفین، ۱، ۲۵۴). [اعیان‌الشیعه، ۷، ۱۱۰؛ مشهد، ۴، ص ۳۱۵؛ مشار، مؤلفین، ۱، ۲۵۲] <

محمدباقر بواناتی، معروف به ابراهیم جان معطر، سراینده شگفت‌شایان توجه که «نیمی از جهان را گشته» و «پیای مسلمان شیعی، درویش، مسیحی، ملحد و یهودی شده»، پیش از آنکه کیش «اسلام و مسیحیت» خود را به‌وجود آورد، در سنین سالخوردگی چند

[۱۹۹] استوری (۱۵) (a) ۴۹، برگل ۹۳.

> (۹۹) در استوری، ۱، ۳۰ نام پسر به‌صورت سیدعلی‌الحائری آمده است. مشار، مؤلفین، گویا از او در دو جا نام برده است: باریکم (۱، ۳۰) به‌صورت سید ابوتراب علی بن ابی‌القاسم رضوی کشمیری لاهوری، زاده در ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۱-۲ م، و بار دوم (۴، ۱۰۴) به‌نام سیدعلی بن ابی‌القاسم رضوی قمی حایری لاهوری (تاریخ زایش همان)، و در جای دوم شماره نگاشته‌هایش بسیار بیشتر است، ولی از «لوامع‌التنزیل» یاد نشده است <

[۲۰۰] استوری a ۴۸، برگل ۹۴.

سال در لندن زیسته و در آنجا ا.گ. براون (Browne) از وی زبان فارسی آموخته است. وی در اواخر سال ۱۸۸۴ از لندن بیرون رفت و چندی در بیروت زیست، و از آنجا به ایران بازگشت، و در پیرامون ۱۸۹۰ در آنجا درگذشت.

«شمسیه لندنیه»ی او که قصیده‌ای است در ۳۶۶ بیت، همراه با قصیده‌ی مشابهی به نام «سُدیره ناسوتیه» به سال ۱۸۸۲ در لندن چاپ شده است. ا.گ. براون، ۲۹ بیت از قصیده یکم را با ترجمه انگلیسی آن چاپ کرده است:

(Browne, Press and poetry, p. 168-174)

روضات‌لندنی و فتوحات انجمنی کنایت از قرآن معطر:

تفسیر منظومی است از بیست و شش سوره قرآن که به اندیشه سراینده در سال یکم پیامبری بر پیامبر اسلام فرود آمده است، که در سال ۱۸۸۳ ساخته است.

* براون (Browne coll) ۳، A، به‌خامه نگارنده.

> * مهدوی، ۱، ص ۱۳۲ ب به نام «نسیمات معطرات فی تفسیر السور والایات».

E. G. Browne, A year amongst the Persians, London 1893, p. 12-15 (Browne, Press and poetry, K. 1893, p. 168.

> مصطفی طباطبایی، میرزا باقر بواناتی، «مهر»، ۴، ۱۳۱۵ خ / ۱۹۳۶ م، ص ۱۴۶-۱۴۲ (بنگرید به: افشار، «مقالات»، ۱، شماره ۳۳۱۸): عبدالحسین نوایی، این ایرانی عجیب (میرزا محمد باقر بواناتی) «اطلاعات ماهانه»، ۱، ۳، ۱۳۲۹ خ / ۱۹۴۰ م، ص ۱۸-۱۴ (بنگرید به: همانجا، شماره ۳۳۸۶ <

>> ۱۲۰۱ ایرج افشار، ابراهیم جان معطر، میرزا محمدباقر بواناتی معلم زبان فارسی ادوارد براون، مجموعه «سواد و بیاض» تهران، ۱۳۴۴ خ / ۱۹۶۵ م، ص ۱۴۵-۱۴۴ >>.

134 [۲۰۲]

آقامحمد مشهور به منلا آقا، از مردم ناحیه ساوجبلاغ در حوالی تهران، که در سال ۱۲۲۵ هـ / ۱۸۱۰ م پا به جهان گذارده، در سال ۱۲۹۴ هـ / ۱۸۷۷ م تا پایان جزء شانزدهم قرآن را به انجام رسانده است.

مفصل‌البیان فی علم القرآن:

ترجمه تفسیر شیعی عربی «مجمع‌البیان لعلوم القرآن» می‌باشد که ابوعلی فضل‌بن

[۲۰۱] جلد ۳، ص ۱۳۵۷.

[۲۰۲] برگل ۹۵، استوری ندارد.

حسن بن فضل طبرسی (تفرشی) مشهدی، درگذشته ۵۴۸ هـ / ۱۱۵۴ م در سال ۵۳۶ هـ / ۱۱۴۲ م به انجام رسانده بود. (درباره این کس بنگرید به: GAL, SB, I, 708. و نیز به: پیش از این ص حاشیه ۵۸).

* تهران، دانشگاه، مشکا، ج ۱، ص ۲۱۹. سه جلد به‌خامه مؤلف .

135 [۲۰۳]

ملا نظرعلی بن سلطان بن محمد طالقانی خراسانی، خبره در قرآن، که در تهران می‌زیست، و پیرامون ۱۳۰۶ هـ / ۱۸۸۸ م در مشهد درگذشت. وی نگارنده «کشف‌الاسرار» فارسی در علم اخلاق است.

(چاپ: تهران، سالهای ۱۲۸۶ هـ / ۱۸۶۹-۷۰ م، ۱۳۵۸ هـ / ۱۹۳۹-۴۰ م، ۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۸ م) و یک رشته رساله‌ها که بیشتر به‌زبان عربی است.

کلمات‌القرآن:

تفسیری است مانند فرهنگنامه واژه‌های قرآن، به‌تریب الفبا، با پیشگفتاری کوتاه: * تهران، مدرسی چهاردهی. نوشته ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۷۹-۸۰ م (بنگرید به: ذریعه، ۱۸، ۱۱۷، شماره ۹۷۸؛ منزوی، ۱، ص ۱۱۸، شماره ۱۱۲۶).

[کلمات و الآثار، ۱۷۴؛ فواید رشیدیه، ۶۹۳؛ مشار، مؤلفین، ۶، ۶۲۱-۶۲۲]»

136 [۲۰۴]

ملا محمدتقی بیگ بن محمد حسین کاشانی» [۲۰۵] تاجر، تهرانی، در پیرامون سال ۱۲۳۸ هـ / ۱۸۲۰ م چشم به‌جهان گشود، و در ۱۳۲۱ هـ / ۱۹۰۳ م درگذشت. به‌گفته محمدحسن خان، او در زمره فقیهان و دانشمندان بنام بوده است.

از میان نگاهشده‌های چاپی او از این نگاهشده‌هایش نام برده شده است: «هدایة‌المسترشدین فی ردالمضلین» در پاسخ هنری مارتین. تهران، ۱۳۱۲ هـ / ۱۸۹۴ م؛ «توضیح‌الآیات»؛ «وسيلة‌النجاة و توضیح‌الآیات» مضمون [۲۰۶]، تهران، ۱۲۹۷ هـ

[۲۰۳] جلد ۳، ص ۱۳۵۷ روسی.

[۲۰۴] برگل ۹۶، استوری ندارد.

[۲۰۵] جلد ۳، ص ۱۳۵۸.

[۲۰۶] توضیح: «توضیح‌الآیات» پاسخی است درباره برخی از آیه‌های قرآن و تفسیر آیت: رب‌المشرقین و رب‌المغربین، که در سال ۱۳۰۱ هـ / چاپ شده است. و اما «وسيلة‌النجات» پاسخهایی است از شش مسأله کلامی که نیز در همان سال چاپ شده است، و جدا از «توضیح‌الآیات» می‌باشد. تعبیر ناجور بریگل از بیان فهرست مشار حاصل شده است (بنگرید به: مشار، ۲، ۲۱۳؛ ذریعه، ۴، ۴۸۹ و نیز ذریعه ۸۶:۲۵ شماره ۴۶۶، واژه «وسيلة‌النجاة»، [۱، منزوی].

۸۰/ ۱۸۷۹م «هدایة الطالبین»، تهران، ۱۲۸۶هـ / ۷۰-۱۸۶۹م؛ ۱۳۰۷هـ / ۹۰-۱۸۸۹م
(بنگرید به: المآثر والآثار، ۱۷۰؛ خاتمه برای چاپ «هدایة الطالبین» او سال ۱۳۰۷هـ /
۹۰-۱۸۸۹م؛ فوائد الرضویه، ۴۳۷؛ مشار، مؤلفین، ۲، ۲۱۲-۲۱۳) «». .
در سال ۱۲۹۷هـ / ۱۸۸۰م تفسیر زیر را نگاشته است:

تفسیر دو آیه:

تفسیری است بر دو آیت «رب المشرقین و رب المغربین»، آیت ۱۷-۱۶ از سوره
ینجاه و پنجم و آیت «فلا اقسام برب المشارق و المغرب» آیت ۴۰ از سوره هفتادم قرآن:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۲۳۹، شماره ۴۲۷۱. به‌خامه نگارنده .

> 137 ^[۲۰۷]

میرزا علی بن رستم تبریزی، که به‌گفته صاحب ذریعه در دربار ناصرالدین شاه کار
می‌کرده است (بنگرید به: ذریعه، ۱، ۴۸). از اوست.

آیات الفضائل و تفسیرها:
چاپ:

تهران، ۱۲۷۳هـ / ۷-۱۸۵۶م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۴، ۲۴۷) .

138 ^[۲۰۸]

حاج میرزاموسی بن جعفر بن احمد بن لطفعلی بن محمدصادق تبریزی، درگذشته
در ۱۳۰۷هـ / ۹۰-۱۸۸۹م، از شاگردان شیخ مرتضی انصاری بود، و گزارشی به‌زبان عربی
بر کتاب همین شیخ به‌نام «اوتق الوسائل فی شرح الرسائل» نگاشت.

تفسیر میرزاموسی

چاپ:

در حواشی قرآن [محل چاپ؟ تاریخ چاپ؟] (بنگرید به: مشار، ستون ۴۳۹،
مؤلفین، ۶، ۳۳۳) || ذریعه ۴: ۳۱۶ || .
[ریحانة الادب، ۱، ۲۰۴؛ نادر میرزاقاجار، تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز،

[۲۰۷] برگل ۹۷، استوری ندارد.

[۲۰۸] برگل ۹۸، استوری ندارد.

تهران (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۱۹۶۱)، ص ۵۲: مشار، مؤلفین، ۶، (۳۳۲).

139 [۱۰۹]

حجة الاسلام محمدتقی فرزند محمدمقانی، متخلص به‌نیر. در سال ۱۲۴۸هـ / ۱۸۳۲-۳م در تبریز زاده شد، و به‌سال ۱۳۱۲هـ / ۱۸۹۴ در همان شهر درگذشت. یکی از فحول علمای شیخیان آذربایجان بود. در بکرة دیوان او به‌نام «آتشکده» بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۲۴۶-۲۴۷ و از اوست:

تفسیر آیه و ما خلقت الجن و الانس:
آیت ۵۶ از سوره پنجاه و یکم قرآن.

چاپ:

تبریز، تاریخ چاپ؟ (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۲۴۷).
[المآثر والأثار، ص ۱۷۵، دانشمندان آذربایجان، ص ۳۸۹: ذریعه، ۲، ۳۱۳: مؤلفین
مشار، ۲، ۲۴۶-۲۴۷ > بامداد، ۳، ۳۲۵، که در اینجا تاریخ زایش ۱۲۴۷هـ /
۱۸۳۱-۲م یاد شده است] >>.

140 [۳۱۱]

سید ناصرالدین محمد ابومنصور دهلوی فرزند سیدمحمدعلی فرزند سید فاروق علی، که به‌روزگار خود از ستیزه‌گران دین مسیح بود. در شهر ناگپور که پدرش در آنجا میرمنشی نمایندگی بریتانیا بود، پا به‌جهان گذارد. هنگامی که رحمان علی زندگینامه او را می‌نگاشت (گویا در سال ۱۸۹۴ یا اندکی پیش از آن) وی شصت و چهار سال داشت، و در دهلی به‌کار نگارش تفسیر فارسی خود می‌پرداخت. رحمان علی از بیست و هشت اثر او نام می‌برد، که اگر نه همه آنها، گویا بیشتر آنها به‌زبان اردو نگاشته شده است و بیشتر آنها در پاسخ نگاشته‌های مسیحیان هندی و جز آنها نگاشته شده است. و نیز بنگرید به: رهنمای:

Blumhardt Hindustani: Muhammad Abu al-Mansut

تبجیل التنزیل:

[۲۰۹] برگل ۹۹، استوری ندارد.

[۲۱۰] جلد ۳، ص ۱۳۵۸.

[۲۱۱] استوری (۳۳) (a) ۴۹، برگل ۱۰۰

چاپ:

دهلی [۱۸۹۰، تنها ص ۱۵۴-۱۶۰]؛ دهلی [۱۹۰۳، تنها جزء ۱، (سورة یکم - دوم
۲۵۳/۴].

[کلمة الحق، شرح حال به زبان اردو، نوشته محمد نصر تعلی، دهلی، ۱۸۷۰-۱۸۷۶؛
سیدمهدی حسن، عین الیقین، به زبان اردو، دهلی، ۱۸۷۳ (در شرح نگاشته‌های او)، رحمان
علی، ۲۳۲].

141

حاج محمد رحیمخان > پسر محمد کریم خان < کرمانی، > که پدرش پیشوای گروه
شیخیان بوده و به سال ۱۲۸۸هـ / ۱۸۷۱م. درگذشته است (درباره او بنگرید به: پیش از
این، شماره ۴۱۲۲، ۸۸۵) به گفته اعتمادالسلطنه (المآثر والآثار، ص ۱۴۷) «چند سال
پیش» (یعنی در پیرامون ۱۳۰۶هـ / ۱۸۸۹م) در تهران جای گزیده است > [۲۱۳] وی در
سال ۱۲۴۸هـ / ۱۸۳۲-۳م پا به جهان گذاشته، پس از مرگ پدر از کرمان به تهران رفته، و
در تهران به سال ۱۳۰۷هـ / ۱۸۹۰م درگذشته است >. در فقه و حدیث و تفسیر و جز آن
آگاهی بسزا داشت .

رسالة نوریه:

گفتاری است در تفسیر آیه نور (آیت ۳۵ از سورة بیست و چهارم).

چاپ:

تهران، ۱۳۰۵هـ / ۱۸۸۷-۸م (مشار، ستون ۱۶۰۹، مؤلفین، ۳، ۱۱۵ . مقایسه
شودبا: مشهد، ۴، ص ۴۸۸).
المآثر و الآثار، ص ۱۴۷؛ مشار، مؤلفین، ۳، ۱۱۵ > [۳۹۷] >.

142

محمدبن محمدبن ابراهیم شریف کلباسی، که به سال ۱۲۹۹هـ / ۱۸۸۱-۲م
«نجات العوام» را نگاشت. چاپ: ایران، ۱۲۹۹هـ / ۱۸۸۱-۲م (در برابر مشار، ستون
۱۵۶۸) یا ۱۳۰۰هـ / ۱۸۸۲-۳ (برابر مشار، مؤلفین، ۵، ۷۲۳). و نیز در سال ۱۳۱۰هـ /

[۲۱۲] استوری (۲۷a) (a) ۴۹، برگل ۱۰۱.

[۲۱۳] جلد ۳، ص ۱۳۵۸.

[۲۱۴] جلد ۳، ص ۱۳۵۸.

۳-۱۸۹۲م «مصباح‌العارفین» را در کلام شیخی نگاشته است (نسخه خطی آن: تهران، دانشگاه، ۱۰، ۱۶۳۷، شماره ۱/۲۷۸۴).

تفسیر آیه بسم‌الله:

نسخه:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۳۷، شماره ۳/۲۷۸۴. نوشته ۱۳۱۰هـ /۳-۱۸۹۲م»

143

حسن بن محمدباقر اصفهانی ملقب به صفی‌علیشاه، متخلص به صفی، یکی از اعضای عمده سلسله نعمت‌اللهی بود (۱۰۰۰). از کودکی به گروه عرفا پیوست، و در بیست سالگی برای دیدن میرزا کوچک (۱۰۰۱) از اصفهان به شیراز رفت، و او وی را به شاگردی پذیرفت، و بعدها همراه او رهسپار کرمان شد. در سال ۱۲۸۰هـ / ۴-۱۸۶۳م از راه هند آهنگ مکه کرد، و در برگشت از حج چهار سال در هند ماند، و سروده خود را به نام «زبدة الاسرار» در اسرار شهادت، که به پیشنهاد میرزا کوچک در کرمان آغاز کرده بود، در بمبئی به چاپ رسانید. سپس به کربلا و از آنجا به یزد رفت، ولی بواسطه اختلاف اهل حال و قال، به اندیشه اینکه مانده زندگی خود را در دکن بگذارد، به هند بازگشت. اما پس از دو سال دوباره به ایران آمد و در تهران جای گزید، و در ۲۴ ذی‌قعدة ۱۳۱۶هـ / ۵ آوریل ۱۸۹۹م در آن شهر درگذشت.

گذشته از «زبدة الاسرار» و «تفسیر صفی» از نگاشته‌های دیگر او به نامهای «عرفان‌الحق»، «بحرالحقایق»، «میزان‌المعرفه» و «برهان‌الحقیقة» در طرائق‌الحقایق (۳، ۲۰۴، سطر ۳۴) یاد شده است. درباره چاپ این نگاشته‌ها (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۵۱۸-۵۲۰ که در آنجا از چاپ دیگر کارهای او: «دیوان»، «اسرار‌المعارف» و جز آن نیز آگاهی‌هایی داده شده است).

[۲۱۵] استوری B ۴۸، برگل ۱۰۲.

(۱۰۰) برابر زندگینامه‌ای که به قلم خود او در «طرائق‌الحقائق» آمده، وی در سوم شعبان ۱۲۵۱هـ / ۲۴ نوامبر ۱۸۳۵م زاده شده است. اما این تاریخ با گفته اینکه در بیست سالگی شاگرد میرزا کوچک (درگذشته ۱۲۶۲هـ / ۱۸۴۶م) بوده، درست در نمی‌آید.

(۱۰۱) درباره میرزا کوچک وصال، بنگرید به: براون Browne Lit. HIST. ۴، ۱۳۱۶، «ماهیار نوایی، «خاندان وصال شیرازی»، [تبریز]، ۱۳۳۵خ / ۱۹۵۶م، ص ۵۰-۵۰:

J. Rypka, History of Iranian Literature, Dordrecht, 1968, p. 331.

(۱) تفسیر صفی:

مثنوی است عارفانه، در تفسیر همه قرآن، که در سال ۱۳۰۶هـ / ۱۸۸۸م بدان آغاز کرده و در ۱۳۰۸هـ / ۱۸۹۰م به انجام رسانده است.

چاپ:

تهران، ۱۳۰۸هـ / ۱۸۹۱-۹۰م در ۲ جلد (بنگريد به: مشهد، ۴، ص ۴۷۴؛
مشار، ستون ۴۳۸؛ مشار، مؤلفين، ۲، ۵۱۹)؛ ۱۳۱۸ / ۱-۱۹۰۰م (در ۲ جلد) (بنگريد
به: مشار، ستون ۴۳۸؛ مؤلفين، ۲، ۵۱۹)؛ ۱۳۱۷خ / ۱۹۲۸-۹م (در ۲ جلد، بنگريد به:
همانجا)؛ ۱۳۴۲خ / ۱۹۶۳م (چاپ سوم) (بنگريد به: افشار، «کتابشناسی» ۱۳۴۲خ،
شماره ۹۶؛ راهنمای کتاب، سال ۶، شماره ۴-۵، ۱۳۴۲خ / ۱۹۶۳م، ص ۳۷۵، جای
چاپ؟؛ انتشارات اسلامیه، ۱۳۴۶خ؟ / ۱۹۶۸م (در ۲ جلد) چاپ مصور (بنگريد به:
راهنمای کتاب، سال ۱۰، شماره ۶، ۳۴۶خ / ۱۹۶۸م، در پایان آن فهرست انتشارات
اسلامیه) <

اقتباسات:

اقتباساتی که گویا شاگرد و جانشینش ظهیرالدوله صفا علیشاه (درباره او بنگريد
به: همین کتاب، شماره ۸۵۵) از آن کرده است: («اقتباس صفا علیشاه از تفسیر صفی
علیشاه») به نام «آیه العشاق»، چاپ تهران، ۱۳۲۳هـ / ۱۹۰۵-۶م (۹۲ صفحه)، بی تاریخ
چاپ، (۶۰ صفحه) (بنگريد به: مشار، مؤلفين، ۲، ۵۱۸) .

> (۲) تفسیر سوره یوسف:

چاپ:

تهران، ۱۳۲۰هـ / ۱۹۰۲-۳م، همراه «اسرارالمعارف» و «بحرالحقایق» در يك
جلد (بنگريد به: مشار، ستون ۴۳۸) ۱۳۲۰هـ / ۱۹۰۲-۳م (بنگريد به: همانجا) .
[المآثر والآثار (به نقل از طرایق الحقایق)؛ طرایق الحقایق، ۳، ۲۰۴؛ رشید یاسمی،
ادبیات معاصر، تهران، ۱۳۱۶خ / ۱۹۳۷-۸م، ص ۶۶ (با عکس)؛ مشهد، ۴، ص ۴۷۴:

[۲۱۶] توضیح: در منبع کار نگارنده (مشار، ستون ۴۳۸) و نیز (مشار، مؤلفين، ۲، ۵۱۸-۵۱۷) به دنبال
تاریخ این چاپ نشانی (ش) و به دنبال تاریخ چاپ پس از این نشانی (ق) آورده شده است، در
صورتی که در اینجا هر دو تاریخ چاپ، تاریخ قمری تلقی شده است، و باید يك چاپ باشد (بنگريد
به واژه: اسرارالمعارف، و بحرالحقایق در فهرست مشار، که نیز به گونه دیگری است [۱. منزوی].

> مشار، مؤلفین، ۲. ۵۱۸-۵۱۷ (با عکس) < «بامداد، ۱. ۳۳۹-۳۴۱ (با ۲ تصویر)» [.

144 ۱۳۷۱

حاج ملا سلطان علیشاه سلطان محمد بن حیدر - محمد گنابادی خراسانی، در سال ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵ م یا به جهان گذارد، و در سال ۱۳۲۷ هـ / ۱۹۰۹ م از جهان رفت.

بیان السعادة فی مقامات العبادۃ:

یا «تفسیر منیر». به سال ۱۳۱۱ هـ / ۱۸۹۳-۴ م به انجام رسیده است:
* تهران، نسخه فخرالدین نصیری (بنگرید به: منزوی، ۲، ص ۹۸، شماره 69).

چاپ:

تهران، ۱۳۱۴ هـ / ۱۸۹۶-۷ م (۲ جلد) (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۱۸۱، شماره ۶۴۴؛
مشار، ستون ۲۴۷؛ مشار، مؤلفین، ۳، ۳۵۱) [۱].
[الماتر والآثار، ۱۷۷؛ م. قزوینی، و فیات معاصرین، یادگار، ۵، ۱-۲، ۱۳۲۷ هـ-خ
/ ۱۹۴۸ م، ص ۱۰۳؛ مقالات الحنفاء، ص ۲۱۳؛ مشار، مؤلفین، ۳، ص ۳۵۱-۳۵۰ (با
تصویر)]

145 ۱۳۸۱

حاج سیدعبدالحسین فرزند عبدالله موسوی دزفولی، معروف به لاری، به سال
۱۲۶۴ هـ / ۱۸۴۸ م در نجف چشم به جهان گشود، به روزگار مشروطیت ایران به گروه
مشروطه خواهان شیراز پیوست، و از آن پس چندی به حال تبعید در عراق زیست. وی در
سال ۱۳۴۰ درگذشت.

آیات نازلة فی شأن علی و تفسیرها:

چاپ:

شیراز، ۱۳۱۴ هـ / ۱۸۹۶-۷ م و ۱۳۱۹ هـ / ۱۹۰۱-۲ م.

[۲۱۷] جلد ۳، ص ۱۳۵۹ روسی.

» (۱) برابر نوشته ذریعه، ۳، ص ۱۸۱-۱۸۲، شماره ۶۴۴، مضمون نگاشته‌ای که به نام سلطان محمد
گنابادی چاپ شده است، دست کم در برخی از مطالب، تمام و کمال از رساله علی بن احمد مهانمی
کوکنی نواتنی مشهور به مخدوم علی مهانمی (نگارنده «تبصیرالرحمان و تیسیرالمنان» و دیگر اثرها)
درگذشته ۸۳۵ هـ / ۱۴۳۲ م، گرفته شده است (درباره او بنگرید به: GAL, II, 221, SB II, 310).

[۲۱۸] برگل ۱۰۳، استوری ندارد.

[دانشمندان و سخن‌سرایان فارس، ۳، ۵۷۸، مشار، مؤلفین، ۳، ۷۵۱-۷۵۳؛
بامداد، ۲، ۲۵۷-۲۵۸.]

» 146 ^[۳۳۱]

شیخ محمدباقر بن محمد اسماعیل تاجریزدی سیرجانی کرمانی.

جواهرالایمان فی ترجمه تفسیرالقرآن:

ترجمه تفسیر منسوب به امام یازدهم، حسن عسکری است (بنگرید به: همین کتاب،
ص شماره ۴۲۷، ۲۲۸، بند ۹، و حاشیه شماره ۶۱). سال ۱۳۱۸ بدان آغاز کرده
است (بنگرید به: ذریعه ۵، ص ۲۶۴، شماره ۱۲۶۹؛ مشار، مؤلفین، ۲، ۱۴).

چاپ:

بمبئی، ۱۳۲۰هـ / ۱۹۰۲-۳م (بنگرید به: مشار، ستون ۵۱۴؛ مشار، مؤلفین، ۲،
۱۴؛ مقایسه شود با: آصفیه، ۳، ص ۲۳۰ و ذریعه که این، جای چاپ را یاد نکرده
است)

> 147 ^[۳۳۲]

شیخ مهدی فرزند < محمد > باقر اصفهانی، معروف به حاج آقا نورالله ^[۳۳۱]
» ثقة الاسلام، برادر آقاجفی، (درباره این یکی بنگرید به: شماره ۸۵۷۴، و پس از آن، ص
۱۴۴۷-۸۱۴۴۸.)

> در نجف فقه آموخت و پس از برگشت از زیارت مکه، به اصفهان بازگشت و در
آنجا به تعلیم و تدریس پرداخت. وی به سال ۱۳۴۶هـ / ۱۹۲۸م درگذشت.

تفسیر:

چاپ:

جای چاپ؟، ۱۳۱۷هـ / ۱۸۹۹-۱۹۰۰م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۶، ۳۷۵).
[المائروالآثار، ص ۱۸۴؛ ذریعه، ۴، ۱۵۴؛ مشار، مؤلفین، ۶، ۳۷۴.] > بامداد، ۴.

[۲۱۹] جلد ۱، ص ۱۸۲ و جلد ۳، ص ۱۳۶۰.

[۲۲۰] برگل ۱۰۴ استوری ندارد

[۲۲۱] ص ۱۳۵۹ روسی.

۳۹۳-۳۹۴ (با تصویر)؛ جلد ۳، ۳۲۷].

148 [۱۳۳۱]

آخوند ملاحسین فرزند علی سجاسی زنجانی درگذشته پیرامون ۱۳۲۲ هـ
/۱۹۰۴ م.

وسيلة النجات:

تفسیری است بر سورة والشمس (سورة نودویکم)، که در دوم ذیحجه ۱۳۲۱ هـ
/۱۹ فوریه ۱۹۰۴ م به نگارش آن آغاز کرده است.

چاپ:

تبریز، ۱۳۲۳ هـ / ۱۹۰۵ م (بناگرده به: مشهد، ۴، ص ۵۰۴؛ مشار، مؤلفین، ۲،
/۸۰۸-۸۰۹).

149 [۱۳۳۱]

حاج سید میرمحمدعلی فرزند سیدمهدی حسینی لاریجانی تهرانی. که به سال
۱۳۲۳ هـ / ۱۹۰۵ م در تهران درگذشته است:

آیات الائمة:

در تفسیر آیتهای قرآنی درباره ائمه.

چاپ:

تهران، ۱۳۱۷ هـ / ۱۸۹۹-۹۰۰ م (بناگرید به: قم، ۱، ص ۹۹، شماره ۳۱۶؛ مقایسه
شود با مشار، ستون ۳۶ که تاریخ چاپ را ۱۳۱۶ هـ یاد کرده است).
[المآثر والآثار، ص ۱۵۹؛ مشار، مؤلفین، ۴، ۴۲۴].

150 > [۱۳۳۱]

میرزا غلام حسین ادیب زندی شیرازی، لامعی، ملقب به افضل الملك، نگارنده

[۲۲۲] استوری 48c برگل ۱۰۵

[۲۲۳] برگل ۱۰۶ استوری ندارد.

[۲۲۴] جلد ۳، ص ۱۳۵۹ روسی.

«افضل التواريخ» (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۸۵۷)، درگذشته به سال ۱۳۴۸ هـ / ۱۹۲۹-۳۰ م در سال ۱۳۳۰ هـ / ۱۹۱۲ به روزگار فرمانروایی سلطان حسین میرزا نیرالدوله (درباره او بنگرید به: بامداد، ۲، ۸۶-۹۱) درخراسان نگاشته است.

افضل التفاسیر:

تفسیری بر قرآن، گزیده از «مجمع البیان» طبرسی (بنگرید به: پیش از این شماره F۱۳۴، R۹۵) به نام احمدشاه قاجار:

* تهران، ملک، شماره ۶۶۱. نوشته ۱۳۳۰ هـ / ۱۹۱۲ م به خامه نگارنده (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۳، شماره ۱۸) «.

151 [۲۲۵]

زین العابدین خان کرمانی [۲۲۶].

اجوبه المسائل:

توضیح چند آیت قرآنی است، در پاسخ پرسش حاج میرزا علی اکبر آقای جورابچی تبریزی، که در سال ۱۳۳۹ هـ / ۱۹۲۱ م به انجام رسیده است.

چاپ:

تبریز، ۱۳۴۴ هـ / ۱۹۲۵-۶ م (همراه با «تنزیه الانبیاء و تمییز الاوصیاء» [۲۲۷] از همان نگارنده (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۶۳).

152 [۲۲۸]

<ناصرعلیشاه> شیخ اسدالله ایزد کشسب، شمس، <فرزند محمود> گلپایگانی،

[۲۲۵] استوری ۴۸ a، برگل ۱۰۷

[۲۲۶] توضیح: حاج زین العابدین پسر حاج محمدکریم خان قاجار (بنگرید به: پیش از این شماره، F۱۲۲، R۸۵) از پیشوایان گروه شیخیان، زاده در ۱۲۷۶، درگذشته به سال ۱۳۶۰ هـ (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۳، ۲۷۰: «فهرست کتب مرحوم شیخ احمد احساسی و سایر مشایخ عظام»، چاپ اول، کرمان، ۱۳۴۳ خ، ج ۱، ص ۳۰ و ج ۲، ص ۴۰۰-۴۶۲). [۱. منزوی].

[۲۲۷] توضیح: «تنزیه الانبیاء»، در پاسخ حاج بنان الشریعه است، در دلیل عصت پیامبران، از ظاهر قرآن، که در ۱۳۳۵ هـ به انجام رسیده است و «تمییز الاوصیاء» در استدلال از قرآن بر اینکه حضرت حجت باید از فرزندان پیامبر باشد، که در ۱۳۴۱ هـ به انجام رسیده است. (بنگرید به: همان «فهرست کتب مرحوم شیخ احمد...»، ج ۲، ص ۴۱۵). [۱. منزوی].

[۲۲۸] استوری ۴۸ e، برگل ۱۰۸.

پیرامون سال ۱۳۰۳ هـ / ۱۸۸۵-۶ م زاده شده و در پنجم جمادی یکم ۱۳۶۶ هـ / ۲۷ مارس ۱۹۴۷ م درگذشته است (درباره «شمس‌التواریخ» او که تذکره‌ای است درباره فقیهان، فرزندان، عرفا و سرایندگان و در سال ۱۳۳۱ هـ / ۱۹۱۳ م نگاشته و در اصفهان چاپ شده است، بنگرید به: ذریعه، ۳، ۳۸ شماره ۱۴۰: > اشچگلوا، ۱۶۵ <).

اسرارالعشق:

یا «اسرار عشق»، مثنوی است عارفانه، با گزارشی از سوره یوسف (دوازدهمین سوره قرآن).

چاپ:

اصفهان، ۱۳۴۳ هـ / ۱۹۲۴-۵ م (مشهد، ۴، ص ۴۶۴: مقایسه شود با اشچگلوا، ۱۴۰۸ <).

[مصلح‌الدین مهدوی، تذکره شعرای معاصر اصفهان، اصفهان، ۱۳۳۴، خ ۶/ ۱۹۵۵-۶ م، ص ۲۷۹-۲۸۲ (با عکس): مشار، مؤلفین، ۱، ۵۳۹ (همین جا از مآخذ دیگر نیز یاد شده است) <].

153 (۱۳۱۱)

سید حسین فرزند نصرالله فرزند صادق موسوی عرب‌باغی، نگارنده چند گفتار در فقه و علوم دینی، در گذشته به سال ۱۳۶۹ هـ / ۵۰-۱۹۴۹ م.

۱) ایقان در اوامر و نواهی قرآن:

ترجمه آیت‌های قرآن است که درباره کارهایی که به آنها امر و یا از آنها نهی شده می‌باشد. در سال ۱۳۴۵ هـ / ۱۹۲۷ م به پایان رسیده است.

چاپ:

ارومیه، ۱۳۴۶ هـ / ۱۹۲۷.۸ م (بنگرید به: مشهد، ۴ ص ۴۶۶).

۲) مناہج المؤمنین:

تفسیر آیت‌هایی است درباره خاندان پیامبر، در هیجده منهج و یک خاتمه، که در سال ۱۳۵۸ هـ / ۱۹۳۹ م نگاشتن آن به‌انجام رسیده است (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۵۰۱، که تاریخ و جای چاپ را نشان نداده است، و نوشته است این کتاب رادر باب «اخبار»

[۲۲۹] استوری ۴۸۴، برگل ۱۰۹.

ضمیمه کتاب «مناهج العارفین» ببینید [بابی که هنوز چاپ نشده است].

چاپ:

رضائیه، ۱۳۵۸ هـ / ۴۰-۱۹۳۹ م (بنگرید به: مشار، ستون ۱۵۰۱).
[مشار، مؤلفین، ۲، ۹۰۴-۹۰۹ (با عکس نگارنده)].

154

منصور علیشاه عباسعلی کیوان قزوینی زاده در ۱۲۷۷ هـ / ۱-۱۸۶۰ م.

تفسیر کیوان:

چاپ:

تهران، ۱۳۵۰ هـ / ۲-۱۹۳۱ م (جزء ۱-۳، که تا سوره چهارم آیت ۱۰۹ را در بر دارند) (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۸۰؛ مقایسه شود با: مشار، ستون ۴۳۸-۴۳۹ (۴ جلد).

[مشار، مؤلفین، ۳، ۶۹۳-۶۹۴ (با عکس نگارنده: «احوال» کیوان قزوینی واعظ مشهور به قلم خود او، «راهنمای کتاب»، دهم، ۵، ۱۳۴۶ خ / ۱۹۶۸ م، ص ۴۷۶-۴۸۵)»].

155

سید محمدعصار، و یا بهتر سیدمحمد فرزند محمود حسینی تهرانی لواسانی معروف به عصار، متخلص به ناظم، و سپس آشفته. در تهران ب سال ۱۲۶۵ هـ / ۱۸۴۹ م، یا ۱۲۶۴ هـ / ۱۸۴۸ م؛ چشم به جهان گشوده، و در نهم محرم ۱۳۵۶ هـ / ۲۲ مارس ۱۹۳۷ م در مشهد درگذشته است. (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۲۲، سطر ۱۸).

نسخه خطی برخی از نگاشته‌های او، دستنوشته خود نگارنده در مشهد رضوی نگاهداری می‌شود؛ > دیوان سروده‌های او (بنگرید به: مشهد، ۷، ص ۳۴۷-۳۴۹): مثنوی لسان الغیب، (همانجا، ص ۶۹۹) <|| ذریعه ۷۲۴:۹ و ۱۱۶۲ ||.

[۲۳۰] استوری و ۴۸، برگل ۱۱۰.

[۲۳۱] جلد ۳، ص ۱۳۶۰.

[۲۳۲] استوری ۴۸h، برگل ۱۱۱.

ناسخ التفسیر:

تفسیری است که نگارش جلد یکم آن (و شاید تنها جلدی است که نگاشته شده)، در سال ۱۳۵۱ هـ / ۱۹۳۲ م آغاز شده و در اواخر سال ۱۳۵۵ هـ (اوایل ۱۹۳۷ م) به انجام رسیده است.

* مشهد، رضوی، ۴، ص ۴۵۷، شماره ۳۸۳ (سوره یکم - سی و نهم / ۶) به خامه نگارنده.

[زندگینامه نگارنده به زبانهای عربی و فارسی به قلم خودش، به نام «تاریخ عصار»، که در ۱۲۴۹ هـ / ۱۳۳۱ || ظ: ۱۳۴۹ || نوشته شده است (مشهد، ۷، ص ۳۵، شماره ۱۳۲)؛ مقالات الحنفاء، ص ۲۶۱-۲۶۲؛ ریحانة الادب، ۳، ۸۸].

156 [۱۳۴]

محسن عماد مدرس اردبیلی، متخلص به حالی [۱۳۳۵].

آیات الرجعة:

در تفسیر آیتهای قرآن درباره رجعت است، که در سال ۱۳۵۷ هـ / ۱۹۳۸ م به پایان رسیده است.

چاپ:

تهران، ۱۳۱۸ خ / ۴۰-۱۹۳۹ م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۶۲).

157 [۱۳۳۶]

سید کاظم [فرزند سید محمد] عصار، که در فهرست مشهد استاد دانشگاه تهران خوانده شده است.

تفسیر سید کاظم عصار:

سخنرانیهایی در تفسیر عارفانه قرآن است که در سالهای ۱۳۱۵ و ۱۳۱۷ هـ.خ در

[۲۳۳] توضیح: در فهرست مشهد، ۷، ۳۵ چنین آمده است: ۱۳۴۹ (هفت سال پیش از فوتش). که با تاریخ زندگانی او نیز جور می آید [۱. منزوی].

[۲۳۴] استوری ز ۴۸، بر گل ۱۱۲.

[۲۳۵] توضیح: حاج میرزا محسن عماد الفقرا، متخلص به حالی، زاده در پیرامون ۱۲۸۵ هـ. در گذشته در ۱۳۳۳ خ (بنگرید به: ذریعه، ۹، ۲۲۶؛ مشار، مؤلفین، ۵، ۲۱۳؛ فهرست نسخه های خطی فارسی، ۴، ۲۹۶۹) [۱. منزوی].

[۲۳۶] ۹

مؤسسه وعظ و خطابه ایراد شده است، و از آیت: مالک بوم‌الدین نگذشته است.

چاپ:

تهران، ۱۳۱۵-۱۳۱۷ خ / ۱۹۳۶-۱۹۳۹ م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۶۸).
[مقالات الحنفاء ص ۴۶۰-۴۶۱].

158

[۲۲۷]

حاج شیخ شریعت فرزند حاج شیخ حسن فرزند میرزا رضاقلی سنگلجی در سال ۱۸۹۶م چشم به جهان گشود، شرایع و فقه و حکمت و عرفان را نزد استادان بنام تهران آموخت، و از آن پس چهار سال در نجف آموزش خود را دنبال کرد، در دانشگاه تهران استاد حقوق اسلامی بود، تا در نهم محرم ۱۳۶۳ هـ / ۵ ژانویه ۱۹۴۴ م در پنجاه و سه سالگی در تهران درگذشت (درباره او بنگرید به:

World Biography, New York, 1948, P. 3291 (S.V. Mohammad Sangelaji)

کلید فهم قرآن:

چند مسأله مقدماتی درباره تفسیر (کتاب دارای برخی مطالب مقدماتی در تفسیر است).

چاپ:

تهران، ۱۳۶۱ هـ / ۱۹۴۲ م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۹۵).

159

[۲۳۸]

شیخ محمد (فرزند حاج شیخ حسن) سنگلجی تهرانی.

(۱) تفسیر سوره حمد و اخلاص:

تفسیر کوتاهی است بر سوره‌های یکم و صد و دوازدهم قرآن، که در سال ۱۳۶۱ هـ / ۱۹۴۲ م به پایان رسیده است.

چاپ:

تهران، (انتشارات تابان) (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۷۲، تاریخ چاپ نشان داده

[۲۳۷] استوری ۴۸۱، برگل ۱۱۴.

[۲۳۸] استوری ۴۸۱m، برگل ۱۱۵.

نشده است، ولی دیرتر از ۱۳۲۳ خ / ۱۹۴۴ م که تاریخ خرید کتاب است، نیست).

۲) تفسیر سوره حمد:

خیلی پس از نخستین تفسیری که پیش از این یاد شد، به چاپ رسیده است.

چاپ:

تهران، (چاپخانه مجلس)، ۱۳۲۵ خ / ۷-۱۹۴۶ م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۷۲).

> 160 (۱۳۹)

مؤیدالاسلام حاج شیخ محمدحسن فرزند علی فرزند محمود جابری انصاری، زاده در سال ۱۲۸۷ هـ / ۱۸۷۰ م، در گذشته به سال ۱۳۳۵ خ / ۷-۱۹۵۶ م، نگارنده کتابهای «تاریخ نصف جهان و همه جهان» و «اصفهان و ری و همه جهان» در تاریخ اصفهان است (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۸۸۷۵) و نیز از همو است:

تفسیر حسن:

تفسیری است بر سوره یکم و آیت یکم از سوره دوم قرآن.

چاپ:

اصفهان، ۱۳۲۷ خ / ۹-۱۹۴۸ م، در دو جلد (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۶۱۱).

161 (۲۴۰)

عطاءالله شهاب پور. در فهرست مشهد از او به مؤلف معاصر یاد شده است > و نیز
بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۴، ۷۳.۷۲ <

آیات ذوالقرنین:

تفسیری است بر آیهایی از قرآن که درباره ذوالقرنین فرود آمده است.

چاپ:

[۲۳۹] برگل ۱۱۶، استوری ندارد.

[۲۴۰] استوری ۴۸n، برگل ۱۱۷.

تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۹۴۴ م (چاپ ۲، انجمن تبلیغات اسلامی). (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۶۲).

162^[۱۳۳۱]

شیخ محمدباقر کمره‌ای.

کانون حکمت قرآن:

تفسیری است بر سوره سی و یکم (لقمان)، که در بیستم آذرماه ۱۳۲۳ خ نگاشته شده است [در متن چنین آمده، اما ظاهراً درست نیست، و درست آن ۱۳۲۲ است (۱۰۰)].

چاپ:

تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۹۴۵ م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۹۴).

163^[۱۳۳۱]

شیخ محمد خالصی‌زاده:

تفسیر قرآن:

چاپ:

تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۹۴۵ م، مقدمه (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۷۹).

164^[۱۳۳۱]

خلیل فرزند ابوطالب کمره‌ای، به‌مسال ۱۳۱۷ هـ / ۱۸۹۹-۱۹۰۰ م پا به‌جهان گذارد، آموزش مقدماتی خود را در خوانسار و جاهای دیگر به‌پایان رساند، و در سال ۱۳۳۷ هـ / ۱۹۱۸-۹ م به‌سلطانیه رفت، و از سال ۱۳۴۰ هـ / ۱۹۲۱-۲ م تا ۱۳۵۴ هـ / ۱۹۳۵-۶ م در قم به‌تحصیل و تدریس می‌پرداخت، و از سال ۱۳۱۴ خ / ۱۹۳۵-۶ م در تهران می‌زیست.

[۲۴۱] استوری ۴۸۵، برگل ۱۱۸.

(۱۰۲) برابر فهرست مشهد، این کتاب در اسفندماه ۱۳۲۳ چاپ شده و در فروردین ماه ۱۳۲۴ خریداری شده است.

[۲۴۲] استوری ۴۸۵، برگل ۱۱۹.

[۲۴۳] استوری ۴۸۵، برگل ۱۲۰.

تفسیر سوره نور:

چاپ:

تهران، ۱۳۲۴ خ / ۱۹۴۵-۶ م، جزء ۱-۲. که جزء دوم آن در سال ۱۳۶۵ هـ / ۱۹۴۶ م
به انجام رسیده است، و به آیت الله نورالسموات (آیه ۳۵-۳۶) می انجامد (بنگرید به: مشهد،
۴، ص ۴۷۳). <[مشار، مؤلفین، ۴، ۳۲-۳۵] (با عکس)]>

ملحقات

(به طور کلی نگاشته‌هایی که تاریخ نگارش آنها روشن نیست)
الف) تفسیرهایی که دارای نام حقیقی یا احتمالی هستند.

> ۱(R1) آیات الاحکام: با ترجمه فارسی:

* تهران، ملی، ج ۱، ص ۲۶۱، شماره ۲۶۵، آغاز و انجام افتاده است. از سده

۱۲هـ / ۱۸م.

» * و نیز احتمال دارد: تهران، ملی، ج ۲، ص ۳۷۰، شماره ۲/۸۳۶ (منزوی، ۱، ص ۱، شماره ۳ این نسخه را نیز نسخه‌ای از همان نگاشته می‌شمارد، ولی ضمناً از شرح مندرج در فهرست، این امر روشن نیست؛ آغاز آن نیز مطابقت ندارد».

۲(R5) احسن القصص: حاج عبدالله بخاری (موضوع؟).

* مدینه عطاردی قوچانی، ص ۳۶، شماره ۳۷۵. در بخش کتاب‌های تفسیر و علوم

قرآنی.

۳(R4) احسن القصص: تفسیر سوره دوازدهم قرآن. در چاپ ۱۲۷۸، تهران به معین‌الدین جوینی نسبت داده شد، اما درست آن است که نگاشته معین‌الدین فراهی است (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۲۹، ۲۲۳).

۴(R59) اسرار الفاتحة (تفسیر اسرار الفاتحة): از ملا خیرمحمد پیشاوری.

چاپ: لکنو، ۱۸۹۰ (مقایسه شود با: آصفیه، ۱، ص ۵۶۲).

۵(R16) استقصاء الافحام و استیفاء الانتقام فی جواب منتهی الکلام: ۱۱:

[۱] برگل ۱۲۱ استوری ۴۹

توضیح: ترکیب کتابهایی که در این بخش آمده است، در متن انگلیسی به ترتیب تهجی الفبای خود آن زبان بوده، که در چاپ روسی به ترتیب الفبای روسی درآمده است، و در این ترجمه نیز به نظم الفبای فارسی برگردانیده شده است. شماره درون پرانتزها شماره نظم چاپ روسی است (بنگرید به: یادداشت ص ۴۰۰) و نیز چند کتاب از این ردیف کتابها، که بعداً زمان نگارش آنها شناخته شده است، در متن کتاب، در جای تاریخی آن، جای داده شد (بنگرید به: «یادداشت» ص ۴۰۰) [۱. منزوی].

[۲] توضیح: نخست این که نام این کتاب در «ذریعه ۲، ۳۱» بدین گونه یاد شده است: ←

شرح احتجاجی پاره‌ای از قرآن است، از دید اهل تشیع. نگاشته سیدحامد حسین، از سده نوزدهم (۱۰۹۱م). این کتاب در پاسخ «منتهی الکلام» ([لکهنو، ۱۲۸۲هـ / ۱۸۶۵م]) نگاشته حیدرعلی فیض‌آبادی (مقایسه شود با: پیش از این، ص ۷۷. شماره ۱۲۶، ۱۸۹۱) می‌باشد که برضد اندیشه‌های تشیع نگاشته شده است، و آوردن این رویه در این بخش چندان مناسب به نظر نمی‌رسد.

چاپ: لکهنو، ۱۳۱۵هـ / ۱۸۹۷م؛ لکهنو، ۱۲۷۶هـ / ۱۸۵۹-۶۰م (آصفیه، ۲، ص ۱۳۳۰ که جای چاپ یاد نشده است).

> (R۱۵)۶ اسناد و خواص سورة یاسین: تفسیری است بر سورة سی و ششم قرآن، توضیح خواص آن، به‌عنوان دعا و ذکر موارد بکار بردن آن:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۹، شماره ۱۴۱، آغاز افتاده.

(R۳)۷ اصدق البیان فی قصص القرآن و مواظب الرحمان: نسخه:
* بانکیپور، فهرست کتاب‌های فارسی، ۱۱۰۲ = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۵۱، سوره‌های هفتم - هیجدهم. بر روی برگ چسبیده به‌جلد نوشته شده است «ربع چهارم حقایق التفسیر». اما در مقدمه کتاب که از خود نگارنده نیست، همان عنوانی که در بالا یاد شده آمده است. در این کتاب از «یوسف وزلیخا»ی جامی یاد شده است، و از جامی به‌عنوان «مرحوم» یاد می‌شود، و نسخه نوشته ۱۰۳۸هـ / ۱۶۲۹م می‌باشد.

> (R۱۴)۸ اعراب القرآن: نگاشته‌ای است در تجزیه و ترکیب سورة بیست و پنجم این کتاب تفسیر نبوده، و گویا باید در بخش سوم علوم قرآنی (نگاشته‌هایی با مضامین گوناگون) جای داده شود.

از محمد فرزند عبدالوهاب بیدگلی کاشانی است که برای شاگردش حاجی ملا محمد جعفر استرآبادی نگاشته است (درباره ملا محمد جعفر استرآبادی بنگرید به: پس از این، شماره ۱۸۴، ص ۲۳۶ (R ۲)، و ص ۲۳۸ (R۳۱) و نیز به ص ۱۳۷۸).

* تهران، حقوق، ص ۱۷، از سده ۱۳هـ / ۱۹م <

→ «استقصاء الافحام و استیفاء الانتقام فی رد منتهی الکلام» و همین کتاب در «فهرست مشار، ج ۲، ج ۱، ستون ۲۷۶» به‌نام «استقصاء الافحام و استیفاء الانتقام فی نقض منتهی الکلام» آمده است و در هیچ یک از آندو مأخذ نام او را بدان گونه که اینجا آمده یاد نکرده‌اند. دوم این که نشانی کاملتر نگارنده میرحامد حسین فرزند محمدقلی نیشابوری کنتوری، نگارنده «عبقات»، در گذشته ۱۳۰۶هـ می‌باشد. سوم این که به‌گفته «ذریعه، همانجا» برخی از اجزایش در سه جلد در چاپخانه مجمع البحرین لکهنو به‌سال ۱۳۱۵هـ چاپ شده است. در این اجزاء از مسأله «تحریف کتاب» خدا و وجود حضرت مهدی گفت‌وگو شده، و در آن شرح احوال بسیاری از دانشمندان شیعی یافت می‌شود [۱. منزوی].

(۱۰۹) اعجاز حسین، مقدمه ناشر، ص ۳۰.

[۳] سورة فرقان [۱. منزوی].

۱۳۶) انتخاب تفسیر مزمل: سورة هفتاد و سوم قرآن. نگاشته طاها قطب‌الدین قادری کیرانوی (۱۰۸). سرگذشت او در ماقبل آخر «تحائف رشیدیه» و «تاریخ قادریه» آمده است (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۰۲۰، شماره (۱)، (۲) ۱۳۵۱) گمان می‌ورد که در نیمه دوم سده ۱۷م می‌زیسته است:

* دیوان هند (IO.D.P.)، ۱۱۶۹.

» ۱۰ (جلد ۳، ص ۱۳۶۰) الانوار فی معادن الاسرار: تفسیری است شرعی (ص ۴۶-۱) و عرفانی (ص ۴۶-۲۰۳)، بر آیه نور (سوره بیست و چهارم، آیت ۳۵). نگارش شرف‌الدین محمد بن علی نیمدهی، متخلص به فنا می، و به نام ظهیر المله والصدارة و رکن السلطنة والایالة والدین عبدالباقی. در این نگاشته از میرسید شریف جرجانی (درگذشته ۸۱۶هـ / ۱۴۱۳م) (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۱۲۹R)، و شیخ ابومحمد روزبهان، کمال‌الملدین عبدالرزاق [کاشانی]، محیی‌الدین مغربی، و سعدالدین حمویه یاد شده است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۴۴۶، شماره ۴۴۹۶، از سده ۹-۱۰هـ / ۱۵-۱۶م.

۱۱) (۲۲) انیس (یا انس) المریدین و شمس‌المجالس:

آغاز: الحمد لله الذی ابدع وجود الانسان... که پس از چند سطر (به هر حال در نسخه اته ۱۷۷۸ (بنگرید به: JRAS، ۱۹۲۹، ص ۱۰۳) به فارسی چنین آغاز می‌شود: حمد و سپاس مرصاعی را که بلبل خوش نوای بلاغت). بیان صوفیانه داستان قرآن است درباره یوسف، که نادرست آن را (بنگرید به: JRAS مقاله R. LEVY، ص ۱۰۳-۱۰۶) نگاشته عبدالله انصاری گفته‌اند (درباره او بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۲۴، شماره ۱۲۴۵). در حاجی خلیفه (۱، ۴۵۳) نام آن «انس» خوانده می‌شود:

* اته (Ethe)، ۱۷۷۸. نوشته ۱۰۱۳هـ / ۱۶۰۵م.

* مشهد، رضوی، ۴، ص ۴۰۸، شماره ۲۵۵، آغاز و انجام افتاده.

* براون (Browne Coll)، D.v (نسخه معاصر).

> توبینکن، نجم‌آبادی، ص ۸۷، شماره ۱۲۶۹.

* و نیز گمان می‌رود: همدان، مدرسه غرب، ص ۳۵۷، شماره ۳۱.

«شمس‌المجالس»، داستان یوسف، در ۶۰ فصل. از سده ۱۲هـ / ۱۸م.

۱۲) (R۶) بحر المعانی: در تفسیر سوره‌های شصت و هشتم - صد و چهاردهم. از محمد بن خواجگی بن عطاء الله معروف به خاوند میان:

* بانکپور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۰۴ = بانکپور، ۱۴، ۱۱۵۳. نوشته

۱۰۸) درباره کیران [پیرامون ۲۰ میلی خاورپانی پات بنگرید به: استوری، ۱، ص ۱۰۰۳، حاشیه

۱۰۸۸ هـ / ۱۶۷۷ م، در منبع اولی نوشته المدعو به: خ. واو. ن. د. میان، و در دومین المدعو به: خ. و. ن. د. میان، و با الفبای صوتی (Khund Mian).
» ۱۳ (جلد ۳، ص ۱۳۶۰ R) - بدایع البیان: در تفسیر، از حسینعلی فرزند شیخ علی خان زنگنه.

* تهران، ملک، شماره ۱۷۶. نوشته ۱۰۹۸ هـ / ۱۶۸۶ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۸، شماره 67).

۱۴ (R) البضاعة المزجاة: بنگرید به: تأویل الآيات.

۱۵ (R۴۲) تأویل الآيات الباهرة فی فضایل العترة الطاهرة:

(مضمون؟). از حاجی شیخ محمدتقی بن محمدباقر اصفهان مسجدهاشی، معروف به آقاجفی، زاده در ۱۲۶۲ هـ / ۱۸۴۶ م، درگذشته ۱۳۳۲ هـ / ۱۹۱۴ م (درباره او بنگرید به: همین کتاب، شماره R۵۷۴).

چاپ: تهران، ۱۲۹۱ هـ / ۱۸۷۴ م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۱۹۹) <

۱۶ (R۴۳) تأویل الآيات، الموسومة بالبضاعة المزجاة: نسخه آن:

* یزد، ابوالفضل سعیدی، شهرستانها، ص ۴۵۹. از سده ۱۲-۱۳ هـ / ۱۸-۱۹ م.
۱۷ (R۹۷) تحفة المؤمنین در تفسیر پاره عم یتسائلون: جزء سی ام، سوره های ۷۸-۱۱۴). تفسیر منظومی است از محمد فرهاد سمرقندی.

چاپ: لاهور، ۱۹۰۵.

۱۸ (R۴۵) ترجمه آية الكرسي: (سورة دوم: آیت ۲۵۶، شیعی.

de jong، ۱۸۲ (۴). نوشته ۸۶۰ هـ / ۱۴۵۵ م.

» ۱۹ (جلد ۳، ص R۱۳۶۲) ترجمه الاسرار فی اشارة الابرار:

تفسیر سورة یکم است، از میرزا عباس پسر بهرام میرزا اورامی، ادیب و سراینده متخلص به توفیق، به دستور استاد خود سعدالملة والدين مولانا سعدی.

* مشهد، کتابخانه شیخ عباس قمی، نوشته ۱۰۷۴ هـ / ۱۶۶۳ م که نگارنده ذریعه آن

را در ۱۳۵۹ هـ / ۱۹۴۰ دیده است (۳) (بنگرید به: ذریعه، ۴، ص ۷۸، شماره ۳۲۹) >>. ۲۰ (R۴۶) ترکیب القرآن: آغاز: نحمدک اللهم یا من الهمنا... برالواح صافیه... تحلیل دستوری و ترجمه قرآن است که گمان می رود به روزگار صفویان، به وسیله یکی از اهل تشیع که نامش دانسته نیست، نگاشته شده است:

* مجلس، ج ۳، ۸۰۰، تنها سوره های ۱-۲. بانفسیر کس دیگری نیز، اهل تشیع، که

[۴] توضیح: نخست اینکه در ذریعه نامی از شهر مشهد برده نشده است، هرچند این کس چندی در مشهد زیسته است. دوم اینکه تاریخ ۱۳۵۹ هـ در ذریعه حتماً تاریخ مرگ دارنده نسخه است نه تاریخ رؤیت، زیرا که «پدرم پس از جای گزیدن در عراق، تنها چهار سفر به ایران - مشهد در سالهای ۱۳۵۰، ۱۳۶۵، ۱۳۷۹، ۱۳۸۲ هـ. ق داشته اند» [۱. منزوی].

گویا همروزگار نگارنده بوده است در حواشی کتاب. نوشته ۱۱۲۰هـ / ۱۷۰۸م.
۲۱(۹۹۶) تفسیرات کریمه: از فیض محمد پنجابی.

چاپ: بمبئی، ۱۸۹۹م.

>۲۲(۵۳) تفسیر آیات در باب فرایض: تفسیری از آیت‌های قرآن است که درباره
واجبات و فرایض هر مسلمان می‌باشد:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۵۰۸، شماره ۳۸۵۷ نوشته ۱۲۱۱هـ

/۷-۱۷۹۶م <.

>>۲۳ (جلد ۳، ص ۱۳۶۳) تفسیر آیه ان‌الابرار یشربون من كأس: تفسیری است بر
آیت ۵ از سوره هفتاد و ششم قرآن، که آن را درباره علی و خاندان او می‌شمارند:

* یزد، علمی، شماره ۶۱۳/۵ شهرستان‌ها، ص ۴۴۳ (بنگرید به: میکروفیلم‌ها، ص

۷۰۱، شماره ۲۴۸۹) <<.

۲۴(۵۷) تفسیر آیه شریفه استخلاف: از محمد حسن.

چاپ: لودھیانا، ۱۸۹۱م.

۲۵(۵۶) تفسیر (شرح) آیه الکرسی: >از علایی بن محبی الشریف‌ال شیرازی (بالقرن

العاشر البحری؟).

* قاهره دارالکتب، ۱، ص ۳۱۱، شماره ۱۳۷۸ = قاهره، ص ۵۲۴ سطر آخر.

نوشته ۹۴۹هـ / ۱۵۴۲م، به‌خامه نگارنده <.

>>۲۶ (جلد ۳، ص ۱۳۶۳) تفسیر آیه الکرسی: از محمد بن محمد مشهور به‌شاه محمد

اصطهباناتی^(۱) شیرازی، که به‌گفته نگارنده گزیده‌ای است از تفسیر مفصلش:

* تبریز، ملی، ۱، ص ۲۷۶، شماره ۲۱۸. بدون تاریخ، به‌خامه نگارنده <<.

>>۲۷ (جلد ۳، ص ۱۳۶۳) تفسیر آیه الکرسی: از ناشناسی، به‌روزگار شاه‌عباس

(۹۹۶-۱۰۳۸هـ / ۱۵۸۷-۱۶۲۹م):

* طاهری، ص ۶۱۶ << ۱۵۱.

۲۸(۵۴) تفسیر آیه الکرسی: آغاز: الحمد لله الذی انزل علی عبده الکتاب... بعد از

املاى صحائف الهی...، تفسیری است از اهل تسنن، که گویا در سده دهمه / شانزدهم

نگاشته شده است، در يك مقدمه، دو مقاله و خاتمه:

* مجلس، ج ۳، ۸۰۲. نوشته ۹۶۲هـ / ۱۵۵۵م.

۲۹(۵۵) تفسیر آیه الکرسی: از صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی قمی. همان

«عروة الوثقی» است که به‌ماره ۴۵۵ در ص... گذشت.

>> (۱) اصطهبانات در شمال باختری فسا (بنگرید به: فرهنگ جغرافیایی، ۷، ۱۱) <<.

[۵] بخوانید: ساری، طاهری شهاب «نشریه» دفتر ۶، ص ۶۱۶ [۱. منزوی].

۳۰ (R52) تفسیر آیه مبارکه؟:

* فرخ، ص ۸۸ الف.

۳۱ (R50) تفسیر ابوبکر بن عمر بن ابی الفضل: تفسیری است بر قطعاتی از قرآن > از آیت ۱۳ سوره سی و چهارم تا آیت ۱ از سوره صد و هشتم <:

* الیس-ادوارد (Ellis-Edwards)، ص ۱ => موزه بریتانیا ۷۵۰۵/۱ or. نوشته

۱۴۶۲-۳/۸۶۷م (بنگرید به: مردیت اوونس، ص ۹۲) <

۳۲ (R61) تفسیر بسمله: به نظم، به روش علم حروف. آغاز:

بسم الله الرحمن الرحيم هست کلید در گنج حکیم

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۹۹۷، شماره ۴۰۰۹/۵. نوشته ۱۳۱۷-۱۳۱۹ هـ

/۱۸۹۹-۱۹۰۲ م.

۳۳ (R60) تفسیر بعضی سوره‌های قرآنی: از معین (? بن محمود شیرازی:

* آصفیه، ۱، ص ۵۶۲، شماره ۳۰۲.

>> ۳۴ (جلد ۳، ص ۱۳۶۳) تفسیر جلالی: از جلال‌الدین رئیس العلماء بن محمد

طاهر بن حسن بن شبیر خاقانی، در ۱۹ جلد، که جلد یکم آن عنوان «تفسیر الوقرة فی

تفسیر البقرة من سلطان التفاسیر» دارد.

* شیراز، خانقاه احمدیه، ص ۲۱۱، شماره ۲۸ (زبان اثریاد نشده است، مقابله کنید

با: منزوی، ۱، ص ۲۷ شماره 243)

۳۵ (جلد ۳، ص ۱۳۶۵) تفسیر حمد: تفسیر کوتاهی از حروفیان است بر سوره یکم

قرآن که با متن عربی سوره و توضیح سطر به سطر فارسی آن و درباره تجوید آن آغاز شده است:

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۴/۳، ص ۲۱۶۷: نسخه کهن >>

۳۶ (R62) تفسیر دلیل الرحمان: (بنگرید به همین کتاب، شماره ۴۱۰۹).

۳۷ (R66) تفسیر سوره انا اعطیناک: (سوره ۱۰۸). از ابوالعصمت محمد بن معصوم بن

باباسمرقندی:

* ایوانف (Ivanow)، (۲) ۹۷۰.

۳۸ (R89) تفسیر سوره التوحید: (سوره ۱۱۲) از سیدالحسینی‌الرضوی، عبیدالله خان

دهلوی (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۹۰):

> ۳۹ (R93) تفسیر سوره الحمد: (سوره یکم):

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۶، شماره ۸۱۳ <

۴۰ (R81) تفسیر سوره فاتحه: از ادهم قریشی، عزلتی (بنگرید به: همین کتاب، شماره

۴۵۸).

> ۴۱ (R82) تفسیر سوره فاتحه: نسخه:

- * توینکن، نجم آبادی، ص ۸۱، شماره ۲۵۹۵ <
- ۴۲ (R ۹۰) تفسیر سورة الفاتحه: تفسیر مفصل شیعی است، از عبداللطیف، در سال‌های ۷۰-۸۰ زندگی خود نگاشته است. و گمان می‌رود جز تفسیر او باشد که به نام «رساله در تفسیر سورة فاتحة الكتاب»، شماره ۹۱ همین ردیف خواهد آمد، زیرا این یکی (اخیر) حجم کمتری دارد >> مقابله کنید با: منزوی، ۱، ص ۲۹، شماره 260 که در آنجا این دو یکی دانسته شده است >>.
- > * تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۱۳۹ ب، شماره ۵۱۸۱. از سده ۱۱-۱۲ هـ / ۱۸-۱۷ م.
- * قم، ۲، ص ۳۸، شماره ۱۵۰۵/۲. نوشته ۱۱۰۴ هـ / ۱۶۹۳ م.
- ۴۳ (R ۹۲) تفسیر سورة الفاتحه: از السيدالحسینی الرضوی، عیدالله خان (بنگرید به همین بخش «تفسیر سورة یاسین»، شماره ۴۵۷).
- ۴۴ (R ۹۱) تفسیر سورة الفاتحه: از مولوی عبید حسین. چاپ: بلندشهر، ۱۸۹۴ م.
- ۴۵ (... تفسیر سورة الفاتحه: (بنگرید به همین بخش «تفسیر اسرار الفاتحه»، «تفسیر الفاتحه».)
- >> ۴۶ (جلد ۳، ص ۱۳۶۵ R) تفسیر سورة فاتحه: تفسیری منظوم است، گویا بر بخشی از سورة یکم قرآن. نگاشته «صافی».
- * تهران، قریب گرگانی، ص ۶۲۷، شماره ۴۶. نوشته ۱۲۵۵ هـ / ۱۸۴۰ م.
- ۴۷ (جلد ۳، ص ۱۳۶۴ R) تفسیر سورة قدر (سورة نودوہفتم): از نگارنده یا نگارندگانی ناشناخته:
- * تهران، ملک، شماره ۱۸۲/۴ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۳۷، شماره 271).
- * تهران، ملک، شماره ۵۷۳۸/۱. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۳۱، شماره 272) >>.
- ۴۸ (R ۸۳) تفسیر سورة القدر (سورة نودوہفتم): از ابراهیم درویش البخاری: * ایاصوفیه، ۴۱۱.
- ۴۹ (R ۸۴) تفسیر سورة المدثر (سورة هفتاد و چهارم قرآن): * اته (Ethe)، (۵) ۱۷۶۵.
- > ۵۰ (R ۷۹) تفسیر سورة مریم: تفسیری است که به فارسی ساده نگاشته شده است: * سپهسالار، ج ۳، ص ۴۷۱، شماره ۶۵۰۳/۱، انجام افتاده، نوشته ۱۱۷۹ هـ / ۱۷۶۵ م <
- ۵۱ (R ۸۰) تفسیر سورة مزمل (سورة هفتاد و سوم). از غلام جیلانی: * آصفیه، ۱، ص ۵۶۴، شماره ۳۰۸.

۵۲ (R ۸۵) تفسیر سورة المزمّل: نسخه.

* اته (Ethe)، (۵) ۱۷۶۵.

۵۳ (R ۸۶) تفسیر سورة الملك (شصت و هفتم): تفسیری شیعی.

* دیوان هند (IO.D.P.)، ۱۱ ب.

۵۴ (R ۸۷) تفسیر سورة النبأ: عبدالرحیم سمرقندی (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۹). (F)

۵۵ (R ۸۸) تفسیر سورة النبأ: از حمامی زاده.

نسخه:

* یحیی افندی، ۱۶.

۵۶ (R ۶۵) تفسیر سورة والضحی: محمدعلی قادری (بنگرید به: همین کتاب، ص شماره ۴۸۸).

۵۷ (R ۶۷) تفسیر سورة یاسین: از عبیدالله خان دهلوی (بنگرید به: همین کتاب، ص شماره ۴۹۰).

۵۸ (R ۶۸) تفسیر سورة یاسین: تفسیری شیعی.

* دیوان هند (IO.D.P.)، ۱۱ الف.

۵۹ (R ۶۹) تفسیر سورة یوسف: مظفر حسین فتوحی (بنگرید به: همین کتاب، ص شماره ۴۳۵).

۶۰ (R ۷۰) تفسیر سورة یوسف: نسخه:

* اسعد، ۱۰۱ نوشته ۱۰۲۸ هـ / ۱۶۱۸-۹ م. از آغاز افتادگی دارد. آغاز: و بیان به صوب سورة آل عمران متوجه شد... (بنگرید به: ریتزر Ritter-OLZ، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۵).

۶۱ (R ۷۱) تفسیر سورة یوسف: آغاز: الحمد لله رب العالمین... بدانکه این کتاب را جمع کرده آمد در بیان یوسف بن یعقوب... به آیتهای قرآن. (مقایسه شود با: پیش از این، ص ۱۸۶ R، شماره ۲۱، به نام «قصه یوسف»).

* بانکیور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۲۷ = بانکیور، ج ۱۴، ۱۱۷۱، از سده ۱۹ م.

۶۲ (R ۷۲) تفسیر سورة یوسف: آغاز: حمد بیحد و بی نهایت و مدح بی عدو بی غایت حضرت جلال... تفسیری شیعی است.

* چلبی عبدالله، ۱۹. نوشته ۶۶۷ هـ / ۱۲۶۸-۹ م (بنگید به: ریتزر Ritter-OLZ، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۵).

» برابر نوشته محمدتقی دانش پزوه (میکروفیلما، ص ۵، «احسن القصص»، این کتاب پیرامون ۴۷۰ هـ / ۱۰۷۷-۸ م نگاشته شده است. و برگهای این نسخه آسیب دیده است، همان نسخه که منزوی (جلد ۱، ص ۲) در آن باره اشتباه کرده است (بنگرید به:

پیش از این، ص ، شماره ۲۳ (۲) R) << .

۶۳ (R ۷۳) تفسیر سوره یوسف:

* (JRAS) Glasgow، ۱۹۰۶، ص ۵۹۵، شماره ۱.

۶۴ (R ۷۴) تفسیر سوره یوسف:

نسخه:

* پیشاور، ۲۸.

۶۵ (R ۷۵) تفسیر سوره یوسف:

نسخه:

* لیندسیانا (Lindesiana)، ص ۲۲۲، شماره ۵۳۷ نوشته پیرامون ۱۷۵۰م.

۶۶ (R ۷۶) تفسیر سوره یوسف: از جنون (بنگرید به: همین کتاب، ص ، شماره F).

۶۷ (R ۷۷) تفسیر سوره یوسف: از میان (۱۱۱) جان محمد فرزند ابوسعید انصاری
جالندهری (۱۱۱).

* لاهور، دانشگاه پنجاب. نوشته ۱۲۷۷هـ / ۱۸۶۰م (بنگرید به: OCM، ۱۱/۲،

فوریه ۱۹۳۵، ۷۷).

۶۸ (R ۸۸) تفسیر سوره یوسف:

(بنگرید به: همین بخش «قصه یوسف»، ردیف ۱۰۶.

۶۹ (R ۵۱) تفسیر عزیز (?): از ملاحسین کاشغری:

* براون - روس (Ross and Browne)، ۱۱۹ (سوره های سی و ششم - سی و هشتم،

و هفتاد و هشتم - هشتاد و نهم، آیت ۱۴).

۷۰ (R ۵۸) تفسیر علی عظیم خان: تفسیری شیعی.

* بوهار (Buhar)، ۱۵۲-۱۵۴ (سوره های یکم - نود و نهم).

* نذیر احمد، ۱۰، (نیمه سوره دوم: کتابخانه میرزا محمد علی خان، لکهنو).

۷۱ (R ۹۴) تفسیر الفاتحه والاخلاص والقدر: از ملامحمد طاهر. بر سوره های یکم و نود

و هفتم و صد و دوازدهم قرآن:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۸۳، شماره ۲۸۳۹/۹. از آغاز سده ۱۳هـ / ۱۹م .

۷۲ (R ۶۳) تفسیر قسَم های قرآن مجید: از سید محمدحسن.

چاپ: دهلی، ۱۸۸۶م.

» ۷۳ (جلد ۳، ص ۱۳۶۴) تفسیر قصص قرآن: تفسیری است بر سوره های دوم - بیست

و هشتم، که در آن بیش تر به قصص قرآن توجه داشته است.

(۱۱۲) مقایسه شود با پیش از این، ص ، حاشیه ۸۱.

(۱۱۳) جالندهر = جالندر، واقع در پنجاب.

* تهران، ملك، شماره ۵۸۷۵ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۴، شماره ۵۳۰). <

۷۴)۲۳ R تفسیر قصص قرآن: (بنگرید به: «قصص قرآن» درهمن بخش).

> ۷۵)۴۹ R تفسیر محمدعلی: از محمدعلی بن محمد یزدی:

* یزد، مدرسه خان بزرگ، شهرستانها، ص ۴۳۳، شماره ۳ (سوره یکم تا آغاز سوره

چهارم) <

> ۷۶)۶۴ R تفسیر منیر: از امام حدادی (بنگرید به: همین کتاب، شماره F) <

>> ۷۷ (جلد ۳، ص ۱۳۶۲ R) تقویم الایمان: از حسین اردبیلی، برای حسین خان. تفسیری

بر سوره های قل هوالله و سوره فاتحه است و در پایان گزارشی از دوازده حدیث دارد:

* تهران، ملك، شماره ۲۳۲۴، آغاز افتاده. نوشته ۱۰۴۹ هـ / ۱۶۳۹ م (بنگرید به:

منزوی، ۱، ص ۳۵، شماره ۳۰۸). >>

۷۸)۴۴ R تنویر الدجی فی تفسیر سورة والضحی: از محمد قمرالدین، در تفسیر سوره

نودوسوم قرآن.

چاپ: لاهور، ۱۹۰۴ م.

۷۹)۴۷ R توضیح: آغاز: حمد آن خداوندی را که بفرستاد بر پیغمبر ما قرآن مزده

دهنده... تفسیر کوتاهی است از ناشناسی، که بر پایه «کشاف»، «تفسیر زاهدی» (بنگرید

به: همین کتاب، شماره ۶ R) و دینوری و جز آن ها نگاشته شده است:

* بوهار (Buhar)، ۱۵۱، (سوره های یکم - بیست و دوم).

* ایوانف (Ivanow)، ۹۶۸، اندکی نقص دارد. از سده ۱۶ م.

* بانکیپور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۳۰ = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۵۰. از سده

۱۶ م.

* مشهد، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۳۲. نسخه کهن.

۸۰)۴۸ R توضیح: با نسخه پیش از این، جدایی دارد.

* دیوان هند (I.O.D.A.)، ۱۸.

۸۱)۱۲ R جامع لطایف البساتین: یا «جامع الستین»: > یا «کتاب الستین

الجامع لللطایف البساتین» تفسیر عارفانه سوره یوسف (سوره دوازدهم قرآن) است، در

شصت فصل یا مجلس، نگاشته تاج الدین سیف النظر جمال الدین ابوبکر بن احمد بن

محمد بن زید الطوسی (آنچنانکه ایوانف آورده است)، یا تاج الدین ابوبکر احمد بن محمد

یزید الطوسی (به نوشته فهرست با یزید)، و یا تاج الدین «سیف النظر جمال الائمة ابوبکر»

احمد بن محمد بن زید الطوسی (به نوشته فهرست اسعد) > بنگرید به: چاپ متن

ص ۱ >>.

[۶] متن روسی: تنویر الدویا.

> وی درباره خود همین اندازه گوید که از خراسان به کوهستان و عراق رفته و آنجا جای گزیده و به تدریس و تعلیم پرداخته، سپس به آذربایجان رفته، و در آنجا از او خواسته‌اند که داستان یوسف را بنگارد.

این کتاب عبارت از بیانات اوست که شاگردانش به قلم آورده‌اند. وی گویا پیش از سال ۷۱۱ هـ / ۱۳۱۱ (یعنی تاریخ نوشته شدن کهن‌ترین نسخه، که از نگارنده به عبارت مرحوم یاد می‌کند) (۱۰۶) درگذشته است.

» * اسعد، ۲۵۵۷، نوشته ۷۱۱ هـ / ۱۳۱۱ م، ۱۷۵ ص. آغاز: سپاس خداوندی را که قادر بر کمال است، و آفریدگار روز و شب و ماه و [و] سال است. (شرح این نسخه را بنگرید به پیشگفتار چاپ، ص ۱۶-۲۰).

* رشت، کتابخانه عمومی. نوشته ۸۴۷ هـ / ۱۴۴۳ م (درباره این نسخه نیز بنگرید به: پیشگفتار چاپ، ص ۲۰) <<.

* بایزید، ۲۸۷. نوشته ۸۴۱ هـ / ۱۴۳۷ م، آغاز: سپاس مرخداوندی را که آفریدگار و قادر بر کمال است... چنین گوید خواجه امام تاج‌الدین سیف‌النظر جمال‌الانمه ابوبکر احمد بن محمد بن یزید الطوسی. (بنگرید به: Ritter-OLZ، ستون ۱۱۲۵).

* اسعد، ۹۴، ۴۳ برگ، بی تاریخ. آغاز: قال السيد الامام تاج‌الدین سیف‌النظر امام احمد بن محمد بن زید الطوسی، نیکوترین علمها پند و حکمت است... از سوره یوسف سخن می‌گوید، اما چیزی جز ملخص ساده کتاب یاد شده در نسخه بایزید ۲۸۷ نیست (بنگرید به: همانجا).

* ایوانف (Ivanow)، ۱۲۴۱، ایوانف عنوان آن را «کتاب ستین جامع اللطایف و البساتین» آورده است. از اواخر سده ۱۵ م و آغاز ۱۶ م می‌باشد. آغاز: سپاس مرخداوندی را که قادر بر کمال است...

> * تهران، ادبیات، ص ۱۴۷-۱۴۸، شماره ۵۷. نوشته ۹۹۴ هـ / ۱۵۸۶ م.

* تهران، دهخدا، ص ۳۹۹، شماره ۲۰۶/۳. در اینجا آمده است که کتاب «احسن القصص» نیز نامیده می‌شود. از سده ۱۹ م.

* فرهاد، ص ۱۸۶. نوشته ۱۲۱۸ هـ / ۱۸۰۳ م.

* و شاید نسخه سپهسالار، ۱، ص ۱۰۰-۱۰۱، شماره ۱۶۳ (بنگرید به: پیش از این، ص ۸۱۳۰ شماره (۲) ۲۲۴) = سپهسالار، ۴، ص ۹، شماره ۲۰۰۱.

* مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۴۹۸، شماره ۳۵۴۰، بخشی از آغاز تا میانه فصل ۴ و از فصل ۵۸ تا پایان را ندارد. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

* مشهد، شیخ علی اکبر نهاوندی (بنگرید به: ذریعه ۴، ۵۸-۵۷، شماره ۲۱۶).

> (۱۰۶) بنگرید به: تقی بینش، راهنمای کتاب، ۱۱/۲-۱۳۴۷ هـ / ۱۹۶۸ م، ص ۴۰ <

> چاپ:

«تفسیر سورة يوسف» (الستین الجامع للطایف البساتین)، املاى احمد بن محمد بن زیدطوسی، به اهتمام محمدروشن. تهران، ۱۳۴۵ هـ / ۱۹۶۷ م (انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، شماره ۲۷۲، مجموعه متون فارسى، شماره ۳۵)، ۲۴ + ۷۲۳ ص (بنگرید به: راهنمای کتاب، ۱۱/۱-۳، ۱۳۴۷ خ/۱۹۶۸ م، ص ۳۸).

تقریظ: تقی بینش، راهنمای کتاب، ۱۱/۱-۳، ص ۳۸-۴۵، مقایسه شود با: محمدابراهیم باستانی پاریزی، راهنمای کتاب، ۱۱/۸، ۱۳۴۷ خ/۱۹۶۸ م ۴۴۲-۴۵۵
» درباره چاپ بخشهایی از آن در مجله یغما (۱/۴، ۵، ۶) (بنگرید به: پیشگفتار چاپ از روشن، ص ۱۲) <<.

۸۲ (R ۱۱) جلاءالاذهان (۱۰۰۳) و جلاءالاحزان (۱۰۰۴) فی تفسیرالقرآن: یا <تفسیر گازر>، تفسیری است شیعی، نگاشته ابوالمحاسن حسین بن حسن جرجانی که به گفته مهدوی (بنگرید به: مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۳/۴، ۱۳۴۵ خ/۱۹۶۶ م، ص ۱۹۲) گزیده‌ای است از «روض الجنان» ابوالفتوح رازی: [اعجازحسین، ۱۷۷۱]:
* بایزید، ۲۱۵-۲۱۶.

> براون (Browne Coll)، ۲، الف، (سورة سی و هشتم ۲۰- نودینجم) (بنگرید به: مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی... مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۱۳/۴، ۱۳۴۵ خ/۱۹۶۶ م، ص ۱۹۲) <.

* بوهار (Buhar)، ۱۴۹، (سورة یکم - شانزدهم) از سده ۱۶ م.

* بوهار، ۱۵۰ (سورة بیست و نهم - صد و چهاردهم) نوشته ۹۷۱ هـ / ۴-۱۵۶۳ م.

> * قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۱۱۳، شماره ۴۷۲ (نیمه یکم) نوشته ۹۴۴ هـ .

* مشهد، رضوی، ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۷۸ (سورة یکم - سی و پنجم). نوشته ۹۷۲ هـ / ۵-۱۵۶۴ م.

* مشهد، رضوی، همانجا، شماره ۷۹ (سورة هفتم - سی و پنجم) نوشته ۱۰۱۰ هـ / ۲-۱۶۰۱ م.

* مشهد، رضوی، همانجا، شماره ۸۰ (سورة سی و ششم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۱۱ هـ / ۳-۱۶۰۲ م.

> (۱۰۷) تقی بینش می‌گوید این چاپ از روی دو نسخه خوب فراهم آمده، و از آن دو نسخه‌ای که اصل قرار داده شده یکی نسخه ترکیه است (جای نگهداری آن یاد نشده) که در میانه‌های صفر سال ۷۱۱ هـ / ژوئن ۱۳۱۱ م استنساخ شده است <

(۱۰۳) این گونه تلفظ از جلاء درست‌تر است.

(۱۰۴) اعجازحسین جای این دو جمله را عوض کرده است.

> تهران، الهیات، ص ۴۰ (سوره یکم - پنجم = جلد یکم). نوشته ۹۹۰هـ
۱۵۸۲/م.

* مجلس، بهار، ص ۶۶۰، شماره ۱۲ (جلد چهارم و پس از آن). نوشته ۹۸۴هـ

< ۱۵۷۶/م

* مجلس، ج ۳، ۸۰۳ (سوره دوم ۱۴۸ - ششم؟). نوشته ۱۰۰۹هـ / ۱۶۰۰م.

* مجلس، همانجا، شماره ۸۰۴ (سوره هفتم - هفدهم). نوشته ۱۰۱۱هـ

۱۶۰۲-۳/م.

* مجلس، همانجا، ۸۰۵ (سوره نوزدهم - سی و پنجم). از سده ۱۷م.

* مجلس، همانجا، ۸۰۶ (سوره سی و ششم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۶۹هـ

۱۶۵۸-۹/م.

* مجلس، همانجا، ۸۰۷ (سوره یکم - هفدهم).

> * مجلس، ج ۱۳، ص ۱۰۳، شماره ۴۷۲۱. نوشته ۱۰۲۰هـ / ۱۶۱۱م.

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۲، ص ۶۹۸ (سوره هفتم - هیجدهم). نوشته ۹۶۲هـ

۱۵۵۵/م.

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ۱، ص ۸۵، دو نسخه به شماره‌های ۷۴-۷۵، ناقص.

نوشته ۱۰۲۶هـ / ۱۶۱۷م.

* تهران، دانشگاه، همانجا، شماره ۷۶ (سوره هفدهم - صد و چهاردهم). نوشته

۱۰۵۴هـ / ۱۶۴۴م.

* تهران، مهدوی، ۱، ص ۷ الف، (ربع ۲-۴). نوشته ۱۰۰۶-۷هـ / ۱۵۹۷-۹م.

* شیراز، شاهچراغ، ص ۲۲۹، شماره ۴. نوشته ۱۰۲۷هـ / ۱۶۱۸م.

* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۵۳، شماره ۴۰۱. نوشته ۱۰۶۲هـ / ۱۶۵۱-۲م.

* تهران، حقوق، ص ۷۱، شماره ۶ (سوره سی و ششم - صد و چهاردهم). نوشته

۱۰۸۰هـ / ۱۶۷۰م.

* تبریز، ثقة الاسلام، شهرستانها، ص ۳۲۵، شماره ۱۰۹، از سده ۱۱هـ / ۱۷م.

* تهران، دانشگاه، ج ۸، ص ۱۱۳، شماره ۱۴۵۲، (جلد سوم = سوره هیجدهم - سی و

پنجم). در پایان نام «تفسیر گازر» یاد شده است.

* تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۱۸۴، شماره ۱۵۶۶ (سوره یکم - ششم تا میانه

کتاب). از سده ۱۱هـ / ۱۷م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۹۱۹، شماره ۲۹۹۶ (سوره دوم / ۶۷- هیجدهم)،

آغازافتاده. از سده ۱۱هـ / ۱۷م <

* سپهسالار، ج ۱، ص ۱۰۶-۱۰۱، شماره ۱۶۴ (سوره یکم - هیجدهم؟). نوشته

۱۰۳۸هـ / ۱۶۲۸-۹م.

* سپهسالار، همانجا، شماره ۱۶۵ = سپهسالار، ج ۴، ص ۳۴، شماره ۱۹۳۸ << (سوره نوزدهم - صد و چهاردهم). نوشته ۱۰۹۳ هـ / ۱۶۸۲ م. نگارنده فهرست احتمال می‌دهد که این جلد بخشی از «جلاءالاذهان» باشد.

> * تهران، قریب گرگانی، ص ۶۲۱، شماره ۱۸، دو نسخه از سده‌های ۱۱-۱۲ هـ / ۱۸-۱۷ م.

* مدینه‌العامه، ص ۵۱۲، شماره ۸، (تفسیر گازرونی) << * و نیز ذریعه، ۵، ۱۲۳، شماره ۵۰۲ «جلاءالاذهان» و جلد ۴، ۳۰۹، سطر ۱۱، (تفسیر گازر).

>> * تبریز، ملی، ۱، ص ۲۹۰، شماره ۲۳۰/۹، قطعه‌هایی. نوشته ۸۸۸-۸۹۰ هـ / ۱۴۸۳-۱۴۸۵ م.

* آمل، نسخه متعلق به نیاکی (سوره هفتم - هیجدهم). نوشته ۹۰۳ هـ / ۱۴۹۸ م (بنگرید به: میکروفیلماها، ص ۶۹، حواشی).

* سپهسالار، ۴، ص ۳۵-۳۳، شماره ۳ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۰۱۲ هـ / ۱۶۰۳-۴ م.

* سپهسالار، همانجا، شماره ۲۰۳۶ (ج ۱-۲). نوشته ۱۰۳۸ هـ / ۱۶۲۸-۹ م.
* سپهسالار، همانجا، شماره ۵۱۷۶ (سوره هیجدهم - صد و هفتم). از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م.

* مجلس، ج ۱/۱۰، ص ۳۲۰، شماره ۲۹۱۸ (سوره یکم - سوم / ۱۳۹)، انجام آسیب‌دیده. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

* مجلس، ج ۱۴، ص ۲۴۶، شماره ۴۹۵۵ (سوره یکم - هیجدهم). نوشته ۱۰۰۲ هـ / ۱۵۹۴ م.

* مجلس، شماره ۶۰۹۹ (سوره نوزدهم - صد و سیزدهم). نوشته ۱۰۲۰ هـ / ۱۶۱۱ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۴۰، شماره ۳۷۶).

* مجلس، شماره؟، جلد ۴. نوشته ۱۰۵۶-۱۰۵۷ هـ / ۱۶۴۶-۱۶۴۷ م (بنگرید به: میکروفیلماها، ص ۶۸).

* قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۱۰۱، شماره ۴۲۵ (سوره سی و ششم - صد و چهاردهم). نوشته پیش از ۱۱۶۳ هـ / ۱۷۴۹-۵۰ م (۱۰۵).

> (۱۰۵) جزء یکم تفسیر در بیشتر فهرستها نام «جلاءالاذهان» و جزء دوم آن عنوان «تفسیر گازر» دارد. اگرچه گاهی هر دو جزء دارای یکی از این دو عنوان هستند، علینقی منزوی نگارنده فهرست دانشگاه (مشکاة) احتمال می‌دهد که نگارنده کتاب خود را به پایان نبرده و کس دیگری به نام سید گازر (شاید غیاث‌الدین جمشید زواره‌ای، استاد ابوالحسن زواره‌ای) جزء دوم آن را نگاشته باشد. لیکن همان منزوی یادآوری می‌کند که از خود متن بر نمی‌آید که دو جزء به دست دو کس نگاشته شده باشد <

> چاپ:

تهران، ۱۳۳۷-۱۳۴۱ خ / ۱۹۵۸-۱۹۶۳ م، ۱۰ جلد و فهرست راهنما «مفتاح تفسیر گازر» چاپ سیدجلال‌الدین حسین ارموی «محدث». مفتاح از عزیزالله عطاردی قوچانی (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۷۲۵؛ افشار، کتابشناسی، ۱۳۴۰، شماره ۹۵؛ کتابشناسی، ۱۳۴۱، شماره‌های ۱۱۷-۱۱۸؛ کتابشناسی، ۱۳۴۲، شماره‌های ۹۵، ۱۰۰؛ راهنمای کتاب، ۱/۵، ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۲ م، ص ۱۰۸؛ راهنمای کتاب، ۵/۱۱-۱۲، ۱۳۴۱ خ / ۱۹۶۳ م، ص ۱۰۸۰، راهنمای کتاب، ۶/۱-۲، ۱۳۴۲ خ / ۱۹۶۳ م، ص ۱۲۲؛ راهنمای کتاب، ۶/۳، ۱۳۴۲ خ / ۱۹۶۳ م، ص ۲۳۳) <.

» ۸۳ (جلد ۳، ص ۸۱۳۶۰) جواهرالاعمال: از محمود بن ابی‌القاسم کاشانی، که در تصوف به زبان عربی «حقایق الازلیه» ی بزرگ و سپس به زبان فارسی «حقایق الازلیه» ی میانه را نگاشته است (بنگرید به: دانشگاه، ۱۲، ص ۲۷۱۴، شماره ۳۷۱۴).

گمان می‌رود پیش از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م، یا به جهان نگذارده بوده است، زیرا از تفسیر «صافی» [کاشانی] نام می‌برد (بنگرید به: همانجا، ص ۲۷۱۵).

تفسیر و گزارشی است عرفانی، همانند تأویلات اسماعیلی بر سوره صد و دوازدهم^{۲۱}، به همراهی اذان و اقامه.

* سپهسالار، ج ۴، ص ۱۱۸. نوشته ۱۲۸۱ هـ / ۱۸۶۴ م.

۸۴ (R ۹) جواهرالایمان فی ترجمه القرآن: ترجمه تفسیر حسن عسکری است (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۱۴۶).

۸۵ (R ۱۰) جواهرالتفسیر: از مجدالدین خاص شیرازی:

* پیشاور، ۱۵۵، تنها جزء ۱-۱۰. از آن به عنوان نسخه خطی سده ۱۵ یاد شده است.

» ۸۶ (جلد ۳، ص ۱۳۶۵ R) چشمه زنجبیلی و کافوری: تفسیری است صوفیانه، بر آیت‌های ۵ و ۱۷ سوره هفتاد و ششم || انسان ||، به نظم و نثر، منسوب به جامی^{۲۲}:

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۱/۳، ص ۴۳۶، شماره ۵۷۱.

۸۷ (جلد ۳، ص ۸۱۳۶۵ R) حقایق التأویل و دقایق التنزیل: از نگارنده‌ای ناشناخته، که در خطبه آن از شهر نسف یاد می‌کند، و تفسیر خود را به نام سرداری کرده است (که گویا

[۱] توضیح: محمود بن ابوالقاسم کاشانی، در «حقایق ازلیه» ی خود که به زبان فارسی و در کلام شیعی آمیخته با جفر و علم حروف است از «تفسیر صافی» فیض یاد می‌کند، نه در «جواهرالاعمال» [۱]. منزوی.]

[۲] سوره اخلاص [منزوی].

[۳] توضیح: در مأخذ فهرست دانشگاه، ۳، ۱، ص ۴۳۶ آمده است: گویا از جامی باشد، و این عبارت از «منسوب به جامی» جدا است [۱. منزوی].

- نامی از او نبرده است):
- * قم، آیت‌الله مرعشی، ص ۳۶۷، برگ‌های انجام آسیب دیده است، و در داستان معراج در سوره هفدهم قطع می‌شود. از سده ۶-۷ هـ / ۱۲-۱۳ م. >>>
- > ۸۸ (۱۰۰) (خاصیت سوره مُزَمِّل: در تفسیر سوره هفتاد و سوم قرآن:
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۶۹، شماره ۱۱۳۵. نوشته ۱۲۱۵ هـ / ۱۸۰۰ م <
- ۸۹ (۳۲) R) راحة المؤمنین: تفسیر سوره شصت و هفتم قرآن است، از نور محمد. چاپ: لاهور، ۱۸۸۶ م.
- ۹۰ (۳۶) R) رساله اذقال یوسف لایبیه: درباره خواب دیدن یوسف. آیت ۴-۶ از سوره دوازدهم قرآن. تفسیری است شیعی:
- * de jong (۳) ۱۸۲. نوشته ۸۶۰ هـ / ۱۴۵۵-۶ م.
- ۹۱ (۳۳) R) رساله الم، غلبت الروم: تفسیری است شیعی بر آیتهای ۱-۵ از سوره سی ام:
- * de jong (۱۱) ۱۸۲. نوشته ۸۶۰ هـ / ۱۴۵۵-۶ م.
- > ۹۲ (۳۴) R) رساله در تفسیر بعضی آیات قرآنی: از شیخ حسام‌الدین:
- * مدینه، عطاردی قوجانی، ص ۳۶، شماره ۳۷۷ <
- > ۹۳ (۳۵) R) رساله در تفسیر و تفضیل سوره فاتحة الكتاب: از عبداللطیف.
- * مشهد، رضوی، ۷، ص ۱۶۳، شماره ۲/۲۹۳. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م <
- ۹۴ (۳۷) R) رساله قلندریه: تفسیر آیت یکم از سوره سی و پنجم است.
- * کمبریج Combridge Trin Coll. R. 13. 45(19) Palmer, P. 115
- ۹۵ (۳۸) R) رساله روح: تفسیری است شیعی بر آیت ۸۷ از سوره هفدهم.
- * de jong (۱۵) ۱۸۲. نوشته ۸۶۰ هـ / ۱۴۵۵-۶ م.
- > ۹۶ (۳۹) R) رساله فی تفسیر آیه البسملة:
- * تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۳۷، شماره ۳/۲۷۸۴. نوشته ۱۳۱۰ هـ / ۱۸۹۲-۳ م <
- ۹۸ (۴۱) R) سرور الارواح: [فی تفسیر بعض الآیات القرآنیة علی اعتقادات الروافض]
- > [از احمد عارف حسینی، در تفسیر سوره‌های ۲، ۱ و ۱۲/۱۲].
- * قاهره، ص ۴۰۸ => قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۳۰۰، شماره ۱۳۳۶ <
- ۹۹ (۱۰۱) R) شفاء القلوب: پس از فصل درباره فواید قرآن، آیت ۲۹ از سوره سی و پنجم را تفسیری عرفانی می‌کند.
- * برلین، ۱۸۸۲ الف. با تاریخ ۸۳۳ هـ / ۱۴۲۹ م (تحریر یا استنساخ؟).

[۴] سوره‌های فاتحه، بقره یوسف.

۱۰۰ (R ۲) شمس‌المجالس: (بنگرید به: همین بخش، واژه‌انیس المریدین).
۱۰۱ (R ۹۸) العروة الوثقی: ملا محمد ابراهیم شیرازی (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۶۶).

۱۰۲ (R ۹۹) فاتحه و معنای آن: ترجمه «تفسیر الفاتحة و مشکلات القرآن» از محمد عبده است^(۱)، که آن را عباس راسخی به فارسی در آورده است (درباره او بنگرید به: ۳، ۳۲۰، GAL, SB).

۱۰۳ (R ۲۳) کتاب در تفسیر و قصص قرآن:

* مدینه، عطاردی قوچانی، ص ۳۶، شماره ۳۷۹ .

۱۰۴ (جلد ۳، ص ۱۳۶۴) تفسیر قصص قرآن: تفسیر سوره‌های دوم - بیست و هشتم قرآن است، که بیشتر به داستانهای قرآن توجه گردیده است:

* تهران، ملک، شماره ۵۸۷۵ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۴، شماره ۵۳۰) <<.

۱۰۵ (R ۱۹) قصه یوسف: در ۴۰ مجلس.

* قاهره، ص ۵۲۳.

۱۰۶ (R ۲۰) قصه یوسف: آغاز، الحمدلله... الاعلی للذی تواضع...

* دیوان هند (10.D.P.)، ۱۲ ناقص است.

۱۰۷ (R ۲۱) قصه یوسف: تفسیری از نگارنده‌ای ناشناخته. با این سرآغاز: الحمدلله

رب العالمین و العاقبة... فصل بدان که این کتاب جمع کرده آمد در بیان قصه یوسف...

* هدائی افندی، ۷۷. نوشته ۸۴۹ هـ / ۱۴۴۵-۶ م (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)،

۱۲، ۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶، سطر ۷).

* و شاید: بانکیور، ج ۱۴، ۱۱۷۱. از سده ۱۹ م (مقایسه شود با نسخه «تفسیر سوره

یوسف»، شماره ۶۸ همین بخش).

۱۰۸ (R ۲۲) قصه یوسف: در ۵۷ فصل. گمان می‌رود ترجمه‌ای باشد از يك متن عربی:

* بلوشه (Blochet)، ۱، ۳۹۵. آغاز کتاب را ندارد، و از فصل دوازدهم آغاز می‌شود.

نوشته ۸۹۸ هـ / ۱۴۹۲ م.

۱۰۹ (R ۱۸) کلمات یوسفی: درباره سوره دوازدهم:

* پیشاور، ۱۰۰/۳.

۱۱۰ (R ۱۷) الکلام الاعلی فی تفسیر سورة الاعلی با حادیث المصطفی:

از مولوی مشتاق احمد حنفی جستی آمتھوی^(۱۱).

[۱] توضیح: متن افادات شیخ محمد عبده مصری (۱۲۵۸-۱۳۲۳ هـ.ق) است، و تحریر و تألیف

شاگردش محمد رشید رضا دارنده مجله «المنار» و ترجمه از عباس راسخی لاهیجی است [ا.منزوی].

۱۱۰ درباره آمتھی که شهرکی است در آرد بنگرید به: استوری، ۱، ص ۴۷۴، حاشیه ۴.

چاپ: حیدرآباد (آصفیه، ۳، ص ۲۳۰، که تاریخ نگارش را یادنکرده است).
۱۱۱ (R ۲۴) لب الفواید:

* الیگره سبح، ص ۶، شماره ۲۵.

۱۱۲ (R ۲۵) لمعة التفسیر: تفسیر کوتاه همه قرآن است.

* لیدن (Leiden)، ۴، ۱۷۰۹.

۱۱۳ (R ۳۰) مبین:

از نورالدین محمد برادرزاده فیض (بنگرید به: همین کتاب، شماره...)

۱۱۴ (R ۳۱) المحيط الاعظم فی تفسیر القرآن: از حیدرالْحسینی الآملی^(۱).

* ایوانف (Ivanow)، (۱۱) ۱۱۴۲، تنها یک قطعه کوتاه.

۱۱۵ (R ۲۷) مرآت المراقبین: تفسیر مختصر عارفانه قرآن است، به استناد رساله‌ها و

تذکره‌ها و نگاهشده‌های دیگر دینی و عرفانی. از آن میان: مثنوی رومی، نفحات الانس،

جواهر القرآن، معالم التنزیل، اخبار الاخیار، فتوح الغیب، مصباح الشریعه، مرصاد العباد،

احیاء العلوم، لباب التأویل، تفسیر رحمانی، و نگاهشده‌های بسیار دیگر:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۵۳، شماره ۲۹۰۸. از سده ۱۱-۱۲ هـ / ۱۷-۱۸ م

» ۱۱۶ (جلد ۳، ص ۱۳۶۲) مصباح الخزاین: از محمدجعفر لاهیجی. نگاهشده‌ای است

در تصوف، شامل تفسیر و تأویل عرفانی آیت‌های قرآن:

* مجلس، ۱۳۱۵۲۰۲، نوشته ۱۲۵۵ هـ / ۱۸۳۹ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۵۹-۶۰،

شماره ۵۸۷)».

۱۱۷ (R ۲۸) مصباح العاشقین: تفسیر سوره نودوسوم قرآن است، از بها[الدین] بن (؟)

محمودبن ابراهیم، براساس تفسیرهای دیگر، روایتها و نگاهشده‌های حمیدالدین ناکوری

(بنگرید به: پیش از این، ص ۱۱۵):

* آصفیه، ۱، ص ۴۷۸.

* بودلیان (Bodleian)، ۱۸۱۱.

* ایوانف (Ivanow)، (۱) ۱۲۹۸، کرزون (Curzon)، ۴۳۵.

[۲] توضیح: نخست اینکه نگارنده سید رکن‌الدین حیدر فرزند علی فرزند حیدرآملی است، که

«محیط اعظم» را به سال ۷۷۷ هـ به‌انجام رسانده است. دوم اینکه این کتاب را پدرم به‌خامه نگارنده

دیده و در ذریعه ۲۰: ۱۶۱ گوید که در «تأویل صوفیانه» آیت‌های قرآنی است. سوم اینکه این کتاب

به‌زبان عربی است و بایستی از ردیف نگاهشده‌های فارسی که موضوع این کتاب است بیرون کشیده

شود برای شناسائی حیدرآملی بنگرید آقابزرگ حقائق راهنه: ۶۶-۷۰ [۱]. منزوی].

[۳] توضیح: شماره قفسه کتاب پیش از فهرست شدن ۵۲۰۲ بوده است، ولی پس از اینکه فهرست

شده شماره آن به ۵۴۸۰ تبدیل شده است (بنگرید به: ذریعه، ۲۰، ۱۰۶ و فهرست مجلس، ۱۶، ۲۸۲

[۱]. منزوی].

> * کابل Beaucueil، ص ۱۳۲، شماره (۳) ۲۷. ناقص، نام نگارنده چنین آمده

است: بهادر بن محمود بن ابی القاسم .

۱۱۸ (۲۶ R) مظهر الحق: <

* آصفیه، ۱، ص ۵۶۶، شماره ۲۸۶.

* بانکیبور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۲۹ = بانکیبور، ج ۱۴، ۱۱۶۹ (جند ۳،

گمان می رود آخرین جلد باشد، در ۱۳۶ فصل). از سده ۱۹م. در متن این نسخه نام نگارنده و نام نگاشته دیده نمی شود، ولی در چند جای آخر آن نوشته شده است تفسیر مظهر الحق. متن کتاب چنان است که همه آیتهای درباره يك موضوع - مثلاً دعا و قرائت قرآن و جز آنها - در يك فصل ویژه گرد آمده است و تفسیر و گزارش شده است.

۱۱۹ (۲۹ R) مفتاح العرفان فی ترتیب سور القرآن: گویا از محمد باقر بواناتی (درباره این کس بنگرید به: پیش از این، شماره R۹۴F۱۳۳):

* براون (Browne coll) (۴) ۹، y.

۱۲۰ (۸ R) وسیلة القبول الی حضرت الرسول: تفسیر سوره یکم قرآن است، از

عبدالرحیم بن نصرالله علوی:

* دیوان هند (10.D.P.)، ۳۱.

ب) تفسیرهای گوناگون بررسی نشده

در این بخش منتخبی از تفسیرهای بررسی نشده و قطعات تفسیرهایی یاد می‌شود که در فهرستها از آنها به اختصار نام برده شده است.

(۱) تفسیر سوره‌های یکم - هفدهم. کاملاً شیعی:

* موزه بریتانیا، ریو Rier، ۱، ۱۲ ب.

(۲) تفسیر سوره‌های یکم - هیجدهم. شیعی:

* موزه بریتانیا، ریو، ذیل، ۲.

(۳) تفسیر سوره‌های دوم / ۲۳ - ششم / ۱۶۴ به تفصیل:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۷، شماره ۸۱۹.

(۴) تفسیر سوره‌های دوم / ۳۷ - بیست و یکم / ۴. ی. مهدوی چنین آورده، فهرست مغلوط است:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۷، شماره ۸۱۸، از سده ۱۰/ ۱۶م (بنگرید به:

ی. مهدوی، تفسیر معروف به سورآبادی... مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ۴/۱۳، ۱۳۴۵ خ / ۱۹۶۶م، ص ۱۹۳-۱۹۴).

(۵) تفسیر سوره دوم / ۵۶ و ۲۸۶:

* تاشکند، ۴، ص ۸۹، شماره ۲۹۲۴. نوشته ۱۲۸۵ هـ / ۱۸۶۸ م.

(۶) تفسیر سوره‌های هفتم - هفدهم:

* یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۳۷۸، شماره ۲۹. سده ۷-۸ هـ / ۱۳-۱۴م <

(۷) تفسیر سوره‌های هیجدهم / ۷۵ - بیست و پنجم / ۲۲:

* ادوارد (Ellis, Edwards)، ص ۱۰، از سده ۱۳-۱۴.

(۸) تفسیر سوره‌های بیست و نهم / ۴۴ - سی و هشتم / ۵۱:

* اته (Ethe)، ۲۶۹۷.

(۹) تفسیر سوره پنجاه و ششم، چهل و هشتم، سی و ششم:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۷، شماره ۸۱۶ <

(۱۰) تفسیر سوره‌های سی و نهم...؟ گویا از سده ۱۱:

* براون Browne coll (بنگرید به:

Edwards, A volume of Oriental stuics presented to Edward G. Browne..., Cambridge, 1922, P. 138)

- (۱۱) تفسیر سوره‌های چهل و چهارم - صد و چهاردهم.
* لیدن Leiden، ۴، ۱۶۹۱. نوشته ۸۷۳هـ / ۱۴۶۸م.
- (۱۲) تفسیر سوره‌های هشتاد و سوم - صد و هشتم:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۷، شماره ۸۱۷ <
- (۱۳) تفسیر آغاز: بسمله. آغاز کردم به نام خداوند روزی‌دهنده آمرزنده، الحمدلله.
* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۳۴. نسخه کهن.
- (۱۴) تفسیر: نگارنده سروده‌هایی از سعدی و دیگران در آن آورده است.
* مشهد، رضوی، ج ۱، فصل ۳ خطی، شماره ۴۳، آغاز وانجام افتاده است. نسخه کهن.
- > (۱۵) ترجمه و تفسیر: از نگارنده‌ای ناشناس، که برخی قطعات قرآن را درباره معراج حضرت محمد، ترجمه و تفسیر کرده است، ناتمام.
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۴۱، شماره ۳۴۲۶، ناقص.
- > (۱۶) رساله‌ای کوتاه: در ۳ برگ، اندیشه دانشمندان دین و عارفان را درباره کلمه مرج البحرين (سوره پنجاه و پنجم، آیت ۱۹) آورده است:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۵، شماره ۳۲۸۴ <
- (۱۷) تفسیر سوره‌های هفتاد و هشتم - صد و چهاردهم، با خاتمه‌ای که به میرعلیشیر پیشکش شده است. گمان می‌رود از نیمه دوم سده ۱۵م باشد.
* کپنهاگ، افشار، ص ۷۰۳، لاققه ۴۰. از سده ۱۰هـ / ۱۶م.
- (۱۸) تفسیر سوره‌های سیزدهم - ...؟
* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۱۷، شماره ۸۷. از سده ۹هـ / ۱۵م.
- (۱۹) تفسیر سوره‌های ۸، ۵، ۷، ۴:
* مجلس، ج ۱۱، ص ۱۰۱، شماره ۴۱۰۵. نوشته ۱۰۹۳هـ / ۱۶۸۲م.
- (۲۰) تفسیر سوره‌های یکم - هفدهم: شیعی، از روزگار صفویان. در روی جلد از شیخ بهایی دانسته شده است < » به نوشته متزوی، ج ۱، ص ۱۶، گمان می‌رود که این ترجمه کتاب عربی «عین الحیاة» بهایی باشد (مقابله شود با: س. نفیسی، «احوال و اشعار فارسی شیخ بهایی»، تهران، ۱۳۱۶خ / ۱۹۳۷م، ص ۱۰۵، شماره ۷۶، که آنجا هیچگونه آگاهی درباره این اثر داده نشده است) >.
- * سپهسالار، ج ۳، ص ۴۵۵، شماره ۵۲۲۹. از سده ۹هـ / ۱۷م.
- (۲۱) تفسیر سوره‌های شصت و هفتم - صد و چهاردهم:

* سپهسالار، ج ۳، ص ۴۵۶، شماره ۸۱۳۶. نوشته ۱۰۳۹هـ / ۱۶۲۹م.

۲۲ تفسیری سنی، از سده ۷هـ / ۱۳م: با سروده‌هایی از سعدی و سرایندگان پیش ولی نه از هم‌روزگاران خود. گزارش این نگاشته در گفتار عبدالعلی صدرالاشرفی، «نشریه دانشکده ادبیات تبریز»، ۳/ ۵-۶، ۱۳۲۹خ / ۱۹۵۰م، ص ۸۰-۹۱ آمده است.

* نسخه خطی آن در تصرف نویسنده گفتار است [تهران؟]، از نیمه دوم قرآن و ناقص است (مقایسه شود با پیش از این، ص ۱۲۴ R شماره ۴۲۷، ۲۱ R).

۲۳ تفسیری است ترجمه مانند، با برخی توضیحات درباره سوره‌های کیم - ششم، هجدهم، سی و چهارم، سی و پنجم، سی و ششم، چهل و هشتم، پنجاه و پنجم، پنجاه و ششم، پنجاه و نهم، هفتاد و هشتم، هشتاد و دوم، صد و سوم.

* تهران الهیات، ص ۳۴. نوشته ۱۰۳۲هـ / ۱۶۲۳م.

» برای دیگر نسخه‌ها از تفسیرهایی که یکی نیستند، بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۲۰-۲۲، شماره‌های ۱۸۰-۲۰۶. <<

ج) ترجمه‌های ناشناخته

در نسخه‌های خطی فارسی و هندی و جز آن از قرآن، بیشتر به ترجمه‌هایی برمی‌خوریم که مترجمان آن‌ها شناخته نیستند، اما نام بردن از همه این گونه ترجمه‌ها که در فهرستهای گوناگون یاد شده، بیهوده است. اینک به یاد کردن نمونه‌هایی بسنده می‌کنیم:

- * Ahlwardt, ۱۰۳۱, ۱۰۲۴۶-۱۰۲۴۷.
- * آصفیه، ج ۱، ص ۲-۳، شماره ۶-۷.
- * آمر Arab Aumer, ۱۰، ۵۴.
- * بانکیور، فهرست کتابهای عربی، ۱، ۲، ۸، ۱۲-۱۴ (؟) ۱۵، ۱۷، ۱۹-۲۰، ۲۷، ۲۹، ۳۰-۳۱، ۵۸، ۷۲، ۸۲.
- * بلوشه (Blochet) ۸۱، ج ۱، ص ۲۲-۲۳.
- * براون (Browne pars)، ۱۶-۱۷.
- * قاهره، فهرست کتابهای عربی، ج ۱، ص ۴، ۲۹.
- * کریستنسن Christensen-Ostrup, ۱.
- * دورن (Dorn)، ۱۲.
- * در سدن (Dresden)، ۲۵۲.
- * اته (Ethe)، ۲۶۷۷، ۲۹۶۹.
- * لیدن (Leiden)، ۱۶۱۰-۱۶۱۱.
- * لیندسیانا (Linde siana)، ص (۱) ۵۷.
- * نذیراحمد، نسخه‌های خطی عربی، ۳.
- * موزه بریتانیا، ریو، ۱، ۶ الف، ۷ الف، ۷ ب، ۸ الف (شش نسخه از سده ۱۴، ۱۵-۱ و ۲-۱۶ م).
- * روسن (Rosen, MA)، شماره ۳۳.
- * اوپسلا (UPSALA)، ۳۷۳.
- * واتیکان، (۵۵) ۲۰ = Vatican pers، ۵۵ (Rossi)، ص (۸۱) مقایسه شود با: pers Vatican، ۵۱، روسی، (۷۷).

> * تاشکند، ۴، ص ۴۵، شماره ۲۸۵۴. سوره‌های ۴، ۳، ۲، ۵ (آیت ۱-۱۱۷)، ۶ (آیت ۷۱-۱۳۶). نوشته ۱۲۳۳ هـ / ۱۸۱۸ م.

* سراجی (Sarajevo)، ص ۴۹، شماره ۹۴. از سده ۱۵ م.

* بیانی، نمونه، ص ۱۲، شماره ۱۹. نوشته ۱۱۰۵ هـ / ۴-۱۶۹۳ م؛ همانجا، ص ۱۳، شماره ۲۱. نوشته ۱۱۱۷ هـ / ۶-۱۷۰۵ م؛ نیز همانجا، ص ۲۰، شماره ۳۲؛ همانجا، ص ۲۱، شماره ۳۴؛ همانجا، ص ۲۲، شماره ۳۵؛ همانجا، ص ۲۴، شماره ۳۶؛ همانجا، ص ۲۷، شماره ۴۱.

* Konya Liste، شماره‌های ۱۳۲. از سده ۸ هـ / ۱۳-۱۴ م؛ و ۱۳۴. از سده ۸ هـ / ۱۴ م (موزه).

* موزه بریتانیا، Or. ۹۵۱۵، ترجمه تحت‌اللفظی فارسی و ترکی، سوره‌های نوزدهم / ۳- سی و چهارم / ۱۳. سده ۱۳-۱۴ م.

* موزه بریتانیا، Or. ۹۷۳۰، سوره‌های هشتم / ۶۲- شانزدهم / ۲۳. از سده ۱۳-۱۴ م.

* موزه بریتانیا، Or. ۱۶۰۷۴، کامل. از سده ۱۴-۱۵ م (برای این سه، بنگرید به: مردیت اوونس (Meredith-Owens)، ص ۲-۱).

* تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۱۵۱، ۴ ب، شماره ۵۲۰۷. ترجمه از سده ۹ هـ / ۱۵-۱۶ م. نوشته سده ۱۰-۱۱ هـ / ۱۶-۱۷ م.

* شیراز، شاهچراغ، ص ۲۴۲-۲۴۴، ترجمه تحت‌اللفظی، گویا از سده ۷ هـ یا ۸ هـ / ۱۳-۱۴ م.

* مجلس، ۶، ص ۳-۱، شماره‌های ۲۰۰۱، ۲۰۰۲، ۲۰۰۳، دو شماره اخیر گمان می‌رود از پایان سده ۶ هـ و آغاز ۷ هـ (پایان ۱۲ م و آغاز ۱۳ م باشد)

* براون (Browne Pers. Cat.)، ۱۸. گویا روایت فارسی است که از متن عربی قرآن جدا شده است.

* صفحه‌ای از قرآن، نوشته شده ۶۰۷ هـ / ۱۱-۱۲ م، با ترجمه تحت‌اللفظی فارسی در کتاب زیر تجدید چاپ شده است:

B. Moritz, Arabic Palaeography, Cairo-Leipzig, 1905 Tobl. 87.

(مقایسه شود با جدول ۸۵ - قرآن مانند آن از سده ۱۲ م).

ترجمه‌های ناشناخته، در قرآنهای چاپی، از آن میان در شهرهای زیر چاپ سنگی یا حروفی شده‌اند:

[تهران]، ۱۲۶۰ هـ / ۱۸۴۴ م؛ ۱۲۷۲ هـ / ۱۸۵۵-۶ م؛ تهران، ۱۲۸۳ هـ / ۷-۱۸۶۶ م؛

[بمبئی]، ۱۲۷۵ هـ / ۱۸۵۸-۹ م؛ بمبئی، ۱۲۷۹ هـ / ۳-۱۸۶۲ م؛ دهلی، ۱۲۸۵ هـ /

۱۸۶۸-۹ م.

۲) واژه‌نامه‌های قرآن

برای کسب آگاهی کلی از واژه‌نامه‌های قرآن، بنگرید به: علی‌نقی : منزوی، «فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی»، تهران، ۱۳۳۷ خ / ۱۹۵۹ م (انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۵۱۳).

> 166^(۱)

ابوعبدالله حسین بن احمد بن احمد زوزنی قاضی، از زوزن خراسان، در میان هرات و نیشابور برخاسته، و آن شهری بوده که به گفته سمعانی به واسطه دانشمندان بسیاری که در آن می‌زیسته‌اند، معروف به «بصرة صغیر» بوده است. سیوطی («بغیة الوعاة» ۳۲۲)، به نقل از عبدالغافر تاریخ مرگ او را ۴۸۶ هـ / ۱۰۹۳ م یاد کرده است. از نگاه‌های او «شرح معلقات» (درباره چاپ‌های آن بنگرید به: ع.ن. منزوی، «فرهنگ‌نامه‌ها»، ص ۱۲)، و واژه‌نامه عربی به فارسی «المصادر» (درباره المصادر و نسخه‌های خطی آن بنگرید به: منزوی، همانجا، ص ۱۳-۱۶) معروف هستند. چاپ تقی بینش، مشهد، ۱۳۴۰ خ / ۲-۱۹۶۱ م (بنگرید به: افشار، کتابشناسی، ۱۳۴۰ خ، شماره ۱۷۸). و نیز از هموست:

ترجمان القرآن:

فرهنگ‌نامه‌ای است که واژه‌های قرآن را به ترتیب دستور زبان (اسماً، افعال و جز آن) رده‌بندی کرده است.
* گوته (Gotha Arab, cat)، ۴۰۱ (بنگرید به: GAL، ۱، ۲۸۸؛ ع. منزوی، «فرهنگ‌نامه‌ها»، ص ۱۸).
* استانبول، دانشگاه استانبول، شماره ۱۱۶۴، تنها يك قطعه (بنگرید به: ع. منزوی، «فرهنگ‌نامه‌ها»، ص ۱۸).
[ع. منزوی، «فرهنگ‌نامه‌ها»، ص ۱۱-۱۲؛ همانجا از مآخذ دیگر نیز یاد شده است] <

[۱] برگل 122 استوری ندارد.

نگارنده‌ای ناشناخته، سنی، گویا در سده ۴هـ / ۱۰م یا ۵هـ / ۱۱ل (۱)، کتاب زیر را نگاشته است:

لسان‌التنزیل:

واژه‌نامه قرآن است با گزارشهای دستوری، بر پایه سوره‌های یکم، دوم - صد و چهاردهم رده‌بندی شده است:

- * تهران، فرهنگ، ص ۵۹، شماره ۱۲۵. بی‌تاریخ.
- * تهران، نسخه محیط طباطبائی، نوشته ۱۰۶۳هـ / ۳-۱۶۵۲م، رونوشت نسخه پیشین، نسخه بدخط (بنگرید به: پیشگفتار چاپ، ص ۱۶).
- * تاشکند، ج ۴، ص ۵۲، شماره ۲۸۶۶. در فهرست نادرست به نام «ترجمه ناشناخته قرآن» یاد شده است. آغاز آن (که در نامه ل.م. بینفانوا آورده شده است) با آنچه در نسخه چاپی آمده است درست برابر است. نوشته ۹۶۷هـ / ۱۵۶۰م.
- * موزه بریتانیا، Or ۲۵۷۴، «لغات القرآن»، تنها گزیده‌هایی است از ۳۰ سوره، آغاز و انجام افتادگی دارد (پیشگفتار چاپ، ص ۱۷).
- » * تهران، ملی، ج ۲، ص ۳۰۰، شماره ۷۷۵. در فهرست «تفسیر» نامیده شده است. از سده ۱۰هـ / ۱۶م.

چاپ:

«لسان‌التنزیل»، زبان قرآن، تألیف قرن چهارم یا پنجم هجری، به انضمام فرهنگ لغات. به اهتمام دکتر مهدی محقق، تهران، ۱۳۴۴خ / ۱۹۶۵م (انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، شماره ۲۲۲. مجموعه متون فارسی، شماره ۲۲).

تقریظ: محمدرضا شفیعی کدکنی، راهنمای کتاب، ۳/۹، ۱۳۴۵خ / ۱۹۶۶م، ص ۲۹۲-۳۰۰.

معرفی: مهدی محقق، «لسان‌التنزیل»، راهنمای کتاب، ۲/۳، ۱۳۳۹خ / ۱۹۶۱م، ص ۱۷۶-۱۷۸.

[۲] برگل 123 استوری ندارد.

(۱) ن.ک: حاشیه شماره ۲ همین بخش.

احمد بن علی بن ابی جعفر محمد بیهقی مقری لغوی، معروف به بوجعفرک، در سال ۴۷۰هـ/ ۱۰۷۷م، پا به جهان گذاشت، در انزوای کامل زندگی کرد، و در سال ۵۴۴هـ/ ۱۱۵۰م در نیشابور درگذشت. او معلم علی بن زید بیهقی نگارنده «تاریخ بیهقی» بود (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۹۰۵ R). و از هموست «بنایع اللغة» و «تاج المصادر» که فرهنگ عربی - فارسی ویژه مصدرها است. و نیز:

المحیط بلغات القرآن:

فرهنگنامه واژه‌های قرآن است:

* قم، آیت الله مرعشی، ص ۴۱۲. برگهای انجام آسیب دیده است. از سده ۱۲هـ/ ۱۸م.

[یاقوت؛ ارشادالاریب، ۱، ۴۱۴-۴۱۷؛ بغیة الوعاة، ۱۵۱؛ فرهنگنامه‌ها، ص ۵۵-۴۸؛

GAL, 1, 293, SB, 1, 513

زین الدین محمد بن ابی القاسم البقالی الخوارزمی ملقب به زین المشایخ درگذشته به سال ۵۶۲هـ/ ۱۱۶۶م. از هموست:

تراجم الاعاجم:

> فرهنگنامه واژه‌های قرآن است، که مطالب آن به ترتیب سوره‌ها، اما بطور معکوس رده بندی شده است. یعنی از سوره صد و چهاردهم (ناس) آغاز و به سوره یکم می‌رسد، و بر مبنای «لسان التنزیل»^۱ (بنگرید به پیش از این، شماره ۴۱۶۷، و ۱۲۳ R) ولی بسیار کوتاهتر از آن نگاشته شده است. و گزارشهای دستوری در آن نیامده، و واژه‌ها و عبارتهای فارسی کهن که در «لسان التنزیل» آمده، به واژه‌ها و عبارتهای تازه‌تر تبدیل یافته است. مقدمه آن نیز بیشتر همان مقدمه «لسان التنزیل» است، جز آنکه نام کتاب در آن

[۱] جلد ۳، ص ۱۳۶۶ روسی.

[۲] برگل 124 استوری 50.

(۲) به گفته م. محقق ناشر «لسان التنزیل» و ع. منزوی (در «فرهنگنامه‌ها» ص ۲۸۸-۲۸۷ و ۱۵۳) «لسان التنزیل» گزیده از «مستخلص» می‌باشد. (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۱۷۲، ۱۲۶ R)، که مقدمه آن با مقدمه «تراجم الاعاجم» عوض شده است. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: «راهنمای کتاب»، ۲/۳، ۱۳۳۹ خ/ ۱۹۶۱م، ص ۱۷۸-۱۷۶.

عوض شده است > [حاجی خلیفه، ۲، ۲۸۷۷].

* تهران، ملك، شماره ۵۸۱. نوشته ۶۶۸ هـ / ۱۲۷۰ م (بنگرید به: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۶۳).

* ایاصوفیه، ۴۶۶۵ > نوشته ۷۱۳ هـ / ۱۳۱۳ م. بنگرید به: منزوی، همانجا <.
* de jong (۱) ۱۲۸.

* فاتح، ۵۱۷۷.

> * نجف، مدرسۀ بروجردی، ص ۴۲۹، شماره ۲ <

* لیدن، ۴، ص ۲۶، مصحح و مکمل شده صارم بن محمدالاماسی. نوشته ۷۰۰ هـ / ۱۳۰۰ م.

> تقلیدی از آن، از نگارنده‌ای ناشناخته:

* سه‌سالار، ج ۱، ۱۸۵، (با همان نظم و ترتیب «تراجم‌الاعاجم» جز اینکه سوره یکم را ندارد (بنگرید به ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها» ص ۶۳) <

170

شرف‌الدین (یا کمال‌الدین) ابوالفضل جیش بن ابراهیم بن محمد کمالی تفلیسی، هم‌روزگار ارسلان دوم سلطان آسیای صغیر (۵۵۱-۵۸۸ هـ / ۱۱۵۵-۱۱۹۲ م) بوده، و کتاب «کامل‌التعبیر»^(۳) خود را به نام او کرد.

وی نزدیک به سی جلد کتاب در پزشکی و ستاره‌شناسی و ادب و واژه‌نامه و تعبیر خواب و جز آنها نگاشته است. تا آنجا که می‌دانیم ده جلد از آن‌ها به زبان فارسی بوده است، و از آن میان کتابهای زیر در دست مانده است:

«بیان‌الصناعات»، چاپ ایرج افشار در فرهنگ ایرانزمین، ۴/۵، ۱۳۳۶ خ / ۱۹۵۷ و چاپ جداگانه.

«بیان‌الطب»، نسخه خطی سه‌سالار، شماره ۸۲۶.

«تقویم‌الادویه»، درباره نسخه‌های خطی آن بنگرید به: پیشگفتار ایرج افشار بر چاپ «بیان‌الصناعات»، ص ۶۵.

«قانون ادب در ضبط کلمات عرب»، که در سال ۵۴۵ هـ / ۱۱۵۰ م نگاشتن آن به انجام رسیده است (درباره نسخه‌های خطی آن بنگرید به: ا. منزوی، «فرهنگنامه‌ها» ص ۷۴-۷۶)، و پیشگفتار افشار بر چاپ «بیان‌الصناعات» ص ۹۸.

[۳] برگل 125 استوری ندارد.

(۳) حاجی خلیفه، تاریخ مرگ جیش تفلیسی را سال ۶۲۹ هـ / ۱۲۳۱-۲ م یاد می‌کند، که باید نادرست باشد (مقایسه شود با تاریخ به‌انجام رسیدن «قانون ادب»، سال ۵۴۵ هـ / ۱۱۵۰ م). مقایسه شود با: GAL. SB 1، ۸۹۳، پیرامون ۶۰۰ هـ / ۱۲۰۳ م.

«کامل‌التعبیر»، درباره چاپهای آن، بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۴۹۹؛ پیشگفتار ایرج افشار، بر چاپ «بیان‌الصناعات»، ص ۱۰.

«ترجمان قوافی»، که گمان می‌رود به‌روزگار سلطان قلیج ارسلان دوم بدان آغاز کرده و به‌روزگار پسرش قطب‌الدین ملک‌شاه دوم به‌انجام رسانیده است. درباره نسخه‌های خطی آن بنگرید به: ع. منزوی، «فرهنگامه‌ها»، ص ۸۱.

«کفایة‌الطب»، به‌سال ۵۵۰ به‌انجام رسیده است. درباره نسخه‌های خطی آن بنگرید به: افشار، همان پیشگفتار، ص ۱۱.

«درباره نگاهش‌های او بنگرید به:

A. Atees, Hicri VI-VIII, XII-XIV) asirlarda Anadolu'da farsca eserler (Turkiyat mecmuasi VII-VIII/11(1945) P. 97-101. >

و از هموست:

۱) جوامع‌البیان در ترجمان‌القرآن:

فرهنگنامه واژه‌های قرآن است، در یک مقدمه: (که پس از آن فصلی است در بیان نامهای خدا به‌ترتیب حروف الفبا) و بیست و هشت باب، به‌شماره حرفهای الفبا که در هر باب واژه‌ها به‌اسماء، افعال و حروف تقسیم می‌شوند:

* تهران، دانشگاه، مشکو، ۱، ص ۹۲. نوشته ۹۳۶هـ / ۳۰-۱۵۲۹م، نسخه خطی تصحیح شده.

معرفی: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۷۶-۷۷.

۲) وجوه‌القرآن:

در گزارش واژه‌هایی از قرآن که دارای چند معنای گوناگون هستند. واژه‌ها به‌ترتیب حروف الفبا رده‌بندی شده‌اند، و در قونیه به‌سال ۵۵۸هـ / ۱۱۶۳م به‌انجام رسیده است.

* عاطف افندی، ۳۲۴۶ > گمان می‌رود از روی نسخه‌ای به‌خامه نگارنده، پیش از سده ۷هـ / ۱۲م رونویس شده است (بنگرید به: پیشگفتار چاپ، ص ۳۳-۳۴) >.

چاپ:

تهران، ۱۳۴۰خ / ۱۹۶۲م، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۷۲۰، چاپ مهدی محقق > عنوان نسخه چاپی «وجوه‌القرآن» تصنیف ابوالفضل حبیب بن ابراهیم تفسیسی، به‌سال ۵۵۸هـ به‌سعی و همت مهدی محقق، تهران... (بنگرید به: افشار، کتابشناسی، ۱۳۴۱خ / شماره ۱۱۹، راهنمای کتاب، ۱/۵، ۱۳۴۱خ / ۱۹۶۲م، ص ۱۰۸).

معرفی: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۷۸-۷۹.

[علینقی منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۶۸-۶۵؛ پیشگفتار چاپ «بیان‌الصناعات» از ایرج افشار، ص ۱-۴].

» 171

ابوالفضل محمدبن حسین معینی (یا معنی^(۱))، یا معیلقی^(۲) نگارنده اثر عربی «لوامع البرهان و قوامع البیان فی معانی القرآن» (یا فم تفسیر القرآن). پیرامون سال ۵۸۴هـ/ ۱۱۸۸-۹/م درگذشته است (بنگرید به: ۹۸۷، GAL، ۶۳. II) ≪ :

البصائر فی الوجوه والنظائر:

واژه‌نامه‌ای است از قرآن، در بیست و نه باب، که در آن، واژه‌ها به ترتیب الفبا جای داده شده‌اند، با گزارشهای صرفی و نحوی و جز آنها است. در آغاز آن پیشگفتاری است بر قرآن در ۱۱۴ بصیره (به‌شمار سوره‌های قرآن).

برابر نوشته دانش‌پژوه، این نگاشته به پیروی از «الوجوه و النظائر فی القرآن» که فرهنگنامه عربی قرآن است و آنرا ابو عبدالله حسین بن محمد دامغانی، در گذشته ۴۷۸هـ/ ۱۰۸۵-۶م نگاشته بود، نگارش داده است (درباره او بنگرید به: GAL، ۱، ۴۶۰؛ SB، ۲، ۹۶۸؛ فرهاد، ص ۲۵۱-۲۵۲).

* حیدرآباد، سالار جنگ، نیمه یکم. نوشته ۶۰۳هـ/ ۱۲۰۷م (بنگرید به: میکروفیلمها، ص ۷۸۳-۷۸۴).

* مشهد، رضوی، ۱، فصل ۳ خطی، شماره‌های ۱۲-۱۳، نیمه یکم. نوشته ۶۱۰هـ/ ۱۲۱۳م (مقابله کنید با: نامه‌آستان قدس، ۷/۲-۳، شماره ۲۶-۲۷، ص ۲۹؛ میکروفیلمها، ص ۷۸۴).

* بایزید، ۶۸، نیمه یکم. نوشته ۷۳۰هـ/ ۱۳۳۰م (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۳؛

Turkiyat mecmuasi, VII-VIII/11(1945) P. 113

* و شاید ایوانف (Ivanow)، ۹۵۶، نوشته ۶۸۵هـ/ ۱۲۸۶-۷.

[۱] جلد ۳، ص ۱۳۶۷ روسی.

(۱) برابر نوشته تقی بینش (بنگرید به: پس از این، شرح ۲)، ص ۴۴، این واژه از نام شهرک معین در یمن گرفته شده است (مقابله شود با: معجم، چاپ ووستنفلد، ۴، ۵۸۱، که در آنجا، جز نام معین، نام معین نیز آمده است، که این یکی نیز در یمن می‌باشد). ا. آتش (بنگرید به: شرح ۱) نادرست نسبت معینی را به نام معین‌الدین پروان، وزیر بنام سلجوقیان و نایب مغولان در آسیای صغیر در سالهای ۱۲۶۰-۱۲۷۷م مربوط می‌کند.

(۲) برابر نوشته GAL؛ ولی دانش‌پژوه، میکروفیلمها، ص ۷۸۳، معیلقی نوشته است.

* لیدن (Leiden)، ۴، ص ۴۵، شماره ۱۷۱۰. بی تاریخ.

شرح:

1) A. Ates. Hier VI-VIII.(XII-XIV.) asirlarda-Anadolu'da farsca eserler (Turkiyat mecmuasi, VII-VIII, II(1945) P. 112-113.

۲) تقی بینش، بصیری یمنی، «نامه آستان قدس»، ۳-۲/۷ (= ش ۲۶-۲۷)، ۱۳۴۶ خ/۱۹۶۷ م، ص ۲۸-۴۴ (که نسخه مشهد را که درباره آن شرح داده است، تفسیر بصایر یمنی پنداشته است) (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۱۰، ۴۱۰، ۴۱۰) R۹. <<

172

حافظ الدین ابوالفضل محمدبن محمدبن نصر بخاری، به سال ۶۱۵ هـ / ۱۲۱۸ م در بخارا زاده شد، و به سال ۶۹۳ هـ / ۱۲۹۴ م در همان شهر درگذشت.

المستخلص:

<< که در نسخه خطی ایاصوفیه ۴۶۶۴ الف نام دیگر «جواهرالقرآن» دارد >>. آغاز: الحمدلله و سلام علی عباده الذین اصطفی علی الخصوص والاخلاص.... وازه نامه قرآنی است > که مطالب را به ترتیب سوره های قرآن رده بندی کرده است < * ایاصوفیه، ۴۶۶۴ الف. نوشته ۷۵۷ هـ / ۱۳۵۶ م. >> عنوان دیگر آن «جواهرالقرآن» است >>.

* ایاصوفیه، ۴۶۶۶ الف. نوشته ۷۲۲ هـ / ۱۳۷۰ م.

* ایاصوفیه، ۴۸۳۷ الف.

* فاتح، ۶۴۵ الف. ریتز (Ritter-OLZ، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۵).

> * مشهد، عبدالله کشاورزی. از سده ۱۰-۱۱ هـ / ۱۶-۱۷ م (بنگرید به: ع. منزوی

«فرهنگنامه ها»، ص ۱۵۴) <

<تلخیص>: (۱) ترجمان القرآن:

آغاز: الحمدلله الذی ارسل الرسل (۵)...

[۲] برگل 126 استوری 50a.

۵۴ ع. منزوی، «فرهنگنامه ها»، ص ۲۶۲ چنین آورده است. مقایسه شود با: استوری، ۱، شماره

۵۷ (۷) و نیز مقابله شود با شماره ۴۱۲۹ *.

* توضیح: از این عنوان واز حاشیه بالا چنین مستفاد می شود که کتاب در «فرهنگنامه ها» ص ۲۶۲، <

* برلین، (۸) ۲۳۲ (قطعه).

* مجلس، ۲، ۵۴. > از سده ۹هـ / ۱۵م <

> * تهران، احمد افشار شیرازی. از سده ۱۱هـ / ۱۷م (بنگرید به: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها» ص ۲۶۳).

[الجواهر المضية، ۲، ۱۲۱-۲۲؛ الفوائد البهية، ۱۹۹؛ فرهنگنامه‌ها، ۲۶۲].

173

ابوبکر اسحاق بن تاج‌الدین ابوالحسن [علی^(۱)] بن ابی بکر بن ابی سعید، حافظ صوفی بکری مولتانی حنفی، ملقب به این التاج. نگاشته‌ای به زبان عربی در مناسک (Ahlwardt ۴۰۴۶) و نیز کتابی دیگر به زبان عربی به نام «خلاصة الاحكام به شرایط الايمان والاسلام» نگاشته است. این یکی به نام «خلاصة الدين بشریاط الايمان والیقین» به زبانهای عربی و فارسی گزیده شده است (بنگرید به: Ahlwardt، ۱۷۹۸-۱۷۹۹).
و همو به سال ۷۱۷هـ / ۱۳۱۷م، کتاب زیر را در مولتان نگاشته است:

خلاصة جواهر القرآن فی بیان معانی الفرقان:

که بحث و یا گزارشهایی است به زبان فارسی دربارهٔ واژه‌هایی از قرآن (گویا يك كلمه از هر سوره):

* Ahlwardt، ۸۷۶ = برلین، ۳۰، به‌خامه نگارنده که به سال ۷۳۴هـ / ۱۳۳۳-۴م در قاهره نوشته است. [GAL، ۲، ۲۲۰].

174

امیر سید علی بن شهاب‌الدین همدانی، (علی‌الثانی). سالها در سیر و جهانگردی بود تا سرانجام در کشمیر جای گزید، و با نفوذ سخنان خود باعث گسترش اسلام در این سرزمین شد. در آمدن وی به این سرزمین، چنانکه گویند (از آن میان «فرشته»، ۲، ۳۳۹،

به‌نام «تلخیص ترجمان القرآن» آمده است، در صورتی که برادرم در آنجا زیر عنوان «ترجمان القرآن» (نامی که در دیباچه به این اثر داده شده است) می‌نویسد: «این کتاب یکی از سه کتاب کوتاه شده «المستخلص» به نظر می‌آید»، پس او کتاب را گزیده «المستخلص»، و به نام «ترجمان القرآن» می‌داند نه «تلخیص ترجمان القرآن» [۱. منزوی].

[۱] برگل 127 استوری 51.

(۶) الواردات چنین آورده، اما گویا این نام در هیچک از نسخه‌های خطی به‌درستی یاد نشده است. کاملترین صورت نام بالا در "Lehrrie 8" Ahlwardt، ۱۵۴ آورده شده است.

[۲] برگل 128 استوری 52 و ج 1 ص 947-946.

سطر پیش از آخر؛ و آیین اکبری، چاپ بلوخرمان، ۵۸۳، سطر ۱۱) به‌روزگار پادشاهی سلطان قطب‌الدین* در سالهای ۷۸۰-۷۹۶ هـ / ۱۳۷۸-۱۳۹۴ م رخ داده است (اما مآخذ دیگر تاریخهای گوناگون به‌دست می‌دهند، مثلاً ۷۴۱ هـ (۱) - ۱۳۴۰ م (بنگرید به: اته، ۱۸۵۰)؛ و ۷۷۳ هـ / ۱۳۷۱-۲ م، و یا ۷۸۰ هـ / ۱۳۷۸-۹ م (نزهة الخواطر، ۲، ۸۸، سطر ۳)؛ یا ۷۸۱ هـ / ۱۳۷۹-۸۰ م (ریو، ۲، ص ۴۴۷، گویا به‌استناد «واقعات کشمیر»). کوچ کردن وی از خراسان (مقایسه شود با «نزهة الخواطر»، ۲، ۸۸، سطر ۲) و یا به‌گمان بیشتر از ورارود (مقایسه شود با «مجالس المؤمنین»، ۳۱۳، سطر ۲۰)، به‌اندیشه گریختن از خشم تیمور بوده است. این گفته که تیمور او را از همدان تبعید کرده، با حقیقت جور در نمی‌آید، زیرا تیمور پس از مرگ سیدعلی که در ششم ذیحجه ۷۸۶ (۱۹ ژانویه ۱۳۸۵) در هفتاد و سه سالگی رخ داده بود، به‌همدان رسید. وی بنا به‌سفارش خودش درختلان (که شاید از همانجا به‌کشمیر آمده بود) به‌خاک سپرده شد. او را باید در واقع به‌چشم یکی از مقدسان و حامیان مردم مسلمان شهر [کشمیر] دید، و «مسجد شاه همدان» بیش از مساجد دیگر شهر مورد احترام است [سری ناگاره، ترجمه*] تاریخ رشیدی، ص ۴۳۲، حاشیه ۲].

نگاشته‌های او، که ۴۳ شماره از آنها در نزهة الخواطر یاد شده، بیشتر گفتارهای کوتاهی است در تصوف، که برخی از آنها به‌زبان عربی نگاشته شده است. مجموعه‌هایی از آنها، مشتمل برده گفتار یا بیشتر به‌صورت نسخه‌های خطی نگهداری می‌شود^{۳۱}:

* ریو (Rieu)، ۲، ۸۳۵ ب.

* بلوشه (Blochet)، ۱، ۱۵۶ و ۲۲۴۹، ۴.

* قاهره، ص ۵۲۹.

بنامترین نگاشته‌هایش:

«اوراد فتحیه» و آن کتاب دعایی است که بارها در هند چاپ سنگی شده است. «ذخیره الملوك» که گفتار نسبتاً مفصلی است در آداب سیاسی. چاپ [لاهور].

۱۳۲۳ هـ / ۱۹۰۵-۶ م، نسخه‌های دستنویس آن:

(* یعنی چنانکه W.HAIG می‌خواهد در JRAS، ۱۹۱۸، ص ۴۶۸ اثبات کند.

[۳] درباره‌ی نگاشته‌های او می‌بایست پژوهش بیشتری کرد، چه برخی از گفتارهای عرفانی در دست هست که به‌او و شاه نعمت‌الله ولی (حلب ۷۳۰- کرمان ۸۳۴) هر دو نسبت داده شده، و در مجموعه رساله‌های آن دو کس دیده می‌شود. از آن میان «ده اصل» و یا «ده قاعده» که معمولاً نام اول برای رساله‌های منسوب به‌همدانی و نام دوم برای رساله‌های منسوب به‌کرمانی به‌کار رفته است، و خود ترجمه‌مانندی است از «اصول عشره» خیوقی. و نیز «منامیه، خیالیه» که گفتاری است عرفانی در خیال مقید و مطلق و مراتب منامات، که تحریری از آن به‌نام «مثال و خیال مطلق و مقید» از کرمانی دانسته شده است (بنگرید به: فهرست نسخه‌های خطی، ۲، ص ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۳۵۹، ۱۴۲۴) [۱]. منزوی].

- * لیدن (Leiden)، ۴، ص ۲۲۰، شماره‌های ۱۹۵۸-۱۹۶۰.
- * برلین (Berlin)، (۵)، ۶، ۲۹۵-۲۹۷.
- * بلوشه (Blochet)، ۲، ۷۶۰-۷۶۶.
- > * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۳۰-۲۳۱، شماره‌های ۱۶۷۷-۱۶۸۵ <
- * مشهد، رضوی، ۲، فصل ۹ خطی، شماره ۲۲.
- * بانکپور، ۹، ۹۴۳.
- * فلوگل (Flugel)، ج ۳، ۱۸۵۳.
- * ریو (Rieu)، ج ۲، ص ۴۷۷ ب، ۴۴۸ الف، ۸۳۵ ب.
- * بوهار (Buhar)، ۲۱۳-۲۱۴.
- * آصفیه، ج ۲، ص ۱۲۲۰.
- * بودلیان (Bodleian)، ۱۴۵۱-۱۴۵۳.
- * براون، ذیل، ۶۴۰ (۱۸۹)، King's.
- * براون، کول (Browne-Coll)، N.۶.
- * اته (Ethe)، ۲۱۷۶-۲۱۷۹.
- * لیندسیانا (Lindesiana)، ص ۱۲۱.
- * ایوانف - کرزون (Ivanow Curzon)، ۴۹۰.
- * ایوانف، ۱۳۸۰.
- * الیگره، سیح، ص ۱۱.
- * Dresden، ۵.
- * پنجاب، دانشگاه (۹/۲OCM)، فوریه ۱۹۳۳، ص ۴۴.
- * لنینگراد، دانشگاه، ۱۱۷۴ (رماسکوچ، ص ۹).
- * مدرس (Madras)، ۱، ۴۲۵-۲۲۶.
- * پرینستون (Princeton)، ۶۷.
- * اوسلا Upsala، ۴۵۶.
- درباره سروده‌های او بنگرید به: بانکپور، ج ۱، ۱۵۰، «دیوان» در ۱۴ برگ؛ بلوشه، ۴، ۲۲۴۹ «غزلیات»؛ ریو، ۲، ۸۲۵ الف «غزلیات»؛ آصفیه، ۱، ۴۶۴، «گلشن اسرار» ص ۷۱۶، «چهل اسرار» چاپ: [محل چاپ؟]، سال ۱۳۰۳ هـ / ۱۸۸۵-۶ م (مقایسه شود با: ادوارد (Edwards)، ستون ۱۱۲ که در آنجا از «تخمیس مستانشاه» یاد شده است (چاپ: لاهور، ۱۳۱۳ هـ / ۱۸۹۷ م، در آتشکده وحدت مستانشاه).
- فرهنگ میرسیدعلی^{۱۱}:
- * بودلیان (Bodleian)، ۱۶۵۲.

[۱] توضیح: واژه‌نامه کوچک مفردات قرآن است، در ۲۸ باب به ترتیب الفبایی هر باب برای يك حرف.

[خلاصة المناقب، (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۴۶، شماره ۱۲۶۲)؛ آذری، جواهر الاسرار، (ریو، ص ۴۳)، برگ ۱۲۱؛ نفحات الانس، ص ۵۱۵؛ دولت‌شاه، ۳۲۵، سطر ۹؛ مجالس العشاق، شماره ۳۶؛ حبیب‌السیر، ۳، ۳، ۸۷ (به استناد نفحات)؛ تاریخ رشیدی، ترجمه رُس، ص ۴۳۲؛ هفت اقلیم، شماره ۱۰۱۹؛ مجالس المؤمنین، ۳۱۱-۳۱۳؛ فرشته، [لکهنوا]، ۱۲۸۱، ۲، ۳۳۹، سطر پیش از پایان؛ سفینه الاولیاء، ص ۱۰۷-۱۰۸ (شماره ۱۳۵)؛ واقعات کشمیر، ص ۳۷-۳۶؛ مخزن الغرایب، شماره ۱۵۸۲؛ ریاض العارفین، ۱۷۸-۱۷۹، خزینة الاصفیاء، ۲، ۲۹۳-۲۹۹؛ مجمع الفصحاء، ۱، ۳۴۰؛ ریو، ۲، ص ۴۴۷، رحمان علی، ۱۴۸.

T. W. Beale, Oriental biographical dictionary, S.V. Sayyad A'li T.W. Arnold, the Preaching of Islam, 2nd ed., London, 1913, P. 292

نزهة الخواطر، ۲، ۸۷-۹۰، اته، شماره ۱۸۵۰، بانکیور، ۱، ص ۲۲۹-۲۳۱
Gal, II, 221, SB, II, 311

[و جز آنها < El 2nd ed., 1, s.V. Ali al-Hamdhani (S.M. Stern) >

175

میر سید شریف علی بن محمد جرجانی. در شعبان سال ۷۴۰ در تاغوی (۳) که دهی است در نزدیکی استرآباد، پا به جهان گذارد. شاگرد مبارکشاه از استادان منطق، واکمل‌الدین بآبرتی بود، و در قاهره نزد آنان می‌آموخت. در سال ۷۷۹ هـ / ۱۳۷۷ م، تفتازانی او را به خدمت مظفرالدین شاه شجاع برد، و او وی را به استادی دارالشفای شیراز برگماشت، و چون تیمور در سال ۷۸۹ هـ / ۱۳۸۷ م شیراز را گشود، جرجانی را به سمرقند فرستاد. او پس از مرگ تیمور به شیراز بازگشت و به سال ۸۱۶ هـ / ۱۴۱۳ م (۸) در آنجا درگذشت.

نگاشته‌های وی که شماره آنها از ۵۰ بیشتر است، بیشتر کتابهای عربی و یا گزارش کتابهای بنام و متداول در صرف و منطق و معانی بیان و حقوق و حکمت و جز آنها است. اما چند نگاشته فارسی نیز از او دانسته‌اند، از آن میان: صرف میر، نحو میر، صغری، کبری.

→ آغاز: الحمد لله الغنی آله، و الصلاة علی محمد و آله، و بعد، بدان اسعدك الله تعالی فی الدارین این کتابی است در تحریر مفردات قرآن. عکس نسخه در تهران، دانشگاه هست [امنزوی].

[۲] ؟

(۷) نه تاجو، چنانکه در دائرة المعارف آمده است.
(۸) و به آنچنانکه عینی (منقول در فواید) آورده در سال ۸۱۴ هـ.

ترجمان القرآن^(۱):

گزارش بسیاری از واژه‌های قرآن است، به‌همان ترتیب <سوره‌های: یکم، دوم، تا صد و چهاردهم > رده‌بندی شده‌اند:

* اته (Ethe)، ۲۶۹۹. نوشته ۸۵۸هـ / ۱۴۵۴م.

* براون (Browne pers. Cat)، ۱۹.

* ایوانف - کرزون (Ivanow Curzon)، ۳۳۸.

> * ایران، محمد امین خنجی. نوشته ۹۳۰هـ / ۱۵۲۴م. (بنگرید به: ع. منزوی، فرهنگنامه‌ها، ص ۱۷۳).

* تهران، ملک، شماره ۴۱۶. نوشته ۹۸۲هـ / ۱۵۷۴م (بنگرید به: همان فرهنگنامه‌ها) <

* الیگره، سیح، ص ۵۶، شماره ۱۵. نوشته ۹۵۲هـ / ۱۵۴۵-۶م.

> * سپهسالار، ج ۳، ص ۳۹۵-۳۹۶، شماره ۲/۵۲۳۵، آغاز افتاده. از سده ۱۱هـ

< ۱۷م /

* دیوان هند (I.O.D.A.)، ۹۸۴، انجام افتادگی دارد.

* مشهد، رضوی، فصل ۱۱ خطی، شماره ۹.

* یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۳۷۷، شماره ۲۱. نوشته ۱۰۴۴هـ / ۱۶۳۴-۵م.

* موزه بریتانیا: Or7789 (بنگرید به: مردیت-اوونس (Meredith-Owens)، ص ۸۵).

> نسخه اصلاح شده‌ای از این کتاب که نگارنده آن شناخته نیست، و در آن سوره‌ها

به‌ترتیب عادی از یکم تا صد و چهاردهم رده‌بندی شده است:

* تهران، دانشگاه، مشکا، ج ۱، ص ۳۳، انجام افتادگی دارد و تا آغاز سوره پنجاه

و سوم می‌رسد .

تحریرهای دیگر:

دو نسخه اصلاح شده از این کتاب در دست است، که مطالب آن به‌ترتیب الفبایی

رده‌بندی شده است:

(۱) از تاج <الدین> بن محمد بن ابراهیم هاشمی:

* اته (Ethe)، ۲۷۰۰. نوشته ۸۵۸هـ / ۱۴۵۴م.

(۲) از عادل بن علی بن عادل حافظ (عادل شیرازی > یا حافظ معلم شیرازی <)

(۹) حاجی خلیفه از نگاشته‌ای به‌نام «ترجمان القرآن» نام می‌برد و احتمال می‌دهد که همان «تراجم‌الاعاجم» باشد (بنگرید به: پیش از این، شماره R124F169).

(۱۰) «حادثه غریبه» ای که اته از آن یاد می‌کند، نگارنده در مقدمه کتاب شرح داده است.

(مقایسه شود با: ریتر Ritter-OLZ، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۶) > در سال ۹۰۳ هـ
/۱۴۹۷م زنده بوده است <

وی «صد کلمه» علی را به نظم فارسی در آورده (بنگرید به: سپهسالار، ج ۲، ص
۶۸-۷۲). نسخه آن در بودلیان (Bodleian)، ۱۴۳۲-۱۴۳۴ و جز آن. و کتاب «نثر اللئالی»
را نگاشته است (Krafft: ص ۱۸۲، شماره ۴۷۸؛ و نیز شاید برلین، ۹، برگهای ۱۲ اب -
۱۵ اب، و نیر de slane، ۲۷۷۰، برگ ۱۳۵ اب و پس از آن. چاپ: تهران، ۱۳۰۶ هـ
/۹-۱۸۸۸م (بنگرید به: سپهسالار، ج ۲، ص ۶۹، سطر ۱۱). و نیز گزارشی بر قصیده
[شاید نونیه] ابوالفتح بُستی (نسخه آن نزد سید نصرالله تقوی است. بنگرید به:
سپهسالار، ج ۲، ص ۶۹، سطر ۵).

نسخه‌های واژه‌نامه او:

* تهران، پزشکی، نشریه، دفتر، ص ۳۵۵ اب، شماره ۱/۲۷۸. نوشته ۸۹۷ هـ

/۱۴۹۲م.

* تهران، دهخدا، ص ۴۱۳ ب-۴۱۴ الف، شماره ۱/۲۹۸. نوشته ۹۰۰ هـ/۱۴۹۴م.

* تهران، دهخدا، ص ۳۱ اب، شماره ۲/۲. از سده ۱۱ هـ/۱۷م.

* تهران، دهخدا، ص ۳۸ الف، شماره ۶/۵۹. از سده ۱۱ هـ/۱۷م.

* تهران، حقوق، ص ۴۹-۵۰، شماره ۳۴. نوشته ۱۰۱۳ هـ/۱۶۰۵م.

* برلین، ۲/۳۶.

* دیوان هند (IO, D.P.)، ۵۳، کمی ناقص. نوشته ۱۱۱۴ هـ/۳-۲-۱۷۰۲م.

* عاشر، ص ۱۷۵، شماره ۴۲۸. آغاز. بدان ایدک الله که ترجمان تعریب ترزقان

است و دروی سه لغت است. نوشته ۹۲۵ هـ/۱۵۱۹م (بنگرید به: ریتر Ritter-OLZ

۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶، سطر ۱۷).

* و نیز گویا: ایاصوفیه، ۸۵، از نگارنده یاد نشده است ولی آغاز آن با نسخه عاشر،

ص ۱۷۵، شماره ۴۲۸ یکی است. تاریخ ندارد (بنگرید به همان ریتر، همان ستون، سطر

(۱۱).

> * سپهسالار، ج ۳، ص ۳۹۶، شماره ۱/۷۵۳۴ <

چاپ:

تبریز، ۱۳۱۳ هـ/۱۸۹۵-۶م (بنگرید به: مشکاة ۴/۳، ص ۲۱۶۰؛ تهران، ۱۳۳۰ هـ

/۲-۱۹۱۱م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۴، ۳۷۸؛ مشار، ستون ۳۹۱)؛ تهران، ۱۳۳۳ خ

/۱۹۵۴م، چاپ محمد دبیرسیاقی، با راهنمای واژه‌های فارسی، ۱۴۸ ص، انتشارات

حیدری > مقایسه شود با اضافات رفاهی - نشریه دانشکده ادبیات اصفهان، ۱/۱، ۱۳۴۳ خ

/۱۹۶۵م، ص ۲۲۲-۲۳۴ <

<توصیف: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۱۷۴-۱۷۶ >

(۳) نسخه مجهول المؤلف، به ترتیب حروف الفبا:

* الیس (Ellis-coll)، ۳/۸۸۴ = تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۲۱۴ الف، شماره ۳/۵۳۵۲ گویا نوشته ۱۱۰۱ هـ / ۱۶۹۰ م.

>(۴) نسخه دگرگون شده‌ای که گویا جز از نسخه‌های یاد شده باشد:

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ۳/۴، ص ۲۱۵۹

[بغیة الوعاة، ۳۵۱؛ مجالس العشاق، ۲۹۱؛ رشحات، ۱۰۶؛ حبیب السیر، ۳/۳، ۸۹؛ الفوائد البهیة، ۱۲۵؛ روضات الجنات، ۴۹۷؛ GAL، ۲/۲۱۶، SB، ۲، ۳۰۵؛

El. I. s. V. Djurdjani; Browne. Lit. Hist., III, 355;

بانکیپور، عربی، ۵، ۸۶؛

< El, 2nd ed., II, s. V. al-Djurdjani(A. S. Tritloon) >

176

محمدعلی بن شاهقلی رازی در سال ۱۰۸۲ هـ / ۱۶۷۱ م، گویا در هند، به انجام رسانده، و به نواب ابراهیم خان پیشکش کرده است:

قسطاس مستقیم و مفتاح قرآن کریم:

واژه‌نامه قرآن است، در ۲۸ باب، و هر باب در ۲۸ فصل، به ترتیب الفبا رده بندی شده است:

* تهران، عباس دیوشلی، آغاز آن افتاده، گویا به سفارش نگارنده در شهر پتته رونویسی شده است (بنگرید به: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ۲۲۶).

* تهران، دهخدا، ص ۲۸. نوشته ۱۲۷۳ هـ / ۱۸۵۶ م (مقایسه شود با: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۲۲۶ که سال ۱۲۷۴ هـ / ۱۸۵۷ م یاد شده است).

توصیف: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۲۲۵-۲۲۶ <

177

سراینده‌ای از سده سیزدهم و شاید سراینده «دره منظومه» باشد که در بخش آینده، شماره R۱۸۳ خواهد آمد.

لغات قرآن:

فرهنگنامه منظومی است از قرآن که در تهران سروده شده، و به شاهزاده حسنعلی

[۱] برگل 130 استوری ندارد

[۲] جلد ۳، ص ۱۳۶۸ روسی.

میرزا پیشکش شده است. «گمان می‌رود این کس همان حسنعلی میرزا شجاع‌السلطنه پسر ششم فتحعلی شاه باشد که در سال ۱۲۱۸هـ / ۴-۱۸۰۳م در پانزده سالگی به حکومت تهران رسید، و در سال ۱۲۳۹-۱۲۴۳هـ / ۸-۱۸۲۳م به حکومت خراسان؛ و در سال ۱۲۴۳-۱۲۴۶هـ / ۱۸۲۷-۱۸۳۱م به حکومت یزد و کرمان گماشته شده بود (بنگرید به: بامداد، ۱، ۳۶۷-۳۷۸)».

> * تهران، ملک، شماره ۲۳۰۷، آغاز و انجام افتاده (بنگرید به: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۲۵۲) <

178

عبدالحی دهلوی، درگذشته ۱۲۴۳هـ / ۱۸۲۸م، شاگرد و داماد عبدالعزیز دهلوی (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۱۰۲، ۴۱۳) و یکی از پیروان بزرگ مجدد و مجاهد بنام، سیداحمد باریلی بود (بنگرید به:

EI, I, S.V. Ahmad b. Muhammad, Irfan.

وی بویژه در فقه حنفی دانشمندی ژرف بود.

لغات قرآن:

چاپ: جانپور، ۱۳۰۶-۱۳۰۷هـ / ۱۸۸۸-۱۸۹۰م، و در حاشیه قرآن‌ها؛ میروت، ۱۲۸۶هـ / ۷۰-۱۸۶۹م؛ ۱۲۹۴هـ / ۱۸۷۷م؛ دهلوی، ۱۲۷۰هـ / ۴-۱۸۵۳م (بنگرید به: الیگره، سبح، چاپ حروفی، ص ۳۹). [رحمان‌علی، ۱۱۴].

179

درباره «کلمات القرآن» ملا نظرعلی بن سلطان طالقانی، درگذشته در پیرامون ۱۳۰۶هـ / ۹-۱۸۸۸م.
تفسیری که بگونه واژه‌نامه‌های قرآن بترتیب الفبایی می‌باشد (بنگرید به: پیش از این، ص... شماره ۴۱۳۵)

180

فرهنگنامه‌های نگارندگانی که تاریخ زندگی آنان بدرستی شناخته نیست:

[۳] برگل 131 استوری 55.

[۴] ج 3: 1368 روسی.

[۵] ؟

۱) (R۱) اساس العلوم:

ازحاکم بن عماد ناکوری:

* رامپور، نذیراحمد، ۶.

> ۲ (R۵) ترجمه لغات کلام الله:

ازملا زاهد (مقایسه شود با: شماره (۱۸) ۲۴۸ که در آینده خواهد آمد). در این فرهنگنامه واژه‌های قرآن به ترتیب سوره‌ها آمده است:

* تاشکند، ج ۸، ص ۲۵۸، شماره ۵۸۴۳. نوشته ۱۲۴۹هـ / ۱۸۳۳م <

۳ (R۳) جامع مفردات قرآن:

از محمد مراد کشمیری:

* آق سرای، ۹۱.

* ایاصوفیه، ۲۹۸؟.

۴ (R ۴) لغات قرآن:

از محمد صادق بن علی یارخویی «در باره «تذکره‌الذاکرین» که گمان می‌رود از این نگارنده باشد، و به نام محمدشاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴هـ / ۱۸۳۴-۱۸۴۸م) نگاشته شده، بنگرید به: تهران، ملسی، ج ۱، ص ۳۸۱، شماره ۳۹۸. نوشته ۱۲۵۵هـ / ۱۸۳۹-۴۰م».

* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۵۵، شماره ۴۱۵.

۵ (R ۲) واضح البیان فی لغات القرآن:

از محمد صلاح:

* آصفیه، ج ۲، ص ۱۴۶۲، شماره ۱۵۶. به‌خامه نگارنده.

181

واژه‌نامه‌های ناشناخته

۱) (R ۸) تراجم الالفاظ و اللغات القرآنیة

فرهنگنامه قرآن است که به‌کمال‌الدین محمود[؟] پیشکش شده است، در بابهای

[۱] برگل 133 استوزی 57.

به شماره حروف الفبا. واژه‌ها به ترتیب حروف الفبا (و نه برحسب ریشه هر واژه) رده بندی شده است. و در هر باب واژه‌ها برحسب شماره حروف (ثلاثی، رباعی، خماسی...) در فصلهایی جا داده شده‌اند.

گمان می‌رود مقدمه کتاب به عربی نوشته شده است:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۹۰۳، شماره ۳۹۱۵/۲. نوشته ۱۰۶۴هـ
۴/۱۶۵۳ م.

» ۲ (ص ۱۳۶۸، جلد ۳) ترجمان القرآن:
فرهنگی است از واژه‌های قرآن، به ترتیب تهجی حرف آخر هر واژه، سپس برابر حرف نخستین آن.

* آقای نجم آبادی، از سده ۱۱-۱۲هـ / ۱۷-۱۸م (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۴۸، شماره ۲۸۹۸)

۳(۹ R) ترجمه لغات مشکل قرآن:
آغاز: سورة الناس. القول گفتن...
* سپهسالار، ج ۱، ص ۱۸۵-۱۸۶، شماره ۲۵۱. از سده ۱۶م.

۴(۲ R) جواهر القرآن:
* آصفیه، ۲، ص ۱۴۵۲، شماره ۲۶۴، آغاز آن افتادگی دارد.

۵(۱۱ R) خلاصة مستخلص المعانی:
مقایسه شود با شماره ۱۷۲ F ۱۲۶ R در همین بخش :
* اته (Ethe)، ۲۷۰۱.
* ایوانف - کرزون (Ivanow-Curzon)، ۳۴۶.
* لیندسیانا (Lindesiana)، ص ۱۷۸، شماره ۴۹۸. نوشته پیرامون ۱۶۵۰م.

۶(۷ R) رساله فی معرب القرآن والحديث:
* قاهره، ص ۵۳۳.

۷(۶ R) رساله لغات قرآن به فارسی:
آغاز: و بعد فانی ترجمت لغات القرآن علی ابواب مفصلة بالحروف المعجمة.
* مجلس، ج ۲، ۶۰۷/۱. از سده ۱۶م؟.

» ۸ (ص ۱۳۶۸ جلد ۲۳) فتح‌المثنائی:

واژه‌نامه مفردات در قرآن است به ترتیب الفبا. نام نگارنده در پیشگفتار عثمان‌السمنانی آمده است:

* تهران، الهیات، ج ۱، ص ۹۷.

* اراک، ابراهیم دهگان. نوشته ۱۲۲۴هـ / ۱۸۱۱م (بنگرید به: «ذریعه، ۱۶، ۱۰۸» و نیز «فرهنگنامه‌ها، ص ۲۷۴-۲۷۵».

(R ۱۱۹) فرهنگنامه ناشناخته:

* دیوان هند (IO, D.P.)، ۵۶۲ الف.

> (R ۱۲۱) فرهنگنامه ناشناخته:

قسمت آخر فرهنگنامه مقابله نشده قرآن است، که مطالب آن به ترتیب سوره‌های قرآن رده‌بندی شده است:

* موزه بریتانیا، ۶۴۷۴ Or. نوشته ۶۵۵هـ / ۱۲۵۷م (بنگرید به: مردیت اوونس (Meredith-Owens)، ص ۸۴.

> (R ۱۱۰) فرهنگ لغات مشکل قرآن:

در این فرهنگنامه واژه‌ها به ترتیب الفبا و برحسب حروف آغاز هر واژه جای داده شده‌اند.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۹۱۶، شماره ۲/۲۹۲۸. از سده ۱۳-۱۴هـ / ۱۹-۲۰م <

> (R ۳) لغات قرآن:

فرهنگنامه منظومی است از قرآن که در تهران نگاشته شده و به شاهزاده حسنعلی میرزا پیشکش شده است (بنگرید به: شماره ۴۱۷۷).

> (R ۴) لغات قرآن:

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۲، ۴۴ (بنگرید به: ع. منزوی، «فرهنگنامه‌ها»، ص ۲۸۹).

(R ۵) مستخلص‌المعانی

* بانکپور، سیاهه کتابهای فارسی، ۱۱۶۴ = بانکپور، ج ۱۴، ۱۱۷۴. نوشته ۱۲۵۰هـ

۱۸۳۴-۵ م.
< * داکا، ص ۲۱۱، شماره ۲۳۰، نوشته ۱۲۷۴ هـ / ۱۸۵۸ م >

چاپ:
باریلی، ۱۸۶۶ > مقایسه شود با ردیف ۵ (R ۱۱) به نام «خلاصه مستخلص» در همین
بخش <

ج) تجوید و قرائت^(۱)

منظومه بسیار بنام درباره اقسام قرائتهای قرآن، ساخته شاطبی، درگذشته ۵۹۰ هـ / ۱۱۹۴، بنام «حرز الامانی و وجه التهانی» که معمولاً به «القصیده الشاطبیه» و یا ساده تر «شاطبیه» نامیده می شود (بنگرید به: GAL، ۱، ۴۰۹). این قصیده به زبان فارسی ترجمه، گزارش و یا با بیان دیگر انشاء شده است || ذریعه ۱۳: ۳۱۲ || .

الف) ترجمه های آن:

۱) متن عربی با ترجمه فارسی:

* والده عتیق جامع، ۲۰، ۲۰ الف، نسخ کهن. از سده ۷-۸ هـ / ۱۳-۱۴ م.
* کمانکش، ۱۵ مکرر. بی تاریخ. مجموعه ای است شامل: ۱) شاطبیه با ترجمه تحت اللفظی فارسی از آن. آغاز: آغاز کردم با کلمه بسم الله جمع الاول نقیض الاخر؛ ۲) رساله فارسی در ۹ برگ در تجوید، با این سرآغاز: الحمد لله الذی تقدس عن الاولاد والاجناد؛ ۳) کتاب فارسی در تعبیر خواب (الباب الاول فی الادب المعبر و تمییر الرؤیا (بنگرید به Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶).

> ۲) کشف حرز الامانی:

ترجمه فارسی تحت اللفظی، از محمد باقی بن طرسون محمد بن ملا باباجان بن میران البخاری الساکتری است، که در سال ۱۰۶۴ هـ / ۴-۱۶۵۳ م نگاشته شده است.

چاپ:

همراه با متن عربی آن و دو گزارش به زبان عربی: تاشکند، ۱۳۳۳ هـ / ۱۹۱۵ م (بنگرید به: اشچگلوا، ۲۹۱) <

(۱) درباره قراء سبعه و «عشره» بنگرید به: سزگین (Sezgin)، ص ۸-۹.

[۱] برگل 134 استوری 58.

۳) ترجمه قصیده شاطیبه:

به نظم.

* ایاصوفیه، ۳۴ (ریتر Ritter-OLZ، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۶).

۴) ترجمه بخشی از آن:

* فلوگل (Flugel)، ۱۶۳۷، برگهای ۴ ب - ۱۷ الف.

> ۵) ترجمه و شرح قصیده:

ترجمه و گزارش آن از نگارنده‌ای ناشناخته.

* قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۸۵، شماره ۳۶۹ <

ب) شروح قصیده:

۱) ایضاح^(۱) المعانی فی شرح حرز الامانی > و وجه التهنانی:

از حسین بن عثمان، از همروزگاران شیخ جزری (درگذشته ۸۳۳ هـ / ۱۴۲۹ م) (بنگرید به شماره ۱۸۷، F1۸۷، R1۳۸) < که آنرا به سال ۱۰۹۹ هـ در شهر مکه نگاشته است. ؟ در استوری، ۱، ص ۳۹ و در فهرست دانشگاه تهران، ۱۱، چنین آمده که گویا نادرست است (مقایسه شود با تاریخ نسخه‌های خطی تهران):

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۱، ص ۱۸ (حسین بن حسین بن حسن اصفهانی ملقب به جلال قاری که نویسنده نسخه بوده نگارنده کتاب تصور شده است.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۱۵۷-۲۱۵۸، شماره ۳۲۰۲، نوشته ۸۳۳ هـ / ۱۴۲۹ م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۹۰۴، شماره ۱/۴۸۷۲، نوشته ۹۸۳ هـ / ۱۵۷۵ م.

* پیشاور، ۱۰۹۷ ب.

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۴۶.

* و نیز گویا: مدینه عطاردی قوجانی، ص ۳۶، شماره ۳۷۲، به نام «شرح رائیه شاطیبه» حسین بن عثمان.

۲) قطبیه شرح شاطیبه:

* پیشاور، ۱۰۹۱

> ۲) در فهرست آصفیه اعجاز آمده است <

۳) سکندر شاهی:
* پیشاور، ۱۰۹۱.

۴) ترجمه الجريدة فى شرح القصيدة:

از قاسم بن ابراهيم بن محمد قزوینی:

* بانکپور، سیاهه کتابهای فارسی، ۱۱۶۷ = بانکپور، ج ۱۴، ۱۱۷۵. از سده ۱۶م.
* Decourdemanche، ۲، عربی، ۶۳۱۴. نوشته ۸۷۰هـ / ۱۴۶۵-۶م.
* پیشاور، ۱۰۹۶.

> * تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۳۴۴، شماره ۳۳۴۷. از سده ۱۳هـ / ۱۹م <
>> * اصفهان، ۱، ص ۵۸، شماره ۸۶، برگهای آغازاندکی آسیب دیده است. نوشته
۹۱۹هـ / ۱۵۱۴م (در این فهرست این نگاشته ترجمه شاطیبه نامیده شده است. اما برابر
فهرست دانشگاه، ج ۱۱: قاسم بن ابراهیم نخست گزارشی به عربی بر این قصیده
نگاشت، سپس این گزارش کوچک را به فارسی در آورد) <<.

>> (۵) حیات جاودانی:

از محمدرضا قائنی:

* شیراز، ملی پارس، ص ۲۴۹، شماره ۲۷. بی تاریخ <<.

> (۶) شرح حرز الامانی:

* یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۳۹۷، شماره ۱۴۷/۴، نوشته ۸۹۲هـ / ۱۴۸۶-۷م <

>> (۷) شرح حرز الامانی:

گویا از سید عبدالحسین خاتون آبادی، نگارنده «وقایع السنین و الاعوام» (بنگرید به:
همین کتاب، شماره ۳۰۵) در گذشته ۱۱۰۵هـ / ۱۶۹۳-۴م می باشد.
* قم، سید شهاب الدین تبریزی ذریعه ۱۳، ۳۱۲ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۰،
شماره ۸۸۶) <<.

>> (۸) شرح حرز الامانی:

از ملا محمد سعید بن میرزا محمد لاهیجی، همروزگار زندیان، که در ۱۱۷۵هـ
۱۷۶۱-۲م زنده بوده است:
* قم، سید شهاب الدین تبریزی، ذریعه، ۱۳، ۳۱۲ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۰،
شماره ۸۸۵) <<.

﴿۹﴾ شرح حرز الامانی:

از نگارنده‌ای ناشناخته، که از شاگردان شاطبی بوده است:

* قم، سید شهاب‌الدین تبریزی، از سده ۹هـ / ۱۵م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۰، شماره ۸۸۸) <<.

﴿۱۰﴾ شرح حرز الامانی:

از نگارنده‌ای ناشناخته:

* سپهسالار، ج ۵، ص ۲۱۹، شماره ۸۱۹۰/۷. نوشته ۱۰۹۹هـ / ۱۶۸۸م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۰، شماره ۸۸۹) <<.

<۱۱﴾ شرح شاطبی:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۳۳۳، شماره ۲۴۴۰ <

۱۲﴾ شرح شاطبیه:

از محمد قاسم فرزند محسن فرزند علی حسینی تبریزی، که به فتح‌علی شاه و جانشین احتمالی او عباس میرزا پیشکش کرده است (مقایسه شود با: ص ۹۵۷ R، حاشیه شماره ۱۷).

* مجلس، ج ۳، ۸۱۲.

>۱۳﴾ شرح شاطبیه

* کابل، Beaurecueil، ص ۹۷، شماره ۴۰. نوشته ۱۰۴۸هـ / ۱۶۳۹م (نیز مقایسه شود با: همین کتاب، شماره (۱) F184، R136) <.

ج) نسخه‌های دگرگون شده

۱) اته (Ethe)، (۲) ۲۷۰۲.

۲) بنگرید به: ملقط حرز الامانی، به شماره (۲) F184، R136.

۳) Decourdemanche، ۲، S.P. (۱۵) ۱۶۷۳.

183

نجم‌الدین ابوحفص عمرین محمد نسفی (۵۳۷-۴۶۰هـ / ۱۰۶۸-۱۱۴۲م) فقیه بنام

[۱] بر گل ۱۳۵ استوری ندارد.

و نگارنده تاریخ سمرقند به زبان عربی به نام «القند فی معرفة سمرقند» (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۱۹۷۶). رساله زیر را نیز به زبان عربی نگاشته است:

زلة القاری:

در اشتباههای قاریان قرآن، و دستور درست خواندن قرآن (بنگرید به GAL، ۱، ۴۲۸ (۴)، SB، ۱، ۷۶۲ (۴)).

ترجمه فارسی آن از ناشناسی به نام «تحفه خاقانیه»، که به سلطان محمد بهادرخان نامی پیشکش شده است. نگارندگان فهرست تاشکند می‌اندیشند که گمان می‌رود مترجم آن محمد صادق بن عبدالباقی الفرغانی بوده باشد (بنگرید به: همین کتاب، شماره... F، ۱۴۹ R) اما گویا تنها دلیل تصور آنان این است که کتاب دیگر او در يك مجموعه خطی پیش از «تحفه خاقانیه» نوشته شده است:

* تاشکند، ۴، ص ۹۸، شماره ۲۹۳۶. نوشته ۱۰۴۳هـ / ۴-۱۶۳۳ م.

184

الشریف محمدبن محمودبن محمد(۳) بن احمدبن علی السمرقندی البغدادی(۴) و به نوشته حاجی خلیفه وی نوه ناصرالدین [محمدبن یوسف حسینی سمرقندی(۵)] بود، که در سال ۵۵۶هـ / ۱۱۶۱م، درگذشته و بنا بر این شرح حال و آثار وی باید به جای خود پس از سال ۲۰۰م بیاید(۶).

[۲] برگل 136 استوری 59.

(۳) نذیراحمد چنین آورده است.

(۴) نذیراحمد با قید علامت سؤال چنین آورده است. در فهرست مجلس، ۳، ص ۳۱، سطر ۱۴، نام او محمدبن محمودبن محمدبن احمدبن علی شریف سمرقندی [همدانی الاصل «حافظ» تخلص یاد شده است. فهرست واتیکان، ص ۹۳ واژه البغدادی را (به عنوان جای سکونت) به نسبتهای وی می‌افزاید. > برابر مقدمه نسخه تهران، دانشگاه، شماره ۳/۳۳۶۳ نام نگارنده محمد (و در نسخه شماره ۳۲۴۷ حافظ محمد) بن محمودبن محمدبن احمدبن علی الشریف السمرقندی المحتدالهمدانی المولد یاد شده است. در نسخه شماره ۳۲۴۷ البغدادی نیز آمده است مقایسه شود با GAL، SB، ۱، ۵۴۵؛ و واتیکان، فارسی، (۳) ۷۰، Rossi، ص ۹۳.

(۵) GAL، ۱، ۳۸۱، ۴۱۳.

[۳] توضیح: به گفته آقای عبدالحسین حایری (مجلس، ۱۷، ۹۸) سمرقندی در مقدمه این کتاب (نسخه ۸۱۷ مجلس) دو مشجر دارد، در یکمین آنها نام نگاشته‌های خود را آورده و در دیگری اسناد مشایخ خود را. اینک گزیده مطلب از نام نگاشته‌های او: ۱- قصیده رائیه (= رسم مصحف به شیوه شاطبیه) ۲- کشف الاسرار فی رسم مصاحف الامصار ۳- ایضاح الخوالف فی رسم مصاحف السوالف ۴- مشجر در همین باب ۵- نجوم البیان فی وقوف القرآن ۶- مشجری در شناختن ماآت و مخارج حروف ←

۱) المبسوط و المضبوط في القراءات السبع^(۶):

این نگاشته شامل سه کتاب است، که دومین و سومین آنها به زبان عربی است: کتاب یکم درسی فصل^(۷) است [حاجی خلیفه، ۴، ۱۱۳۳۲]:

* نذیر احمد، ۸، (کتابخانه احمدالله، مرادآباد).

* واتیکان (vatican pers) (۴) ۷۰. نوشته ۷۵۴هـ / ۱۳۵۳م (Rossi، ص ۹۳).

* مجلس، ۳، ۸۱۷. نوشته ۸۶۵هـ / ۱۴۶۰م. آغاز: الحمد لله الذي اذاق القلوب...

> * مجلس، ۶، ص ۸، شماره ۲۰۱۰، تنها کتاب یکم. از سده ۱۲هـ / ۱۸م (یا

فهرست همه ۳۰ فصل) <.

* مشهد، رضوی، فصل ۷ خطی، شماره ۳۸. نوشته ۱۰۱۹هـ / ۱۱-۱۶۱۰م.

(این کتاب را در دست نگاشتن داشته است) ۷- تنبیه القاری فی کلام الباری (صفات حروف) ۸- قصیده عربی در تجوید به نام «العقد الفريد» ۹- روح المزيّد (شرح قصیده عقد الفريد) ۱۰- قصیده فارسی به نام «كفاية المتعلم» ۱۱- عين الترتيل (شرح كفاية المتعلم) ۱۲- الدر التنضيد، در اعداد قرآن ۱۳- القاسمية، قصیده فی المنفردات العاصمية ۱۴- شرح قصیده قاسميه ۱۵- الفاتحة، قصیده ۱۶- شرح الفاتحة، ۱۷- البدر اللامع فی قرائة نافع ۱۸- البدر الكبير فی قرائة ابن كثير، ۱۹- المورد الغمر فی قرائة ابی عمرو، ۲۰- النجم الزاهر فی قرائة ابن عامر، ۲۱- جواهر المعاصم فی قرائة عاصم ۲۲- تحفة الاعزة فی قرائة حمزة، ۲۳- مرشد اللیالی [فی] قرائة کسانی، ۲۴- نهاية الاعجاز - قصیده در همه گونه قرائتها، ۲۵- شرح قصیده نهاية الاعجاز، ۲۶- المبسوط الكبير، ۲۷- المبسوط الصغير، ۲۸- المبسوط المتوسط، ۲۹- التسخير على طريق التشجير (بخش ۲ از مبسوط من اضافة الطبع)، ۳۰- البدر المنير فی الادغام الكبير، ۳۱- در راصداف بحار الخفض فی تميز الخلاف بين ابی بكر و حفص، ۳۲- کلام اولی الالباب (در عمل به قرآن) ۳۳- عين الحقيقة وزین الطريقة ۳۴- مدارك الكلام فی المفتاح ۳۵- الاختصار فی نوافل الليل والنهار، ۳۶- جوامع الادعية المروية، ۳۷- کتابی مشجر در نحو و صرف. سپس در جایی دیگر از دو نگاشته دیگر خود به نام: ۳۸- الملتقط من معانی حرز الامانی (یا) تجريد التجويد = قصیده فارسی در قافیه ميم ۳۹- شرح ملتقط نیز به فارسی یاد کرده است [منزوی].

(۶) عنوان کتاب در نسخه مجلس چنین است «المبسوط فی القرائة (!) السبع والمضبوط من اضافة الطبع» > در نسخه تهران، دانشگاه، شماره ۳/۳۳۶۳ «المبسوط فی القرائة السبع...» (و در نسخه شماره ۱/۳۸۷۰ = اضاة) می باشد <

[۱] توضیح: در فهرستی که از نگاشته‌های او در دست داریم (یادداشت پیشین) به سه نگاشته او به نامهای المبسوط الكبير، المبسوط الصغير، المبسوط المتوسط برمی‌خوریم. شاید این سه کتاب که در اینجا به نام واحدی در آمده همان سه کتاب باشند.

و نیز بنگرید به بخش «ملحقات» ردیف ۶۲، ص ۷۰۹، که از «شرح قصیده لامیه» نگاشته حسن بن شجاع بن حسن تونی (فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱، ص ۹۱، شماره ۸۹۳) سخن رفته است [ا. منزوی].

(۷) در مقدمه آن آمده که این کتاب شرح شاطبیه است (بنگرید: مجلس، ۶، ص ۸، و تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۱۰۹).

- > تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۲۰۵، شماره ۳۲۴۷، انجام افتاده. سال ۱۰۹۱ هـ / ۱۶۸۰ م.
- * تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۲۳۶۳، شماره ۳/۳۳۶۳. نوشته ۱۰۱۹ هـ / ۱۶۱۰-۱۱ م.
- * تهران، دانشگاه، ۱۲، ص ۲۸۴۸، شماره ۱/۳۸۷۰. نوشته ۹۵۸ هـ / ۱۵۵۱ م.
- * تهران، دانشگاه، ۱۳، ص ۳۱۰۹، شماره ۴۱۳۳، آغاز و انجام افتاده. نسخه کهن.
- * تهران، فرهنگ، ص ۵۹، شماره ۱۲۹ <
- > قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۱۰۵. نوشته ۸۲۶ هـ / ۱۴۵۸ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۷، شماره ۹۴۲).
- * سپهسالار، شماره ۲/۵۸۹۳. نوشته ۹۵۸ هـ / ۱۵۵۱ م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۹۴۵) <<.

(۲) الملتقط فی معانی حرزالامانی فی تجریدالتجوید(۸):

- قصیده ۴۴ بیتی است که بر پایه «شاطبیه» سروده شده است. (بنگرید به: شماره F۱۸۲، R۱۳۴) آغاز: الحمدلله الذی انزل القرآن تنزیلاً... با گزارشی به نثر از محمدبن احمد سنانی، به نام «منثور ملتقط حرزالامانی»:
- * برلین، (۴) ۱۸۱.
- * مجلس، ج ۳، ۸۲۱-۸۲۲. همراه با گزارشی به نظم از نگارنده در ۴۰۰ بیت به خامه همان نویسنده نسخه.
- * مجلس، ج ۳، ۸۱۷. نوشته ۸۶۵ هـ / ۱۴۶۰-۱ م.

(۳) رساله در اختلاف ابوبکر بن عباس و حفص:

- در اختلاف آندو در قرائت. آغاز: الحمدلله الذی جعل صدورنا خزائن...
* مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۱۳.

>> (۴) عین الترتیل:

- گزارشی است از محمدبن محمود سمرقندی، بر سروده فارسی خود او به نام «الترتیل»، در دیباجة «عین الترتیل» از اثر عربی خود به نام «عقد الفرید فی نظم التجوید» (مقابله کنید با پس از این، ص...) و گزارش آن به نام «روح المزید» یاد می کند [ذریعه]:
- * نگارنده ذریعه نسخه خطی آن را که پیش از ۱۰۸۰ هـ / [۱] ۷۰-۱۶۶۹ م نوشته

(۸) عنوان کامل کتاب برابر فهرست مجلس، ۳، ص ۳۹ چنین است.

[۲] توضیح: این تاریخ تملك نسخه بوده است [۱. منزوی].

شده بود دیده. ولی جای نسخه را یاد نکرده است (بنگرید به: ذریعه، ۱۵، ۳۶۸، شماره ۲۴۲۲، منزوی، ۱، ص ۹۲، شماره ۸۹۶)»

و شاید از همین نگارنده باشد:

* اته (Ethe)، ۲۷۰۲. «کتاب قرائت»، در ده باب، نگارنده: بنده ضعیف سمرقندی.

آغاز: الحمد لله رب العالمین... اعلم هداك الله...

185

حافظ رومی، محمد بن یوسف الظهیر، که کتاب زیر را در سال ۷۷۶هـ / ۱۳۷۴م، در خوارزم نگاشته است > و برابر نوشته حاجی خلیفه، ۵، ص ۸۳، در صفر سال ۸۶۶ (نوامبر ۱۴۶۱) به انجام رسانده است <

مطلوب القاری:

گفتاری است به نظم، در وجوه گوناگون قرائت قرآن، در ۷۸۰ بیت:

* رامپور، نذیر احمد، ۵.

> * مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۸۳، شماره ۵۴۷/۲. به نام «ترجمه منظوم شاطیبه».
نوشته ۱۱۰۳هـ / ۱۶۹۲م <

186

از نگارنده ای ناشناخته، که بی گمان به روزگار فیروزشاه تعلق (۷۵۲-۷۹۰هـ / ۱۳۵۱-۱۳۸۸م) نگاشته شده است:

مجموعه فیروزشاهی:

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۸، شماره ۱۰۵.

187

گفتاری است به نظم در هنر قرائت قرآن، سروده > شمس الدین ابوالخیر < محمد بن محمد الجزری، در گذشته ۸۳۳هـ / ۱۴۲۹م که بیشتر به نام «المقدمة الجزریه» خوانده می شود (GAL، ۲، ۲۰۲).

[۳] برگل 137 استوری 60.

[۴] جلد ۱، ص ۲۳۹ روسی.

[۱] برگل 138 استوری 61.

اینک ترجمه‌های فارسی این سروده:

(۱) فرایدالفراید:

در ۱۰۸ فصل (فریده) به‌شمارهٔ بینهای متن اصلی :

- * آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شمارهٔ ۴۵.
- * بانکیپور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۶۸ ب = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۸۰، برگهای ۷۱-۱۳۳. نوشتهٔ ۱۱۴۵ هـ / ۱۷۳۳ م.
- * ایوانف (Ivanow)، ۹۷۲.
- * الیگره، سیح، ص ۵. نوشتهٔ ۱۰۷۹ هـ / ۱۶۶۸ م.
- * تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۱۳۴، شمارهٔ ۳۱۶۹. از سدهٔ ۱۱ هـ / ۱۷ م.
- * تهران، دانشگاه، ۱۳، ص ۳۳۸۷، شمارهٔ ۴۴۲۶/۲. نوشتهٔ ۱۰۴۴ هـ / ۱۶۳۴ م.
- * تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۳۹۰۶، شمارهٔ ۴۸۷۲/۷. نوشتهٔ ۹۸۳ هـ / ۱۵۷۵ م.

(۲) ترجمهٔ المفید فی مقدمهٔ التجوید:

- این اثر را عبدالرحمان بن برهان‌الدین بن عبدالله الصباغ الحقی لاهوری، نیز به‌نام بالاترجمه کرده است:
- * بانکیپور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۶۸ = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۸۰. نوشتهٔ ۱۱۴۵ هـ / ۱۷۳۳ م.
 - > (۳) ترجمهٔ دیگر آن از ناشناس، ترجمه‌ای تحت‌اللفظی، همراه با متن.
* تاشکند، ۴، ص ۱۱۱. شمارهٔ ۲۹۴۹. نوشت. ۱۲۶۹ هـ / ۱۸۵۲ م <

شرح‌های آن:

- (۱) گزارش فارسی آن (مقدمهٔ جزریه) از مفتی محمداحسن همراه متن عربی، و گزارش زکریا الانصاری به‌سال ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۱ م در پیشاور، و به‌سالهای ۱۸۸۱، ۱۸۸۷، و [۱۸۸۸] در دهلی؛ و (گویا) در سال ۱۹۲۱ در لاهور چاپ شده است.
- (۲) گزارش دیگری بر «مقدمهٔ جزری» به‌نام «تیسیرالبیان فی تجویدالقرآن» است. نسخهٔ آن:
* آصفیه، ۳، ص ۷۴۸.
- (۳) > گزارش دیگر آن از نگارنده‌ای ناشناس در دست است به‌نام «کتاب‌الارباب فی القراءت»:
* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۷۳، شمارهٔ ۴۹۹/۲. نوشتهٔ ۱۰۶۱ هـ / ۱۶۵۱ م <

گویا یکی از شاگردان شمس‌الدین محمد بن محمد الجزری، در گذشته ۸۳۳ هـ / ۱۴۲۹ م (که یاد او پیش از این به شماره ۶۱۸۷، R۱۳۸ گذشت) گفتار زیر را نگاشته است > در فهرست منزوی، ۱، ص ۸۶، شماره 861، احتمال داده شده است که نگارنده حافظ طاهر اصفهانی [شاگرد جزری] باشد. (بنگرید به: همین بخش، شماره ۶۱۹۰، R۱۴۱) >>.

> رساله در جمع قراآت:

* مشهد، رضوی، ۶، ص ۱۶۹، شماره ۶۷، نوشته ۹۶۷ هـ / ۱۵۶۰ م <

ابن عماد، که در نظر اول گمان رفت همان سراینده هنامش باشد > ولی ابن عماد خراسانی، سراینده، به گفته دولتشاه (۳۱۶-۳۱۷) به سال ۸۰۰ هـ / ۱۳۹۷-۸ در گذشته است، از این روی یکی بودن او با نگارنده «خلاصة التنزیل» جای تردید است (بنگرید به: ریو، ذیل، (۲) ۳۴۸).

خلاصة التنزیل فی اداء الحروف للترتیل^(۹):

رساله‌ای است به نظم در قرائت متن قرآن، که در سال ۸۰۳ هـ / ۱۴۰۰ م سروده شده است. آغاز: ای به نام تو افتتاح کلام:

* ایوانف (Ivanow)، ۵۹۸.

* الیگره، سبج، ص ۵، نوشته ۱۰۷۹ هـ / ۱۶۶۸ م.

* کمبریج R(Cambridge Trinity) ۱۳ (۱۶) (۴۵) (پالمر، ص ۱۱۴).

* و نیز گمان می‌رود: مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره‌های ۱۲ به نام «رساله در مخارج حروف» [از ابن عماد، که در سال ۸۰۹ هـ / ۱۴۰۶ م [نه در ۸۰۳] سروده شده است. ولی با همان سرآغازی که در بالا آوردیم آغاز می‌شود. سال نوشتن آن ۱۰۱۷ هـ / ۱۶۰۸ م].

* مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۴۱. به نام «منظومه در تجوید» از ابن عماد، با همان سرآغاز.

[۲] برگل 139 استوری ندارد.

[۳] برگل 140 استوری 62.

(۹) عنوان کامل کتاب برابر نوشته پالمر چنین است.

> * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۷۲، شماره ۱۱۶۵. نوشته ۱۲۳۵ هـ
/ ۱۸۱۹-۲۰ م.
* لنینگراد، همانجا، شماره‌های ۱۱۶۶ و ۱۱۶۷، نام نگارنده را ابن عباد آورده
است.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۱۱۶۸.
* گال، شماره (۹) ۶۹، نام نگارنده را ابن عباد آورده است.
* مسکو، کتابخانه و ای. لنین، مخزن ۱۸۵ کتابهای فارسی (۷) ۳۸. ازسده ۱۹ م <
> * تهران، ملک، شماره ۳۰۳/۱۹. نوشته ۸۳۲ هـ / ۱۴۲۹ م (بنگرید به: منزوی، ۱،
ص ۷۹، شماره 801).
* نجف، سیدآقا شوشتری. نوشته ۸۶۳ هـ / ۱۴۵۸-۹ م (بنگرید به: ذریعه، ۷، ۲۲۲،
شماره ۱۰۷۱).
* تهران؟، عبدالله تفرشی تهرانی. نوشته ۱۰۶۸ هـ / ۱۶۵۷-۸ م (بنگرید به:
همانجا).

* نیز گمان می‌رود: شیراز، ملی پارس، ص ۲۵۵، شماره ۶۰، به نام «رساله در
مخارج حروف»، نگاشته شده به سال ۸۹۹ هـ / ۱۴۹۳-۴ م (مقایسه شود با نسخه یکم مشهد
که نگاشته ۸۰۹ یاد شده است). نوشته ۹۳۶ هـ / ۱۵۳۰ م >>.

190

طاهر اصفهانی، بی‌تردید همان طاهر بن عربشاه اصفهانی^(۱۰) است که برابر گفته
حاجی خلیفه ۴، ۹۴۷۵، ۹۴۸۴، در سال ۷۸۶ هـ / ۱۳۸۴-۵ م زاده شده است (مقایسه شود
با: SBI, GAL, 274) و برابر نوشته ذریعه، شاگرد شمس‌الدین محمد جزری بوده، و تا
سال ۸۵۷ هـ / ۱۴۵۳ م می‌زیسته است.

(۱) در الفرید فی علم (یا معرفة) التجوید^(۱۱):

<در هشت باب و خاتمه‌ای>

* دیوان هند (IO. D.P.)، ۳۲، الف.

* پیشاور، ۱۰۸۳.

* مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۱۰. نوشته ۱۰۱۸ هـ / ۱۶۰۹-۱۰ م.

[۱] برگل 141 استوری 63.

> (۱۰) در فهرست مشهد، ۴، ص ۱۶۴، نام او چنین آمده است: حافظ فخرالدین ابوالحسن طاهر بن

عرب بن ابراهیم اصفهانی <

(۱۱) درباره رساله منظوم او در تجوید، بنگرید به: نذیراحمد، نسخه‌های عربی، ۶.

- * مشهد، همانجا، شماره ۱۱، به نام «رساله در وقوف»، آغاز افتادگی دارد، و برای تصحیح مطلب بنگرید به: مشهد، ۶، ص ۱۶۴، شماره ۵۹.
- * مشهد، رضوی، ۶، ص ۱۶۴، شماره ۵۹. نوشته ۹۶۷هـ / ۶۰-۱۵۵۹م.
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۹۲، شماره ۱۳۱۷.

(۲) منهل العطشان فی رسم احرف القرآن (۱۱):

- آغاز: حمد و سپاس بیحد و قیاس پادشاهی را... در سال ۸۴۷هـ / ۴-۱۴۴۳م برای شاهرخ نگاشته شده است:
- * پیشاور، (۳) ۱۰۹۵.
 - * عمومی، (۱) ۲۰۸. (بنگرید به: ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶).

(۳) نهایة الاتقان فی تجوید القرآن:

در صفحه پایان نام آن چنین آمده است. آغاز: اما بعد، چنین گوید فقیر حقیر جانی طاهر حافظ اصفهانی، که این مختصر مشتمل است بر قاعده‌ای و ضابطه‌ای چند در تجوید و تصحیح قرآن عظیم...

- و شاید همان رساله ملامحمد طاهر قاری باشد، که به ردیف ۹ ضمن کتابهای بند ب این بخش به عنوان «رساله تجوید» خواهد آمد.
- * عمومی، (۲) ۲۰۸. نوشته ۸۷۸هـ / ۴-۱۴۷۳م (بنگرید به: ریتز Ritter-OLZ، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶).

* عمومی (۲) ۲۱۳. نوشته ۸۹۴هـ / ۹-۱۴۸۸م (بنگرید به: همانجا).

> * و نیز گمان می‌رود: تهران، دانشگاه، ۱۳، ص ۳۳۸۷، شماره ۱ / ۴۴۲۶ «رساله در تجوید»، آغاز آن برابر است با آنچه ریتز آورده است. نوشته ۱۰۴۴هـ / ۱۶۳۴م <
 >> [۱۱] مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۰۹، شماره ۵/۳۴۵۱. به نام «تجوید در تجوید»، نگارنده نادرست با محمد طاهر بن محمد مؤمن اصفهانی یکی دانسته شده است (مقابله کنید با: ذریعه، ۳، ۳۵۰، شماره ۱۲۶۷). آغاز آن با آنچه ریتز آورده است برابر است. نوشته ۱۰۷۳هـ / ۱۶۶۳م <<

گمان می‌رود کتاب زیر نیز از همین نگارنده (به نام حافظ طاهر اصفهانی) باشد (۳).

(۱۲) در ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶ و نیز پیشاور، ۱۰۹۵ چنین آمده است.

[۲] ج 3: 1370.

[۴۳] توضیح: نخست باید گفت حافظ طاهر اصفهانی تا اینجا کتابی بنام عین الترتیل ندارد، و تا اینجا این نام تنها نام نگاشته محمد فرزند محمود سمرقندی است که در جای خود (شماره ۴) ۱۸۴ ←

۴) عین الترتیل:

گفتار کوتاهی است در تجوید که «به‌خواهش یکی از دوستان» نگاشته شده است: ۱۴۱: تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۰۳۷، شماره ۲/۳۰۹۱. از سده ۱۲هـ / ۱۸م. » این نسخه خطی، به‌طوری که از آغاز آن برمی‌آید، با «نهایة الاتقان» یکی است (بنگرید به: ردیف ۳، از شماره ۱۸۸، F۱۸۸، R۱۴۱). نام «عین الترتیل»، در حواشی نسخه به‌خامه تازه‌تر آمده است. <<

>> ۱۱) طاهر حافظ اصفهانی، همچنین گفتارهایی درباره برخی از شیوه‌های قرائت نگاشته است که از آنها نسخه‌های خطی زیر یاد می‌شود:

۵) قرائت مفردة ابو عمرو:

درباره شیوه قرائت ابو عمرو بن علاء بصری:
* کربلا، (جای نگهداری نسخه دقیقاً یاد نشده است) (بنگرید به: ذریعه، ۸، ۶۸، سطر ۲۲-۲۳).

۶) قرائت مفردة ابن عامر:

درباره شیوه قرائت عبدالله بن عامر، در چند فصل و باب:
* تهران، ملک، شماره ۱/۵۴۱۷. نوشته ۹۸۸هـ / ۱۵۸۰م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص

۴، F۱۳۶) یاد آن گذشت.

دوم اینکه این نسخه که در فهرست دانشگاه به نام «عین الترتیل» آمده آغاز آن برابر دو نسخه از نسخه‌های «نهایة الاتقان» اوست: یکی نسخه (تهران، دانشگاه، ۱/۴۴۲۶) که در آن فهرست (ج ۱۳، ص ۳۳۸۷) نامش شناخته نبوده و به نام «رساله تجوید» یاد شده است. دوم نسخه (مجلس، شماره ۵/۳۴۵۱) که در آنجا نیز بنام «تجوید در تجوید» آمده (و بعلاوه نام نگارنده در اینجا نادرست طاهر بن محمد مؤمن حافظ اصفهانی یاد شده است). آغاز این سه رساله بدین گونه است: حمدله... چنین گوید... طاهر حافظ اصفهانی... که این مختصر مشتمل است بر قاعده و ضابطه‌ای چند در تجوید و تصحیح قرآن عظیم که جمع کرده شد به التماس یکی از دوستان (سرآغازی که به گفته بریگل برابر است با «نهایة الاتقان» او) (بنگرید به همین بخش، شماره ۵/۴۲۲۵، حاشیه). سوم اینکه سرچشمه این سهو یعنی گزیدن نام «عین الترتیل» برای نسخه تهران، دانشگاه، شماره ۱/۴۴۲۶ آن است که به دنبال آن نسخه یادداشت‌هایی بوده که در آن یادداشت‌ها نامی از «عین الترتیل» رفته بوده است.

بنابراین آنچه در بالا میان دو شماره ۳ و ۴ است باید حذف شود، و نسخه تهران، دانشگاه شماره ۲/۳۰۹۱ یکی دیگر از نسخه‌های رساله اوست که در اینجا (ردیف ۳) به نام «نهایة الاتقان» آمده است [۱]. منزوی].

[۱] ج ۳: ۱۳۷۱

(۷) قرائت مفردة نافع:

درباره شیوه قرائت نافع بن عبدالرحمان بن ابی نعیم لیشی:
* تهران، ملک، شماره ۵۴۱۷/۳. نوشته ۹۸۸هـ / ۱۵۸۰م (بنگريد به: منزوی، ۱، ص ۱۰۲، شماره ۹۸۶)

(۸) قرائت مفردة حمزه:

درباره شیوه قرائت حمزة بن حبيب الزيات الكوفي:
* تهران، ملک، شماره ۵۴۱۷/۱. نوشته ۹۸۸هـ / ۱۵۸۰م (بنگريد به: منزوی، ۱، ص ۱۰۱، شماره ۹۸۱). نیز مقابله شود با آنچه در زیر به نام «رسالة مفردة حمزه» خواهد آمد - که گمان می‌رود همین نگاشته باشد < .
> مجموعه‌ای از سه گفتار در قرائت و تجوید از این کس در دست هست، که نام و سرآغاز آنها یاد نشده است:

* موزه بریتانیا (۳-۵) ۸۳۵۹. نوشته ۹۷۳هـ / ۱۵۶۵-۶م بنگريد به: مردیت اوونس Meredith-Owens (ص ۱) <

گمان می‌رود نگاشته‌های زیر نیز از همین کس باشد:

(۱) رساله مفردة حمزه:

که نگاشته‌ای است در شیوه قرائت حمزه، و بویژه شرح و تفسیر وی درباره حمزه. با این سرآغاز: چنین گوید فقیر حقیر جانی طاهرین عرب [چنین است، مقایسه شود با: حاجی خلیفه، ۴، ص ۵۴۶، سطر ۶] بن ابراهیم الاصفهانی، که بعضی از دوستان... بیان مذهب حمزة بن حبيب الزيات کوفی را در وقف بر حمزه...:

* عمومی، (۱) ۲۱۳. نوشته ۸۹۴هـ / ۱۴۸۸-۹م (بنگريد به: ریتتر Ritter-OLZ) ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۶).

(۲) تجوید لاینفک:

از ملامحمد طاهر (بنگريد به همین کتاب، شماره R۱۹۷، ردیف ۲).

191

میرنورالدین (یا شمس‌الدین؟) محمدبن میرسید شریف علی بن محمدحسینی جرجانی، وی فرزند میرسید شریف نگارنده فرهنگنامه وازه‌های قرآن به نام

«ترجمان القرآن» است (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۱۷۵، ۱۲۹۹). در سال ۸۳۸هـ / ۱۴۳۴م (یا ۸۳۶هـ / ۱۴۳۲م) در شیراز درگذشته است. وی رساله‌ای را که پدرش به فارسی در علم منطق نگاشته بود به عربی ترجمه کرد، و گزارشی بر «رسالة فی الاصول» پدرش، و نیز گزارشی بر کتاب صرف «ارشاد الهادی» تفتازانی نگاشت. و نیز کتاب «الغرة فی المنطق» را نگاشته است. نگاشته زیر نیز منسوب به اوست:

تجوید:

گفتار کوتاهی است در یک مقدمه و شش باب و یک خاتمه، که پس از بسمله چنین آغاز می‌شود: الحمد لله الذی هدانا لایمان و رزقنا مجاورة بیته و تلاوة القرآن...

* تهران، ملی، ۱، ص ۳۳۹، شماره ۲/۳۴۷، انجام افتاده. از سده ۱۲هـ / ۱۸م.

* تهران، دانشگاه، ۹، ص ۱۳۱۶، شماره ۲/۲۵۲۰. از سده ۱۳هـ / ۱۹م.

* سپهسالار، ۳، ص ۳۲۱، شماره ۲/۸۱۳۸.

* مجلس، ۷، ص ۳۰.

* و نیز، گویا: الیگره، سبع، ص ۵، «مختصر» (بنگرید به شماره ۱۹۹۶، ردیف

«مختصر»).

* و نیز بنگرید به: قم، ۱، ص ۱۱ = ذریعه، ۳، ۳۷۳، شماره ۱۳۵۸. نسخه ناقص که

در ملکیت خصوصی کسی است در قم و تاریخ ۱۰۶۸هـ / ۱۶۵۷م دارد.

» * تهران، ملک، شماره ۴/۵۴۱۸. نوشته پیرامون ۱۱۴۰هـ / ۱۷۲۷م (بنگرید به:

منزوی، ۱، ص ۷۵، شماره ۷۵۰) <<.

چاپ:

تهران، ۱۲۸۶هـ / ۱۸۶۹-۷۰م (بنگرید به: الیس (Ellis)، ۱، ۸۸۴؛ مشار، مؤلفین،

۵، ۶۲۹ که به صورت مقدمه بر قرآن آمده است): ۱۳۲۵هـ / ۱۹۰۷-۸م (بنگرید به: مشار،

مؤلفین، همانجا، همراه با قرآن): ۱۳۵۳هـ / ۱۹۳۴-۵م (بنگرید به همانجا، و مقایسه شود

با: قم، ۱، ص ۱۰-۱۱، شماره (۲) ۱۳ که تاریخ ۱۳۵۴هـ / ۱۹۳۵-۶م یاد شده است. و

به نام «تجوید قرآن»؛ تهران، ۱۳۱۱هـ / ۱۸۹۳-۴م (همراه با رساله در توضیح اعراب و

قرآات مشکله قرآنیه نگاشته محمدجعفر [استرابادی یا تهرانی]، با عنوان کلی «رساله در

تصحیح کلمات قرآن» (بنگرید به: قم، ۱، ص ۱۱۸، شماره (۲) ۳۵۳؛ مشار، مؤلفین، ۲،

۳۲۷)؛ تبریز، ۱۳۱۰هـ / ۱۸۹۲-۳م، چاپ علیحده؟ (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۵، ۶۲۹)

[GAL. II, 210, SB 11, 294; EI, I, 1067, s.v. ol-Djurdjani(C. Brockelmann);

مشار، مؤلفین، ۵، ۶۲۹، که تاریخ زایش را نادرست یاد کرده است).

192»^(۱)

کمال‌الدین حسین بن علی واعظ کاشفی. در سال ۹۱۰هـ / ۱۵۰۴م درگذشته است (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۳۰، ۲۲۴).

النقاوة فی آداب التلاوة:

گفتاری است درباره آداب تلاوت قرآن، در يك مقدمه و سه مقالت:
* قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۲۲۱، بی‌تاریخ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۲۰، شماره

(1141)

193⁽ⁱⁱ⁾

محمد بن احمد بن خلیفه. که نگاشته خود را برای شمس‌الدین امیرمحمد فرزند امیرعلی فرزند امیربرندق برلاس نوشته است. [گویا برای همان محمد برندق فرزند علی فرزند برندق فرزند جهان‌شاه فرزند چاکو برلاس، که در نیمه دوم سده ۱۵ و آغاز سده ۱۶م زندگی می‌کرد و به‌روزگار ابوالقاسم باریبیک، در دوران ابوسعید فرمانروای کابل و امیرالامرای سلطان حسین بایقرا بود. (بنگرید به: با برنامه، ترجمه بورجی، ۱، ۲۷۰، و حاشیه ۲؛ واصفی، بدایع‌الوقایع، چاپ بولدیرف (بنگرید به: ص ۱۱۲۶ روسی)، ۲، ۹۳۵، ۱۲۱۷؛ حبیب‌السیر، ۳، ۳، ۳۳۳، بارتولد، آثار، ج ۲، (برابر فهرست)].

مناهج التلاوة:

گفتاری است در تجوید، در يك مقدمه و هیجده فصل و خاتمه‌ای:
* تهران، ملک، شماره ۱/۳۲۵. از سده ۱۰هـ / ۱۶م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۰۲-۱۰۳، شماره ۹۹۱)».

194⁽ⁱⁱⁱ⁾

یارمحمد بن خداداد یا خدای داد سمرقندی، پیشکش شده به ابوالغازی عبیدالله بهادرخان فرمانروای ورارود، از خاندان شیبانی، که در ۹۴۰-۹۴۶هـ / ۱۵۳۳-۱۵۳۹م

[۱] ج 3: 1371 روسی.

[۲] ج 3: 1371 روسی.

[۳] برگل 143 استوری 63.

حکم می‌رانده است.

قواعد القرآن:

< در آداب تجوید قرائت عاصم کوفی، در دوازده باب >

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۸، شماره‌های ۲۲، ۹۲، ۱۰۹.

* بانکیپور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۷۱-۱۱۷۲ = بانکیپور، ج ۱۴، ۱۱۱۷. از سده ۱۶م.

* بانکیپور، همانجا، ۱۱۷۸. نوشته ۱۱۸۹هـ / ۱۷۷۵-۶م.

* Decourdemanche، ۲، S.P. (۳)-(۲) ۱۶۷۳.

* إته (Ethe)، ۲۷۰۳.

* دیوان هند (IO, D.P.)، ۳۳ الف.

* ایوانف (Ivanow)، ۹۷۴-۹۷۳.

* کرزون (Curzon)، (۱) ۳۳۹.

* ریو (Rieu)، ۲، ۸۰۳. يك قطعه.

* مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۲۷. نوشته ۹۳۰هـ [چنین است] / ۱۵۲۳م.

< * مشهد، رضوی، ۴، ص ۱۷۳، شماره ۷۶ >

* مجلس، ۳، ۸۱۵. از سده ۱۷م.

* بلوشه (Blochet)، ۴، ۲۲۱۳.

* پیشاور، (۵) ۱۹۵۳.

* برلین، ۴۴۸، قطعه‌هایی از آن. و نیز: ۴۵۰، يك قطعه.

> * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۸-۴۲۹، شماره‌های ۳۳۲۷-۳۳۴۳، هفده

نسخه، که یکی از آنها (شماره ۳۳۳۱) نوشته ۹۶۵هـ / ۱۵۵۷م است، و در نسخه شماره ۳۳۳۲ نام کتاب «قواعد الفرقان» یاد شده است.

* لنینگراد، همانجا، شماره ۳۳۱۹ [يك قطعه؟]. نوشته ۹۵۹هـ / ۱۵۵۱م.

* کتابخانه عمومی، سری تازه فارسی، (۱) ۱۶۱. با مهر سال ۱۱۰۳هـ / ۱۶۹۱م (بنگرید به: بارتولد، شماره ۲۰۲).

* داکا، ص ۲۳۶، شماره ۲۴۹، ناقص. از سده ۱۷م.

* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۴۸، شماره ۳۷۶.

* غازان، دانشگاه، ۴۲۱۴. از سده ۱۹م.

* غازان، همانجا، (۱) ۴۳۳۳. از سده ۱۸م.

* تاتارستان، موزه دولتی جمهوری خودمختار شوروی سوسیالیستی تاتارستان. از

سده ۱۸م <

» * تهران، ملك، شماره ۵۴۱۸/۱، نوشته ۱۱۴۰هـ / ۱۷۲۷-۸م (بنگرید به: منزوی، ا، ص ۹۴، شماره 918).

* تهران، ملك، شماره ۴۱۱/۳، برگهای آغاز آسیب دیده (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره 922).

* سپهسالار، شماره ۸۱۹۹ (بنگرید به: ذریعه، ۱۷، ۱۸۹، شماره ۱۰۰۴).

* و نیز گویا: کربلا، نسخه سید عبدالحسین حجت. نوشته پیرامون ۱۱۱۸هـ / ۱۷۰۶؟۷م (بنگرید به: ذریعه، ۱۷، ۱۸۹، شماره ۱۰۰۲)». <

195

عمادالدین علی <بن عمادالدین> شریف قاری استرآبادی <مازندرانی>، <در ذریعه، ۳، ۳۷۱ به نام عمادالدین علی بن عمادالدین علی بن نجم‌الدین محمود المدعو به عمادالدین علی الشریف القاری الاسترآبادی مولدأ المازندرانی مسکناً آمده است>».

(۱) تحفه شاهی:

در تجوید و انواع گوناگون قرائت از ده قرائتی که در سوره‌های یکم و صد و دوازدهم وجود دارد. <در یک مقدمه، دوازده باب: (مخارج حروف، صفات حروف، بعضی از احکام تجوید، های کنایه، مدّ، ادغام، تنوین، وقف، استعاذه، بسمله، اختلاف ده نوع قرائت در سوره‌های یکم و صد و دوازدهم) و خاتمه‌ای:

* تهران، دانشگاه، ۱۰، ص ۱۵۱۲، شماره ۲۶۳۶/۴، نوشته ۱۱۰۵هـ / ۱۶۹۴م.

* تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۳۶۲، شماره ۳۳۶۳/۱، نوشته ۱۰۱۹هـ / ۱۶۱۰م.

* تهران، دانشگاه، ۱۲، ص ۲۹۵۸، شماره ۳۹۶۲/۲، نوشته ۱۰۰۷هـ / ۱۵۹۸م.

* تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۲۲۸ الف، شماره ۵۳۸۰/۴، نوشته ۹۵۶هـ / ۱۵۴۹م.

* تهران، هیات، ص ۳۳۱، شماره ۵۶۷/۲، نوشته ۱۰۶۶هـ / ۱۶۵۶م.

* مجلس، ۱۱، ص ۶۸، شماره ۴۰۷۰/۲، از سده ۱۲هـ / ۱۱۸.

* ری، ص ۴۲۹، از سده ۱۱هـ / ۱۷م <

* برلین، (۳) ۴.

* ایوانف (Ivanow)، (۱۳) ۱۷۵.

* کرزون (Curzon)، ۳۴۰.

[۱] برگل 144 استوری 66.

(۱۳) کتابهایی که برچ و ایوانف وصف کرده‌اند، با اینکه سرآغاز آنها در دو فهرست با یکدیگر جدایی دارند، گمان می‌رود یکی باشند.

- * مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۵. نوشته ۱۰۸۷ هـ / ۷-۱۶۷۶ م.
- * پرینکتون (Princeton)، ۴۴۷، نوشته ۱۱۲۳ هـ / ۱۷۱۱ م.
- * بلوشه (Blochet)، ۴، ۲۱۶۹، نوشته ۱۱۳۳ هـ / ۱۷۲۱ م.
- » * تهران، ملک، شماره ۵ / ۶۲۰۰. از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۸۳، شماره 832).
- * مجلس، شماره ۲ / ۵۷۰۴، انجام آن آسیب دیده. از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره 833).
- * نجف، نسخه سید آقا شوشتری (بنگرید به: ذریعه، ۳، ص ۴۴۴، شماره ۱۶۱۲) <<.

تجوید القرآن:

ممکن است «رساله قرائت» از این نگارنده، » که در ذریعه، ۳، ۳۷۱، شماره ۱۳۵۲، و نیز در منزوی، ۱، ص ۷۴، به نام «تجوید القرآن» نامیده شده است و از لحاظ مضمون به «تحفه شاهی» بسیار نزدیک است، و جدایی آن بطور کلی در سرآغاز و انجام آنها می باشد، و به نام شاهقلی سلطان ساخته شده است << با «تحفه شاهی» یکی باشد.

» * مجلس، ج ۷، ص ۳۱، شماره ۱۸ = ص ۲۸۰، شماره ۱ / ۱۸. نوشته ۱۰۶۵ هـ / ۱۶۵۴ م.

* نجف، نسخه شیخ محمدرضا نایینی. نوشته ۱۰۷۴ هـ / ۴-۱۶۶۳ م (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۳۷۲، سطرهای ۴-۶) <<.

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۶۴.

* بانکپور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۷۰! بانکپور، ۱۴، ۱۱۸۱، آغاز: الحمد لله رب العالمین، چنین گوید اقل عبادالله واحوجهم الی عفوربه، مشتمل بر مقدمه، دوازده فصل و خاتمه.

و نیز شاید «رساله تجوید» از نگارنده همین «تحفه شاهی» باشد.

* تهران، حقوق، ص ۳۵، شماره ۳۰، نوشته ۱۲۹۳ هـ / ۱۸۷۶ م. مقایسه شود با شماره زیر:

* تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۳۶۲.

» (۲) رساله در قرائت عاصم:

یا «مفردة عاصم» [که هر دو بدون شك يك نگاهشته هستند، هرچند که در منزوی، ۱، ص ۹۳، و ۱۰۱-۱۰۲ آنها به عنوان دو رساله جدا، بررسی می شوند]، برای شاهزاده خانمی

[۲] جلد ۳، ص ۱۳۷۳ روسی.

از دودمان صفویان، که نام او یاد نشده است (و برابر ذریعه، ۱۷، ص ۵، دختر شاه تهماسب می‌باشد نگاشته شده است)».

> آغاز: حمد بیحد و سپاس بقیاس... این گفتار به شیوه «شاطیبه» است. و در يك مقدمه، سه باب و يك خاتمه:

* تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۳۶۴، شماره ۴/۳۳۶۳. نوشته ۱۰۱۹هـ / ۱۶۱۰م.

* تهران، الهیات، ص ۳۶۰، شماره ۳/۶۸۰، نوشته ۱۰۸۴هـ / ۱۶۷۳م <

* مشهد، رضوی، ج ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۱۶.

>> * سامره، نسخه میرزامحمد تهرانی. نوشته ۱۱۵۴هـ / ۱۷۴۱-۲م (بنگرید به:

ذریعه، ۱۷، ۵۵، شماره ۳۰۴).

* تهران، ملک، شماره ۲۹۳. از سده ۱۲هـ / ۱۸م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۳،

شماره 912).

* تهران، ملک، شماره ۶۲۰۰/۷. از سده ۱۲هـ / ۱۸م. (بنگرید به: منزوی، ۱،

ص ۱۰۲، شماره 983).

* مجلس، شماره ۵۷۰۴/۱. از سده ۱۲هـ / ۱۸م (بنگرید به: منزوی، همانجا،

شماره 984).

برابر نوشته ذریعه، ۳، ۳۷۲، عمادالدین علی درباره دیگر قرائتها نیز دارای

رساله‌هایی بوده است: قرائت حمزه، کسائی، ابن کثیر، ابو عمرو، و نافع».

۳ رساله در تجوید قرآن و اختلاف قراء عشره در فاتحه و اخلاص:

>> گمان می‌رود این اثر چنانکه در بالا گذشت، با «رساله قرائت» (به گفته ذریعه) یا

«تجوید القرآن» (به نوشته منزوی) یکی باشد >>. گفتاری است در يك مقدمه، دوازده فصل و يك خاتمه که به شاه‌قلی سلطان پیشکش شده است:

* تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۲۲۸ الف، شماره ۵/۵۳۸۰. نوشته ۱۲۹۵۰.

[هفت اقلیم، شماره ۱۱۶۸].

> 196

محمد سروستانی، گویا در اواخر سده پانزدهم و اوایل سده شانزدهم می‌زیسته

> (۱۴) در فهرست یاد نشده است که جدایی این اثر با «تحفه شاهی» جز اینکه این نگاشته به نام کس دیگری ساخته شده است، در چیست؛ ولی در مجموعه خطی که شرح آن در فهرست آمده، این کتاب بلافاصله پس از «تحفه شاهی» آورده شده است. <

[۱] برگل 145.

است، زیرا درباره خود گوید که شاگرد عزالدین احمد کازرونی بوده، که او نیز به جای خود شاگردی شمس‌الدین محمد جزری (در گذشته ۸۳۳هـ / ۱۴۲۹م) را داشته است (بنگرید به: پیش از این، شماره ۱۸۷، ۱۳۸R).

۱) رساله فی عددالقرآن:

گفتاری است درباره وقف، آیتها، واژه‌ها و حروف قرآن. و نیز درباره کسانی که به‌شمارش آنها پرداخته‌اند، و درباره بنیانگذاران قرائت‌های هفتگانه قرآن، و جز آنها:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۸۹۷، شماره ۲/۴۸۶۷، از سده ۹-۱۰هـ / ۱۵-۱۶م.
گویا وی رساله دیگری نیز - که یاد می‌شود - به‌همین نام نگاشته است <:

> ۲) رساله فی عددالقرآن:

در شمار آیتها و حروف هر سوره، و شمار سوره‌های مکی و مدنی، برحسب اجزاء قرآن:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۸۹۸، شماره ۳/۴۸۶۷، از سده ۹-۱۰هـ / ۱۵-۱۶م.

197

مختار اعمای اصفهانی.

۱) مختارالقرآء:

> در يك مقدمه و دوازده باب (۱۵):

- * شیراز، عینی، ص ۲۷۶، شماره ۳/۱۴. نوشته ۱۲۱۲هـ / ۱۷۹۸م.
- * مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۷۲، شماره ۳/۴۹۶. نوشته ۱۲۴۰هـ / ۱۸۲۵م <
- * مشهد، رضوی، ج ۲، فصل ۷ خطی، شماره‌های ۳۳ و ۳۴، که دومی تاریخ ۱۲۳۰هـ / ۱۸۱۴م را دارد.
- * مجلس، ج ۳، ص ۳۵، شماره‌های ۸۱۸ و ۸۱۹. نوشته ۱۲۷۴هـ / ۱۸۵۷.۸م.
- > * ری، ص ۴۴۹ب، شماره ۴/۳۳۲. از سده ۱۳هـ / ۱۹م <
- » * تهران، ملک، شماره ۲/۳۲۵. نوشته ۱۲۰۶هـ / ۱۷۹۱.۲م (بنگرید به: منزوی،

[۲] برگل 146 استوری 79a.

> (۱۵) در استوری، ۱، ص ۱۱۲۱ (بر پایه فهرست مشهد، ۲) تاریخ نگارش این کتاب سال ۱۲۴۰هـ یاد شده است، که با تاریخ یاد شده در برخی از فهرستها، بویژه تاریخ نگارش رساله دوم خود این نگارنده (که از ماده تاریخ پایان آن برمی‌آید، یعنی سال ۹۴۹هـ) درست نمی‌آید <

>(۲) درج المضامین:

یا «لؤلؤ درج المضامین» گفتاری است به‌نظم در تجوید، در هفتاد و دو بیت، که به‌سال ۹۴۹هـ / ۱۵۴۲-۳م سروده شده است (بنگرید به: ذریعه، ۸، ۵۹، شماره ۱۸۸):

* تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۲۱۰، شماره ۳۲۵۱/۹. نوشته ۱۳۰۷؟ ۱۸۹۰م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۵۰۲، شماره ۴۵۶۳/۴. نوشته ۱۲۶۸هـ / ۱۸۵۲م.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۰۹۵ ب، شماره ۵۰۴۳/۵. نوشته ۱۲۴۱-۱۲۴۳هـ ؟

/ ۱۸۲۵-۱۸۲۸م.

* شیراز، عینی، ص ۲۷۵، شماره ۱۴/۱.

* و نیز گمان می‌رود: ری، ص ۴۴۹ ب، شماره ۳۳۲/۳ <

>> سپهسالار، ج ۴، ص ۴۱۰، شماره ۵۲۴۴. نوشته ۱۲۰۸هـ / ۱۷۹۳-۴م

شرح درج المضامین:

گزارشی از این نگاهش، گویا در سده دوازدهم / هیجدهم، از ملامحسن بن سلیمان قاری، به‌نام «شرح درج المضامین» در دست هست:

* نجف، نسخه ملامحمدحسین قمشه‌ی، نوشته ۱۱۷۹هـ / ۱۷۶۵-۶م (بنگرید به:

ذریعه، ۱۳، ۲۶۲؛ منزوی، ۱، ص ۹۱، شماره ۸۹۲).

و درباره گزارش دیگر این نگاهش بنگرید به: همین کتاب، شماره ۲، ۴۲۵۲،

(R۱۹۰) <<.

> 198^(۱)

جمال‌الدین حسین حلیم پیری، که در پیرامون سال ۹۵۸هـ / ۱۵۵۱م که نسخه کتابش رونویس شده است، زنده بوده است:

المفردة لابن كثير:

گفتاری است در قرائت قرآن به‌روایت عبدالله بن کثیر مکی، در آغاز مقدمه کتاب از «طریق تیسیر شاطبی» سخن به‌میان آمده است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۸۴۸، شماره ۳۸۷۰/۳. نوشته پیرامون ۹۵۸هـ

/ ۱۵۵۱م <

مرادیه:

رسالة مفصلی است در تجوید، که به معزالدوله سلطان مرادخان امیرمازندران (۹۶۹-۹۷۲ هـ / ۱۵۶۱-۵) پیشکش شده است، در یک مقدمه و هیجده باب و یک خاتمه:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۴۰۰، شماره ۴۴۳۸/۸. نوشته ۱۰۰۸ هـ / ۱۵۹۹-۱۶۰۰ م.

200

حافظ کلان > بن بدرالدین قاری < بخاری، به عبدالله (۲) بهادرخان پیشکش شده است، گمان می‌رود این عبدالله دومین کس بدین نام از خاندان شیبانی باشد، که در سالهای ۹۹۱-۱۰۰۶ هـ / ۱۵۸۳-۱۵۹۸ م فرمانروایی می‌کرده است > مقایسه شود با آنچه در زیر، ردیف ۲ آمده است <

۱) الدرّة الفریدة

> در فهرست آصفیه چنین آمده،؟ اما < نذیراحمد و ذریعه نام کتاب را «درّة الفرید فی التجوید» > و فهرستهای لنینگراد و تاشکند به نام «درالفرید فی التجوید» یاد کرده‌اند. نگاشته‌ای است در چهل و شش باب < «فهرست تاشکند، و مقابله کنید با ذریعه، ۸، ۱۰۶، شماره ۳۹۵ که در اینجا گفته شده است این اثر به بابها تقسیم نمی‌شود» >:
* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۸۹.

* نذیراحمد، ۱، (محمد محدث، رامپور).

> * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۸۹-۱۹۰، شماره‌های ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، نسخه ملخص که گزیننده در آن ناشناس مانده و تنها نام نگارنده اصل یاد شده است. نوشته ۱۰۵۵ هـ / ۱۶۴۵-۶ م.

[۲] جلد ۱، ص ۲۴۰ روسی.

[۳] برگل 148 استوری 66.

[۴] در ذریعه، ۸، ۱۰۶، نام او چنین آمده است: ابوالغازی عبیدالله [نه عبدالله] بهادرخان [منزوی].

[۵] در ذریعه (همانجا) گفته شده است: نسخه کتابخانه خوانساری مرتب به بابها و فصلها نبوده است [منزوی].

* لنینگراد، همانجا، شماره ۱۲۸۱. تنها اول کتاب است.
 * تاشکند، ۴، ص ۹۷، شماره ۲۹۳۴. از آغاز سده ۱۹م؛ از روی نسخه کهن و معتبری رونویس شده است.
 * صولت (Saulat)، ص ۱۴۶، شماره ۳۵۷. نوشته ۱۳۱۷هـ / ۱۸۹۹-۹۰م < .
 مقایسه شود با ذریعه، ۸، ۱۰۶، شماره ۳۹۵.
 >> * نجف، نسخه محمدعلی خوانساری (بنگرید به: ذریعه، همانجا) << .
 > گمان می‌رود کتاب زیر نیز از همین نگارنده باشد.

(۲) انیس‌القرء:

گفتاری است در قرائت قرآن به شیوه علی بن حمزه کسایی، و دو راوی او، که بر پایه قسمت‌های مربوط به این شیوه قرائت از رساله عربی «التیسیر فی القراءآت السبع» قرطبی، و نسخه منظوم آن «شاطیبه» نگاشته شده است (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۸۲، ۴۸۳):

* تاشکند، ۴، ص ۹۶، شماره ۲۹۳۳. نوشته ۹۲۷هـ / ۱۵۲۰م. تاریخ نوشتن این نسخه با مندرجات این فهرست که «رساله به‌روزگار فرمانروایی عبیدالله‌خان» (۹۴۰-۹۴۶هـ / ۱۵۳۳-۱۵۳۹م) نگارش یافته است، درست نمی‌آید <

201

نهانی [که معمولاً تخلص زنانه است] جامی.

تحفة‌الوالدین:

به‌نظم، در تجوید، که به‌روزگار شاه تهماسب دوم (۱۱۳۵-۱۱۴۹هـ / ۱۷۲۲-۱۷۳۶م؟) (مقایسه شود در زیر) سروده شده است:
 * تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۹۷۱، شماره ۳۹۷۵. نوشته ۱۰۸۱هـ / ۱۶۷۰م [مقایسه شود با مندرجات فهرست بر اینکه منظومه به‌روزگار تهماسب دوم ساخته شده است] <

>> * و نیز گمان می‌رود: شیراز، خانقاه احمدیه، ص ۲۲۳، شماره ۱۲۹/۲. «منظومه تحفة‌الولد» بدون یادی از سراینده (مقابله شود با: منزوی، ۱، ص ۸۵، که آنجا گفته شده است نگارنده به‌روزگار تهماسب یکم (۹۳۰-۹۸۴) می‌زیسته و اثر به‌نثر و نظم نگارش

[۶] برگل 172 ج 1: 227.

[۷] توضیح: درست است که در فهرست دانشگاه سراینده از روزگار تهماسب دوم یاد شده است ولیکن ماده تاریخی در پایان نسخه هست که نشان می‌دهد که در سال ۹۵۹هـ سروده شده است: <

یافته است (در فهرست‌ها تنها دربارهٔ نظم سخن رفته است) ۱۸۱».

محمدصادق بن عبدالباقی بن عزالدین فرغانی > که در نیمهٔ دوم سدهٔ شانزدهم در شهرهای مختلف عربستان و ایران می‌زیسته، و رسالهٔ «حدائق‌الآخبار» را در ۳۳ باب (حدیقه)، در عرفان نگاشته است (بنگرید به: تاشکند، دانشگاه، ۱، شمارهٔ (۱) ۱۸، جز اینکه در آنجا به‌جای این رساله، نام تألیف دوم این نویسنده یاد شده است؛ و مقایسه شود با: لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۵۲، شمارهٔ ۱۰۲۹). وی در سال ۱۰۰۰هـ / ۱۵۹۱م کتاب زیر را نگاشته است .

ریاض‌الابرار:

گفتاری است در قواعد قرائت قرآن، در یک مقدمه و هیجده باب، که هر باب به‌چند روضه بخش شده است. در باب ۱۵ و ۱۶، آیهایی نیز از قرآن به‌جهت چند («جهت دفع کیک و مگس، جهت رام کردن چهارپایان و مطیع کردن زنان بر مردان» و جز آنها) آورده است:

- * تاشکند، ۴، ص ۱۱۵، شمارهٔ ۲۹۵۵. نوشتهٔ ۱۰۴۶هـ / ۱۶۳۶م.
- * تاشکند، ۸، ص ۲۵۶، شمارهٔ ۵۸۳۹. نوشتهٔ ۱۲۷۲هـ / ۱۸۵۶م.
- * تاشکند، همانجا، شمارهٔ ۵۸۴۰. نوشتهٔ ۱۲۸۰هـ / ۱۸۶۳م.
- * غازان، دانشگاه، ۴۲۶۴. نوشتهٔ ۱۷۸۵م.
- * غازان، همانجا، ۴۳۴۷. نوشتهٔ ۱۲۷۳هـ / ۱۸۵۷م.
- * غازان، همانجا، (۲) ۴۴۱۸. نوشتهٔ ۱۲۷۰هـ / ۱۸۵۴م.
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۹۷، شمارهٔ ۲۱۱۸. نوشتهٔ ۱۸۶۰م.
- * لنینگراد، همانجا، شمارهٔ ۲۱۱۹. نوشتهٔ ۱۲۹۸هـ / ۱۸۸۰م .
- * آصفیه، ۱، ص ۵۶۶ > که در آنجا، و بنا بر آن در استوری، ۱، ۳۰، ۳۱ نیز، این کتاب در تفسیر قرآن یاد شده است <

- «به تحفة الوالدین نسخه موسوم / نمودم تا شود تاریخ معلوم». وانگهی همان نسخهٔ دانشگاه نوشتهٔ ۱۴ج ۱/۱۰۸۱هـ می‌باشد و تاریخ زایشهایی از ۱۰۸۰ تا ۱۰۹۹هـ دارد. از این روی جای تاریخی این شماره از سدهٔ ۱۲ بدینجا آورده شد [ا. منزوی].

[۸] جلد سوم، ص ۱۳۷۷ روسی.

[۹] برگل 149 استوری 49 a 30.

>203^[۱]

کسی به نام سمرقندی در ۱۷ محرم ۱۰۱۱ (یا ۱۰۲۱) هـ / ۷ ژوئیه ۱۶۰۲ (یا ۲۰ مارس ۱۶۱۲)، کتاب زیر را نگاشته است:

رساله در تجوید:

گفتاری است در ده باب، و نگارنده آنچه را که از استادش شمس‌الدین ج.ن. ب. دی (جنیدی؟) شنیده در این رساله آورده است:

* تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۰۶۸ الف، شماره ۱/۴۹۶۱. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

»204^[۲]

نورالله بن محمد بن علی واعظ.

قرش الحروف در قراءت سبعة:

به سال ۱۰۱۳ هـ / ۱۶۰۵ م، به شیوه پرسش و پاسخ نگاشته شده است:

* اصفهان، ۱، ص ۱۳۴، شماره ۲۰۰. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م. «

205^[۳]

رضی‌الدین ابوالخیر عبدالمجید، که گفتار زیر را به سال ۱۰۲۲ هـ / ۱۶۱۳ م نگاشته است:

القول المجید لتجوید کلام الله المجید:

* رامپور، (نذیر احمد، ۲).

206^[۴]

محمدحسن (یا حسین؟) خطیب قاری (برابر فهرست مجلس، ۶، ص ۳: مقایسه شود با «نشریه»، دفتر ۴، ص ۴۳۴)، که به شاه عباس یکم (۹۹۶-۱۰۳۸ هـ / ۱۵۸۷-۱۶۲۹ م) پیشکش کرده است.

[۱] برگل 150.

[۲] جلد سوم، ص ۱۳۷۴ روسی.

[۳] برگل 151 استوری 67.

[۴] برگل 152.

تبصرة القراء:

- گفتاری است در تجوید، در يك مقدمه و دوازده باب:
* مجلس، ج ۶، ص ۳، شماره ۲۰۰۴، آغاز افتادگی دارد. از سده ۱۱هـ / ۱۷م.
* یزد، مدرسه خان بزرگ، شهرستانها، ص ۴۳۴، شماره ۹/۲. نوشته ۱۲۲۳هـ / ۱۸۰۸-۹م.
* نجف، نسخه محمدعلی خوانساری (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۳۲۰، شماره ۱۱۷۸) ۱۵۱ >>>.

207

نورالدین محمدقاری، بهروزگار جهانگیر پادشاه (۱۰۱۴-۱۰۳۷هـ / ۱۶۰۵-۱۶۲۸م)، گفتار زیر را نگاشته است:

مقصودالقار: (۱۶)

- * آصفیه، ۱، ص ۳۰۸، شماره ۷۹.
* برلین، (۵) ۷۳.
* بوهار (Buhar)، (۵) ۱۵۶.
* دیوان هند، ۱۴۳۵، برگهای ۱ ب ۶ الف و برگهای ۲۳-۳۵.
* ایوانف - کرزون (Ivanow-Cuzon)، ۳۴۱.
* لاهور، دانشگاه پنجاب. نوشته ۱۲۷۵هـ / ۱۸۵۸-۹م (بنگرید به: OCM، ۲/۱۰، فوریه ۱۹۳۵، ص ۷۸).

چاپ: بمبئی، انتشارات حیدری، ۱۲۹۰هـ / ۱۸۷۳م (در مجموعه: البيان الجزيل... که دارای نه دفتر کوچک به زبانهای اردو، فارسی و عربی درباره قرآن و قرائت آن است، و از آن میان دفتر یکم که «البيان الجزيل للترتيل» می باشد به زبان اردو، و دومین آنها همان «مقصودالقاری» است، ۹۲ص)؛ لکهنو، انتشارات اسدی، ۱۲۹۰هـ / ۱۸۷۳م (در مجموعه «البيان الجزيل للترتيل»، «مقصودالقاری»... «چاپ دیگر همان، و یا شاید تقریباً همان مجموعه، ۷۲ص)؛ همانجا، انتشارات مجمع العلوم، ۱۲۹۳هـ / ۱۸۷۶م، ۷۲ص؛ همانجا، انتشارات نولکشور، ۱۸۸۶م (نظیر همان مجموعه، ۶۲ص)؛ همانجا، انتشارات دلپذیر،

[۵] ج 3: 1374.

[۶] برگل 153 استوری 68.

(۱۶) این گفتار عملاً مانند «زبدة القرائة» قوام الدین بن سید عبدالله بخاری است (دیوان هند persian IO, Delhi، ۳۳ف) (بنگرید به: همین کتاب، شماره (۲۲) R ۲۳۶). کتاب دوم گمان می رود منتحل باشد.

۱۳۰۸ هـ / ۱۸۹۱ م (در مجموعه بیست رساله در قرائت، که از آن میان ۹ (؟) رساله اول همانها هستند که در مجموعه «البيان الجزيل...» آمده، ۱۰۸ ص): انتشارات قادری، ۱۸۹۵ (همان ۱۲ رساله است، ۱۰۸ ص): >نمیکان، بی‌تاریخ (بنگرید به: اشچگلو، ۳۱۷، ۳۲۹).

208

قاسم جانپوری به نام شاهجهان (۱۰۳۷-۱۰۶۹ هـ / ۱۶۲۸-۱۶۵۹ م) نگاشته است:

خلاصة القراءات:

* ایوانف، کرزون (Ivanow-Curzon)، ۳۴۲.

209

سید قاسم بن میرنورالله.

مطلع الشمس:

به نظم، که به سال ۱۰۴۵ هـ / ۱۳۵۰۶ م در حیدرآباد سروده است:
* مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۳۲.

210

سید ابوالقاسم متخلص به فارسی (۱۷)، در پیشگفتار کتاب گوید که آن را به روزگار شاه عباس دوم صفوی نگاشته است (بنگرید به: مجلس، ۳، ص ۳۹) > به نوشته ذریعه، وی در سال ۱۰۸۳ هـ / ۱۶۷۲ م، هنوز نده بوده است <. در سال ۱۰۶۱ هـ / ۱۶۵۱ م، کتاب زیر را نگاشته است:

نظم اللئالی فی تجوید کلام المتعالی:

>> «و نام دیگرش «لؤلؤیه» می‌باشد، که به شماره بیت‌های آن اشاره می‌کند >> و در

[۱] برگل 154 استوری 69.

[۲] برگل 155 استوری 69a.

[۳] برگل 156 استوری 70.

[۱۷] مشار، مؤلفین، ۱، ۲۷۷ نسبت خراسانی را نیز برای او آورده است، در فهرست تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۰۳۶ استرآبادی آمده است، در ذریعه، ۳، ۳۶۴، شماره ۱۳۱۷ نام او بدین گونه آمده است: السيد الامير ابوالقاسم معروف بالقاری المشهدی الخراسانی، الشیرازی المسکن <
[۱۴] جلد ۳ روسی، ص ۱۳۷۴.

فهرست مجلس، ۳، بیتی از آن آورده شده که در آن «نظم اللئالی» به عنوان ماده تاریخ (=۱۰۶۱ یا ۱۰۶۲هـ) تلقی شده است، رساله‌ای است به نظم، در ۸۷ بیت، آغاز: ای کلام از انتظام نام ذاتت بر< یا در> نظام:

* آصفیه، ۱، ۳۰۸، شماره‌های ۸۰ و ۱۰۱.

* مجلس، ۳، ص ۳۹، شماره (۸۱۹)، به نام منظومه‌ای در تجوید.

* تهران، معارف، ۲، ۲۷۵.

> * تهران، دانشگاه، ۱۰، ص ۱۶۸۳، شماره ۲۸۳۹/۱۱، «لؤلؤییه». از آغاز سده

۱۳هـ (پایان ۱۸م).

* تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۱۰۳۶، شماره ۳۰۹۱/۱. از سده ۱۲هـ / ۱۸م.

* ری، ص ۴۴۷، الف، شماره ۲۵۳/۶. از سده ۱۳هـ / ۱۹م.

* مشهد، رضوی، ۶، ص ۱۸۴-۱۸۵، شماره ۹۰. نوشته ۱۲۴۹هـ / ۴-۱۸۳۳م.

* مشهد، همانجا، شماره ۹۱، آغاز افتاده. نوشته ۱۱۲۲هـ / ۱۷۱۰م.

* مشهد، همانجا، شماره ۹۲، نوشته ۱۲۶۷هـ / ۱-۱۸۵۰م.

* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۷۲، شماره ۴۹۶/۱. نوشته ۱۲۴۰هـ / ۱۸۲۵م <

>> ۱۵۱* تهران، ملک، شماره ۳۰۳/۴. از سده ۱۱هـ / ۱۷م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۵، شماره ۹29).

* تهران، ملک، شماره ۱۹۴/۲. از سده ۱۳هـ / ۱۹م (بنگرید به: منزوی، ص ۹۶،

شماره 936).

* تهران، نسخه شیخ محمد آخوندی (بنگرید به: همانجا، شماره 939).

* قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۳۱۸ (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره 941) <<

چاپ: لکهنو، ۱۲۶۴هـ / ۱۸۴۸م (بنگرید به: اسپرنگر Sprenger شماره ۴۴۵).

ایران، ۱۳۰۰هـ / ۳-۱۸۸۲م (بنگرید به: معارف، ۲، ۲۷۵) > مقایسه شود با: مشار، ستون

۲۵۹ «تجوید» و مشار، مؤلفین، ۱، ۲۷۷ که جای چاپ را بدون قید تاریخ تهران یاد کرده

است <، نگارنده «ریحانة الادب»، ۳، ص ۲۵۶، سطر سوم از پایین گوید که این کتاب

(بارها چاپ شده است). و امکان دارد این کتاب هم «نظم اللئالی» باشد که در هامش

«رشحه فیض» سیدحسن لکهنوی چاپ شده است (بنگرید به: همین کتاب، شماره

۱۸۱۸۶).

شرح آن:

محمدعلی تبریزی خود گزارشی به نام «نثر اللئالی» بر آن نگاشته و توفیق چاپ آن

را خواسته است (بنگرید به: «ریحانة الادب»، ۳، سطر سوم از پایین). فرزند وی علی اصغر مدرس گوید: که این شرح زیر چاپ است (بنگرید به: همانجا، ج ۶، ص ۷۰، سطر ۸).

211

مصطفی بن ابراهیم <تبریزی ۸۸> قاری ۱۱۱ > زاده پیرامون ۱۰۰۷ هـ / ۱۵۹۸-۹ م، درگذشته پیرامون ۱۰۸۰ هـ / ۱۶۶۹-۷۰ م >. در سال ۱۰۶۷ هـ / ۱۶۵۶-۷ م به نگارش کتابهای زیر پرداخته است:

(۱) تحفة القراء:

که اعجازحسین می افزاید «فی قرائة عاصم» > (نیز مقایسه شود با: قم، ۱، ص ۱۰۸، ذریعه، ۳، ۴۶۱). گفتاری است در یک مقدمه و دوازده باب و یک خاتمه، به شاه عباس دوم پیشکش شده است. و برابر فهرست مجلس، ۳، ص ۱۰، نگارنده این اثر خود را در مکه آغاز و در مدینه به پایان برده است، و پس از بازگشت به ایران آنرا به نظر یکی از دانشمندان اصفهان به نام ملا محمد باقر خراسانی رسانده و او مطالبی بر آن رساله افزوده است [اعجاز حسین، ۴۷۰]:

- * سپهسالار، ج ۳، ص ۳۷۴-۳۷۵، شماره ۱/۲۰۱۸ = سپهسالار، ۱، ص ۱۸۴، شماره ۲۵۰. نوشته ۱۰۷۲ هـ / ۱۶۶۱-۲ م > به خامه نگارنده <
- > * سپهسالار، ۳، شماره ۸۱۳۹. نوشته ۱۲۴۱ هـ / ۱۸۲۶ م.
- * تهران، حقوق، ص ۴۶، شماره ۱۸ <
- * آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره های ۲۰، ۸۳ (متمم)، ۱۰۴ (متمم).
- * برلین، (۱-۳) ۱۸۱.
- * بلوشه (Blochet)، ۱، ۳۴.
- > * تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۲۲۰ ب، شماره ۵۳۶۵. نوشته ۱۰۷۵ هـ / ۱۶۶۵ م <
- * مجلس، ۳، ۷۹۵. نوشته ۱۰۸۷ هـ / ۱۶۷۶ م.
- > * مجلس، ۱۱، ص ۲۵۶، شماره ۴۲۳۹. نوشته ۱۲۴۵ هـ / ۱۸۲۹-۳۰ م <
- * مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۶. نوشته ۱۰۸۸ هـ / ۱۶۷۷ م.
- * الیگره، سبح، ص ۵. نوشته ۱۱۲۲ هـ / ۱۷۱۰ م.

[۱] برگل 157 استوری 71.

۱۸) فهرستهای تهران، حقوق و سپهسالار، ۳، واژه طوسی، و نیز مشار، ستون ۳۷۰، و مؤلفین، ۶، ۲۰۳، واژه مشهدی را نیز بر آن افزوده است. ن.ک: ذریعه، ۳، ۴۶۱.

۱۹) برابر فهرست سپهسالار: ملامصطفی قاری تبریزی شیعی امامی. اعجازحسین نام نگارنده را نادرست ابراهیم بن مصطفی آورده است.

- * یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۳۷۶، شماره ۱۴. نوشته ۱۲۰۱ هـ / ۱۷۸۶.
- * قم، ۱، ص ۱۰۸، شماره ۳۳۲. نوشته ۱۲۰۲ هـ / ۱۷۸۸ م.
- * غازان، دانشگاه، ۴۳۶۵. از اواخر سده ۱۸ م.
- » * مجلس، شماره ۵۸۷۸. نوشته ۱۲۴۵ هـ / ۳۰-۱۸۲۹ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۸۴، شماره ۸۵۰).
- * تبریز، نسخه سید محمد علی طباطبائی. نوشته ۱۲۳۲ هـ / ۷-۱۸۱۶ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۸۴، شماره ۸۴۸)».
- * و نیز ممکن است: ایوانف (Ivanow Ist. Suppt.)، ۸۱۸، (ناقص).

چاپ:

مبئی، ۱۳۰۲ هـ / ۵-۱۸۸۴ م (آصفیه، ۳، ص ۱۵۴).

(۲) متممة تحفة القراء*:

» پس از پایان نگارش «تحفة القراء»، شاه خواستار شد که نگارنده متممی بر آن، در توضیحات عناوین همه سوره‌ها، اطلاعات درباره تعداد آیتها و تقسیم آنها بر جزوه‌ها و جز آن بنگارد. در نتیجه نگارنده در سال ۱۰۶۸ هـ / ۸-۱۶۵۷ م «متممة تحفة القراء» و سپس «ملحق تحفة القراء» را نگاشت (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۶۱؛ منزوی، ۱، ص ۹۷، ۱۰۲).

* سپهسالار، ج ۵، ص ۴۹۸، شماره ۲۰۱۸ = سپهسالار، ۱، ص ۱۸۴. نوشته ۱۰۷۲ هـ / ۱۶۶۱ م، به‌خامه نگارنده (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۷، شماره ۹۵۱)».

> * در برخی از نسخه‌ها مانند: قم، ۱، ص ۱۰۸، شماره ۳۳۲ و نیز گویا:

* آصفیه، ۱، شماره‌های ۸۳ و ۱۰۴، متممی است به‌نام «متمم تحفة القراء» که نام همه سوره‌ها و تعداد آیتهای هر سوره و تقسیمات آنها را بر جزء و حزب و غیره در بر دارد <

(۳) محلق تحفة القراء*:

» گفتاری است در زندگینامه عاصم و راویان او:

* سپهسالار، شماره ۲۰۱۸. نوشته ۱۰۷۲ هـ / ۲-۱۶۶۱ م، به‌خامه نگارنده (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۰۲، شماره ۹۹۰)».

[۳ و ۲] (هر دو بند) جلد ۳، ص ۱۳۷۴ روسی.

[۴] جلد ۳، ص ۱۳۷۴ روسی.

۴) تحفة الابرار:

> که گزیده‌ای است از «تحفة القراء» یاد شده در بالا (بنگرید به: دانشگاه، ۱۳، ص ۳۰۵۴-۳۰۵۵، که در آنجا گفته نگارنده از مقدمه «تحفة الابرار» آورده شده است بر این پایه که این کتاب (رساله صغیر) را به‌خواهش میرزا محمد شفیع منجم و میرزا محمد مقیم منجم از روی «تحفة القراء» (رساله کبیر) پدید آورده است. و نیز مقایسه کنید با: اعجاز حسین، ۴۷۰، و ذریعه، ۳، ۴۰۷، شماره ۱۴۵۸).

گفتاری است در يك مقدمه و دو باب و خانم‌های:

* تهران، دانشگاه، ۱۳، ص ۳۰۵۴، شماره ۴۰۷۴. از سده ۱۱هـ / ۱۷م.

* سپهسالار، ۳، ص ۳۵۳، شماره ۳۴۶۷/۲. نوشته ۱۲۶۱هـ / ۱۸۴۵م.

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۵۸/۱.

۵) ارشاد القاری:

آغاز: ای فاتحه مصحف حمدت توحید، > در قرائت عاصم، در يك مقدمه و پنج باب < ، که در حرم مقدس حضرت علی بدان آغاز و به‌سال ۱۰۷۸هـ / ۱۶۶۸م در حرم حضرت حسین به‌انجام رسانده، و به‌مولانا محمدباقر پیشکش کرده است:

>> نگارنده در این نگاشته از دیگر نگاشته‌های خود درباره تجوید یاد کرده است (تحفة القراء، تحفة الابرار، تحفة المقرئین، وقوف القرآن، رساله سند قرائت عاصمی) و آگهی‌هایی درباره زندگینامه خود می‌دهد (بنگرید به: ذریعه، ۱، ۵۱۶، شماره ۲۵۲۶، ذریعه، ۳، ۴۷۰، شماره ۱۷۲۶). و برابر فهرست مجلس، ۳/۱۰، این اثر به‌نام محمدباقر مجلسی نگاشته شده است (بنگرید به: همین کتاب، شماره...، ۸۴۴۰) [۱۱]

* بانکیور، فهرست فارسی، ۱۱۶۵ = بانکیور، ۱۴، ۱۱۷۹. نوشته ۱۱۳۴هـ

۲/۱۷۲۱م.

> * تهران دهخدا ص 5a نوشته ۱۰۸۲هـ ۱۶۷۱م

* تهران، الهیات، ص ۷۳۹. نوشته ۱۲۲۹هـ / ۱۸۱۴م.

* هینز (Heinz)، ۲۳۵. چند قطعه از آن. <

>> * تهران، ملک، شماره ۲۱۷۷. از سده ۱۲هـ / ۱۸م (بنگرید به: منزوی، ۱،

ص ۷۰، شماره 712).

* تهران، ملک، شماره ۵۴۱۸/۹. از سده ۱۳هـ / ۱۹م (بنگرید به: منزوی، همانجا،

شماره 713).

* مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۲۶۵، شماره ۳۴۰۶، تنها باب ۴ را دارد. نوشته ۱۳۰۰هـ

[۱] جلد 3، ص ۱۳۷۵ روسی.

* سامره، نسخه میرزا محمدمتقی شیرازی (بنگرید به: ذریعه، ۱، ۵۱۶، شماره ۲۵۲۶).

* نجف، نسخه محمدعلی خوانساری (بنگرید به: ذریعه، همانجا) ۱۳۱».

212

يك قاری شیعی، از سده ۱۱هـ / ۱۷م، که شاید (برابر نوشته روی جلد نسخه خطی) حاج محمدرضا قاری بن حاج محبعلی سبزواری، نواده عمادالدین علی شریف (که یاد او در شماره F195، R144 گذشت) باشد، که به سال ۱۰۵۵هـ / ۱۶۴۵م درگذشته است (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۶۶). کتاب زیر را به روزگار شاه صفی (درگذشته ۱۰۵۲هـ / ۱۶۴۲م) نگاشته و به شاه عباس دوم (۱۰۷۷-۱۰۵۲هـ / ۱۶۴۲-۱۶۶۶م) پیشکش کرده است:

راحت جان:

گفتاری است منظوم، در ۴۱۴ بیت، درباره قرائت قرآن به شیوه ابن کثیر مکی. سراینده می‌خواسته است درباره هر يك از قرائت‌های هفتگانه رساله منظومی بپردازد، و این رساله دومین آنها است، که به سال ۱۰۴۶هـ / ۱۶۳۶م به انجام رسیده است:

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۱۶۵، شماره ۶۱. نوشته ۱۰۷۵هـ / ۱۶۶۴م.

گمان می‌رود همین محمدرضا قاری سبزواری، بعدها کتاب زیر را به محمدحسن رضوی متولی و شاه عباس دوم پیشکش کرده است:

تحفة المحسنين:

گفتاری است در تجوید، در يك شمامه و دوازده رایحه و يك شریطه:

* یزد، مدرسه خان بزرگ، شهرستانها، ص ۴۳۴، شماره ۹/۱ <

>> * قم، آیت‌الله مرعشی، ص ۳۹۷. از سده ۱۱هـ / ۱۷م».

> 213

عبدالرحمان بن القضیه (چنین است) ابوالحسن النبائی، که کتاب زیر را به روزگار اورنگ زیب (۱۰۶۹-۱۱۱۹هـ / ۱۶۵۹-۱۷۰۷م) درهند نگاشته است:

[۲] جلد 3، ص ۱۳۷۵ روسی.

[۳] برگل 158:

[۴] برگل 159:

مفتاح رحمانی در تجوید قرآنی:

گفتاری است در دستور قرائت قرآن، در شانزده باب و خاتمه‌ای:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۵۵۸، شماره ۴۱۷۶. نوشته ۱۰۹۳ هـ. / ۱۶۸۲ م.

214^[۵]

آخوند ملا عثمان بن حافظ رحمانقلی < طالقانی >، در سال ۱۰۸۵ هـ / ۱۶۷۴ م. به روزگار پادشاهی عبدالعزیز بهادرخان اشترخانی (۱۰۵۵-۱۰۹۱ هـ / ۱۶۴۵-۱۶۸۰) کتاب زیر را نگاشته است:

دلایل الصل:

گفتاری است در لزوم تشخیص رموز صل و ص.ل.ی [= وصل اولی]. بنگرید به
XX, Der Islam, (۱۹۳۲)، ص ۹.]

* مسکو، کتابخانه و.ای. لنین، ۱۸۵، فارسی (۶) ۳۸. از انجام افتادگی دارد.
و نیز از هموست:

خلاصة الرسوم:

> گفتاری است در اصول قرائت هر يك از سوره‌های قرآن:
* تاشکند، ۴، ص ۱۱۶، شماره ۲۹۵۷. نوشته ۱۱۱۳ هـ / ۱۷۰۲ م. در فهرست نادرست «۱۰ ذیقعدة ۱۱۱۳ = ۲ سپتامبر ۱۷۲۰» آمده است، اگر تاریخ هجری درست آورده شده باشد، بایستی با ۸ آوریل ۱۷۰۲ برابری کند.
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۷۳، شماره ۱۱۷۵. ناتمام است.
* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۲۳، که نام نگارنده را به صورت عثمان بن عبدالرحمان طالقانی آورده است.
گزیده‌ای از کتابی به همین نام، همراه با قرآنی که به سال ۱۲۹۸ هـ / ۱۸۸۰ م در الیگره چاپ سنگی شده منتشر گردیده است.

215^[۱]

سید احمد بن رکن‌الدین حسینی کوهکیلویی. که نگاشته زیر را به ابوالحسن قطبشاه (۱۰۸۳-۱۰۸۹ هـ / ۱۶۷۲-۱۶۸۷ م) پیشکش کرده است:

[۵]

[۱] برگل 161 استوری 72.

حلیة القاری:

که به سال ۱۰۸۳ هـ / ۱۶۷۲-۳م در حیدرآباد بدان آغاز و در سال ۱۰۹۵ هـ / ۱۶۸۴م به انجام رسانده است، «و برابر نوشته ذریعه، ۷، ۸۲، شماره ۴۳۷ [که نسخه را نگارنده دیده است] نگارش آن در سال ۱۰۹۴ هـ / ۱۶۸۳م آغاز گردیده [و در شعبان ۱۰۹۵ به انجام رسیده است]. در يك مقدمه و چهارده باب و خاتمه ای می باشد.

* کربلا، طهرانی (بنگرید به: ذریعه، همانجا).

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۱۰۸.

* آصفیه، ۳، ص ۱۵۴، شماره ۱۲۸.

* ایوانف کرزون (Ivanow Curzon)، ۳۴۳.

>216<

ملا محمدطاهرین محمدحسین شیرازی قمی نجفی، همروزگار شاه صفی یکم (۱۰۳۸-۱۰۵۲ هـ / ۱۶۲۸-۱۶۴۲م) و شاه عباس دوم (۱۰۵۲-۱۰۷۷ هـ / ۱۶۴۲-۱۶۶۶م)، که امام جمعه و شیخ الاسلام قم بوده، و در سال ۱۰۹۸ هـ / ۱۶۸۶م درگذشته است.

وی نگارنده دو کتاب «جامع صفوی» و «تحفه عباسی» در کلام شیعی است که نخستین را به شاه صفی و دومین را به شاه عباس دوم پیشکش کرده است. و نیز گفتاری در ترجمه نماز و رساله درسی «معالجه النفس» (رساله ای برای متعلمین) و رساله ای در زکاة و «نورالایمان فی فضائل القرآن» دارد (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۲۱۴) <

>> درباره نگاشته های او بنگرید به: منزوی، جلد ۲، ص ۷۸۹، ۸۳۷، ۹۰۷، ۹۱۰، ۹۲۸، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۷۲، ۱۵۶۹، ۱۶۷۶، ۱۶۸۷ >>.

تحفه شاهی:

گفتاری است کوتاه در برتری قرائت قرآن به شیوه کوفی، بویژه قرائت عاصم، بر همه رویه های دیگر، و به شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هـ / ۱۶۶۶-۱۶۹۴م) پیشکش شده است:

* مشهد، رضوی، ج ۶، ص ۱۵۸، شماره ۴۸.

[تذکره نصرآبادی، ص ۱۶۴؛ روضات الجنات، ص ۳۳۶؛ ریحانة الادب، ۳، ۳۳۰؛

فوائد الرضویه، ۵۴۸؛ مشار، مؤلفین، ۳، ۵۸۷-۵۸۸ (که از منابع دیگر نیز یاد کرده است)] <

[۲] برگل 162.

[۳] جلد ۳، ص ۸۱۳۷۵.

محمد بن شمس‌الدین کاظمی قاری، همروزگار شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هـ / ۱۶۶۶-۱۶۹۴ م). «وی نگارنده آثار عربی «نورالنور فی قرائت عاصم‌المشهور» (مشکاة، ۱، ص ۲۳۶)، و «مفتاح‌القرآن فی بیان‌الوقوف و رسم‌القرآن» (تهران، الهیات، ۲، ص ۲۴، شماره ۱/۸۲۹) است. ونیز نگاشته او به نام «رسالة فی التجوید» (گویا به عربی)، ذریعه، ۱۱، ۱۳۷، شماره ۸۵۰.»

(۱) رساله حمدیه:

گفتاری است کوتاه، که به خواهش حاج محمد شفیع تبریزی نگاشته شده است، در یک مقدمه و نه باب «و به نوشته مشکاة، ۱، ص ۲۳۷، نگاشته خود را به نام شاه سلیمان ساخته است. گمان می‌رود با اثری که در منزوی، ۱، ص ۹۷-۹۸ به نام «محمدیه در قواعد قرائت قرآنی» یاد گردیده یکی باشد.

* تهران، ملک، شماره ۵۴۱۸/۸. نوشته ۱۲۴۵ هـ / ۱۸۲۹ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۸، شماره ۹۵۴).

* کربلا، نسخه سید محمد هادی خراسانی (بنگرید به: ذریعه، ۷، ۹۱، شماره ۴۶۹) د.»

چاپ:

ایران، بی‌تاریخ (بنگرید به: مشهد، ۶، ص ۱۹۴، شماره ۲۱).

(۲) سلیمانیه:

در قرائت قرآن «و نام درست آن برابر ذریعه «سلیمانیه فی بیان‌الایات والرسوم‌القرآنی» است. درسی و سه باب می‌باشد، که بابهای ۱-۱۴ درباره تفاوت در شیوه قرائتها میان مکاتب گوناگون قاریان است، و باب ۱۵ در ناسخ و منسوخ، ۱۶ شماره سوره‌ها، آیتها، و آیه‌ها در قرآن و جز آن است، و خاتمه آن منظوم می‌باشد (بنگرید به: ذریعه، ۱۱، ص ۱۹۹، شماره ۱۲۱۲) ۱۶۱.»

> * مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۳۵، شماره ۲۵۳. نوشته ۱۰۸۸ هـ / ۱۶۷۷ م <

[۴] برگل 163.

[۵] جلد ۳، ص ۱۳۷۵ روسی.

[۶] جلد ۳، ص ۱۳۷۶ روسی.

۳» قاسمیه:

درباره قواعد قرائت قرآن، در يك مقدمه و چهارده فصل، برای فرزندش به نام قاسم، به روزگار شاه سلیمان نگاشته است:
* نجف، نسخه سید آقا شوشتری. نوشته ۱۱۱۳ هـ / ۱۷۱۰ م (بنگرید به: ذریعه، ۱۱، ۲۲۱، شماره ۱۳۴۴) ۱۷۱»

۴) رساله در بیان رسم قرآن:

گویا از همو:

* تهران، الهیات، ج ۲، ص ۲۴، شماره ۲/۸۲۹. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م .

218»^(۸)

محمد شریف بن محمد باقر نوری. که «تقویم اللسان» را در قم نگاشته و سپس به روزگار پادشاهی شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ هـ / ۱۶۶۶-۱۶۹۴ م)، به سفارش شیخ محمد قاری کاظمی (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۲۱۷، ۸۱۶۳) آن را گزیده است .

منتخب تقویم اللسان:

گفتاری است درباره هفت قرائت، که در اصفهان نگاشته است و به نام میرزا مرتضی، در يك دیباچه و يك مقدمه و چهارده باب و خاتمه ای ساخته است:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۸۳۰، شماره ۱/۳۸۵۱. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م»

219»^(۹)

عبدالرحمان بن یوسف، به روزگار اورنگ زیب (۱۰۶۹-۱۱۱۹ هـ / ۱۶۵۹-۱۷۰۷ م)
نگاشته است:

معرفة القرائة:

* دیوان هند (IO, D.P.)، ۳۴C، ۳۴e.

[۷] ج 3: 1376.

[۸] ج 3: 1376.

[۹] برگل 164 استوری 73.

220

نعمت‌الله بن رحمت‌الله لاهوری، در محرم ۱۰۸۹ هـ / ۱۶۷۸ م، به روزگار پادشاهی اورنگ زیب، به پایان رسانیده است:

مفید القرائة:

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۸.

* اِته (Ethe)، ۲۷۰۵.

221

میرسیدعلی بن میرسیدمحمد الختلائی (یا ختلائی)، معروف به مجنون، از سادات زراب، که نگاشته زیر را به اورنگ زیب (۱۰۶۹-۱۱۱۹ هـ / ۱۶۵۹-۱۷۰۷ م) پیشکش کرده است:

نجات القاری:

در فن تجوید قرآن و اقسام گوناگون قرائت مربوط به اعاصم:

* دیوان هند (IO, D.P.)، ۳۳.

222

ناشناسی که به سال ۱۰۹۹ هـ / ۱۶۸۷ م نگاشته است:

نظم حاکم:

که نام آن ماده تاریخ نگارش آن است. در پنجاه و شش بیت، در تجوید قرآن:

* دیوان هند (IO, D.V.)، G ۳۴.

223»

ملا محمد کاظم بن محمد قاری، که به سال ۱۱۰۳ هـ / ۱۱۹۱ م در قندهار کتاب زیر را نگاشته است:

[۱۰] برگل 165 استوری 74.

[۱] برگل 166 استوری 75.

[۲] برگل 167 استوری 76.

[۳] جلد ۳، ص ۱۳۷۶ روسی.

قواعد قرآن:

گفتاری است مبسوط درباره تجوید، در يك مقدمه و دوازده قاعده و بیست فابده و خاتمه‌ای که به نام نواب نجفقلی خان به پایان رسانیده است:
* سامره، نسخه میرزامحمد تهرانی (بنگرید به: ذریعه، ۱۸، ۱۸۹، شماره ۱۰۰۳)».

>224<

ناشناسی (که در یکی از فهرستها (لنینگراد؛ فهرست مختصر، شماره ۳۹۷) میرکلان خواجه بن میرقطب‌الدین خواجه حضرت امیرکلان دانسته شده است). به سال ۱۱۱۱هـ / ۱۶۹۹-۷۰۰م نگاشته شده است:

بیان مخرج حرفها:

کوتاه و به‌نظم، در ۴۰ بیت، در تلفظ حروف قرآن:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۸۰-۸۱، شماره‌های ۳۹۶-۴۱۴، از آن میان شماره ۴۱۰ نوشته ۱۲۱۳هـ / ۱۷۹۸-۹م، و شماره ۴۰۹ نوشته ۱۲۳۵هـ / ۱۸۱۹-۲۰م، و شماره ۴۰۱ نوشته ۱۲۸۶هـ / ۱۸۶۹-۷۰م می‌باشد و شماره‌های دیگر بی‌تاریخ هستند.
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۵، شماره ۳۲۹۵ (بنگرید به: «تصحیحات» سطر ۸۶).

* لنینگراد، همانجا، ص ۶۱۹، شماره ۱۳(۱۵).
* تاشکند، ۴، ص ۱۱۷، شماره ۲۹۶۱. گویا نوشته ۱۲۵۲هـ / ۱۸۳۶م.
* اوسپالا (Upsala Zettersteen)، شماره ۳۸۶، نوشته ۱۲۴۶هـ / ۱۸۳۰م.

>>225<<

ملا محمدطاهر بن محمد مؤمن قزوینی، که در سال ۱۱۱۷هـ / ۱۷۰۵-۶م زنده بوده است (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۳۵۰، شماره ۱۲۶۷).

تجريد در تجويد^[۴]:

نگاشته‌ای است به نام میرزاگرگین، و به‌نوشته نگارنده گزیده‌ای است از «التجريد

[۴] برگل 168.

[۵] جلد ۳، ص ۱۳۷۷ روسی.

[۶] توضیح: نخست اینکه نام این اثر «تجريد در تجويد» نیست، بلکه منتخبی از «التجريد فی التجويد» است، و در ذریعه، ۲۱، ۳۸۱، به نام «منتخب التجريد فی معرفة التجويد» آمده است.
دوم: برای اینکه این کتاب با نسخه‌ای که در فهرست مجلس (ج ۳/۱۰، ص ۱۳۰۹) نادرست

فی التجوید» اثر دیگر نگارنده به زبان عربی. نگارنده آنرا پیش از سال ۱۱۱۷ هـ / ۱۷۰۵-۶ م نگاهشته است. در يك مقدمه و چهارده فصل و خاتمه‌ای.
* تبریز، ملی، ۱، ص ۱۹۱، شماره ۱۳۶. انجام افتادگی دارد».

226^(۷۱)

محمد مهدی بن محمد نعیم عقیلی، که گفتار زیر را به شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ هـ / ۱۶۹۴-۱۷۲۲ م) پیشکش کرده است :

رساله در فضل قرآن:

گفتاری است در آداب تلاوت قرآن و خواص معجزه‌آسای برخی از آیتها:
* فرهاد، ص ۱۸۵ الف. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م .

227^(۸۱)

ملاححسن بن سمیع قاری کرمانشاهی مشهور به معلم بن ملاحسین بن علم الهدی بن فیض کاشی، یعنی نبیره زاده محسن فیض کاشانی (درگذشته ۱۰۹۰ هـ / ۱۶۸۰ م). درباره فیض بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۶۷، F۶۷، R۴۹ و درباره علم الهدی پسر فیض بنگرید به: (SB II, GAL, ۵۸۴) || وریحانة الادب و ذریعه || .
گویا در نیمه یکم سده ۱۸ م می‌زیسته است.

تجوید:

گفتاری است در يك مقدمه و هشت فصل و خاتمه‌ای ن.ك: ذریعه، ۱، ۴۵۹، و ۳، (۳۷۳).

- به نام «تجوید در تجوید» آمده، و در واقع «نهایة الاتقان» حافظ طاهر اصفهانی بوده (بنگرید به: شماره ۴۱۹۰، حاشیه صفحه؟)، و نادرست در فهرست مجلس (همانجا) از همین نگارنده قزوینی دانسته شده است، یکی دانسته نشود، می‌افزایم: این گفتار مورد گفتگو در يك مقدمه و چهارده فصل و يك خاتمه است، و سرآغاز آن چنین است: حمدی که قاریان خوش الحان و حاملان کلام ملك علام در صبح و شام به‌گزارش [چنین است = گزارش] آن قیام و بلوازم ستایش آن اقدام ورزند...
سوم: نسخه‌ای دیگر از این منتخب را صاحب ذریعه (در کربلا، نزد سید عبدالحسین حجت) دیده است، که به‌خامه سید محمد جعفر بن نورالدین محمد بن زین العابدین حسینی بوده، که به‌روزگار نگارنده، در ج ۲/ ۱۱۱۷ هـ نوشته شده بوده است [ا. منزوی].

[۷] برگل 169.

[۸] برگل 170.

* سپهسالار، ج ۳، ص ۳۲۶، شماره ۲۰۱۰ = سپهسالار، ۱، ص ۱۸۷ (که اشتباهاً شماره ۲۰۱۹ یاد شده است). نوشته ۱۲۲۸ هـ / ۱۸۱۳ م .

228

کسی به نام نصری گفتار زیر را در سال ۱۱۲۱ هـ / ۱۷۰۹-۱۰ م سروده و به عبدالله خان از خاندان اشترخانیان (۱۱۱۴-۱۱۲۳ هـ / ۱۷۰۲-۱۷۱۱ م) پیشکش کرده است:

ضروریات:

به نظم، در اصول و قواعد قرائت قرآن، در یازده باب:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۳۶۸، شماره ۲۸۲۲. نوشته ۱۲۵۸ هـ / ۱۸۵۱-۲ م <

229

ناشناسی، که در ۱۱۸۰ هـ / ۱۷۶۵-۶ م، در حیدرآباد نگاشته است:

رساله در تجوید:

* رهاتسک (Rehatsek)، ص ۱۹۵، شماره ۴۲.

> 230

محمد بن محمود بن جمال الدین المعلم، گفتار زیر را به سال ۱۱۸۶ هـ / ۱۷۷۲-۳ م به پایان رسانیده است:

تجوید:

در يك مقدمه و دوازده فصل و خاتمه‌ای:
* سپهسالار، ج ۳، ص ۳۲۴، شماره ۵۲۴۴/۲. نوشته ۱۱۸۶ هـ / ۱۷۷۲-۳ م. گویا به‌خامه نگارنده است <

[۹] برگل 171.

[۱۰] برگل 173 استوری 76a.

[۱۱] برگل 174.

231

سید قاسمعلی، به سال ۱۱۹۶هـ / ۱۷۸۱م، به خواهش عم [خال؟] خود محمد افاض [؟] الدین (محمد) الحسینی نگاشته است:

۰۲ رقة القاری:

* بوهار (Buhar)، (۶) ۱۵۶.

> 232

ناشناسی در بخارا، به سال ۱۲۰۷هـ / ۱۷۹۲-۳م به روزگار پادشاهی امیرشاهمراد (۱۱۹۹-۱۲۱۵هـ / ۱۷۸۵-۱۸۰۰م) گفتار زیر را نگاشته است:

رسالة اربعة امور:

گفتاری است در قرائت قرآن: من الله و الی الله الختم، در چهار باب:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۴۳، شماره ۱۷۶۲ <

> 233

ناشناسی در بخارا، به سال ۱۲۰۷هـ / ۱۷۹۲-۳م اثر زیر را نگاشته است:

رساله در لزوم آموختن قرائت درست قرآن:

در چهار باب.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۷، شماره ۳۳۲۰. نوشته ۱۸۴۱م. <

234

ناشناسی به سال ۱۲۰۸هـ / ۱۷۹۳م نگاشته و به طیبوسلطان از مردم مایسورا پیشکش

[۱] برگل 175 استوری 77.

[۲] برگل 176.

[۳] یادداشت چهار دیده شود.

[۴] توضیح: این کتاب، در بخش «ملحقات» صفحه ۲۵۲ چاپ روسی جای داشته است، حال که به اینجا آورده شده می بینیم در بسیاری نشانه‌ها با نگاشته پیشین یکی است (جای نگارش، سال نگارش، شماره بابها) [۱. منزوی].

[۵] برگل 177 استوری 79.

کرده است:

قوانین حفصیه:

* إته (Ethe)، ۲۷۰۸.

* ایوانف (Ivanow)، (۱) ۹۸۳.

> 235^[۶]

نگارنده‌ای ناشناخته، منظومه زیر را به کمربخارا شاهمراد (۱۱۹۹-۱۲۱۵ هـ / ۱۷۸۵-۱۸۰۰ م) پیشکش کرده است:

نظم الفراید:

به نظم، در قواعد قرائت قرآن، در سه باب و هر بابی در چند فریده بخش شده است:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۵۹۱، شماره ۴۴۷۰. نوشته ۱۲۴۶ هـ / ۱۸۳۰ م.

> 236^[۷]

حیدر، که در ۱۲۱۲ هـ / ۱۷۹۷ م، کتاب زیر را نگاشته است:

مرتع الغزلان:

در تجوید.

* لاهور، دانشگاه پنجاب. نوشته ۱۲۷۵ هـ / ۱۸۵۸ م (بنگرید به: OCM، ۱۱/۲، فوریه ۱۹۳۵)، ص ۷۷.

> 237^[۸]

محمد رضا بن محمد جعفر بن موسی رضا همدانی، متخلص به قاری، گفتار زیر را به سال ۱۲۲۶ هـ / ۱۸۱۱ م به انجام رسانیده است:

منتخب التجوید:

* قاهره، دارالکتب، ج ۲، ص ۱۸۶. نوشته ۱۲۲۶ هـ / ۱۸۱۱ م. گویا به خامه نگارنده

[۶] برگل 178.

[۷] جلد ۱، ص ۲۳۹ روسی.

[۸] جلد ۳، ص ۱۳۷۷ روسی.

(بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۰۳، شماره ۹۹۳)

238

محمد کاظم بن محمد شفیح هزارجریبی حایری، نگارنده «ابواب احوال صاحب الزمان» و نگاشته‌هایی دیگر (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۸۵۳۳، و پس از آن). به سال ۱۲۳۲ هـ / ۱۸۱۶-۷ م در کربلا نگارش زیر را به انجام رسانده است.

ارشاد الصبیان الی تلاوة القرآن:

گزارش متشابهات در آیتهای قرآن است، یعنی گزارش واژه‌هایی دشوار که دارای مفاهیم گوناگون هستند، که تنها می‌تواند مورد «تفسیر مقایسه‌ای» قرار گیرد (بنگرید به: Lexicon; 1,4, Lane, Arabic-English ص ۱۵۰۰).

* کربلا، نسخه شیخ عبدالحسین تهرانی، به‌خامه‌نگارنده (بنگرید به: ذریعه، ۱، ۵۱۴، شماره ۲۵۱۸).

239

محمد قاری، که در ذریعه، ۳، ۴۶۱، محمد بن حیدر قاری یاد شده است.

تحفة القاری:

«گمان می‌رود همان «تحفة القاری» باشد، که فهرست هینز (Heinz) از آن یاد کرده است. در هر صورت سرآغاز آندو یکی است (بنگرید به: ملحقات همین بخش، واژه تحفه)

گفتاری است در تجوید، در يك مقدمه و هیجده فصل و نتیجه^(۱):

* هینز، ۶۵ = توینکن، نجم‌آبادی، ص ۷۹، شماره ۱۲۴۰. به‌خامه‌نگارنده،

۱۲۳۸ هـ / ۱۸۲۲ م.

* نجف، نسخه سید آقا شوشتری، نوشته ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵-۶ م، که نگارنده آن

محمد بن حیدر یاد شده است (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۶۱، شماره ۱۶۸۴)^(۲)

* قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۶۴، شماره ۲۷۵.

[۹] ج ۱۳۷۷:۳

[۱۰] برگل ۱۷۹.

[۱۱] نخست اینکه تاریخ تألیف این اثر تا اینجا دقیقاً دانسته نیست. دوم اینکه نسخه سید آقای شوشتری در يك مقدمه است و دوازده (نه هیجده) فصل و از «نتیجه» هم در «ذریعه» سخنی نرفته است [۱]. منزوی].

کسی با تخلص رجائی، به سال ۱۲۴۵هـ / ۱۸۳۰م، منظومه زیر را سروده و به فتحعلی شاه پیشکش کرده است:

درة النظمية:

نام آن ماده تاریخ نگارش آن است، منظومه‌ای است در تجوید:
 * تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۵۰۱، شماره ۱/۴۵۶۳. نوشته ۱۲۶۹هـ / ۱۸۵۳م.
 * تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۲۰۸، شماره ۲/۳۲۵۱. نوشته ۱۳۰۴-۱۳۰۵هـ / ۱۸۸۶-۱۸۸۸م.
 >> * تهران، دانشگاه، مشكاة ۲، ۷۰۴. گویا به روزگار سراینده، نوشته شده است. در این نسخه نام و نام تاریخی آن «درة منظومه = ۱۲۵۰» است نه «درة النظمية = ۱۲۴۵» >>
 > در ۱۳۶ بیت است .
 گزارشی از آن است به نثر، از نگارنده‌ای ناشناخته به نام زیر:

مفتاح خزاین:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۴۹۰، شماره ۵/۴۵۴۵. انجام آن افتاده است. از سده ۱۳هـ / ۱۹م <

محمد قاسم بن میر محسن بن سید علی حسینی تبریزی، هم‌روزگار عباس میرزا نایب السلطنه، نگارنده «شرح شاطیبه» (بنگرید به پیش از این، شماره ۴۱۸۲ (۱۲)، ص ۱۰۰).

تحفة الطالبین:

در تجوید، در سیزده ضابطه:
 * مجلس، ۱۵، ص ۲۱۶، شماره ۳/۵۱۴۶. نوشته ۱۲۸۸هـ / ۱۸۷۱م.

از ناشناسی، که به سال ۱۲۵۷هـ / ۱۸۴۱م نگاشته است:

[۱۲] برگل 180

[۱] جلد ۳، ص ۱۳۷۸ روسی.

[۲] برگل 181 استوری 80.

سید محمود بن عبدالله موسوی دزفولی. زنده در ۱۲۴۴ هـ / ۱۸۲۲۸-۹ م.

(۱) قواعد التلاوید فی ترتیل القرآن المجید:

در یک مقدمه و دوازده باب و خاتمه‌ای. در ۱۲۳۸ هـ / ۱۸۲۲-۳ م بدان آغاز و در ۱۲۳۹ هـ / ۱۸۲۴-۳ م به انجام رسیده است:
* مجلس، ج ۳، ۸۱۳. نوشته ۱۲۴۰ هـ / ۱۸۲۴-۵ م.

(۲) تحفة الاخلاص:

گزیده‌ای است از نگاشته بالا، که به سال ۱۲۴۴ هـ / ۱۸۲۸-۹ م به انجام رسیده است، دارای همان تقسیمات است، و به شاهزاده حسام السلطنه > گویا محمدتقی میرزا حکمران لرستان < پیشکش شده است:
* تهران، مجلس، ج ۳، ۷۹۳، با همان خامه.

(۳) مختصر التجوید:

در ده فصل، به سال ۱۲۴۰ هـ / ۱۸۲۴-۵ م به انجام رسیده است:
* مجلس، ج ۳، ص ۳۶، شماره ۸۱۴، با همان خامه.

حاج ملا محمدجعفر بن سیف‌الدین، معروف به شریعتمدار استرآبادی، متخلص به‌والی، به‌هنگام فتنه داود پاشا (گمان می‌رود سال ۱۲۴۷ هـ / ۱۸۳۱ م) (بنگرید به: دائرةالمعارف (EI, II. S.V. Da'ud pasha) » استرآبادی برابر نوشته بامداد (۳، ۲۸۴، حاشیه ۱) به سال ۱۲۴۱ هـ / ۱۸۲۶ م به ایران برگشته است. » وی به سال ۱۲۶۳ هـ / ۱۸۴۶ م در ۶۶ سالگی در تهران درگذشته است. » محمدجعفر شریعتمدار استرآبادی نیای مجتبی مینوی دانشمند بنام ایران است، و سال زایش او ۱۱۹۸ هـ / ۱۷۸۳-۴ م می‌باشد. درباره زندگینامه وی بنگرید به «مظاهرالانار» نگاشته پسر او شیخ محمدحسن

[۳] برگل 182 استوری 80.

[۴] برگل 184 استوری 82 a

(بنگرید به: مینوی، ص ۶۸۰-۶۸۶؛ ریحانةالادب، ۲، ۳۱۸-۳۱۹ که در آنجا نام ۴۴ اثر او آمده است؛ فوائد رضویه، ۱۶۱؛ مشار، مؤلفین، ۳۱۹-۳۲۰ و جز آنها؛ ونیز «نشریه»، دفتر ۶، ص ۶۸۰)».

۱) سلك البيان في كشف مشكلات القرآن:

در ذکر مواردی از قرآن که در خواندن آنها به آسانی می‌توان اشتباه کرد.

چاپ:

[بمبئی]، ۱۳۰۹ هـ / ۱۸۹۱-۲ م؛ ایران، بی‌تاریخ، بی‌شماره صفحه‌ها (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۳۲۷). تهران، ۱۳۱۱ هـ / ۱۸۹۳-۴، به‌نام «رساله در توضیح اعراب و قرآت مشکله قرآنی» همراه «تجوید» محمد بن علی حسینی جرجانی (بنگرید به: همین کتاب، شماره F1۹۱ = R1۴۲)، زیر عنوان کلی «رساله در تصحیح کلمات قرآنی» (بنگرید به: قم، ۱، ص ۱۱۸، شماره ۳۵۳/۱؛ مشار، مؤلفین، ۲، ۳۲۷).

> این کتاب همان «اصلاح کلمات قرآنی» نگاشته محمدجعفر تهرانی (یا استرابادی)

است < و نیز همان «ایضاح مشکلات القرآن» او (بنگرید به: ذریعه، ۲، ۴۹۹).

* تهران، دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۴۸، شماره ۴۷۰۳/۳ به‌نام «حل‌المشاکل»، نوشته

۱۲۴۷ هـ / ۱۸۳۱-۲ م.

* قم، نسخه حاج سید محمود مرعشی. نوشته ۱۲۸۰ هـ / ۱۸۶۳-۴ م (بنگرید به:

منزوی، ۱، ص ۱۱۶، شماره ۱۱۱۲)».

> * تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۱۳۱۵، شماره ۲۵۲۰/۱، نوشته ۱۲۹۰ هـ

۱۸۷۳-۴ م.

* سپهسالار، ج ۳، ص ۱۴۷، شماره ۸۱۳۸/۱، نوشته ۱۲۹۲ هـ / ۱۸۷۵ م.

* مشهد، رضوی، ۵، ص ۴۶۶، شماره ۷۴۴ <

» ۲) كشف الايات، موسوم به تجويد القرآن:

[۵] توضیح: نسخه تهران، دانشگاه، شماره ۲۵۲۰/۱ و نسخه سپهسالار، شماره ۸۱۳۸/۱، در جلد

یکم چاپ روسی (ص ۷-۲۳۶) دو نسخه‌ای بوده، که ضمن اینکه بریگل می‌دانسته که نگارنده آنها

محمدجعفر تهرانی است، روزگار نگارنده بطور قطع شناخته نبوده و در میان نگاشته‌های «ملحقات»

به‌ردیف ۲۳ و به‌نام «اصلاح کلمات قرآنی»، در اصلاح کلمات متشابه قرآنی یاد شده‌اند، و همانجا در

حاشیه ۲۰ می‌نویسد: صرف نظر از مقدمه، این نگارش عملاً نظیر «مقصودالقاری» نورالدین محمد

است که به‌شماره R1۵۳ یاد شده است. ولی در جلد سوم چاپ روسی، ص ۱۳۷۸، این نقیصه

اصلاح شده است [۱. منزوی].

گفتار کوتاهی است، در يك مقدمه و چهار فصل. آغاز: الحمد لله على نواله (مقابله شود با، ملحقات همین بخش، ردیف ۸۲، «کشف الامانی».)
* کربلا، نسخه شیخ عبدالحسین تهرانی (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۳۶۵، شماره ۱۳۲۲)».

> * تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۴۵۴، شماره ۳۴۴۳/۷. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م.

چاپ:

تهران، ۱۲۷۴ هـ / ۱۸۵۷-۸ (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲، ۳۲۷) <

245

<حافظ حاجی> سید محمد بن مهدی <بن عبدالفتاح> حسینی <تبریزی>، همروزگار محمدشاه قاجار (۱۲۵۰-۱۲۶۴ هـ / ۱۸۳۴-۱۸۴۸ م)، که نسب خود را به عاصم کوفی می‌رسانید، و دارای نگاشته‌هایی در علوم قرآنی بود (بنگرید به: مشهد، ۶، ص ۱۹۶)، و از آن میان نگاشته زیر و نگاشته‌ای به نام «کشف الایات محمدشاهی» که در بخش آینده به شماره F=۲۰۴ خواهد آمد <

(۱) مظاهر محمودی:

یا «المظاهر المحمودية في ترتيل التلاويديه». گفتاری است در آداب تلاوت قرآن و تلفظ درست واژه‌های عربی برای پارسی‌زبانان، که به نام محمد شاه ساخته است. در يك مقدمه و چهارده مظهر (مقایسه شود با: مشهد، ۶، ص ۱۹۶، که ۱۲ آمده) و يك خاتمه: * تهران، ملی، ۱، ص ۲۳۸، شماره ۲۳۳. نوشته ۱۲۶۳ هـ / ۱۸۴۷ م. نسخه پیشکش شده به محمدشاه است.

* تهران، حقوق، ص ۱۹۵، شماره ۱۸۱. از سده ۱۴ هـ / ۲۰ م.

* تهران، فرهنگ، ص ۶۰، شماره ۱۴۰.

چاپ:

[ایران]، ۱۲۵۶ هـ / ۱-۱۸۴۰ م (بنگرید به: مشار، ستون ۱۴۵۳)؛ تهران، ۱۲۶۴ هـ / ۱۸۴۸ م (بنگرید به: مشهد، ۲، فصل ۷ (تجوید) نسخه‌های چاپی، شماره ۳) که موضوع کتاب دقیقاً یاد نشده است.

> (۲) تحفة الامیر:

در تلاوت قرآن. گفتاری است کوتاه در قوائد قرائت قرآن >> در هشت باب:
* تهران، ملك، شماره ۱/۱۹۴. نوشته ۱۲۵۲هـ / ۷-۱۸۳۶م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۸۱، شماره ۸۱۵).
* نجف، نسخه سید آقا شوستری (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۲۱، شماره ۱۵۱۹).
> * تهران، دانشگاه، مشكاة، ۲، ص ۶۹۵. نوشته ۱۲۵۵هـ / ۱۸۳۹م <

چاپ:

تبریز، ۱۲۶۰هـ / ۱۸۴۴م (بنگرید به: مشكاة، ۲، ص ۶۹۶، مقایسه شود با: مشار، مؤلفین، ۵، ۸۵۰ که تاریخ چاپ را ۱۲۵۵هـ / ۱۸۳۹م یاد کرده است).

>> (۳) مختار القواعد^(۱):

* تبریز، نسخه سید محمد علی طباطبائی (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۹، شماره ۹۶) << (966).

246^(۲)

سید حسن > بن دلدار علی نقوی < لکهنوی >، زاده در ۱۲۰۵هـ / ۱۷۹۱، در گذشته در ۱۲۶۰هـ / ۱۸۴۴م [مقایسه شود با: زیر؟].

رشته فیض:

به سال ۱۲۶۴هـ / ۱۸۴۸م نگاشته شده است [این تاریخ با تاریخ مرگ او که در بالا از آن یاد رفت مقایسه شود] <

چاپ:

لکهنو (آصفیه، ۳، ص ۱۵۴، شماره ۱۳۲) > و مشار، مؤلفین، ۲، ۵۰۰ < که تاریخ آن را یاد نکرده است؛ همراه با «نظم اللالی» (مقایسه شود با آنچه به شماره ۴۲۱۰، R159 گذشت).

> [احسن الودیعه، ۱، ۱۱؛ مشار، مؤلفین، ۲، ۵۵۰] <

[۱] جلد ۳، ص ۱۳۷۹ چاپ روسی.

[۲] برگل 186 استوری c 80.

<محمدجعفر بن محمدبن اسماعیل یزدی> که در ۱۲۷۲هـ / ۱۸۵۶م نگاشته زیر را به انجام رسانیده است [ذریعه، ۳، ۴۴۰]:

تحفة السعيد في علم التجويد:

در یازده باب و يك خاتمه.

* نسخه شیخ حسین مهرجانی. به‌خامه نگارنده (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۴۰، شماره

۱۵۹۸)».

> * یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۴۱۰، شماره ۲۶/۱۸۰. آغاز و انجام افتادگی

دارد، در باب ۱۱ مطلب قطع می‌شود <

ضیاءالدين محمدبن علی حسینی کاشانی، به‌سال ۱۲۷۸هـ / ۱۸۶۲م اثر زیر را نگاشته است:

تحفة جلالی:

در تجوید، در يك مقدمه (در سه فایده) و دوازده باب و يك خاتمه (در ۲ فصل)، برای

پسرش سید جلال‌الدین نگاشته است:

* سپهسالار، ج ۳، ص ۳۵۷، شماره ۵۲۴۱. نوشته ۱۲۷۸هـ / ۱۸۶۲م، به‌خامه

نگارنده.

محمدبن اسدالله بن علیرضا قاری مازندرانی. از روزگار ناصرالدین شا.

(۱۲۶۴-۱۳۱۳هـ / ۱۸۴۸-۱۸۹۶م).

مظامر محمدیه

[چنین است، گویا مظاهر]، به‌ناصرالدین شاه پیشکش شده است || ذریعه

۱۶۵:۲۱ || .

[۳] جلد ۳، ص ۱۳۸۳ چاپ روسی و ج ۱ ص ۲۴۳ شماره ۷۹.

[۴] جلد ۳، ص ۱۳۷۹ چاپ روسی.

[۵] برگل 187 استوری 80 d.

* مشهد، رضوی، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۴۰.

250^[۶]

محمد بن محمد باقر شریف کاشانی، که پیرامون سالهای ۱۲۸۹ هـ / ۳-۱۸۷۲ م، ک تقریباً هشتاد سال داشته در گذشته است.

وجیزة التجوید فی ارشاد و تعلیم کتاب الحکیم:
گفتاری است کوتاه، در قرائت قرآن؛ دربارهٔ موارد وقف و املاء و جز آنها.

چاپ:

اصفهان، ۱۳۶۷ هـ / ۱۹۴۷ م (بنگرید به: مشهد، ۶، ص ۱۹۸، شماره ۳۵؛ مشار، مؤلفین، ۵، ۷۷۷).

251^[۱]

محمد سعدالله مرادآبادی. زاده در ۱۲۱۹ هـ / ۵-۱۸۰۴ م، در گذشته در ۱۲۹۴ هـ / ۱۸۷۷ م. در رامپور، نجیب آباد و دهلی به فرا گرفتن علوم پرداخت، و سرانجام در سال ۱۲۴۶ هـ / ۱-۱۸۳۰ م در لکهنو جای گزید، و در آن شهر پس از پایان تحصیلات، متوالیاً مدرس مدرسه سلطنتی بوده، در ترجمه قاموس به نام «تاج اللغات» شرکت کرده و مفتی دربار کوتوال بوده و پس از آنکه واجد علیشاه از پادشاهی برکنار شده، به دعوت نواب یوسفعلی خان به رامپور رفته، و در آنجا به مسند فتوی نشست است. وی نگاشته‌های عدیده به زبانهای فارسی و عربی دارد، از آن میان:

(۱) نوادر البیان فی علوم القرآن:
در قواعد قرائت قرآن.

چاپ:

لاهور، ۱۸۷۴، ۱۸۹۰.

(۲) خلاصة النوادر:
گزیده‌ای است از نگاشته بالا.

[۶] برگل 188.

[۱] برگل 189 استوری 81.

چاپ:

لکهنو، ۱۲۶۳ (به عنوان مقدمه بر قرآن): همانجا، بی تاریخ. [حذائق الحنفیه، ۴۸۸؛ رحمان علی، ۷۴؛ بانکپور، ۹، ص ۵۸-۵۷].

252

شیخ سیف‌الدین علی بن محمد جعفر شریعتمدار استرآبادی الاصل
تهرانی‌المسکن (که از پدرش در بالا (شماره ۴۲۴۳=۱۸۸۴R) به عنوان نگارنده
«سلك البیان» یاد شد)، به سال ۱۲۴۲ هـ / ۱۸۲۷ م در قزوین پا به جهان گذارد، از فقیهان
بنام تهران بود. از نگاهشته‌های او کتابی است در فقه به نام «جامع ناصری» که به ناصرالدین
شاه پیشکش کرده است (بنگرید به: ذریعه، ۵، ۷۵، شماره ۲۹۰). درباره نگاهشته دیگر او
به نام آینه جهان‌نما» در تاریخ عمومی بنگرید به: همین کتاب، شماره ۳۳۵۷. وی در سال
۱۳۱۵ هـ / ۱۸۹۷ م، یا ۱۳۱۶ هـ / ۱۸۹۸ م درگذشته است.

(۱) بوستان:

منظومه‌ای است در قرائت قرآن، چاپ مکمل «درج المضامین» مختار اعمای
اصفهانی است (بنگرید به پیش از این، شماره ۸۱۴ = R) که ابیات آن به جای ۷۲ بیت
نخستین، به ۱۰۰ بیت رسیده است:

چاپ:

تهران، ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۱-۲ م. همراه «در نثار» (که یاد آن در زیر خواهد آمد) بنگرید
به: مشهد، ۶، ص ۱۹۲، شماره ۱۶-۱۸).

لؤلؤ درج المضامین:

منظومه‌ای در تجوید، که به سال ۱۲۸۰ هـ / ۱۸۶۳-۴ م به پایان رسیده است، مسلماً
نسخه خطی همان «بوستان» می‌باشد:

* تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۱۳۱۶، شماره ۳/۲۵۲۰. تاریخ سرودن برحسب ماده
تاریخی که در اینجا آورده شده (غرس - غرف) ما آورده‌ایم، اگرچه در فهرست سال
۱۲۷۰ آمده است.

(۲) درر نثار:

[۲] برگل 190

در ذریعه، ۳، ۱۵۶، چنین آمده، یا «در نثار»، آنچه‌انکه در فهرست مشهد، ۶، و یا «الدرالنتار فی شرح تجوید ملامختار» که در مشار، مؤلفین، ۴، ۱۶۱، آمده است. گزارشی است بر کتاب یاد شده در بالا، که در سال ۱۲۸۰هـ / ۴-۱۸۶۳م به انجام رسیده است.

[المآثر والآثار، ص ۱۴۹؛ تاریخ بیداری ایرانیان، ص ۱۸۷-۱۹۲، مشار، مؤلفین، ۴، ۱۶۱؛ نام نگاشته‌های او، ریحانة‌الادب، ۲، ۳۱۹-۳۲۰] <

253

<سید> محمود بن محمد <بن مهدی بن عبدالفتاح> علوی فاطمی حسنی حسینی حافظ تبریزی <ملقب به سلطان‌القراء، از خاندان قاریان و حافظان، که قرائت عاصم را نسلاً بعد نسل روایت کرده‌اند (در باره پدرش مقایسه شود با: پیش از این، شماره ۴۲۴۵، (۱۸۱۵).>

وی متولی آرامگاه ولیعهد و نایب‌السلطنه [گویا عباس میرزا، ن. ک با آنچه در حاشیه ۱۷ ص ۹۵۷ روسی می‌آید] و مربی و سرپرست حافظان و قاریان و صدور و خطبای حرم حضرت رضا [در مشهد] بوده است، و نگارنده کتاب عربی «جواهرالقرآن» می‌باشد، که در سال ۱۲۸۷هـ / ۱-۱۸۷۰م با ترجمه فارسی آن از خود نگارنده، در حواشی کتاب، در شهر تبریز چاپ شده است (مقایسه شود با: GAL, SB II, 830 که تاریخ مرگ او را ۱۲۷۰هـ / ۱۸۵۳م آورده، و گمان می‌رود نادرست باشد). || ذریعه ۲۴۷:۵-۲۷۵ ||

(۱) جل الجواهر:

در تجوید.

چاپ:

تبریز، ۱۲۸۷هـ / ۱-۱۸۷۰م، با «جواهرالقرآن» در يك جلد (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۶، ۸۷).

(۲) تحفه محمدیه:

[۳] بخوانید: گزارشی است بر «بوستان» خود نگارنده، که آن نیز به‌جای خود گزارشی بوده بر «درج‌المضامین» مختار اعمای اصفهانی (بنگرید به: ذریعه، ۸، ۱۳۹، شماره ۵۲۴) [۱. منزوی].

[۴]

گفتاری است در شأن و منزلت قرآن و دستور تجوید آن، که در سال ۱۲۸۸ هـ
۱۸۷۱-۲م نگاشته شده است. در يك مقدمه و هشت باب و يك خاتمه || ذریعه
۴۶۸:۳ .

چاپ:

تهران، ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۱-۲م (بنگرید به: قم، ۱، ص ۱۰۹، شماره ۳۳۳؛ مشار،
مؤلفین، ۶، ۸۶-۸۷؛ ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۷۹-۸۰م (مشار، مؤلفین، همانجا)؛ ۱۳۰۶ هـ
/ ۱۸۸۸م (همانجا) <.

> (۳) خزائن القرآن:

گفتاری است در تجوید، که در ۱۲۹۳ هـ / ۱۸۷۶م نگاشته شده (با این همه مقایسه
شود با: آنچه می آید) و به ناصرالدین شاه پیشکش شده است. دارای يك مقدمه و ده باب و
خاتمه ای || ذریعه ۱۵۵:۷ .

* مهدوی، ۱، ص ۱۷۴ الف. نوشته ۱۲۹۲ [؟] هـ / ۱۸۷۵م <

(۴) كفاية الحفاظ:

در تجوید || ذریعه ۹۱:۱۸ || :

چاپ:

تبریز، ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۸۰م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۶، ۸۷) .

(۵) مفاتيح التنزيل:

در تجوید و مسائل دیگر مربوط به قرآن، در يك مقدمه، و دوازده باب و خاتمه ای. اما
گمان می رود بیش از ده باب آن نگاشته نشده است، و در سال ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۸۰م به انجام
رسیده است || ذریعه ۳۰۱:۲۱ .

* مجلس، ج ۳، ۸۲۰. دارای مقدمه و بابهای ۱-۱۰.

» بامداد، ۴، ۵۹-۶۰) «.

254

زين العابدین <بن محمد علی> سبزواری. درگذشته به سال ۱۳۱۸ هـ / ۱۹۰۰م

[۱] برگل 192 استوری (۱۱) 82 b.

در اصفهان (بنگرید به: رجال اصفهان، ص ۱۸۷) .

شجره طيبة :

در دستور قرائت قرآن || ذریعه ۱۳: ۳۴ || .

چاپ:

تهران، ۱۲۸۵-۱۲۸۶ هـ / ۱۸۶۸-۱۸۷۰ م (همراه با قرآن، بدون ذکر عنوان)؛
۱۳۵۳ هـ / ۱۹۳۴ م (همراه با قرآن) (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۳، ۲۷۴) .

255^[۲]

قاری عبدالرحیم التارابی البخاری. به سال ۱۳۰۰ هـ / ۱۸۸۲ م اثر زیر را نگاشته
است:

حجة الواقفين في اطوار القارئین:

گفتاری است در انواع گوناگون قرائت قرآن:

* تاشکند، ۴، ص ۱۱۸، شماره ۲۹۶۳. نوشته ۱۳۰۷ هـ / ۱۸۸۹ م <

256^[۳]

عنایت الله بن ملك محمد طبرسی لاریجانی اسکئی، که در ۱۳۰۹ هـ / ۱۸۹۱ م
به خواهش دوستان خویش کتاب زیر را نگاشته است. و در آن از نگاشته دیگر خود به نام
«تحفة مسعودیه» یاد کرده است:

کاشف الرموز:

گزارشی است بر کتابی درباره شرح علائم آیتهای قرآن:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۰۱۹، شماره ۴۰۳۰، نوشته ۱۳۰۹ هـ / ۱۸۹۱ م،
به خامه نگارنده .

257^[۴]

محمد علی رجاء بن حسن زفره ای اصفهانی، در سال ۱۲۸۱ هـ / ۱۸۶۴ م پا به جهان

[۲] برگل 193:

[۳] جلد ۳، ص ۱۳۷۹ روسی.

[۴] 1379:3 روسی.

گذارده، و در دهکده زفره^{۵۱}، ۱۳۶۱هـ/ ۱۹۴۲م درگذشته است. از نگاشته‌های اوست: قواعد الرمل، عمان الحساب، قواعد النجوم، دبستان الشعراء و جز آنها. و از هموست:

رساله در تجوید:

* اصفهان، نسخه خطی متعلق به محمدحسین زفره‌ای. نوتۀ ۱۳۱۱هـ / ۱۸۹۳م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۷۴، شماره ۷۴۱).
[تذکره شعرای معاصر اصفهان، ص ۲۰۷-۲۰۸؛ ذریعه، ۹، ۳۵۵، شماره ۲۰۸۷، و ۱۵، ۳۳۲، شماره ۲۱۴۹].

>258^[۶]

منطق الملك میرزا حسن خان تفرشی، ادیب و تاریخ‌نویس روزگار مظفرالدین شاه، ناظم مدرسه افتتاحیه تهران، وی در سال ۱۳۲۳هـ / ۱۹۰۵م مدیر مدرسه شرف مظفری بود. او چندین کتاب نگاشته است، از آن میان «تاریخ منطقی» (بنگرید به: همین کتاب، شماره (۲۰) ۱۷۱۲). و «جغرافیای مختصر کره زمین» (مقایسه شود با: استوری، ۲، ص ۱۷۱، شماره ۲۸۹). و از نگاشته‌های اوست:

منهاج الطالبین:

گفتاری است کوتاه در مقدمات تجوید، در سی مقاله || ذریعه ۲۳: ۱۶۵ || .

چاپ:

تهران، ۱۳۲۳هـ / ۱۹۰۵-۶م (بنگرید به: مشهد، ۶، ص ۱۹۷، شماره ۳۲؛ مشار مؤلفین، ۲، ۶۵۱).
[مشار، مؤلفین، ۲، ۶۵۱، با عکس او].

259^[۷]

سید حسین بن رضاعلی قاری هندی، درگذشته به سال ۱۳۳۴هـ / ۱۹۱۶م در سامر (ذریعه، ۷، ۲۱۸).

[۵] زفره، نام دهکده‌ای در ناحیه اصفهان است (فرهنگ جغرافیایی، ۱۰، ۱۰۴).

[۶] برگل ۱۹۴

[۷] برگل ۱۹۵

خلاصة التجويد:

چاپ: جای چاپ یاد نشده، ۱۳۳۱ هـ / ۳-۱۹۱۲ م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۲،

<۷۴۶)

260^(۸)»

محمد هاشم، گمان می‌رود همان حاج ملامحمد هاشم بن ملامحمد علی مشهدی،
زاده به سال ۱۲۸۰ هـ / ۱۸۶۴ م و درگذشته به سال ۱۳۵۲ هـ / ۱۹۳۴ م. باشد (درباره او
بنگرید به: مشهد، ۵، ص ۵۷۵، شماره ۴۰۶).

رساله در تجويد:

در یازده مقصد:

* مشهد، رضوی، ۶، ص ۱۶۷، شماره ۶۴. برگهای انجام آن آسیب دیده است.

۱. نگاهته‌های دیگری که روزگار نگارش آنها درست شناخته نیست.

الف) نگاهته‌هایی که عنوان مشخص دارند.

۱) (۲۳ R) اصلاح کلمات قرآنی: محمد جعفر تهرانی (بنگرید به: پیش از این، شماره ۲۴۴=۱۸۴ R).

۲) (۸۳ R) اصول قرائت ابن کثیر: گفتاری است در صله و تسهیل برابر قرائت ابن کثیر:

* تهران، دانشگاه، ۱۳، شماره ۳/۴۴۲۶. نوشته ۱۰۴۴ هـ / ۱۶۳۴ م <.

۳) (۴ R) بحرالنور: در قرائت‌های هفتگانه، در هشت باب و يك خاتمه. نگاهته علی بن

حسنعلی کوساری (مقایسه شود با «حیات‌النفوس» در همین بخش شماره ۳۳).

* مجلس، ج ۳، ۷۹۱. بخشی از فصل یکم و قطعه‌ای از خاتمه را دارد. نوشته

پیرامون ۱۱۱۷ هـ / ۱۷۰۵ م، به‌خامه نگارنده <.

۴) (۲ R) بعضی قواعد همزه: گفتار کوتاهی است از يك نگارنده ناشناخته، که به‌فارسی

و برخی از آن به‌عربی نگاهته شده است:

* تاشکند، ۵، ص ۳۷۴، شماره ۴۰۸۹. نوشته ۱۱۸۰ هـ / ۱۷۶۶ م <.

۵) (۳ R) بیان‌المشكلات: از محمدعلی بن محمد اسماعیل حسینی مشهور به‌قاری، در

توضیح مسائل مشکله قرائت قرآن، که در تکمله (توضیح) «تحفة‌القراء» خودش نگاهته

است (بنگرید به: تحفة‌القراء، در همین بخش، شماره ۲۰).

* تهران: دانشگاه، ج ۹، ص ۱۴۷۱، شماره ۱۵/۲۶۱۱. نوشته ۱۲۸۶ هـ / ۱۸۶۹ م <

>> نجف، به‌خامه حاج مهدی بن محمد حسین اصفهانی قاری درگذشته ۱۳۵۰ هـ

(بنگرید به: ذریعه، ۳، ص ۱۸۳، شماره ۶۵۱). در این اثر اقتباساتی از «سلک‌البیان» هست

[۱] برگل ۱۹۶ استوری ۸۲ توضیح: ترتیب الفبای روسی، در این بخش، به‌ترتیب الفبایی فارسی در

آورده شد، شماره درون پرانتزها، شماره نظم چاپ روسی است و شماره پانوشته‌های روسی همان

شماره اصلی است و لذا نامرتب دیده می‌شود. (در این باره بنگرید به: یادداشت ۱ ص ۲۵) [۱].

منزوی.]

(بنگرید به: همین کتاب، شماره ۲۴۴=۱۸۴)» .

۶) (R ۶۹) تجرید فی احکام التجوید:

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۶۲.

۷) (۶۶۵) تجوید الحسینی: از نورالدین محمد قاری کاظمی، شیعی، از روزگار صفویان، در دیباچه آن گوید: که دو کتاب در تجوید نگاشته و هر دو را به سفارش یکی از رجال به نام حاج محمدحسین به قلم آورده، و نگاشته مورد گفتگو دومین و مفصلتر آندو است. در یک مقدمه و هفده باب و یک خاتمه:

* مشهد، ج ۶، ص ۱۵۶، شماره ۴۳. انجام افتاده. تاریخ آن از نیمه بکم سده ۱۸ م

دورتر نیست

» ۸) (جلد ۳، ص ۱۳۸۲) تجوید تطویل: از قاری ملا عبدالصمد بن کمال، مشهور به حافظ کاشانی.

* نجف، نسخه وقفی. در اینجا نام مؤسسه‌ای که به وقف آن داده شده یاد نگردیده

است [۲]. (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۳۶۰، شماره ۱۳۰۱؛ مقابله شود با: منزوی، ۱، ص ۷۸،

شماره ۷۹۷)» .

» ۹) (جلد ۳، همانجا) تجوید سوره فاتحه: از نگارنده‌ای ناشناس. آغاز بدان که این

مختصری است در بیان تجوید فاتحه‌الکتاب.

* تهران، ملک، شماره ۵/۵۴۱۸. از سده ۱۲هـ / ۱۸م (بنگرید به: منزوی، ۱،

ص ۷۹، شماره ۸۰۰)» .

> ۱۰) (R ۶۸) تجوید شاملی: (بنگرید به: تنبیه الاحوال).

> ۱۱) (R ۶۷) تجوید فی قرائة کلام الله المجید: از سید احمد بن محمدرضا طباطبائی

اردستانی.

چاپ: تهران، ۱۲۸۲هـ / ۱۸۶۵م، صفحه شمار ندارد (بنگرید به: مشار، ستون

۳۶۰).

> ۱۲) (R ۶۴) تجوید القرآن المجید: از سید احمد خواجه صدیقی [= کمال‌الدین احمد

صدیقی؟، مقایسه شود با شماره ۱۵۷]. در قواعد قرائت قرآن به شیوه پرسش و پاسخ.

چاپ: سمرقند، ۱۳۳۳هـ / ۱۹۱۵م (بنگرید به: اشچگلوا، [۲۹۲]).

> ۱۳) (R ۶۶) تجوید محمدی: تجوید احمدی: رساله نون قطنی: از حاجی محمد و حاجی

فتح محمدخان.

چاپ: لاهور، ۱۹۱۳م.

> ۱۴) (R ۸۱) تحفة الحفاظ: از نصره بن عمر ملقب به سکندر (مقایسه شود با ردیف ۵۴

[۲] توضیح: در ذریعه، ۳، ۳۶۰ آمده: نسخه رامیان کتابهای وقفی دیده‌ام که تولیت آنها با ملا محمد

حسین قومشهی کبیر بوده است [۱. منزوی].

«زینة القاری»).» برابر نوشته منزوی، ۱، ص ۸۱، این منظومه گویا به سال ۸۶۲ هـ / ۱۴۵۷ م سروده شده است.

* مجلس، شماره ۱/۵۳۹۳. نوشته ۹۶۲ هـ / ۱۵۵۵ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۸۱، شماره ۸۱۹)».

* بودلیان (Bodleian) (۳) ۱۲۴۱.

* مشهد، رضوی، ج ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۴.

> (R ۸۲) ۱۵ تحفة الحفظ: بیان منثوری است از منظومه‌ای به همین نام، در قرائت قرآن، در شانزده فصل و يك ختم:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۰۲، شماره ۶۱۸ <.

> (R ۷۸) ۱۶ تحفة الرحمانی در تجوید قرآنی: نام در خاتمه چنین آمده است. گفتاری است کوتاه در پنج فصل.

* بانکیور، فهرست مختصر، ۱۱۶۶ = بانکیور، ج ۱۴، ۱۱۸۲. از سده ۱۹ م.

> (R ۷۹) ۱۷ تحفة السعید فی علم التجوید: از محمدجعفر بن محمد بن اسماعیل یزدی (بنگرید به: شماره ۲۴۷ F) <.

> (R ۸۰) ۱۸ تحفة الطالبین: از مظهرالدین محمد بن بهاءالدین علی بلیانی، در قرائت قرآن به شیوه عاصم، برای یاران دینی و دوستان یقینی، در سه باب نگاشته است. در آن از «تحفة المسترشدين»، ابوطالب هبة الله بن یحیی شیرازی، مولانا حسین وشاطبی یاد شده است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۰۱۵، شماره ۴۰۲۴. نوشته ۱۰۶۶ هـ / ۱۶۵۶ م <.

> (R ۷۵) ۱۹ تحفة القاری: از محمدقاری (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۲۳۹ = ۱۷۹ R) <.

> (R ۷۶) ۲۰ تحفة القراء: از محمدعلی بن محمد اسماعیل حسینی مشهور به قاری. گفتاری است کوتاه در قواعد قرائت قرآن:

> * تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۱۴۷۱، شماره ۲۶۱۱/۱۴. از سده ۱۹ م > بنگرید به: ذریعه، ۳، ص ۴۶۲، شماره ۱۶۸۷، که در آنجا محل نگهداری نسخه خطی یاد نشده است <<.

> ۲۱ (جلد ۳، ص ۱۳۸۳) تحفة الکلام: از حسین حسینی قاری. درباره قرائت عاصم:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۳۹۹، شماره ۴/۴۴۳۸. نوشته ۱۰۰۸ هـ / ۱۵۹۹-۱۶۰۰ م. همراه با اثری عربی درباره تجوید از همان نگارنده >>

> (R ۷۷) ۲۲ تحفة المصلی: گفتاری است در قواعد قرائت قرآن به هنگام نمازگزار، در چهار باب:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۰۵، شماره ۶۵۲. نوشته ۱۲۴۶ هـ / ۱۸۳۰ م <

- ۲۳ (۷۴ R) تحفه نذریه: از قاری عبدالرحمان پانی پتی.
چاپ: محل؟، ۱۲۸۳ هـ / ۷-۱۸۶۶ م (آصفیه، ۱، ص ۳۰۶).
- <۲۴ (۷۲ R) ترتیل القاری المختصر: گفتاری است در قواعد قرائت قرآن، در شانزده باب، نگارنده خود را شاگرد «شیخ کبیر ابوالسعید ال ک. ن. جان. ق. وی» می خواند:
* لنینگراد، فهرست مختصر، شماره ۷۲۰، ص ۱۱۳. نوشته ۱۲۰۶ هـ / ۲-۱۷۹۱ م.<
«۲۵ (جلد ۳، ص ۱۳۸۲) تسهیل القراء: از موسی بن ولی بن خفر «فردوسی»، که نگاشته خود را به نام فیروزشاه سلطان [گمان می رود فیروزشاه تغلق (۷۵۲-۷۹۰ هـ / ۱۳۵۱-۱۳۸۸ م) باشد] ساخته است:
* یزد، ابوالفضل سعیدی، شهرستانها، ص ۴۵۹، شماره ۶. از سده ۹-۱۰ هـ / ۱۵-۱۶ م، ۲۳۸ برگ.>
- <۲۶ (۷۳ R) تفصیل مخارج حروف و بیان اسامی انواع حروف: در قواعد قرائت قرآن:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۲۸، شماره ۸۳۹، انجام افتادگی دارد. نوشته ۱۲۴۲ هـ / ۷-۱۸۲۶ م.<
- <۲۷ (۷۰ R) تکمیل در بیان ترتیل: بنگرید به: «کتاب تکمیل...» در همین، ردیف ۸۰.<
۲۸ (۷۱ R)، تنبیه الاحوال، المعروف بتجوید شاملی: از شاملی (؟)
* قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۱۰۳، شماره ۴۳۵.<
۲۹ (۱۴ R) جامع القراءات (؟) (جميع القراءات):
* توینگن، نجم آبادی، ص ۸۸، شماره ۱۸۷۸.<
- <۳۰ (۱۵ R) جامع الفوائد: از محمدقلی بن پادشاهقلی. گفتاری است در قواعد قرائت قرآن:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۴۲، شماره ۹۲۷.<
- ۳۱ (۱۳ R) جدول مبین؟
* ایوانف (Ivanow)، (۱) ۹۸۵.
- ۳۲ (۸۹ R) حل متشابه ممزوج (۳۲): از محمدبن یوسف حافظ اصفهانی، در قواعد وقف.
* بانکیور، فهرست فارسی، ۱۱۶۹ = بانکیور، ج ۱۴، ۱۱۷۶. از سده ۱۷ م.
- ۳۳ (۸۸ R) حیاة الفؤاد: از محمدبن حسنعلی کوساری «کوهساری» معروف به علی قاری «در هفده فصل و خاتمه». آغاز: الحمد لله العلی الذی رفع اهله...
* اته (Ethé)، ۲۷۰۴.
- * ایوانف (Ivanow)، ۹۷۶.
- * مجلس، ج ۳، ص ۲۲، شماره ۷۹۲. با جاهای نانویس در متن. نوشته ۱۱۱۷ هـ

۲۴) این نام ماده تاریخ است = ۸۸۲ هـ (۱۴۷۷ م).

۱۷۰۵۶م > به‌خامه نگارنده <. نام کتاب «حیات القلوب» یاد شده است.
در باره نگاشته دیگر او به‌نام «بحرالنور» بنگرید به‌شماره ۳ همین ردیف.
۳۴ (۹۲ R) خلاصه‌التجوید: از نگارنده‌ای ناشناخته:

* بلوشه (Blochet)، ۴، ۲۲۱۳، برگ ۱۶۲ ب.

۳۵ (۹۱ R) خلاصه‌القرآنة: از محمد مؤمن بن عبدالکریم قاری. که از بهاء‌الدین عاملی
درگذشته ۱۰۳۰هـ / ۱۶۲۱م نقل قول می‌کند >> در ده باب >>:

* سپهسالار، ۱، ص ۱۸۶، شماره ۲۵۲ = >> سپهسالار، ۴، ص ۳۸۵. از سده ۱۲هـ

۱۸م >>.

> ۳۶ (۸ R) در بیان اسامی قاریان سبعة و راویان اربعة عشر و رمز (چنین است)
ایشان از طریق شاطبی: منظومه‌ای است کوتاه، در نام هفت کس بنیانگذاران قرائتهای
اصلی قرآن و راویان آنان:

* تاشکند، ۴، ص ۹۸، شماره ۲۹۳۵. نوشته ۱۲۶۹هـ / ۱۸۵۳م.

> ۳۷ (۹ R) در بیان قاعده فاتحة‌الکتاب: یا «رساله در تجوید فاتحة‌الکتاب». گفتاری
است کوتاه در قواعد قرائت سوره یکم:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۸۷-۱۸۸، شماره‌های ۱۲۶۶ و ۱۲۶۷ <.

> ۳۸ (۱۱ R) در بیان مخرج: گفتاری است کوتاه در قواعد قرائت قرآن:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۸۸، شماره ۱۲۶۸ <

> ۳۹ (۱۰ R) در بیان مذات: گفتاری است کوتاه در رعایت قواعد کشش دو حرف مصوت
در قرائت قرآن:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۸۸، شماره ۱۲۶۹ <

> ۴۰ (۱۲ R) در بیان مغلفات قرآن: گفتار کوتاهی است در رعایت قواعد وقف در قرائت
قرآن:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۸۸، شماره ۱۲۷۰ <

> ۴۱ (۱۶ R) ذکر (یا قواعد) مخارج الحروف: منظومه‌ای است کوتاه در تلفظ حروف هنگام
قرائت قرآن:

* تاشکند، ۴، ص ۹۵، شماره ۲۹۲۹ (برگهای ۳-۶). نوشته ۱۱۹۸هـ / ۱۷۸۴م <

> ۴۲ (۵۹ R) رساله اتفاق الفقراء: از عبدالله بن فاصح:

* لنینگراد، طاهر جانف، صورت شماره C ۱۳۳۶ <

> ۴۳ (۵۴ R) رساله در آداب قرائت سوره یاسین و خواص آن: س. الدین حموی

>> گمان می‌رود به‌طور کلی درباره خواص سوره سی و ششم قرآن باشد >> [۳].

* الهیات، ص ۲۶۳، شماره ۳/۲۳۴. از سده ۱۱هـ / ۱۷م <

[۳] بنگرید به‌بخش خواص قرآن، شماره F274، به‌نام «خواص سوره یاسین» [۱. منزوی].

«در باره دیگر نسخه‌های آن بنگرید به: همین کتاب، شماره ۲۲۰ R(۴) و جلد ۳.

ص ۱۲۸۷ R».

> ۴۴(۵۵) R رساله در اصلاح کلمات قرآنیه: استرابادی (بنگرید به همین کتاب، شماره

< ۴۲۴ = R۱۸۴)

> ۴۵(۵۸) R رساله در ترتیل: یا «رساله وقف» یا «رساله فی الوقف والوصل». از

ابوالمکارم محمدبن محمد الزندوی [از ده زند در حومه بخارا در فهرست لنینگراد:

زندوی؟] البخاری. گفتاری است در قواعد رعایت وقف و وصل:

* موزه بریتانیا، Or ۸۳۸۹. نوشته ۹۳۰ هـ / ۱۵۲۳-۴ م (بنگرید به: مردیت اوونس

(Meredith-owense)، ص ۱).

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۳۸۸، شماره ۴/۴۲۶. نوشته ۱۰۴۴ هـ / ۱۶۳۴ م.

* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۷۸، شماره ۲/۵۲۴. نوشته ۱۰۹۰ هـ / ۱۶۷۹ م.

* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۱۰۵، شماره ۵/۶۶۵. نوشته ۱۰۶۹ هـ / ۱۶۵۹ م.

* تهران، الهیات، ص ۲۶۶، شماره ۵/۲۴۶. از سده ۱۲-۱۳ هـ / ۱۹-۱۸ م.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۵۶، شماره ۱۸۴۹. ناقص.

> * مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۰۹، شماره ۶/۳۴۵۱. نوشته ۱۰۷۳ هـ / ۱۶۶۳ م.

* قم، آیت الله مرعشی، ص ۳۹۷. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

* تهران، ملک، شماره ۲/۴۳۶ [با تاریخ ۱۰۹۶ در دفتر].

* تهران، ملک، شماره ۵۱۹۴. سده ۱۱ هـ / ۱۷ م.

* تهران، ملک، شماره ۷/۶۲۰۰. سده ۱۲ هـ / ۱۸ م (بنگرید به: منزوی، ص ۱۰۴،

شماره‌های ۹۹۸-۱۰۰۰) >>> <

> ۴۶(۵۶) R رساله در قرائت عاصم کوفی:

* مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۷۸، شماره ۱/۵۲۴.

> ۴۷(۵۷) R رساله در مخارج حروف: گمان می‌رود از فخرالدین علی کاشفی

«صافی» [؟] باشد.

* مشهد، رضوی، ۶، ص ۱۷۰، شماره ۶۹ <

> ۴۸(۶۲) R رساله مخارج حروف: (در فهرست نادرست «حرف» یاد شده است). در قواعد

قرائت قرآن، در دو فصل:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۷۷، شماره ۱۹۷۳. نوشته ۱۲۰۱ هـ / ۱۷۸۶-۷ م <

> ۴۹(۶۱) R رساله قرآن: در قواعد اصلی قرائت قرآن، در دوازده باب به شیوه پرسش

و پاسخ:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۷۴، شماره ۱۹۶۲ <

> ۵۰(۶۰) R رساله قواعد القرائة: در قواعد رعایت ادغام، سکنه، اظهار و جز آنها، در

قرائت قرآن:

- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۷۵، شماره ۱۹۶۳ <
- ۵۱ (R ۵۳) رغایب الالباب: از محمدرضا علی بن سخاوتعلی بنارسی:
- * آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۷۳.
- » ۵۲ (جلد ۳، ص ۱۳۸۰) زبده التجوید: منظومه‌ای است در پیرامون ۲۷۵ بیت، لز ناشناس:
- * تهران، ملک، شماره ۵۴۱۸، نوشته ۱۱۴۰هـ / ۱۷۲۷م. (بنگرید به: ذریعه، ۱۲، ۲۲، و ذریعه ۱۹، ۱۹۵: منزوی، ۱؛ ص ۸۹، شماره ۸۸۱) «.
- ۵۳ (R ۲۲) زبده القرائة: قوام‌الدین محمد بن سید عبدالله بخاری در احمدآباد، نگاشته با صرف نظر از مقدمه، این کتاب عملاً مانند «مقصود القاری» نورالدین محمد می‌باشد (بنگرید به: شماره ۲۰۳ = F (R ۱۵۳).
- * دیوان هند (I.O.D.P.)، ۳۳ف. تاریخ یا استنساخ ۱۱۸۲هـ / ۱۷۶۸-۹م.
- ۵۴ (R ۱۷) زینة القاری: از نصره بن عمر ملقب به سکندر (مقایسه شود با ردیف ۱۴ به نام «تحفة الحفاظ»):
- * بودلیان (Bodleian)، ۱۲۴۱/۲.
- * بوهار (Buhar) (۱۵۶/۴(؟).
- * اِته (Ethé)، (۱۰) ۲۸۰۲.
- * دیوان هند (I.O.)، ۱۴۳۵، برگهای ۱۹ب-۲۱ب، و ۴۱الف - ۴۷الف.
- * لاهور، دانشگاه پنجاب، نوشته ۱۲۲۴هـ / ۱۰-۱۸۰۹م (بنگرید به: OCM، ۲/۱۱، فوریه ۱۹۳۵، ص ۷۸).
- * بانکیور، ۱۷، ۱۵۶۱. آغاز نسخه‌ها که در فهرست‌های گوناگون آمده با یکدیگر بسیار جدایی دارند.
- ۵۵ (R ۱۸) زینة القاری: به‌نظم.
- * بوهار (Buhar)؛ (۲) ۱۵۶.
- ۵۶ (R ۱۹) زینة القاری:
- * بوهار، (۳) ۱۵۶.
- ۵۷ (R ۲۰) زینة القاری: به‌نظم. با ردیف ۵۵ جدائی دارد؟
- * ایوانف - کرزن (Ivanow-Curzon)، (۱) ۳۴۵.
- » ۵۸ (R ۲۱) زینة القراء: از محمد زمان بن محمد طاهر تبریزی (مقایسه شود در زیر، با رساله بی‌نام همین نگارنده در تجوید (۱۴)). گفتاری است مفصل در تجوید و قرائت‌های

[۴] توضیح: و از همین نگارنده است «در تجوید» که به‌ردیف ۶ در بخش ضمیمه (نگاشته‌هایی که عنوان مشخص ندارند) خواهد آمد [ا. منزوی].

هفتگانه، که به خواهش دوستان، با گزارش اصطلاحات عربی که درباره تجوید است، برای فارسی زبانان. گویا از سده ۱۳هـ/ ۱۹م می باشد:

* تهران، ملی، ۱، ص ۳۸۶، شماره ۹/۳۹۹. از سده ۱۳هـ/ ۱۹م.

> (۹۳) R شجرة التجويد: از میرزا ابراهیم بن حاج میرزا عیسی اصفهانی برابر نوشته مشار: به گفته خود او «این کتاب نگاشته قدما است»؛ نسخه خطی که وی در دست داشته پر از اغلاط بوده و او آن را، پس از تصحیح به نام «شجرة التجويد» چاپ کرده است. در «رحال اصفهان»، ص ۱۸۷، این کتاب از زین العابدین شهشانی دانسته شده است. درباره «وجیزة التجويد» میرزا ابراهیم، بنگرید به پس از این، ردیف ۱۰۸).

چاپ: اصفهان، بی تاریخ (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۱، ۳۴).

> (جلد ۳، ص ۱۳۸۳) شرح الدررة: از احمد بن عبدالله مرشدی، ملقب به معزالدین کازرونی. گزارشی است بر قصیده‌ای به نام «الدررة»، در قرائتهای سه گانه، که به شیوة «حرز الامانی» شاطبی سروده شده است:

* تهران، ملک، شماره ۱/۶۲۷۴. نوشته ۹۹۸هـ/ ۱۵۹۰م (بنگرید به: منزوی، ۱،

ص ۹۰-۹۱، شماره ۸۹۱).

> (۹۴) R شرح فوائد درر: گفتاری است در قواعد قرائت قرآن:

* لنینگراد، کتابخانه عمومی، سری تازه فارسی، ۴۵۶ (برگهای ۱۶۷-۲۱۳). از سده

۱۷م.

> (جلد ۳، ص ۱۳۸۴) شرح قصيدة اللامية: گزارشی است بر قصیده لامیه‌ای در تجوید سوره یکم (فاتحه) که گمان می رود آنرا محمد بن محمد الشریف سمرقندی، نگارنده «عقد الفرید فی علم التجويد» سروده باشد. (بنگرید به: مشهد، ۲، فصل ۷ خطی، شماره ۲۱) و نیز گمان می رود متن آن اثری است که پیش از این به شماره ۴۱۸۴=۴۱۳۶، حاشیه ۴، به نام «القصيدة الفاتحه فی تجويد الفاتحه» محمد بن محمود سمرقندی از آن یاد شد.

گزارش فارسی آن از حسن بن شجاع بن حسن [یا حسن بن شجاع بن محمد بن حسن] تونی (مقابله شود با آنچه پس از این خواهد آمد به نام «مفید در معرفت تجويد» ردیف ۱۰۲، و نگاشته‌ای فارسی در ستاره شناسی به نام «دلیل المنجمین»)، درباره دلیل المنجمین «بنگرید به: استوری، ۲، ۱۰۵، شماره ۱۱۷۸ (۱۱). و نیز: منزوی، ۱، ص ۲۹۲).

نسخه «شرح قصيدة اللامیه»:

* سپهسالار، ۵، ص ۲۲۰، شماره ۱/۸۱۹۰. نوشته ۱۰۹۹هـ/ ۱۶۸۷م (بنگرید

به: منزوی، ۱، ص ۹۱، شماره ۸۹۳).

> (جلد ۳، ص ۱۳۸۴) الشفاء فی نقل اختلافات القراء: از ابوالفضل احمد بن

محمد بن محمد جریری بخاری، درباره قرائت همه سوره‌های قرآن. و در آن از امام شهید ناصرالدین ابوالقاسم سمرقندی یاد شده است [که گمان می‌رود همان کس باشد که به‌روزگار طمغاج خان ابراهیم قراخانی کشته شده است. بنگرید به: بارتولد، مجموعه، جلد ۱، ص ۳۷۵-۳۷۶] و نیز از «شرح شاطبی» و ابونصر عراقی و «تیسیر» نجم‌الدین عمر نسفی.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۶۴۴، شماره ۳۶۳۹، نوشته ۱۰۹۹هـ / ۱۶۸۸م. <R ۶۳۱۶۴> صرف عاشقان: گفتاری است در آداب رعایت قلب، سکون و ادغام به‌هنگام قرائت قرآن. به‌نظم آمیخته به‌نثر:

* تاشکند، ۴، ص ۱۱۷، شماره ۲۹۵۹، نام آن در فهرست یاد نشده. نوشته ۱۲۵۲هـ / ۱۸۳۶م.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۳۶۲، شماره ۲۷۲۰.

چاپ: تاشکند، ۱۳۱۵هـ / ۱۸۹۷م (اشچگلوا، ۲۹۳)؛ ۱۳۱۷هـ / ۱۹۰۰م (اشچگلوا، ۲۹۴)؛ بی‌تاریخ (اشچگلوا، ۲۹۵).

(R ۱) ۶۵ عجائب التمجید: از عبادالله:

* ادینبورگ (Edinburgh)، ۱۷۸.

>> ۶۶ (جلد ۳، ص ۱۳۸۳) عمدة القاری: از حافظ شرف. به‌نظم، در تجوید: * مجلس، شماره ۵۳۹۳/۲، نوشته ۹۶۲هـ / ۱۵۵۴م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۹۱ شماره ۸۹۵) <<.

۶۷ (R ۸۵) فاتح در فاتحه؟: از جلال‌الدین محمد بن عبدالجلیل بن محمود محمد الصا[د؟] قی؟:

* ایوانف - کرزن (Ivanow-Curzon)، (۲) ۳۳۹. (مقایسه شود با: ذریعه، ۳، ۳۶۰،

شماره ۱۳۰۵، که در آنجا از «تجوید الفاتحه» از جلال‌الدین محمد بن عبدالجلیل بن محمود بن محمد الصافی، یاد می‌کند، و یک نسخه آن را نشان می‌دهد که در مجموعه‌ای است که پیش از سال ۱۰۸۰هـ / ۱۶۶۹-۷۰م نوشته شده است و متعلق به سیداحمد شوشتری معروف به سیدآقا در نجف است. ۱۵).

>> ۶۸ (R ۸۴) فرش قرآن (۲۳): از قرائت عشیره (۶): از احمد بن ناصر بن محمد معلم شیرازی.

[۵] توضیح: در ذریعه، ۳، ۳۶۰، پس از این که نشانی‌هایی از این نگاشته می‌دهد، می‌افزاید: در آن از «الدرالفرید» ملاطاهر حافظ اصفهانی نقل شده است. (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۱۹۰، (R ۱۴۱) ص ۳۰۹ از این روی باید تاریخ نگارش آن پس از آن تاریخ باشد [۱]. منزوی].

>> ۲۳) درباره اصطلاح فرش مقایسه شود با: تهران، دانشگاه، ۱۳، ص ۳۰۱۵، حاشیه ۱: فرش عبارت است از آن اختلافی که بر کنار مصاحف می‌نویسند (از «تحفة الطالبین»). همان کتابی که به‌ردیف شماره ۱۸ پیش از این، از آن یاد شد <

[۶] توضیح: باید عشرة باشد، هر چند در فهرست لنینگراد به‌خط فارسی نیز «عشیره» نوشته شده است [۱]. منزوی].

گفتاری است در قواعد قرائت برخی از آیت‌های قرآن:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۳۹۴، شماره ۳۰۳۴ <

> ۶۹ (R ۸۶) فصول جمالیه: در قواعد قرائت قرآن. در یک مقدمه و ده فصل و خاتمه‌ای:

* یزد، ابوالفضل سعیدی، شهرستانها، ص ۴۶۱، شماره ۱۹/۶. نوشته ۹۵۵ هـ

/۱۵۴۸ م <

> ۷۰ (جلد ۳، ص ۱۳۸۱) - قرائت حمد: درباره قرائت سوره یکم قرآن، گزیده از

«ارشاد» سجاوندی [= محمد (یا احمد) بن ابویزید طیفور غزنوی سجاوندی، در گذشته

پیرامون ۵۶۰ هـ / ۱۱۶۵ م]. بنگرید به: GAL; 1, 408, 519, SBI, 724، که در آنجا از این

نگارش نام برده نشده است، و مقایسه شود با: مشکوة، ۱، ص ۲۴۲، که در آنجا از شرحی

عربی بر این اثر یاد شده است):

* تهران، الهیات، ۱، ص ۳۲۶ >

> ۷۱ (جلد ۳، ص ۱۳۸۱) قرائت عاصم: در هشت فصل:

* تهران، ملک، شماره ۶۲۰۰/۹. از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م (بنگرید به: ذریعه، ۱۷،

ص ۵۵، شماره ۳۰۳: منزوی، ۱، ص ۹۳، شماره ۹۰۸) >

> ۷۲ (R ۳۳) قرائت مفردة عاصم: از امام بن احمد بن امام کجانی (مقایسه شود با: ردیف

۸۷ به نام «مجمع القواعد» که نگاشته دیگر اوست):

* تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۲۲۳، شماره ۵۳۷/۴. نوشته ۱۰۱۹ هـ

/۱۰۱۶۱۰ م <

> ۷۳ (جلد ۳، ص ۱۳۸۱) قرائت نافع: که دارای بخشهایی نیست:

* تهران، ملک، ۶۲۷۴/۲. نوشته ۹۹۸ هـ / ۱۵۹۰ م (بنگرید به: ذریعه، ۱۷، ص ۵۷،

شماره ۳۱۲: منزوی، ۱، ص ۹۴، شماره ۹۱۴) >

> ۷۴ (R ۲۴) قواعد اعلال: از حاجی صالح، منظومه‌ای است بسیار کوتاه، در دو برگ، در

قواعد قرائت قرآن:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۴، شماره ۳۲۷۹ <

> ۷۵ (R ۶۰) قواعد القرائة: بنگرید به ردیف ۵۰ «رساله قواعد...»

> ۷۶ (R ۲۵) قواعد القرائة: از عبدالجواد خادم:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۲۰۹، شماره ۳۲۵۱/۴. نوشته ۱۳۰۵ هـ / ۱۸۸۸ م.

> ۷۷ (R ۲۶) قواعد من تجوید: گرفته شده از یک کتاب ناشناخته، در قرائت قرآن:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۹، شماره ۳۳۴۴ <

> ۷۸ (R ۳۰) قول فصل (آیا باید چنین خوانده شود?): در وقف و فصل، به قلم میرآقا.

چاپ: لکهنو، ۱۸۹۳.

> ۷۹ (R ۲۷) کامل التجوید: از امیرعزالدين محمد بن بهاءالدين الجوریدی، که به سفارش

رشید بن بهرام بن رشید بن محمد هروی نگاشته است:

چاپ: [دهلی]، ۱۲۸۹ هـ / ۳-۱۸۷۲ م. همراه با «تبعیدالضاد عن صوت الزاء» نگاشته محمد شاه، به زبان عربی در يك جلد.

* S.P. II, Decourdemanche (۱۲) = ۱۶۷۳ = بلوشه، ۴، ۲۲۱۳، برگ ۱۶۱. نام نگارنده چنین آمده است: "Emir IZZ ed-Din...el-Djouri".

قصیده‌ای است از این نگارنده در تجوید (مقایسه شود با آنچه در زیر (۲) ۲۴۵ می‌آید) نسخه‌های خطی زیر شروخی از آن قصیده یا قصیده‌ای بمانند آن هستند.

* S.P. II, Decourdemanche (۶) = ۱۶۷۳ = بلوشه، ۴، ۲۲۱۳، برگ ۷۹. از محمدصادق.

* بلوشه (Blochet)، ۲، (۳) ۱۵۵.

* إته (Ethé)، ۲، (۹) ۳۰۵۸. نوشته ۱۱۳۵ هـ / ۱۷۲۲ م. از محمدصادق.

* تهران، قریب گرکانی، ص ۶۴۰، شماره ۱۰۸/۴، از سده ۱۰ هـ / ۱۶ م. در فهرست نام نگارنده حافظ محمد یاد شده است و نام اثر «حاشیه بر قصیده مولانا حافظ مشهور به حافظ عزالدین بن بهاءالدین جوریدی».

> (R ۷۰) ۸۰ کتاب تکمیل در بیان ترتیل: از محمد بن حسین بن علی، در قواعد قرائت قرآن، در چهارده باب:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۳۲، شماره ۳۳۶۱. نوشته ۱۲۳۶ هـ / ۱-۱۲۸۰ م.

> (R ۳۱) ۸۱ کشف الایات، موسوم به تجوید القرآن: از محمدجعفر تهرانی (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۲۴۳ = R ۱۸۴).

۸۲ (۳۲) کشف الامانی فی سبع المثانی: از محمدبن عبدالله بن محمود، که بر پایه شیوة شاطبی نگاشته شده است (بنگرید به پیش از این، شماره ۶۱۸۲ = R ۱۳۴). آغاز: ... اما بعد، حمدالله علی نواله:

* اباصوفیه، ۵۷. نوشته ۹۲۶ هـ / ۲۰-۱۵۱۹ م (بنگرید به: ریتزر Ritter. OLZ، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶).

>> ۸۳ (جلد ۳، ص ۱۳۸۱) کفایة: از علی بن محمد خراسانی، گفتاری است در تجوید، در يك مقدمه و دوازده باب و يك خاتمه:

* قاهره، دارالکتب، ج ۲، ص ۶۱. نوشته ۱۱۷۶ هـ / ۱۷۶۳ م (بنگرید به: منزوی، ۱ ص ۹۵، شماره ۹۲۳) >>

۸۴ (R ۲۸) کنزالقراء:

* پیشاور، (C) ۱۰۹۷.

۸۵ (R ۲۹) کنزاللطف فیما یحتاج الیه فی تصحیح المصاحف:

>> در ذریعه، ۱۸، ص ۱۶۳، شماره ۱۲۰۳، آمده است که این اثر در نجف در کتابخانه

ملا محمد علی خوانساری موجود است، و از نوشته آخر کتاب چنین برمی آید که نگارنده آن ابوتراب بن عبدالغفور هرنندی (۱۷) است، که در سال ۱۲۳۰ هـ / ۱۸۱۴ م نگاشته شده است.

* نجف، ملا محمد علی خوانساری (بنگرید به: ذریعه، همانجا).

* قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۷۵ (بنگرید به: منزوی، ص ۹۵، شماره ۹۲۴).

* قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۷۶ (بنگرید به: منزوی، شماره ۹۲۶) >>.

* قاهره، ص ۴۰۷ (دو نسخه، نوشته ۱۲۱۵ هـ / ۱۸۰۰ م و ۱۲۳۰ هـ / ۱۸۱۴ م).

> * مدینه، عارف حکمت، ص ۴۴۲، شماره ۸ = عطاردی قوجانی، ص ۳۶.

شماره ۳۷۴ <.

> (R ۷) ۸۶ گفتار در تجوید: در سه باب برای استعاذه و بسمله و تلفظ همزه، و يك فصل و يك مسئله درهاء.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۴۰۰، شماره ۶/۴۴۳۸. نوشته ۱۰۰۸ هـ

/ ۶۰۰-۱۵۹۹ م <

۸۷ (R ۳۴) مجمع القواعد: از امام بن احمد بن امام الکجایی > در مقدمه و دو باب و خاتمه ای:

* تهران، الهیات، ص ۳۳۱، شماره ۳/۵۶۷. از سده ۱۰-۱۱ هـ / ۱۵-۱۶ م <.

* گوتا (Gotha)، (۲) (۵)، ظاهراً همانند «جامع القواعد» است.

>> * نجف، نسخه سید جعفر شوشتری خرم آبادی (بنگرید به: ذریعه، ص ۵، ص ۱۳۹،

شماره ۵۷۸) >> که نام نگارنده را الامام احمد بن الامام الکجایی یاد شده است > مقایسه شود با تهران، الهیات، کجایی؛ و تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۲۲۳، شماره ۴/۵۳۷۱ کجایی آمده است <.

[۷] توضیح: در ذریعه (همانجا) پیش از آنکه از هرنندی نام ببرد، می نویسد: در اواخر کتاب یاد شده چنین آمده است: [ابن فقیرک حیران حسین بن عثمان وقاه الله کید الشیطان، می گوید ه چون خواستم این فواید را ختم کرده] سپس بعضی فواید را آورده و کتاب را به پایان رسانیده است. و بدین گونه باب تدرید درباره نگارنده کتاب در ذریعه بازمانده است.

سه نسخه از آن در فهرست قاهره، دارالکتب، نشان داده شده است که فهرست نگار، نگارنده آنها را «ناشناخته» نشان می دهد، که یکی از آنها نوشته ۱۲۱۵ هـ می باشد که با آنچه به عنوان تاریخ نگارش در پایان نسخه خوانساری آمده است جور در نمی آید. از این روی باید برای شناسایی نگارنده توجه خود را روی نام حسین بن عثمان بیشتر متمرکز کرد تا هرنندی.

تا اینجا، از کسی به نام حسین بن عثمان، جز نگارنده «ایضاح المعانی فی شرح حرزالامانی» (که به شماره ۵۷۸، R ۱۳۴، گذشت) که از همروزگاران شیخ جزری (درگذشته ۸۳۳ هـ) بوده، نمی شناسیم. و شاید «منهاج النشر فی اقراء العشر» (که یاد آن در همین بخش، ردیف ۱۰۵ می آید، نیز از همو باشد [۱]. منزوی).

[۸] توضیح: نام کتاب در ذریعه، (همانجا) «جمع القواعد» است [۱. منزوی].

گویا نگارنده همان احمد الکجائی الکهدمی النهمنی، استاد شیخ بهائی است. (در باره کجا که دهی است در دهستان سنگر و گهدمات در نزدیکی رشت، بنگرید به: فرهنگ جغرافیایی ایران، ۲، ۲۲۶)

> و نیز بنگرید به: قرائت مفردة عاصم نگاشته همین نگارنده (ردیف ۷۲).

۸۸ (R ۳۵) <جموعه: از حافظ> دوست محمد <قاری> فرزند یادگار <وزیری الخوارزمی>، که عبارت است از يك رساله مفصل به نام «مجمع الغرائب» که گمان می رود در سال ۱۰۱۵هـ / ۱۶۰۶م، نگاشته شده است (۳۱)، و سه رساله مختصر به نام «مجمع الفوائد»، «مجمع العجایب» و «مجمع القواعد».

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۵۱۶، شماره ۳۸۷۵، آغاز افتاده <

* لنینگراد، دانشگاه، شماره ۵۵۶ (زالمان - روزن، ص ۱۸ / تنها «مجمع الغرائب؟»

است).

> * گویا: مشهد، ۶، ص ۱۷۶، شماره ۸۰ ناقص <

۸۹ (R ۳۶) مجموعه فیروزشاهی: نگاشته پیرامون (۷۵۲-۷۹۰هـ) (بنگرید به: شماره ۴۱۸۶).

۹۰ (R ۴۹) مختصر: از محمد بن علی بن محمد الحسینی <گویا همان «تجوید» محمد بن سید شریف جرجانی است، مقایسه شود با آنچه گذشت، شماره ۴۱۹۱=۴۱۴۲ <
* علیگره، سنج، ص ۵.

۹۱ (R ۵۰) مختصر فی بیان تجوید القرآن: از محمد (مقایسه شود با شماره پیشین).

چاپ: دهلی، ۱۸۸۶م.

> ۹۲ (R ۴۵) مرادیه: نگاشته پیرامون (۹۶۹-۹۷۲هـ) (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۱۹۸).

۹۳ (R ۴۱) مرتع الغزلان: نگاشته ۱۲۱۲هـ (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۲۳۵).

۹۴ (R ۴۰) مرغوب القاری: از عبدالله بن احمد بن بایزید کلیانی (در فهرست بانکیپور: کلتنانی):

> (۲۱) این تاریخ نگارش در نسخه مشهد، ۶، یاد شده، و در آن نام نگارنده (که به اندیشه نویسنده فهرست سنی نقشبندی بوده) نیامده است، و افزوده شده است که این کتاب گزارشی از قصیده شاطبی است. با توجه به نسبت «وزیری»، نگارنده در واقع پیش از نیمه یکم سده هفدهم می زیسته است، زیرا شهر «وزیر» که در بخش پایین آمودریا جای دارد، در پیرامون سال ۱۴۶۴م بنیان گذارده شده بوده، و در میانه های سده هفدهم، به علت تغییر مسیر آمودریا ویران و متروک شده است (بنگرید به: بارتولد، تألیفات، جلد ۳، ۱۷۵، ۱۷۸)، و دهکده «وزیر» که ظاهراً مدتها بعد، مردمان همان شهر ویران شده برپا کرده اند، هیچگونه اهمیت و اعتباری نداشته، و انتساب به نام آنجا بعید الاحتمال به نظر می رسد.

- * ایوانف (lanow)، (۳) ۹۸۵.
- * بانکیپور، ذیل، ۲، ۲۲۱۵، به نام «رساله در تجوید» اما سرآغاز آن برابر «مرغوب» است.
- * صولت (Saulat)، ص ۱۴۴، شماره ۳۵۴. نوشته ۱۲۹۷هـ / ۱۸۸۰م.
- چاپ: دهلی، ۱۸۶۸؛ لکهنو، ۱۳۰۸هـ / ۱۸۹۰م؛ همانجا، ۱۸۹۵ (در مجموعه بیست رساله در قرائت).
- » ۹۵ (جلد ۳، ص ۱۳۸۲) مشفق‌الحافظ: از قطب‌الدین [محمد] (مقابله شود با ما بعد «ضمایم» ردیف ۱۸، از گفتارهای بدون عنوان).
- * مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۰۸، شماره ۳۴۵۱/۲. نوشته ۱۰۷۳هـ / ۱۶۶۳م.
- پشت.
- » ۹۶ (جلد ۳، ص ۱۳۸۲) مطلوب‌القرآت: در ده فصل:
- * تهران، ملک، شماره ۴۱۸۵/۱۴. از سده ۱۱هـ / ۱۷م (بنگرید به: منزوی، ۱، شماره ۹۷۲) <<.
- > ۹۷ (۴۲ R) مطلوب‌القاری: از میرزا محمد بن جهان‌بخش مازندرانی، در تلفظ درست حروف قرآن، در يك مقدمه و سه باب و يك خاتمه:
- * اصفهان، دانشکده ادبیات، ۲، ص ۱۵۱. نوشته ۱۰۹۴هـ / ۱۶۸۲م.
- > ۹۸ (۴۳ R) مطلوب‌القاری: از محمد نبی بن قمبر؟ علی سجستانی.
- » در «نشریه»، ۴، ص ۴۰۳ قمبر آمده. منزوی، ۱، ۹۵، شماره ۹۲۳) << در يك مقدمه و سه باب و يك خاتمه (موضوع رساله؟):
- * یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۴۰۳، شماره ۱/۱۶۲. نوشته ۱۲۱۰هـ / ۱۷۹۶م.
- ۹۹ (۳۷ R) معدن‌الاسرار: از نظام [الدین] بنارسی مقایسه شود با آنچه می‌آید، شماره (۳) ۲۳۴ R):
- * آصفیه، ۱، ص ۳۰۸، شماره ۱۰۵.
- > ۱۰۰ (۴۸ R) مفرده این کثیر: گمان می‌رود پیش از سده ۸هـ / ۱۴م از عربی ترجمه شده باشد (مقایسه شود، با آنچه گذشت، شماره ۱۹۷ F، ۱۴۷ R):
- * مشهد، رضوی، ۶، ص ۱۷۶، شماره ۸۱. نوشته ۱۰۸۲هـ / ۱۶۷۱م.
- ۱۰۱ (۴۷ R) مفیدالتجوید:
- * آصفیه، ۱، ص ۳۰۸، شماره ۹۵.
- > * مشهد، رضوی، ۶، ص ۱۸۰، شماره ۸۶، گفتاری است کوتاه در نه فصل.
- » * تهران، ملک، شماره ۱/۲۵۱۸. از سده ۱۳هـ / ۱۹م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۰۲، شماره ۹۸۷) <<.
- > ۱۰۲ (۴۶ R) مفید در معرفت تجوید: از حسین بن شجاع بن محمد بن حسن حافظ

اسفراینی. در هفت باب:

» برابر فهرست مشکاة، ص ۲۲۲ (که در آنجا نگارنده آن حسن بن شجاع بن محمد بن حسن تونی نامیده شده است). این اثری است به زبان عربی. درباره فارسی آن (۱۱) - «شرح قصیده لامیه» بنگرید به پیش از این، ردیف ۶۲.»
* تهران، ادبیات، احمد جوادی، ص ۶۳، شماره ۲/۳۰۴ (مقایسه شود، با شماره پیشین، ۱۰۲) (۱۰۱۰۱).

> (۱۰۳) (R ۳۸) مقاصد البرده فی قواعد السفره: از محمد بن عبدالله بن محمود زیارتگاهی، مشهور به مولانا کلان، در قواعد املاء و قرائت قرآن، در یک مقدمه و دو مقاله:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۵۶۰، شماره ۴۱۸۴.
۲۰۴ (R ۳۹) منظر القاری: از حافظ اخضری (?):
* دیوان هند، (I.O.D.U)، ۷ الف.

۱۰۵ (R ۴۴) منهاج النشر فی القراءات العشر: از حسین بن عثمان. > مقایسه شود با آنچه

[۹] توضیح: دو نگاشته به نامهای «المفید فی التجوید» به زبان عربی و «مفیدالتجوید» به زبان فارسی در دست هست.

عربی آن نگاشته حسن بن شجاع بن محمد بن حسن تونی (نسخه دانشگاه، مشکاة، ج ۱، ص ۲۲۲) در هفت باب است: ۱- مخارج حروف، ۲- اجتماع دو حرف قریب المخرج، ۳- مد و قصر (آء) و (آء). ۴- وقف و وصل، ۵- تنوین، ۶- ادغام، ۷- اقسام (راء) سخت و نرم. آغاز: الحمد لله رب العالمین، والصلاة علی محمد وآله اجمعین. انة دلف فیقول اضعف... انجام: لا تحتمل ذکره هذا المختصر و من اراد الوقوف علی ذلك فعليه بكتب القراءات المصنفة فی هذا الفن... نسخه آن در مجموعه ای است که بیشتر آنها مورخ شوال ۸۷۸ هـ می باشد.

نگاشته فارسی آن به نام «مفیدالتجوید» از نگارنده ای ناشناخته در نه باب (نسخه مشهد، رضوی، شماره ۸۶) و (تهران، ملک، ۱/۲۵۱۸): ۱- بدان اسعدك الله که نون ساکنه و یا تنوین اگر پیش حروف حلق افتد ایشان را اظهار باید کردن، ۲- بدان که میم ساکنه هرگاه که پیش حروف بوف واقع شود... ۳- بدان که در مثل اذظلموا... ۴- بدانکه در حرفین متمائلین که اولشان ساکن باشد... ۵- بدانکه الف حرف مداست مطلقاً، ۶- بدانکه همزه وصل هرگاه که میان لام ساکنه و همزه استفهام... ۷- بدانکه لفظ الله را هرگاه که بعد مفتوح... ۸- بدانکه (راء) را اگر مفتوح... ۹- بدانکه وقف بر سه نوع است. آغاز: الحمد لله رب العالمین و سلام علی سید المرسلین و عترته الطاهرین، اما بعد چون قراء سبعة را در اصول قرائت چون احکام اربعة نون ساکنه و تنوتی بعضی از مدات و ادغامات... انجام: (در نسخه رضوی) فمن اراد الوقوف اليها (چنین است) فليرجع الي المطولات... از این رو باید گفت: ۱- این دو نگاشته (عربی و فارسی) از یکدیگر جدا هستند، ۲- نام نگارنده رساله عربی در مآخذ به دو گونه (حسن حسین) آمده است، ۳- «شرح قصیده اللامیه، ردیف ۶۳»، «گفتاری دیگر و جدا از این دو است و نگاشته همان (حسن یا حسین) تونی است [۱]. منزوی].

[۱۰] و نیز بنگرید به: حاشیه ، ص... درباره «کنز اللطائف» ردیف ۸۵ همین بخش [۱]. منزوی].

- در ص ۳۰۰ شماره ۴۱۸۲ = R۱۳۴، ب، ۱، به نام «ایضاح المعانی» گذشت <۱۱۱>:
- * دیوان هند (I.O)، ۴۵۹۴، از سده ۱۷م (بنگرید به: JRAS، ۱۹۳۹، ص ۳۸۶).
- >> * مجلس، ج ۷، ص ۳۷۹، شماره ۲۲۸. نوشته ۱۲۸۶هـ / ۱۸۶۹-۷۰م <<.
- > (R ۵۱)۱۰۶ نجات القاری: از محمد عصمت الله بن محمد بن نعمت الله البخاری:
* لنینگراد، کتابخانه عمومی، سری جدید فارسی، ۴۵۶. از سده ۱۸م <.
- ۱۰۷ (R ۵۲) نور سرمدی از مشکوة محمدی:
چاپ: ۱۲۶۱هـ / ۱۸۴۵م (آصفیه، ۳، ص ۱۵۴، شماره ۱۲۹، که در آن جای چاپ یاد نشده است).
- > (R ۵)۱۰۸ و جیزة التجوید: از میرزا ابراهیم بن حاج میرزا عیسی اصفهانی (که یاد او در همین بخش، ردیف ۵۹، «شجرة التجوید»، گذشت). به نظم و نثر.
چاپ: اصفهان، ۱۳۳۰هـ / ۱۹۱۲م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۱، ۳۴، مقایسه شود با: مشار، ستون ۱۶۲۵ که تاریخ چاپ. ۱۳۱۰هـ / ۱۸۹۲-۳م یاد شده است) <<
- > (R ۶)۱۰۹ وسیلة القاری: از حافظ کریم الله خان:
* صولت (Saulat)، ص ۱۴۴، شماره ۳۵۵. از سده ۱۳هـ / ۱۹م <.
- ۱۱۰ (R ۸۷) هادی تجوید: (به جای «تجوین»؟)، به نظم:
چاپ: جای؟، تاریخ؟ (آصفیه، ۱، ص ۳۰۸، شماره ۱۱۹).
- > (R ۹۰)۱۱۱ هدایة القراء: یا «رساله در بیان قواعد قرائت قرآن» یا «هدایة القراء در فن قرائت قرآن».
چاپ: بخارا (کاگان)، ۱۳۲۷هـ / ۱۹۰۹م، در مجموعه «کجکول [چنین است] واجب اللفیض و واجب النظر» ص ۶۹-۷۳ (بنگرید به: اشچگلو، ۲۹۶) <.

[۱۱] و نیز بنگرید به: حاشیه؟، ص... درباره کنزاللطایف» ردیف ۸۵ همین بخش [۱. منزوی].

ب) نگاشته‌هایی که عنوان معین ندارند، اما نگارندگان آنها شناخته است:

۱) (۳ R) اشعار فارسی از لطف‌الله [بن] احمد، دربارهٔ مسائل مربوط به قرآن و آداب قرائت آن. صورت (۱) قاریان هفتگانه و راویان آنها، (۲) سوره‌های قرآن به ترتیب معمول، (۳) سوره‌های قرآن به ترتیب تاریخی، (۴) سجده، (۵) وقف، (۶) وقوف غفران: * دیوان هند، ۱۴۳۵، برگهای ۱۶ ب - ۱۹ الف. و ۳۷ الف. ۴۰ ب. شماره‌های (۲) و (۳) در مجموعه بیست رساله، در قرائت.

چاپ: لکهنو، ۱۳۰۸ هـ - ۱/۱۸۹۰ م و ۱۸۹۵ م.

۲) (۱۸ R) تجوید: از عبدالجلیل حسینی قاری (۲۵)، که به ملا خواجه یمن‌الدین محمود پیشکش کرده است. در دوازده باب (در باب دهم از «خلاصه‌الصفاء» که شاید از خودش باشد یاد می‌کند).

* سپهسالار، ۳، ۳۲۲-۳۲۳، شماره ۴/۵۲۴۹ <

۳) (۱۹ R) تجوید: از محمد زکی بن ابراهیم همدانی «در یک مقدمه، و هفت باب و یک خاتمه»، در قواعد قرائت قرآن.

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۸۹۸، شماره ۳۹۰۹. از سده ۱۲ هـ - ۱۸ م.

۴) (۲۰ R) تجوید: از حافظ بن یوسف‌الدین شفتی گیلانی:

* سپهسالار، ۳، ص ۳۲۲، شماره ۵/۵۲۴۹. انجام افتاده.

«مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۰۸، شماره ۲/۳۴۵۱، نوشته ۱۰۳۷ هـ - ۱۶۶۳ م.»

۵) (۱۱ R) دربارهٔ قرائت: «قاریان» سبعة، از حافظ اصفهانی (= طاهر اصفهانی، بنگرید به: پیش از این، شماره ۱۹۰ F، ۱۴۱ R):

* ایاصوفیه، ۴۴.

۶) (۵ R) در تجوید: از محمد زمان فرزند حاجی محمد طاهر تبریزی «که در چاپ سال ۱۳۱۹ هـ - ۲/۱۹۰۱ م از وی به‌گونه درگذشته یاد شده است (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۳۶۷، شماره ۱۳۳۱). آغاز: الحمد لله الذی جعلنا مطیعاً لاحکام القرآن».

<دربارهٔ «زینة القراء» وی بنگرید به: پیش از این، ردیف ۵۸ («ضمایم» نگاشته‌هایی که عنوان مشخص دارند)>.

* راس - براون (Ross and Browne)، ۱۲۰.

۲۵) مقایسه شود با: ذریعه، ۳، ۳۶۹، شماره‌های ۱۳۳۸ و ۱۳۳۹ که در آنجا از «تجوید القرآن عبدالجلیل قاری حسینی یاد شده، که به نام والی خواجه یمن‌الدوله امین‌الدین محمود پیشکش شده. و از «ریاض» نقل کرده که از روزگار صفویان بوده است. و نیز نسخه‌ای دیده که نام نگارنده عبدالجلیل‌الحسین‌القاری بوده، و در این مورد دو احتمال داده است: ۱- الحسین تصحیف‌الحسینی باشد، ۲- واژه ابن از میان «عبدالجلیل» و «الحسین» افتاده باشد.

> * ری، ص. ۲۴۸ آنف، شماره ۲/۳۰۸. از سده ۱۳هـ / ۱۹م.

* مجلس، ج ۷، ص ۳۱، شماره ۲/۳۲.

>> * تبریز، جعفر سلطان القرائی. نوشته ۱۲۵۷هـ / ۲-۱۸۴۱م (بنگرید به: ذریعه،

۱۱، ۱۳۶، سطر ۲۵)».

>> چاپ: جای چاپ؟، ۱۳۱۹هـ / ۲-۱۹۰۱م (بنگرید به: <مشار، ستون ۳۶۰>؛

ذریعه، ۳، ۳۶۷، شماره ۱۳۳۱).

>> ۷ رساله در تجوید: گفتار دیگری از همان محمد زمان بن محمد طاهر تبریزی، که به خواهش یکی از دوستان، با عنوانهای فصل فصل نگاشته است. آغاز: الحمد لله الذی وفقنا لقراءة الکلام المجید و منزلاته... چون اقل خلق الله فی طاعته....

* کاظمین، سید عبدالکریم عطار (بنگرید به: ذریعه، ج ۳، ص ۳۶۷، شماره ۱۳۳۲)»

>> (۱۵)۸ R رساله: از شیخ ابوالحسن، در رعایت قواعد اصلی (ادغام وقف و سکنه) در قرائت قرآن و تلفظ درست حروف. در هشت باب و یک خاتمه:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۳۸، شماره ۱۷۴۲. نوشته ۱۲۷۴هـ / ۱۸۵۷م»

۹) (۴) R رساله تجوید: از محمد معصوم.

* دیوان هند (I.O.D.A.)، ۹۳ ب.

>> (۸)۱۰ R رساله تجوید: از ملا محمد صادق.

چاپ: ایران، بی تاریخ (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۳، ۵۱۵)».

>> (۹)۱۱ R رساله تجوید: از ملا محمد طاهر (= طاهر اصفهانی؟، بنگرید به پیش از این،

شماره ۱۹۰، F، ۱۴۱) R:

* آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۴۸.

>> (۱۴)۱۲ R رساله تجوید: از حافظ غلام مصطفی. آغاز: الحمد لله العلی العظیم، الذی نزل الكتاب:

* بانکیور، ذیل، ۲، ۲۲۱۴. از سده ۱۹م.

>> (۱۶)۱۳ R رساله التجوید: در پایان کتاب چنین آمده است، و یا «کتاب التجوید» که

پیش از آغاز چنین یاد شده است. از محمد سعدالدین بن خواجه عبدالحی قاضی الصدیقی الشاسی، که پس از برگشت از سفر حج نگاشته است:

* مسکو، کتابخانه وای. لنین، F۱۸۵، نسخه های فارسی ۳۸/۵. نوشته ۱۲۲۱هـ

>> ۷-۱۸۰۶م»

>> (۷)۱۴ R رساله در تجوید: از زاهد لاهجانی، که برای فرزندش بهاء الدین محمد

نگاشته است [شاید وی همان بهاء الدین محمد بن شیخعلی شریف لاهیجی، نگارنده تفسیر «ترجمة القرآن» باشد که گویا در سال ۱۰۸۶هـ / ۶-۱۶۷۵م آن را به پایان رسانده است

(بنگرید: به پیش از این، شماره F، ۵۲) R]:

* داکا (Dacca)، شماره ۲۵۰. از سده ۱۹م >

۱۱۵ (R ۱۰) رساله در تجوید قرآن: از رضاقلی:

* لیدن (Leiden)، ۱۶۴۹. نوشته ۱۰۶۵هـ / ۵-۱۶۵۴م.

> ۱۶ (جلد ۳، ص ۱۳۸۵) رساله در تجوید: از حسن بن عثمان (گویا همان نگارنده

«ایضاح المعانی»). بنگرید به: پیش از این، شماره ۰۰ >

* تهران، دهخدا، ص ۳۸، شماره ۵۹/۷. از سده ۱۱هـ / ۱۷م >

> ۱۷ (جلد ۳، ص ۱۳۸۵ R) رساله در تجوید: از محمد بن ابی بکر بن محمد بن علی بن

محمود واعظ یزدی، در پنج فصل:

* مجلس، ج ۱۵، ص ۳۱۰، شماره ۱/۵۱۷۰. نوشته ۸۲۰هـ / ۱۴۱۷-۸م >

> ۱۸ (جلد ۳، همان صفحه) رساله در تجوید: از قطب الدین محمد بنگرید به پیش از این

«ضمایم» (نگاشته‌هایی که عنوان مشخصی دارند). ردیف ۹۵. به نام «مشفقه الحافظ»

* مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۰۷، شماره ۱/۳۴۵۱. نوشته ۱۰۷۳هـ / ۱۶۶۳م.

* سپهسالار، ج ۳، ص ۳۲۳، شماره ۳/۵۲۴۹. در این فهرست از نگارنده نام برده

نشده است. از سده ۱۲هـ / ۱۸م >

> ۱۹ (R ۶) رساله در علم قرائت: از علی اکبر بن محمد بن علی، که برای محمدحسین

فاجار مروزی نگاشته است.. در یک مقدمه و هفت فصل و یک خاتمه:

* الهیات، ص ۱۰۲، از سده ۱۲-۱۳هـ / ۱۸-۱۹م >

> * مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۲۶۰، شماره ۲/۳۳۹۵. نوشته ۱۲۸۶هـ / ۱۸۷۰م. نام

نگارنده در نسخه علی اکبر بن محمد علی آمده است >

۲۰ (R ۱۳) رساله در علم تجوید: از احمد بن حسین، از اولاد بربرین خضر همدانی. در

دوازده باب:

* مجلس، ج ۲، شماره ۶۶. نوشته ۷۵۳هـ / ۱۳۵۲م.

> ۲۱ (جلد ۳، ص ۱۳۸۵) رساله در وقف: گویا از عبدالصمد بن حسین بن محمد

شوشتری. در آن از «ادلة القاری» نقل شده است:

تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۶۸، شماره ۵/۲۸۳۰. به‌خامه نگارنده. سده ۱۳هـ

/ ۱۹م >

> ۲۲ (R ۱۷) رساله فی التجوید والقراءة: از رضا علی بن عبدالغفور شیرازی:

* قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۲۲۹، شماره ۶۹۶ >

۳۳ (R ۱۱) کتاب قرائت: از نگارنده‌ای از مردم سمرقند، که شاید نامش محمد بن محمود

باشد (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۱۸۴، ۱۳۶):

* اته (Ethé)، ۲۷۰۲، ۱، نسخه خطی، مورخ ۹۰۷هـ / ۱۵۰۲م.

۲۴ (R ۱۲) مختصر در علم تجوید: از حاجی شکرالله، یا استاد شگری:

* ایوانف (Ivanow)، ۹۸۴.

۲۵ (R ۲) منظومه: هفت بیت از آغاز منظومه به شیوه «قصیده حافظ عزالدین» است (بنگرید به: پیش از این، شماره ۱۹۰، ۱۴۱)، درباره آنچه قاری قرآن باید بداند و بکار بندد:

* گوتا (Gotha)، ۲(۷).

» * گویا همان اثر: تهران، ملک، شماره ۳۰۳/۱۸ که به نام «تجوید منظوم» یاد شده باشد (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۷۹، شماره ۸۰۴).

[۱۲] آغاز این نسخه ملک: هر چه قاری را اهم و واجب آمد بی گمان نظم حافظ عزالدین را بخوانی ای جوان [۱. منزوی].

ج) نگاشته‌هایی که نام و نگارنده آنها شناخته نیست

۱) به‌طور کلی در تجوید

۱ بعضی از هفت رساله عربی و فارسی که در مقدمه قرآنی به‌سال ۱۲۹۲ هـ / ۱۸۷۵ م [در دهلی] چاپ سنگی شده‌اند.

۲ منظومه‌ای در تجوید که برای کسی به‌نام عبدالرؤف سروده شده است. آغاز: بعد حمد و ثنای مدح خدا / نعت پیغمبر دلیل و هدا.

* مجلس، ج ۷، ص ۱۰۴۴۱۰. نوشته ۱۲۷۹ هـ / ۳-۱۸۶۲ م.

* بوهار (Buhar)، (۱) ۱۵۶.

چاپ: گویا قطعاتی از این سروده‌ها، به‌نام اشعار منتخب از قصیده‌القراءة در

مجموعه بیست رساله قرائت در لکهنو، ۱۳۰۸ هـ / ۱-۱۸۹۰ م چاپ شده است.

۳ * آصفیه، ۱، ص ۳۰۶، شماره ۹۸. * همانجا، ص ۳۰۸، شماره ۵۴.

۴ * برلین، ۱۸۲.

۵ * إته (Ethé)، (۹) ۲۸۰۲.

۶ * فلوگل (Flugel)، ۳، ۱۶۳۷.

۷ * دیوان هند (I.O.D.P.)، ۹۳، برگهای ۵۰-۶۰. * و نیز همانجا، ۲، ۹۳ (يك قطعه).

* دیوان هند (I.O.D.P.)، ۳۲ ب * و نیز همانجا، ۲۳۴.

۸ * لوت (Loth)، ۴۳، برگهای ۹۴ الف - ۹۲ ب.

۹ رساله در قرائت آغاز: الحمد لله رب العالمین. بدانکه برای ترتیب دادن قرآن...، گویا در اواخر سده ۸ هـ / ۱۴ نگاشته شده است.

* سپهسالار، ۱، ص ۱۸۷-۱۸۸، شماره ۲۵۴ > = سپهسالار، ۳، ص ۳۲۶، شماره

۲ / ۲۰۱۴ <. نوشته ۱۰۴۶ هـ / ۷-۱۶۳۶ م.

۱۰ رساله فی تجوید القرآن. آغاز: الحمد لله رب العالمین الملك العلام و جاعل النور والظلام:

* پرنستون (princeton)، ۸۰. نوشته ۱۰۸۳ هـ / ۱۶۷۳ م. گویا از روی نسخه‌ای که

در ۸۷۶ هـ / ۲-۱۴۷۱ م در سمنان نوشته شده بود، رونویس گردیده است.

> ۱۱ * صولت (Saulat)، ص ۱۴۴، شماره ۳۵۲. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ <.

[۱۳] توضیح: در متن روسی شماره چنین است! ولی اینجانب نسخه‌ای در تجوید به‌نظم در آن کتابخانه (به‌شماره ۵۴۶۲/۳ فهرست نشده) دیده‌ام که تاریخ نوشتن و سرآغاز آن همین است که اینجا یاد شده است. در پایان آن آمده است: بهر (عبدالرؤف) کردم نظم / بعنایات حضرت مولا (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۸۰، شماره ۴۱۰) [۱. منزوی].

> ۱۲ * صولت، ص ۱۴۶، شماره ۳۵۶. از سده ۱۳هـ/ ۱۹م. <

۱۳ چند کتابی بی عنوان:

* بلوشه (Blochet)، ۴، ۲۲۱۳.

۱۴ * زالمان - روزن، ص ۱۵، شماره ۴۰۶.

> ۱۵ قصیده در تجوید:

* لنینگراد، طاهر جانف، صورت، شماره ۱۳۳۶e <

> ۱۶؛ مثنوی مجهول المؤلف، در تجوید. آغاز: ۱۱؛ ابتدا کردم بعلام الغیوب.

* کابل Beaucueil، ص ۱۳۲، شماره (۴) ۲۷. نوشته ۱۲۳۲هـ / ۷-۱۸۱۶م <

> ۱۷ رساله منثور در تلفظ حروف هنگام قرائت قرآن، که گویا در یازده باب است:

* مسکو، کتابخانه و.ای. لنین، F185، کتابهای فارسی، (۴) ۲۸. آغاز و انجام افتاده.

از سده ۱۷-۱۸م <

> ۱۸ منظومه‌ای در قواعد قرائت قرآن: در برخی از نسخه‌ها منسوب است به آخوند ملا (یا

میرزا) زاهد (مقایسه شود با پیش از این، بخش «فرهنگنامه‌ها»، «ضمایم» نگاشته‌هایی که

تاریخ آنها شناخته نیست)، شماره ۴۱۸۰ ردیف ۲، «ترجمه لفات القرآن».)

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۵-۴۲۶، شماره‌های ۳۲۸۵ تا ۳۲۹۱ و ۳۲۹۳ تا

۳۳۱۵ (۲۹ نسخه که از آن میان شماره ۳۳۱۴ نوشته ۱۲۴۳هـ / ۸-۱۸۲۷م، و شماره‌های

۳۲۹۳ و ۳۲۹۴ نوشته ۱۲۴۶هـ / ۱-۱۸۳۰م و شماره ۳۳۰۹ نوشته ۱۲۷۴هـ / ۸-۱۸۵۷م

و شماره‌های ۳۳۰۲ و ۳۳۰۳ نوشته ۱۲۸۳هـ / ۷-۱۸۶۶م را دارند، و دیگر شماره‌ها

بی تاریخ هستند. در دو نسخه (شماره‌های ۳۲۸۵ و ۳۳۰۱) دنباله‌ای دارد در همان موضوع

در ۱۲ بیت، همان فهرست، ص ۶۲۷، شماره ۶۷.

* تاشکند، ۴، ص ۱۱۷، شماره ۲۹۶۰. نوشته ۱۲۵۲.

* تاشکند، ۶، ص ۴۲۹، شماره ۴۷۹۹، با آغاز دیگر. نوشته ۱۲۷۰؟ / ۱۸۵۴.

* اوپسالا (Upsala Zettersteen)، شماره ۳۸۶. نوشته ۱۲۴۶هـ / ۱-۱۸۳۰م <

> ۱۹ رساله در تجوید: در شش باب:

* شهرستانها، ص ۳۸۳، شماره ۶۵، آغاز افتاده. از سده ۱۱هـ / ۱۷م <

> ۲۰ رساله در علم قرائت: گفتار کوتاهی است در قرائت قرآن، بر پایه ابو عمرو بصری:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۸۹، شماره ۱۲۷۶ <

> ۲۱ رساله در قواعد رعایت وقف، ادغام، سکنه و جز آنها، در قرائت قرآن:

[۱۴] توضیح: با این سرآغاز، ونیم بیت دوم آن: (منزل الآیات ستار العیوب) «تحفة الحفاظ» است، که

در آن آمده: تحفه‌ای از باغ حفظ آورده ام «تحفة الحفاظ» نامش کرده‌ام (بنگرید به: فهرست

نسخه‌های خطی، ۱، ص ۸۱، شماره 820, 819). که در آنجا نام سراینده نیامده است، ولی پیش از این

در بخش «ضمایم»، ردیف ۱۴، نام او نصره بن عمر ملقب به اسکندر یاد شده است [۱. منزوی].

- * لنینگراد فهرست مختصر، ص ۴۲۶، شماره ۳۳۱۸ <
- > ۲۲ رساله در قواعد قرائت قرآن، به نثر:
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۵، شماره ۳۲۹۲ (بنگرید به: تصحیحات، آغاز و انجام افتاده <
- > ۲۳ رساله در ادای درست حروف در حین قرائت قرآن:
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۶، شماره ۳۳۱۷ <
- > ۲۴ اقتباسات از يك كتاب ناشناخته در قرائت قرآن، قواعد مختصر قرائت همه سوره‌ها (ختم):
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۷، شماره ۳۳۲۳ < (۷) (۱) (C) ۸۲].
- > ۲۵ رساله در رعایت ۱۲ قاعده از قبیل سکنه، وقف، ادغام و جز اینها، در قرائت قرآن:
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۷، شماره ۳۳۲۱ <
- * گوتا (Gotha)، (۲) ۲ <
- > ۲۶ چهارده رساله کوچک به نظم و نثر در قرائت قرآن:
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۸۹، شماره ۳۷۴۴ <
- > ۲۷ قطعه‌ای از يك رساله در تجوید، باب ۶-۱۲ و خاتمه:
- * تهران، دانشگاه، ۱۳، ص ۳۴۰۰، شماره ۴۴۳۸/۱۰. نوشته ۱۰۰۸هـ <
- / ۱۵۹۹-۶۰۰م <
- > ۲۸ * تاشکند، ۴، ص ۱۱۶، شماره ۲۹۵۶، منظوم؟، يك قطعه. نیمه یکم سده ۱۷م <
- > ۲۹ * قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۲۲۸، شماره‌های ۹۹۳-۹۹۵ <
- > ۳۰ * ری، ص ۶۸، شماره ۵۵/۲. نوشته ۱۲۷۶هـ / ۱۸۵۹-۶۰م <
- > ۳۱ * ری، ص ۴۳۸ الف، شماره ۱۱۰/۲. از سده ۱۱-۱۲هـ / ۱۷-۱۸م <
- > ۳۲ * تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۳۶۰، شماره ۳۳۶۳/۲، فصل ۶-۱۱. نوشته ۱۰۱۹هـ <
- / ۱۶۱۰م <
- * ۳۳ تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۰۳۷، شماره ۳۰۹۱/۳، از سده ۱۲هـ / ۱۸م .
- * ۳۴ تهران، دانشگاه، ۱۱، ص ۲۰۶۰، شماره ۳۱۰۶/۱۰، نوشته ۱۰۷۷هـ / ۱۶۶۶-۷م .
- * ۳۵ تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۰۹۵ ب، شماره ۵۰۴۳/۴، نوشته ۱۲۴۱هـ / ۱۸۲۶م .
- * ۳۶ تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۲۲۸ الف، شماره ۵۳۸۰/۶، در ۵ فصل. نوشته ۹۵۳هـ <
- / ۱۵۴۶م .
- > ۳۷ * تهران، دانشگاه، ۱۵، ص ۴۲۲۸ الف، شماره ۵۳۸۰/۷، در مقدمه و چند فصل. از سده ۱۰هـ / ۱۶م <
- > ۳۸ * مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۷۲، شماره ۴۹۶، دو رساله به نثر و سه رساله به نظم <

- > ۳۹ * شیراز، خانقاه احمدیه، ص ۲۲۳، شماره ۱۳۰/۲ <
- > ۴۰ همدان، مدرسه غرب، ص ۳۵۹، شماره ۵۷۱۹/۲. در هشت باب (مقایسه شود با: ذریعه، ۳، ۳۶۵). نوشته ۱۲۳۱ هـ / ۱۸۱۵ م <
- > ۴۱ سپهسالار، ج ۳، ص ۳۲۱-۳۲۲، شماره ۷۱۹/۲. در هشت باب (مقایسه شود با: ذریعه، ۳، ۳۶۵). نوشته ۱۲۳۱ هـ / ۱۸۱۵ م <
- > ۴۲ سپهسالار، ج ۳، ص ۳۲۳-۳۲۴ > شماره ۵۲۴۹/۲-۱، «و رساله» <
- نوشته ۱۱۱۸ هـ / ۱۷۰۶-۷ م <
- > ۴۳ سپهسالار، ج ۳، ص ۳۲۵، شماره ۲۸۷۶/۵ <
- > ۴۴ داکا، ص ۲۳۷، شماره ۲۵۱ <
- > ۴۵ داکا، ص ۲۳۸، شماره ۲۵۲، در پنج باب، از سده ۱۹ م <
- > ۴۶ تهران، ادبیات، احمد جوادی، ص ۲۷، شماره ۷۷/۱ <
- > ۴۷ تهران، دهخدا، ص ۳۸، شماره ۵۹/۸. از سده ۱۱ هـ / ۱۷ م <
- > ۴۸ یزد، جامع کبیر، شهرستانها، ص ۳۹۷، شماره ۱۴۷/۲. نوشته پیرامون ۸۹۲ هـ / ۱۴۸۶-۷ م <
- ۴۹ * یزد، سریزدی، شهرستانها، ص ۴۲۴، شماره ۵۲/۳-۴ <
- ۵۰ ایاصوفیه، ۴۴، در فهرست (بی‌هیچ دلیلی) منسوب است به طاهر اصفهانی (بنگرید به: شماره ۱۱۴۱) آغاز: حمد ییحد و ثنای لایعد، خداوندی را سزد که نقوش حروف جواهر قرآن بر لوح قلب (بنگرید به: ریتز Ritter-OLZ)، ۱۲/۱۹۲۸، ستون ۱۱۲۶). >
- > درباره دیگر رساله‌های بی‌عنوان در موضوع تجوید، از نگارندگان ناشناخته، بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۷۵-۷۸، شماره‌های 796-756، و ص ۸۰، شماره‌های <
- > 811-806 <

۲) در مسائل گوناگون قرآنی

الف. در وقوف

1) M. Silvestre de Sacy, Notice d'untraite des pauses dans la leclare de l'Alcora [i=Blochet, 33] (Notices et extraits, IX/1(1813), p. 111-116).

۲ مختصر من الوقف للسجاوندی ≫ = محمد (یا احمد) بن ابویزید طیفور غزنوی سجاوندی، در گذشته پیرامون ۵۶۰هـ / ۱۱۶۵م. نگارنده کتاب «الوقف والابتداء» (بنگرید به: GAL; 1, 408, 516, SBI, 724).

* Krafft, ۴۰۴.

۳ > وقوف للسجاوندی (همان رساله یاد شده در بالا است؟).

* لنینگراد، کتابخانه عمومی، سری جدید فارسی، ۲۲۵ نوشته ۱۲۳۵-۱۲۳۶هـ

/ ۱۸۱۹-۱۸۲۱م.

» * گویا همچنین: قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۸۵، «رساله در وقوف» (بنگرید به:

منزوی، ۱، ص ۱۰۴، شماره 1001).

۴ کتاب آموزشی، در ۱۲۸ بیت:

* اته (Ethé)، ۳، ۲۷. آخرهای کتاب است.

* گوتا (Gotha)، (۴)۲.

* دیوان هند، ۱۴۳۵، برگهای ۱۹ الف و ۴۰ ب و ۴۰ ب-۴۱ الف.

* دیوان هند (D.P.)، ۳۳، برگ ۱۱۱ ب. این همان «نظم مشهور» است که در

مجموعه بیست رساله در قرائت، در لکهنو، ۱۳۰۸هـ / ۱-۱۸۹۰م، ۱۸۹۵ چاپ شده است.

۵ برلین، ۱۸۹، ضمیمه (۱).

۶ بلوشه (Blochet)، ۱، ۳۳.

۷ صورت ۸۳ مورد که در آنها وقف کفر است.

* برلین، ۱۸۹، ضمیمه (۴). مقایسه شود با Rehatsek، ص ۱۹۵، شماره ۴۲.

۸ صورت ۱۷ فقره از چنین موارد در:

* دیوان هند (I.O.D.P.)، ز ۳۳.

۹ وقوف کلام الله الشریف. آغاز: بعد از آن آرم بیانی از وقوف:

* لاهور، دانشگاه پنجاب. نوشته ۱۲۷۵هـ / ۱۸۵۸م (بنگرید به: OCMI1/2، فوریه

۱۹۳۵، ص ۷۸).

۱۰ > معلوماتی در قواعد رعایت وقف به هنگام خواندن قرآن از آغاز تا انجام:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۸، شماره ۳۳۲۴، آغاز افتاده <.

> ۱۱ منظومه‌ای در قواعد وقف به‌هنگام قرائت قرآن:
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۸، شماره ۳۳۲۵ که نوشته ۱۲۳۵ هـ
/۲۰-۱۸۱۹م است؛ و شماره ۳۳۲۶<

> ۱۲ باب ۱۱ و ۱۲ يك كتاب بررسی نشده، دربارهٔ وقفهایی که باید در خواندن قرآن
به‌کار رود:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۶، شماره ۳۳۱۶، آغاز و انجام افتادگی دارد.<
۱۳ دربارهٔ وقفهایی که باید به‌هنگام خواندن آیت‌های گوناگون سوره‌های ۲-۳۱، و نیز
۳۳-۴۲ و سوره‌های ۴۴، ۵۹، ۶۱، ۶۳، ۷۱، ۷۵ باید بکار بست (این قواعد منسوب است
به‌خليفة يكم ابوبکر):

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۷، شماره ۳۳۲۲<

> ۱۴ رساله در وقف:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۲۲۳ ب، شماره ۵۳۷۱/۳. نوشته ۱۱۲۰ هـ
/۹-۱۷۰۸م.<

۱۵ رساله در وقوف قرآن: گویا از نگارنده‌ای از سده ۹ هـ /۱۱۵م^{۱۱۵} که به‌گفته منزوی
(ص ۱۰۴ شماره ۱۰۰۴) با رسالهٔ «وقف و وصل» ابوالمکارم محمدبن محمد زندوی
(بن‌گرید به: پیش از این، شماره ۶، ردیف ۴۵ (۵۸ R) یکی می‌باشد.<

* مجلس، ج ۶، ص ۶، شماره ۲۰۰۷، انجام افتاده، از سده ۹ هـ /۱۶م.<
ب. در ادای همزه

* لوت (Loth)، ۴۵، برگ‌های ۱-۱۶ الف.

ج. در ادغام، اظهار، اخفاء و قلب

۱ * برلین، ۴(۴).

> ۲ در رعایت ادغام، اظهار، اخفاء، قلب و قواعد دیگر قرائت قرآن:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۴۰۰، شماره ۴۴۳۸/۷. نوشته ۱۰۰۸ هـ /۶۰۰-
۱۵۹۹م.<

۳ رسالهٔ منشور در قواعد ادغام و مدوجز آنها در قرائت قرآن، در چند فصل:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۲۴، شماره ۳۲۸۲، آغاز افتادگی دارد. نوشته

۱۱۷۶ هـ /۳-۱۷۶۲م.<

۴ در رعایت قلب، سکون و ادغام به‌هنگام قرائت قرآن، به‌نظم که افزودگی‌هایی به‌نثر
دارد:

* تاشکند، ۴، ص ۱۱۷، شماره ۲۹۵۹. نوشته ۱۲۵۲ هـ /۱۸۳۶م.<

> ۵. در قواعد قرائت سورهٔ یکم:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۶۲۷، شماره ۶۶.

هـ. تعلیماتی برای قرائت سوره یکم، بدون لهجه فارسی:

* برلین، ۱۸۹، ضمیمه (۵).

> و. در قرائت درست استعاده، قرائت درست سوره یکم، با توضیحاتی درباره قواعد سکنه، ادغام و وقف:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۲۷۴، شماره ۱۹۶۱. نوشته ۱۲۳۵ هـ

/۲۰-۱۸۱۹م.

> ز. رساله در لزوم آموختن قرائت درست قرآن، که به سال ۱۲۰۷ هـ / ۳-۱۷۹۲ م

(بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۲۳۳).

> ح. در سجدهات به موقع خواندن قرآن:

* کابل Beaurecueil، ص ۱۳۲، شماره ۲۷/۱.

ط. منظومه‌ای درسی برای آموختن اختصاراتی که در جهت ابضاح، به خوانندگان قرآن، به کار می‌رود:

* دیوان هند، ۱۴۳۵، برگهای ۱۶ الف و ۳۶.

ی. منظومه‌ای در نام قراء سبعة:

* دیوان هند (D.A.)، ۹۳C، برگ ۶۱.

یا. منظومه‌ای درباره جزءها، سوره‌ها، رکوعات و سجدهات در قرآن.

چاپ: در مجموعه بیست رساله در قرائت، چاپ لکهنو، ۱۳۰۸ هـ / ۱-۱۸۹۰ م، و

۱۸۹۵ م.

یب. سجدهات، کتابی است درسی برای سپردن سوره‌هایی که در آنها سجده

ضرورت دارد:

* برلین، (۷) ۶.

یج. نظم خوش‌بیان، شمارش منظوم کلمات، و آیتها و سوره‌ها است.

چاپ: لکهنو، ۱۳۰۸ هـ / ۱-۱۸۹۰ م، ۱۸۹۵ م. در مجموعه بیست رساله در قرائت.

ید. منظومه‌ای در صورت سوره‌های قرآن:

* دورن (Dorn)، (۶) ۵۰۰.

* دیوان هند (D.P.)، ۳۴۴.

* ایوانف - کرزن (Ivanow-Curzon)، ۳۴۳.

چاپ: «صورت منظوم در مجموعه بیست رساله در قرائت» لکهنو، ۱۳۰۸ هـ

/۱-۱۸۹۰ م، ۱۸۹۵ م.

یه. صورت جزءها:

* ایوانف، (۳) ۹۸۳.

یو. صورت رکوعات:

* اته (Ethé)، ۲۷۱۰.

* ایوانف (Ivanow)، ۹۸۲-۹۸۱، ۹۸۳(۲).

یز. دربارهٔ اینکه هر حرف چند بار در قرآن آمده است:

* برلین، (۲۱) ۱۴، ۷۵(۱). دربارهٔ نگاشته‌ای مشابه آن بنگرید به: شمارهٔ R۲۰۲ و

R۲۰۳.

> یح. منظومه‌ای در ۵۰ بیت، در شمار حرفهای قرآن:

* سپهسالار، ج ۳، ص ۳۲۵-۳۲۶، شمارهٔ ۵۲۳۵/۱. از سدهٔ ۱۱هـ / ۱۷م.

«یط. رسالهٔ ۱۷۶۱ در رموز مصاحف، گفتار کوتاهی است در گزارش بیست نشانه که

در خواندن قرآن به‌کار می‌آید.

* مجلس، ج ۷، ص ۱۳۳، شمارهٔ ۳۲/۷. از سدهٔ ۱۰هـ / ۱۶م.»

* مجلس، ج ۳، ص ۲۴، شماره ۸۱۰، انجام آن آسیب دیده، از سده ۹هـ / ۱۵م».

۶ (۲ R) مرسوم الخط:

موسومۀ تجوید لاینفک(?)، از ملا محمد طاهر:

* رامپور، نذیر احمد، ۴. نوشته ۱۰۸۳هـ / ۳-۱۶۷۲م (مقایسه شود با پیش از این،

شماره ۱۹۰، F. (R۱۴۱).

۷ (۴ R) مقاصد البرده فی قواعد السفره:

(بنگرید به: پیش از این، «ضمایم»، ردیف ۱۰۳ (R۳۸).

۱۸ (R۱) منهل العطشان فی رسم احرف القرآن:

از طاهر حافظ (بنگرید به: پیش از این، شماره ۱۹۰، F. (R۱۴۱).

* پیشاور، (۳) ۱۰۹۵.

* عمومی، ۲۰۸.

احمد بن شیخ محمد المدون النیشابوری، همروزگار جامی، به سال ۸۹۱ هـ
۱۴۸۶م در شهر هرات، کتاب زیر را نگاشته است:

آیه الآیات فرقانی:

«کشف الآیات قرآن» است، در بیست و نه فصل (مقصد)، با مقدمه‌ای به زبان عربی.
* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۶۵، شماره ۲۷۲. با مقدمه جامی و شرح حسین بن
علی کاشفی بر مقدمه عربی آن. نوشته ۱۰۸۳ هـ / ۱۶۷۲-۳م (و نیز بنگرید به: 3B0، ۲۳،
۱۹۱۶م، ص ۲۵۹).

محمد علی کربلانی^(۱۱)، شاگرد محمد بن خاتون عاملی^(۱۲) که نگاشته زیر را به دستور
استاد خود نگاشته، و به سلطان عبدالله قطبشاه گلکندی (۱۰۳۵-۱۰۸۳ هـ
۱۶۲۶-۱۶۷۲م) پیشکش کرده است.

هدایه قطبشاهی در استخراج آیات کلام الهی^(۱۳):

(بنگرید به ریتز (Ritter-OLZ)، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۶، سطر پیش از پایان).
راهنمای الفبائی آیت‌های قرآن است > در دو قسمت؛ که در قسمت یکم آغاز و در قسمت
دوم پایان هر آیت آورده می‌شود <:

- * موزه بریتانیا (Rieu)، ۱، ۱۳.
- * آصفیه، ۳، ص ب شماره ۱۱۲.
- * بایزید، ۱۴، به نام «ترتیب زیبا»^(۱۴).
- * نور عثمانیه، ۱۳۵، به نام «ترتیب القرآن».

(۱) در «نجوم السماء»، ص ۱۳۴، از این کس به کوتاهی نام برده شده است ولیکن تقریباً هیچگونه
آگاهی جز درباره «الواضح» نداده است (در این باره بنگرید به: SB.GAL، ۲، ص ۶۰).
(۲) وزیر عبدالله قطبشاه (بنگرید به: ریو، ۲، ۷۸۱ الف، سطر ۵؛ تذکره نصرآبادی، ص ۱۵۹).
[۱۸] هدایه قطبشاهی (ذریعه ۲۵: ۱۵۶).

[۱۹] بنگرید به شماره ۴۲۶۶ «ترتیب زیبا» از حافظ محمود افندی و نیز «ملحقات» همین
بخش، شماره ۲۷۳، ردیف ۱، «ترتیب زیبا» از محمد صالح [ا. منزوی].

- * سلیمیه، ۷، به نام «ترتیب بهائی قطبشاهی».
 * تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۴۹۸، شماره ۱/۳۴۹۰. از سده ۱۱-۱۲ هـ.
 م. ۱۸۱۷/
- * تهران، ادبیات، احمد جوادی، ص ۶۷. نوشته ۱۲۳۵ هـ / ۲۰-۱۸۱۹ م.
 * تهران، حقوق، ص ۲۲۵، شماره ۱۸۸، آغازافتاده. نوشته ۱۲۷۴ هـ / ۸-۱۸۵۷ م.
 * مدینه، عطاردی قوچانی، ص ۳۶، شماره ۳۷۳.
 * قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۳۳. نوشته ۱۰۸۷ هـ / ۱۶۷۷ م (بنگرید به: منزوی،
 ۱، ص ۱۲۱، شماره ۱۱۴۵).
- * قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۲۲۶، نوشته ۱۱۶۲، بخش ۲ کتاب (بنگرید به: منزوی،
 همانجا، شماره ۱۱۴۷).
- * قاهره، دارالکتب، همانجا، نوشته ۱۲۵۵ هـ / ۱۸۳۹ م (بنگرید به: منزوی، شماره
 ۱۱۴۹).
- * قاهره، دارالکتب، همانجا، بی تاریخ (منزوی، شماره ۱۱۵۱)». «عجاز حسین، نگاشته ای مشابه، به نام «الواضحة لتخریج الایات القرآنیة» (۲۰) از همین نگارنده یاد می کند.

265 (۳۱)

مصطفی خان کاشی » ابن محمد سعید (مقابله شود با: ذریعه، ۲، ۳۰۴، سطر ۹ که در آنجا - بطور صحیح - الکاوسی^(۳) نامیده شده است)»، ملقب به مقرب خاقان افغانی، که شعبه ای است از اُلوس افغانه [مأثر الامراء، ۳، ۶۳۷]، در خدمت شاهزاده محمد اعظم سومین فرزند اورنگ زیب، و دوست نزدیک و مشاور او بود، اما به فرمان اورنگ زیب که به وی اعتماد نداشت، از کار بر کنار و به سفر حج فرستاده شد. وی پایان زندگی خود را در اورنگ آباد بتنهایی گذراند.

[۲۰] توضیح: ذریعه (ج ۱۱، ص ۲۲۹) در واژه «الرسالة الواضحة» می نویسد که آنرا به نام عبدالله قطبشاه سلطان دکن ساخته. و نشانه های جزء و حزب را با سرخی نوشته، و اوایل حزب و اواسط حزب و اواخر حزب را با حروف (الف، واو، را) مشخص کرده است. و آغاز آن را بدینگونه یاد می کند: الحمد لله الذي نزل الفرقان تبياناً للعالمين، و جعله حجةً باهرةً على العالمين... در صورتی که آغاز «هدایه (یا هادیه)...» چنین است: حمد و درود حضرت معبود که در افتتاح کلام مجید واقع شده... از این رو گمان می رود که «الواضحة» نگاشته دیگر او و به زبان عربی باشد [۱. منزوی].

[۲۱] برگل ۲۰۰، استوری ۸۵.

(۳) امکان دارد واژه کاشی تحریف شده کاسی باشد، که برابر El، ۱، S.V. ۱۵۲ ب، واژه Afghanistan نام جد قبيلة شنوار است.

(۱) نجوم الفرقان:

یا برابر ماده تاریخ نگارش «علامات نجوم الفرقان» (= ۱۱۰۳ هـ / ۲-۱۶۹۱ م).
نگاشته‌ای است در کشف‌الآیات، که به‌اورنگ زیب پیشکش شده است:

* بانکیور، فهرست کتابهای فارسی، ۱۱۶۲-۱۱۶۳ = بانکیور، ۱۴،
۱۱۷۳-۱۱۷۲.

* إته (Ethé)، ۲۷۰۷.

* ایوانف (Ivanow)، ۹۷۷.

* پیشاور، ۱۱۴.

> * همدان، مدرسه غرب، ص ۳۶۴، شماره ۷۰، به‌خامه نگارنده. نوشته ۱۲۷۱ هـ
<(۱)

>> * اصفهان، ۱، ص ۱۶۴، شماره ۲۴۰. نوشته ۱۲۶۹ هـ / ۱۸۵۳ م.

* قاهره، دارالکتب، ۲، ص ۲۱۱، بی‌تاریخ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۲۰، شماره
1139) <<.

چاپ:

[کلکته]، ۱۲۲۶ هـ / ۱۸۱۱ م (الیس Ellis، ۱، ۹۱۶)؛ مدرس، ۱۲۹۲ هـ / ۱۸۷۵
(الیس، ۱، ۹۱۶)؛ در حواشی قرآن - آگره، ۱۳۰۸ هـ / ۱۸۹۰-۱ م (الیس، ۱، ۸۸۱)؛
تهران، ۱۲۷۴ هـ / ۱۸۵۷ م (مشهد، ۱، فصل ۳ چاپی، شماره ۵۱)؛ لکهنو، ۱۸۸۶ م.

(۲) امارات الکلام الرحمانی:

ماده تاریخ نگارش = ۱۱۰۵. راهنمای آیتها در رکوعات قرآن است:

> * قاهره، دارالکتب، ۱، ص ۲۷. نوشته ۱۱۳۳ هـ / ۱۷۲۱ م <

* رامپور، نذیراحمد، ۱۶.

> * تبریز، تبریت، ص ۷، شماره ۹. نوشته ۱۲۷۲ هـ / ۱۸۵۵ م <

>> * کاظمین، نسخه سیدحسن صدرالدین (بنگرید به: ذریعه، ۲، ۳۰۴، شماره
۱۲۲۷).

* کربلا، مدرسه بادکوبه‌ایها (ذریعه، همانجا) <<.

[منتخب‌اللباب، ۲، ۴۳۹-۴۴۳؛ مآثرالامراء، ۳، ۶۳۷-۶۳۹].

(۴) مشار، مؤلفین، ۶، ۲۲۰، کشف‌الآیات فلوگل را چاپ کتاب مصطفی بن محمدسعید دانسته است!
(گمان می‌رود به‌این دلیل که فلوگل در نخستین صفحه کتاب خود، عنوان آنرا «نجوم الفرقان فی کشف
آیات القرآن» یاد کرده است).

حافظ محمود افندی، مفتی شهرودر (واردار؟)، به سال ۱۱۵۵هـ / ۱۷۴۳م، کتابی به نام «ترتیب زیبا» نگاشت، و آن را به خالد پاشا فرماندار ترك شهر اردبیل [در متن چنین است؟] پیشکش کرد. سپس محمدسمیع سمیعابین شیخ اردلانی در هرودی، همراه برادرش عبدالله، که سلسله نسب خود را به خالدبن ولید می‌رسانند، در سال ۱۱۶۵هـ / ۱۷۵۲م ایز کتاب را به فارسی در آورده و آن را به میرمیران سلیمان پاشا حکمران کوی (خوی) پیشکش کرده است.

ترشیح البیان فی توضیح آیات القرآن:

راهنمای آیت‌های قرآن است به ترتیب الفبا، برحسب واژه اول هر آیت، با نشان دادن اینکمه آن آیت در اول، وسط و یا آخر سوره جای دارد، و نیز شماره جزء آن چیست: * تهران: دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۷۳، شماره ۲۹۱۹. باید نسخه دستنویس نگارنده باشد <.

غلام احمد، قاضی سرینگپتم، و سیدعلی قاضی لشکر، به سال ۱۲۲۳ «تاریخ تیپو مولودی» (۵) یعنی ۱۷۹۵-۱۷۹۶م برای تیپو سلطان مهارجه میسور (۱۷۸۲-۱۷۹۹م) نگاشته است:

جواهرالقرآن:

راهنمای آیت‌های قرآن است (۶)

* اته (Ethé)، ۲۷۰۹.

* ایوانف (Ivanow)، ۹۷۹. گویا دستنویس نگارنده است.

* ایوانف، ۹۸۰.

این سیدعلی بی‌تردید همان کسی است که قاضی حضور معلا بود، و در سال ۱۲۲۶ «مولودی» همراه سید مصطفی (قاضی حضور عسکر) و غلام حسین و غلام احمد (میرزایان دفتر) برای تیپو سلطان شمارش و تعیین نمودند که هر يك از حروف الفبا چند بار در تمام

[۲۲] برگل ۲۰۱، استوری ندارد.

[۲۳] برگل ۲۰۲، استوری ۸۶.

(۵) درباره این تاریخ بنگرید به:

J. R. Henderson, Coins of Haidar 'Ali and Tipu Sultan, Madras 1921, p. 9-13, 28. and idem-JASB. 1914, 251-255.

(۶) سخنان اته و و. آ. ایوانف درباره محتوای این کتاب درست نیست.

قرآن و در ۳۰ سوره (۱۳۲) آن تکرار شده است. نتیجه کار و کوشش آنان که با اصول رَقْم نوشته شده، در RAS، ص ۳ باقی مانده است (درباره نگاشته‌ای مانند آن بنگرید به: پیش از این، ص ردیف یز).

غلام احمد یاد شده در بالا، نگارنده «زادالمجاهدین» در تجوید، و مسائل دیگر دینی اسلامی و اعمال مذهبی آن است (اته، ۲۶۲۱-۲۶۲۲؛ ایوانف، ۱۱۴۷)، و نگاشته‌ای به زبان اردو به نام «احکام النساء» یا «خلاصه سلطانی» است. (Blumhardt Hindustani Cat)، ۱۶-۱۷؛ مقایسه شود با: اته (Ethé)، ۲۶۲۳ (v).

268

:۱۲۵۱

ناشناسی به دستور همان تیپو سلطان، نگاشته زیر را فراهم کرده است:

فهرست سوره‌های کتاب‌الله:

فهرستی است از سوره‌های قرآن، با آگاهی‌هایی از جای نزول، شماره آیتها، واژه‌ها، حرفها، رکوعات و خواص آنها و جز آن:

* اته (Ethé)، ۲۷۱۱.

* ایوانف (Ivanow)، ۹۷۸.

نسخه مهذبیه از این کتاب، با افزودن صورت رکوعات، مقتبس از «نجوم الفرقان» (درباره آن بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۲۶۴، ۱۸۲۰۰ (۱)) و با اطلاعاتی از نشانه‌های وقف و جز آن، به اهتمام کسی به نام سیدعلی فراهم و به سال ۱۲۶۲ هـ / ۱۸۴۶ م در کلکته چاپ شده است.

269

:۱۲۶۱

سیدمحمدبن مهدی حسینی تبریزی، که پیش از این به عنوان نگارنده تألیفهایی در تجوید، از وی یاد کردیم (بنگرید به: ص ۳۴۶ شماره ۴۲۴۵، ۱۸۸۵)، نگاشته زیر را در تبریز، به دستور عباس میرزا نگاشته، و به فتحعلی شاه (v) پیشکش کرده است.

(۷) اته اشتباهاً می‌اندیشد که این کتاب را ابو حفص بخاری، که نامش در آغاز آن آمده، از متن عربی ترجمه کرده است.

[۲۴] چنین است در متن روسی. شاید ۳۰ جزء [ا. منزوی].

[۲۵] برگل ۲۰۳ استوری ۸۷

[۲۶] برگل ۲۰۴

(۷) در فهرست مشکات، ۱، چنین آمده، اما برابر فهرست دانشگاه، ۱۱ به خود عباس میرزا پیشکش شده است.

توضیح: این دو نسخه دیده و بررسی شد: ۱- در سرآغاز هر دو نسخه آمده است که به روزگار

۱) مظهرالآیات:

راهنمای سوره‌ها و آیت‌های قرآن است، برحسب کلمه اول هر آیت در يك مقدمه و سه برابر فهرست مشکوة، ۱، اما برابر فهرست دانشگاه ۱۱، چهار) جدول و يك خاتمه (در تعداد واژه‌های قرآن):

* تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۴۵۷، شماره ۳۴۴۷. نوشته ۱۲۴۵ هـ / ۱۸۲۹ م. گویا دستنویس خود نگارنده است.

* تهران، دانشگاه، مشکات، ۱، ص ۲۱۳، بی‌تاریخ، نزدیک به روزگار نگارنده .

۲) کشف‌الآیات محمدشاهی:

که نام آن ماده تاریخ آن است (۸). وی بعدها در سال ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵ م این کتاب را نگاشت و به محمدشاه قاجار عرضه کرد.

چاپ:

تبریز، (تاریخ؟، بنگرید به: مشهد، ۲، فصل ۷ چاپی، شماره ۲: مقایسه شود با: مشار، ستون ۱۲۶۰، که تاریخ چاپ را بدون نشان دادن جای چاپ، سال ۱۲۵۷ هـ / ۱۸۴۱ م یاد کرده است، ومؤلفین، ۷، ۸۵۰، که جای چاپ ۱۲۵۷ هـ را تهران آورده است: تهران، ۱۲۷۶ هـ / ۱۸۵۹ م (همراه «تفسیرالجلالین»، (بنگرید به: الیس Ellis، ۲، ستون ۶۰؛ مشهد، ۴، ص ۴۹۵؛ مشار، ۱۲۶۰؛ مشار، مؤلفین، ۵، ۸۵۰).

270 [۲۷۱]

محمدرضاین قاسم یزدی، در سال ۱۲۴۹ هـ / ۱۸۳۳ م اثر زیر را نگاشته است:

کشف‌الآیات والسور:

که نام آن ماده تاریخ آن است (۲۸). راهنمای قرآن است، گزیده شده و تکمیل شده

فتحعلی شاه نگاشته شده و به عباس میرزا پیشکش شده است (نه به نام فتحعلی شاه است و نه به دستور عباس میرزا نگاشته شده است). ۲- شماره جدولها در سرآغاز هر دو نسخه ۳ است، جز اینکه در نسخه شماره ۳۴۴۷ دست برده شده و سه را چهار کرده‌اند. ۳- مقدمه و جدولها و خاتمه بخش کوچکی از کتاب است، اصل کتاب در ۲۸ باب است، برای هر حرف الفبا يك باب. برای سرآغاز نسخه و فهرست مطالب کتاب بنگرید به «فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱، ص ۱۱۹» که در آنجا نادرست نام نگارنده بجای محمد «محمود» آمده است [۱]. منزوی].

< (۸) مقایسه شود با: استوری، ۱، ص ۱۲۲۲ >

[۲۷] برگل ۲۰۵

چو [۲۸] توضیح: در هیچیک از دو مأخذ یاد شده در بالا، چنین نیامده است: در «ذریعه» (همانجا)

«کشف الآيات» عربی محمدرضابن عبدالحسین نصیری طوسی . «منشی الممالک؟» (درباره نگارنده متن و لقب یاد شده بنگرید به پیش از این، شماره ۴۵، و نیز ذریعه، ۱۸، ص ۳-۴، شماره ۳۹۹) .
 > * یزد، علی علومی، شهرستانها، ص ۴۴۲، شماره ۴۵. نوشته ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵-۶ م، به‌خامه نگارنده .

271

محمدحسن خان مراغی، اعتمادالسلطنه، درگذشته ۱۹ شوال ۱۳۱۳ هـ / ۳ آوریل ۱۸۹۶ م (درباره او بنگرید به: شماره ۳۵۶ در همین کتاب).

کشف المطالب:

راهنمای موضوعی قرآن است.

چاپ:

تهران، ۱۳۱۳ هـ / ۱۸۹۵ م (۳۹ ص، با متن قرآن، بنگرید به: اشچگلو، ۲۹۰) «چاپ دیگر، جای ؟، ۱۳۵۳ هـ / ۱۹۳۴ م در ضمیمه قرآن، ۴۸ ص، بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۱۸) .

272

صدرالعلماء میرزا عبدالمحمد > مقایسه شودبا: مشار، مؤلفین، ۳، ۷۴۸، که نام او را عبدالحسین یاد کرده است < فرزند شمس‌العلماء حاج میرزا فتحعلی لاهیجانی.

می‌نویسد ماده تاریخ نگارش متن عربی آن در عبارت «کشف آیات قدس» است = ۱۰۶۷ هـ که در این بیت فارسی در مقدمه متن عربی آمده است.
 نام این نسخه و سال تاریخ «کشف آیات قدس» است
 و در فهرست کتابخانه یزد، علوی (همانجا) چنین آمده است: ماده تاریخ نگارش ترجمه، در پایان چنین آمده است:

چون به‌انجام رسید این اوراق عجز من دید چو در تاریخش
 با قلم کاتبی از غیب نوشت کشف آیات سور تاریخش

حساب ابجدی حروف «قلم» ۱۷۰ و «کشف» ۴۰۰ و «آیات» ۴۱۳ و «سور» ۲۶۶ رویهم می‌شود ۱۲۴۹. و می‌افزاید: این رقمها در نسخه زیر همین واژه‌ها آمده است [ا. منزوی].

[۲۹] برگل ۲۰۶

[۳۰] برگل ۲۰۷ استوری a ۸۷

منظومه تورانیه:

فهرست منظوم سوره‌ها و جزآن قرآن است که به سال ۱۳۴۱ هـ / ۱۹۲۲ م به انجام رسانده است.

چاپ:

تهران، ۱۳۴۱ هـ (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۵۰۲). درباره صورت سوره‌های قرآن بنگرید به پیش از این، ص ۲۵۳.

۱۵) ترتیب زیبا: از حاج محمدصالح ناظم‌بن محمدبن اسماعیل.
چاپ: محل چاپ؟، تاریخ؟، (آصفیه، ۱، ص ۵۶۲، شماره ۱۰۸).

۲) تعداد آیات القرآن: از امام تاج‌الدین م.ص.د.ر (مصدر؟) بخارایی، در تقسیم
آیتهای متن قرآن به اعشار و اخماس، آغاز: الحمد لله رب العالمین، حمداً دائماً لربوبیته...
امابعد، بدان که امام... تاج‌الدین م.ص.د.ر (مصدر؟) بخاری در این نسخه ذکر آیات و
اعشار و اخماس کرده است، و هر سوره را گفته است که چند عشر است و عدد اعشاری
به حساب هندسه نوشته است):

* عمومی، ۱۹۰. نوشته ۱۰۸۸هـ / ۱۶۷۷م (بنگرید به: ریتزر (Ritter-OLZ)،
۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۷).

۳) سبیکة الذهب الابریز فی مقاصد الكتاب الغریز: از بدیع‌الزمان، فهرست مندرجات
قرآن است با شرح و بیان برخی ازواژه‌های غیر معروف قرآنی، به زبان فارسی، در حواشی
کتاب، زیر عنوان «فتح المنان فی ترجمة لغات القرآن».

۴) عنوان القرآن؟: از محمد ممتازالحق صدیقی، فهرست سوره‌های قرآن است، با
خلاصه‌ای از مفاد آنها، به ضمیمه طبقه‌بندی آنها برحسب موضوع.
چاپ: لکهنو، ۱۸۷۹م.

> ۱۵) کشف الآیات: از حاج محمدحسین خوانساری، راهنمای آیتهای قرآن است
به ترتیب الفبایی کلمه اول هر آیت، و نیز اقتباسی از «منهج الصادقین» (بنگرید به: پیش از
این، شماره F، ۳۱).

چاپ: محل چاپ؟، ۱۳۶۰هـ / ۱۸۹۲م، ۳-۱۸۹۲م، ۳۲ صفحه (بنگرید به: قم، ۲، ص ۲۱۴،
شماره ۲۱۱۰-۲۱۱۲ الف) <.

۶) کشف الآیات قرآن: از ناشناس؟
* ری، ص ۴۴۶، شماره (۶) ۲۳۸. از سده ۱۱هـ / ۱۷م.

[۱] بر گل ۲۰۸ استوری ۸۸.

شیخ محمد بن مؤید بن ابوبکر جوینی، معروف به شیخ سعدالدین حموی (به گفته عباس اقبال این نسبت همین گونه خوانده می شود - نسبتی است از نام نیای این خاندان، ابوجعفر حموی بن علی، همروزگار نصر پسر احمد سامانی. در فهرست لنینگراد، ص ۱۷۸، ۳۸ نادرست خموی آمده است) زادگاهش جوین، و شاگرد نجم الدین کبری بوده است. از نگاشته هایش «لطایف التوحید فی غرایب التفرد» (نسخه های خطی^(۱)): اته ۱۹۲۲ (ج ۱): بودلیان ۱۲۹۸ (۲۱): عاطف افندی، ۲۲۴۱ (۴): مجلس، گلچین معانی، ص ۱۸۶، شماره ۲۴۶۸/۹؛ و مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۳۸۳، شماره ۳۴۵۵/۳۰۸ «المصباح فی التصوف» (نسخه خطی: اباصوفیه ۳۸۳۲ (۲)، بنگرید به: منزوی، ج ۱/۲، ص ۱۳۹۰، شماره 13293) و نگاشته های دیگر.

مرگ وی به سال ۶۴۹هـ / ۱۲۵۲م در شصت و سه سالگی رخ داده است (در باره زایش و مرگ او بنگرید به یادگار، ۱/۱۰، ص ۳۶ و ۴۲)، و در بهرآباد در نزدیکی جوین به خاک سپرده شده است. <<

» خواص سورة یاسین:

در باره خواص سورة سی و ششم قرآن:

- * مجلس، ج ۲/۹، ص ۴۵۷، شماره ۱۸۳۰/۴. نوشته ۱۰۵۸هـ / ۱۶۴۸م.
- * تهران، نسخه سید جلال الدین محدث ارموی، که نگارنده سعدالدین محمدالمحمودی نامیده شده است (بنگرید به: ذریعه، ۷، ۲۷۳، شماره ۱۳۲۳).
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۷۸، شماره ۱۲۱۰.

گویا این رساله همان اثر باشد که در ص... ردیف ۴۴۳ R54 به نام «رساله در آداب قرائت سورة یاسین و خواص آن» گذشت.

[نفحات الانس، ص ۴۹۲؛ مجالس العشاق، شماره ۱۶؛ هفت اقلیم، شماره ۷۹۵؛ سفینه الاولیاء شماره ۱۲۶؛ مجمع الفصحاء، ۱، ۲۴۴؛ ریاض العارفین، ۱۳۵؛ ریحانة الادب، ۲، ۱۹۳؛ سعید نفیسی، سعدالدین حموی (۵۸۶-۶۴۰) (یادگار، ۱/۱۰، ۱۳۲۴هـ-خ / ۱۹۴۵م) ص ۳۵-۵۰ (که در آنجا از دیگر منابع نیز یاد شده است. نظر عباس اقبال در باره نسبت یاد شده در بالا، در ص ۳۵ آمده است)] <<

(۱) جلد ۳، ص ۱۳۸۷ روسی.

محمد بن احمد بن سهیل الجوزی، معروف به ابن الخشاب، که در پیرامون ۶۵۰هـ
۱۲۵۲م کتاب زیر را به زبان عربی نگاشته است:

الدرالنتظیم فی فضائل القرآن العظیم:

> در فهرست تهران (۳) و چاپ بمبئی، فی خواص بجای فی فضائل آمده است.
(بنگرید به: GAL، ۱، ۴۱۴).

عارف و مورخ بنام، الیافیعی (عبدالله بن اسعد، در گذشته ۷۶۸هـ / ۱۳۶۷م؛ بنگرید
به: GAL، ۲، ۱۷۶) خلاصه‌ای از این کتاب ساخته است.

ترجمه فارسی این گزیده (۳۱) از احمد بن محمد بن سکاکی طبسی، که به نوشته
منزوی، ۱، ص ۱۰۵، نام آن «اسرار التنزیل» است، به سال ۹۲۶هـ / ۱۵۱۹م در
نجف به انجام رسیده است. و پیش از آغاز به ترجمه ۵ مقدمه آورده است. آغاز:
الحمد لله الذی انزل علی عبده الكتاب... و برابر نوشته ذریعه، ج ۴، ص ۱۰۱، شماره
۴۷۴، در خاتمه آن گفته شده است که ملا عبدالعلی بیرجندی (مقابله کنید با: شماره
۴۲۷۵، ۲۱۰R) گزارشی بر این «الدرالنتظیم» به سال ۹۰۱هـ / ۱۴۹۵م نگاشته بوده
است اما در فهرستهای تاشکند و لنینگراد، نام مترجم نگاشته مورد گفتگو، عبدالعلی
بن محمد بن حسین یاد شده است:

* تاشکند، ۴، ص ۹۹-۱۰۰، شماره ۲۹۳۷. نوشته ۱۱۲۷هـ / ۱۷۱۵م که در فهرست،
نادرست سال ۱۷۸۵م آورده شده است.

* تاشکند، همانجا، شماره ۲۹۳۸. نوشته ۱۲۶۵هـ / ۱۸۴۸م

* تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۰۸۷، شماره ۳۱۳۸، آغاز و انجام افتاده. نوشته

۱۱۳۴هـ / ۱۷۲۱-۲

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۱۹۲، شماره ۱۳۱۴ <

* پرینستون (Princeton)، ۷۷. از سده ۱۷م.

* مجلس، ج ۳، ۷۹۹. نوشته ۱۲۴۹هـ / ۱۸۳۳-۴م.

> * تهران، فرهنگ، ص ۵۶، شماره ۷۹. نوشته ۱۲۷۴هـ / ۱۸۵۷-۸م.

* تهران، ملی، ج ۱، ص ۴۵۰. نوشته ۱۲۷۴هـ / ۱۸۶۷-۸م.

* همدان، قاسم برنا، ص ۳۷۲، شماره ۴. نوشته ۱۲۷۷هـ / ۱۸۶۱م.

* تهران، دانشگاه، مشکا، ج ۱، ص ۳۷، انجام افتادگی دارد.

(۲) بنگرید به: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱/۲، ص ۱۳۴۲.

(۳) چنین است [م.].

(۴) جلد ۳، ص ۱۳۸۸ روسی.

- * نجف، نسخه سیدآقا شوشتری، آغاز و انجام افتادگی دارد، نسخه کهن (بنگرید به: ذریعه، ۸، ۸۵، سطر ۱۰).
- * تهران، ملک، شماره ۳۱۳۶. نوشته ۱۰۹۰ هـ / ۱۶۷۹ م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۰۶، شماره ۱۰۱۱).
- * تهران، ملک، شماره ۳۳۱۱. از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۱۰۱۳).
- * تهران، ملک، شماره ۴۶۵۹. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م (بنگرید به: منزوی، همانجا، شماره ۱۰۱۷).
- * تهران، نسخه شیخ محمد سلطان المتکلمین (بنگرید به: ذریعه، ۴، ص ۱۰۱، شماره ۴۷۴).

چاپ:

- ترجمه فارسی آن، منسوب به همان الیافی، به سال ۱۳۱۱ هـ / ۴-۱۸۹۳ م در بمبئی مقابله شود درباره چاپ بمبئی با آنچه در ذریعه، ۸، ص ۸۴ سطر ۱۰ تا ص ۸۵، آمده است، و نشان می‌دهد (ذریعه، ص ۸۵، سطر ۸) که این اثر عملاً اثر دیگری است که به تقلید متن عربی نگارش یافته و نگارش آن پیش از روزگار صفویان نبوده است. > و نیز در تهران به سال ۱۲۷۶ (۵) هـ / ۶۰-۱۸۵۹ م (بنگرید به: مشار، مؤلفین، ۳، ۹۴۲) چاپ شده است. > درباره نسخه خطی (?) آن بنگرید به: آصفیه، ۲، ص ۱۶۸۸.
- > تلخیص؟: باب شانزدهم در بیان فضایل و خواص سوره‌ها و بیان عدد حروف و کلمات و آیات سوره‌ها و اختلاف راویان، از نگارنده‌ای ناشناخته، که در پیشگفتار آن اظهار می‌دارد که کتاب در ۱۱۴ روزه است و موضوع آن در بیشتر موارد از کتاب یافی اقتباس شده است:
- * تاشکند، ۴، ص ۱۰۰، شماره ۲۹۳۹. انجام افتادگی دارد. نوشته ۱۲۵۱؟ / ۱۸۳۶ م <.

276

عبدالعلی بن محمد بن حسین، که شاید همان بیرجندی^(۵) منجم نامی باشد و یا

(۵) توضیح: این کتاب در ۱۲۷۶ هـ در تهران چاپ نشده است و آنچه در مأخذ آقای برگل آمده است، اشتباهی است از آقای مشار، زیرا که جلد یکم «در النظیم فی تفسیر قرآن العظیم»، نگاشته کوثر علیشاه، حاج ملا محمدرضا فرزند محمدامین، در گذشته ۱۲۴۷ هـ در این سال، به اندازه ۲۶۶+۹۵ ص چاپ شده است. و آقای مشار همین اندازه‌ها و با همین تاریخ چاپ را برای اثر منسوب به یافی (در مؤلفین، ۳، ۹۴۲) آورده است [۱. منزوی].

شاید کس دیگری > (بنگرید به: استوری، ۲، ص ۸۰، شماره ۱۲۱) <. وی به سال ۹۲۶ هـ
/ ۲۰-۱۵۱۹ م اثر زیر را از روی مأخذ عربی نامعلومی نگاشته است:

رسالة مفصل در خواص خفيه و معجزات بعضی آیات و عبارات قرآن (۷):
» در ذریعه، ج ۸، ص ۸۵، سطر ۱۰، این اثر شرحی بر «درالنظیم» خوانده شده
است (همانکه به شماره ۴۲۷۵، ۲۰۹، گذشت)، و در منزوی، ۱، ص ۱۱۰، به نام
«جواهرالقرآن» نامیده شده است (بدون اینکه بگوید این نام در کدام نسخه خطی آمده
است). گفتاری است در سه مقدمه و چند مقصد. آغاز: الحمد لله الذي انزل الفرقان على
عبده. در خاتمه آن از ترجمه «درالنظیم» احمد سکاکی طبسی یاد شده است. عبدالله
انوار (بنگرید به: ملی، ۲، ص ۱۳۵) می نویسد: از آنچه در خاتمه کتاب آمده چنین
برمی آید که بخشی از متن اصلی عربی «الدرالنظیم» را عبدالعلی بن محمدحسین (چنین
گفته) و بخشی را احمد بن محمد طبسی ترجمه کرده است.

• برلین، (۳) ۶۴، انجام افتادگی دارد.

• اته (Ethé)، (۳۰) ۱۷۶۲

• دیوان هند (I.O.D.P.)، ۸۴ الف

• دیوان هند، همانجا، ۸۴ ب

• ایوانف، ذیل (Ivanow 1st suppt)، ۹۰۹، آغاز را ندارد. از اوایل سده ۱۹ م.

• لاهور، دانشگاه پنجاب (بنگرید به: OCM، ۲/۱۱، فوریه ۱۹۳۵، ص ۷۶، که بنام

«جواهرالقرآن» یاد شده است).

> * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۰۰، شماره ۳۰۹۰، به نام «فضائل تلاوة القرآن»

آمده، ناقص. نوشته ۱۰۱۲ هـ / ۴-۱۶۰۳ م.

• مجلس، ج ۶، ناقص.

• کپنهاگ، افشار، ص ۷۰۴.

[۲] بر گل ۲۱۰ استوری ۹۰.

(۶) بیرجندی به روزگار شاه تهماسب (۹۳۰-۹۸۴ هـ / ۱۵۲۴-۱۵۷۶ م) هنوز زنده بوده است (بنگرید
به: ریو، ۲، ۴۵۳ ب، و

H. Suter, Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre werke, Leipzig, 1900. No. 456; GAL, SB II, 591.

و هفت اقلیم، شماره ۸۳۰: و برابر فهرست مشهد، ج ۳، فصل ۱۷ خطی، شماره های ۷ و ۷۹). وی
به سال ۹۳۴ هـ / ۱۵۲۷ م درگذشته است.

(۷) در پیشگفتار، نام کتاب آورده شده است. > به نوشته عبدالله انوار (تهران، ملی، ۱، ص ۴۳۷)
نگاشته عبدالعلی بن محمد بن حسین (که انوار او را عبدالعلی بن محمدحسن آورده)، بانگاشته طبسی
تا اندازه زیادی برابر است، و می افزاید: می توان حدس زد که هر دو از يك متن ترجمه شده است <

* کریستن سن (Christensen)، شماره ۵. نوشته ۱۲۳۴ هـ / ۱۸۱۸ م <.
 >> * تهران، ملک، شماره ۶۰۴۰. نوشته ۱۲۵۷ هـ / ۱۸۴۱ م (بنگرید به: منزوی، ا،
 ص ۱۱۰، شماره ۱۰۴۹).
 * تهران، ملی، ج ۲، ص ۱۳۵، شماره ۶۲۷. از سده ۱۳ هـ / ۱۹ م <<.

خزانة الاسرار:

نسخه مصحح و تازه‌ای از آن، که آیتها به همان ترتیبی که در خود قرآن است،
 رده‌بندی شده است. آغاز: الحمد لله الذي انزل القرآن على عبده ليكون... که آنرا در سال
 ۹۶۲ هـ / ۱۵۵۴ م مظهرالدین القاری بن بهاء‌الدین علی، نگارنده شرح «زیج الغ بیگ»
 (درباره آن بنگرید به: استوری، ۲، ص ۷۱، سطر ۱۲، و پس از آن و حاشیه ۲) فراهم
 آورده است، در دوازده باب > و به نوشته فهرست تهران، الهیات، در ۲۰ باب <:
 * بوهار (Buhar)، ۱۲، از متن و انجام افتادگی دارد. از سده ۱۷ م.
 > * یزد، جامع کبیر، شماره ۱۴۴۷. نوشته ۱۱۳۰ جلالی / ۱۷۵۱ م (بنگرید
 به: میکروفیلمها، ص ۷۸، شماره ۲۴۰۸) <.

آ. کریستن سن (A. Christensen)، پژوهشهای خود را در باره این کتاب، با ترجمه
 بخشهایی از آن را زیر عنوان خواص آیات منتشر کرده است:

Notices et extraits d'un manuscrit person traition la magie des versets du coran,
 Kobenhavn, 1920 (Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historiskfilologiske
 Meddelelser, III, 4.

277

حافظ سلطانعلی اوبهی^(۸) معروف به حافظ اوبهی، نگارنده فرهنگ تفسیری
 «تحفة الاحباب»^(۹)، که آنرا به سال ۹۳۶ هـ / ۱۵۳۰ م نگاشته است و چنانکه می‌گویند، در
 ۱۰۹ سالگی، گویا میان سالهای ۱۵۳۰ و ۱۵۶۰ م درگذشته و در بخارا به خاک سپرده شده
 است.

وی کتاب زیر را نگاشته و به عبیدالله خان شیبانی (۹۴۰-۹۴۶ هـ / ۱۵۳۳-۹ م)
 پیشکش کرده است:

خواص و آثار سورة یاسین:

سورة سی و ششم قرآن:

[۳] برگل ۲۱۱

۸) زادگاه اودیه اوبه است که گویا در ۸۰ کیلومتری خاور هرات جای داشته است (بنگرید به: وو.
 بارتولد، نگاهی به تاریخ و جغرافیای ایران. سنت پتربورگ، ۱۹۰۳، ص ۳۶ = بارتولد، کلیات، جلد ۷،
 ص ۷۳، ۷۸، ۸۱ حاشیه ۶۱)
 ۹) بنگرید به: «فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۳، ۱۹۲۵»

* تاشکند، ۴، ص ۸۶، شماره ۲۹۱۷. نوشته ۱۰۹۸ هـ / ۱۶۸۷ م (۱۰۰).
[مجالس النقایس، ترجمه فخری، چاپ حکمت، ۱۴۴؛ واصفی، بدایع الوقایع، چاپ
بالدیرف، فهرست راهنما؛ مذکرا الاحباب، آ.ک. آرندس، فرهنگ تحلیلی تاجیکی - فارسی
حافظ اوبهی (آثار انستیتوی خاورشناسی ملتهای آسیایی جمهوری شوروی سوسیالیستی
اوزبکستان، ۳، تاشکند، ۱۹۵۴، ص ۸۹-۹۴].

278

محبی الدین بن روح الله غزنوی، اثر زیر را برای شاهزاده بایزید پسر سلیمان یکم
(درگذشته ۹۶۹ هـ / ۱۵۶۱ م) نگاشته است:

[ال] مرآت العیانیه فی اسرار [ال] خواص القرآنیه:
* ایاصوفیه، ۴۰۴، نسخه پیشکش شده (بنگرید به: ریتز، Ritter-OLZ، ۱۲/۱۹۲۸ م،
ستون ۱۱۲۷).

F 279

ناشناسی بهروزگار محمدقلی قطبشاه گلکندی (۹۸۹-۱۰۲۰ هـ / ۱۵۸۱-۱۶۱۱ م) در
حیدرآباد اثر زیر را نگاشته است:

صوامع الملکوت:
* آصفیه، ۱، ص ۵۶۶، شماره ۸۲.

» F 280

ملاحمد فرزند عبدالحی الشریف، گفتار زیر را به نام شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ هـ /
۱۶۲۸-۱۶۴۲ م) نگاشته است:

فضایل آیه الکرسی و خواصها:

در يك مقدمه و سه فصل، گویا به زبان فارسی، برابر آغاز آن که در ذریعه آمده

(۱۰) در فهرست تاشکند، ۴، ص ۳۷۷، شماره ۴۰۹۴، نگاشته‌ای به نام «حرز الامان من فتن الزمان» در
اعجاز حروف آیت‌های قرآن، اسماء الله و جز آن، از همین نگارنده یاد شده است، که گویا نادرست
باشد. چه، نگارنده آن علی بن حسین کاشفی است. (بنگرید به: استوری، ۱، ص ۹۶۳).

[۴] برگل ۲۱۲

[۵] برگل ۲۱۳ استوری ۹۱

[۶] جلد ۳، ص ۱۳۸۹ روسی

است:

* سامره، العسکری (بنگرید به: ذریعه، ۱۶، ۲۵۱، شماره ۱۰۰۶) >>.

> 281^[۷]

محمدطاهر فرزند محمدحسین شیرازی نجفی قمی، شیخ الاسلام قم، درگذشته ۱۰۹۸ هـ / ۱۶۸۶-۷م (بنگرید به پیش از این، شماره ۴۲۱۶، ۱۶۲) (R۱۶۲).

(۱) نورالایمان فی فضائل القرآن:

گفتاری است در خواص سوره های قرآن و فواید خواندن آنها:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۰۸۶، شماره ۴۱۰۸/۱. نوشته ۱۱۴۸ هـ / ۱۷۳۵-۶م. به دست نوه نگارنده نوشته شده است <
>> و از همین مؤلف است [۸]:

(۲) فضیلت سوره قدر [۹]:

درباره خواص سوره نودوهم قرآن، به نقل از «طریق النجاة» عزالدین حسن عاملی.
* تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۱۲۴۹، شماره ۲۴۷۹/۷. از سده ۱۲ هـ / ۱۸م >>.

282^[۱۰]

فقیه و عالم ربانی بنام شیعه، محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، درگذشته به سال ۱۱۱۱ هـ / ۱۶۹۹ یا ۱۱۱۰ هـ / ۱۶۹۸-۹م >> (بنگرید به همین کتاب شماره ۴۴۰) (R۴۴۰).

خواص سوره های قرآن:

* بوهار (Buhar) (۱) ۲۴۱.
>> * همدان، قاسم برنا، ص ۳۷۵، شماره ۲۶. نوشته ۱۲۰۰ هـ / ۱۷۸۵م به نام «رساله در فضیلت قرآن و فضایل سور» یاد شده که شاید همین گفتار باشد >> .
[روضات الجنات، ۱۱۸، براون، ۴، ۴۰۹، Browne, Lit. Hist و جز آنها].

[۷] برگل ۲۱۴

[۸] جلد ۳، ص ۱۳۸۹ روسی

[۹] برگل ۲۱۵ استوری ۹۲

[۱۰] برگل ۲۱۶ استوری ۹۳

ابوالمفاخر نظام‌الدین محمد هادی بن محمد مهدی الصفوی، معروف به شاه‌میرزاو میرزا مهدیخان صفوی، نگارندهٔ جدول وقایع زمان تیموری هند مجموعهٔ میرزا مهدی‌خان، جدول پادشاهان تیموری (بنگنرید به: استوری، ۱، ص ۵۱۹، شمارهٔ ۶۳۸ و فهرست مارشال Marshall، شمارهٔ (۱) ۹۹۲) و نگارندهٔ تاریخ دکن (قضایای سلاطین دکن، بنگنرید به: استوری، ۱، ص ۷۳۸، شمارهٔ ۱۰۰۳) (۱۱). وی کتاب زیر را در حیدرآباد نگاشته است:

ضیاء‌العیون:

بطور کلی در خواص بعضی موارد قرآن:

* بودلیان (Bodleian)، ۱۵۶۳.

* اته (Ethé)، ناقص است.

> * موزه بریتانیا، Or ۷۸۳۱، از سدهٔ ۱۸م (بنگنرید به: مریدیت اونس Meredith Owens، ص ۲۹) <

چاپ:

تهران، ۱۲۸۵-۱۲۸۶ هـ / ۱۸۶۸-۱۸۷۰ م (در مقدمه چاپ يك قرآن): ۱۳۵۳ هـ / ۱۹۳۴ م (به‌ضمیمهٔ قرآن (بنگنرید به: مشار، ستون ۱۰۸۳): تبریز، ۱۲۸۹ هـ / ۱۸۷۲-۳ م (مشار، مؤلفین، ۶، ۷۳۷): < بمبئی، ۱۸۹۴: > [بمبئی]، ۱۲۷۷ هـ / ۱۸۶۰ م

(۱۱) توضیح: در مأخذ کار آقای برگل (فهرست دانشگاه، ۹، ۱۲۴۶-۱۲۵۰) مجموعه‌ای به‌شمارهٔ ۲۴۷۹ نشان داده شده است، و در آغاز معرفی این مجموعه آمده است: [در این مجموعه نه رساله است و همه باید از یکی باشد، چه سبک نگارش در آنها یکی است...] ولی در میان این نه گفتار تنها در سرآغاز دو رساله است که نگارنده خود را به‌نام محمدطاهر بن محمدحسین شیرازی قمی نام می‌برد؛ یکی شمارهٔ ۲ این مجموعه به‌نام «اتنی عشریه» و دوم شمارهٔ ۴ مجموعه به‌نام «الفوائدالدینییه»، و در این یکی از چند اثر دیگر خود نیز نام برده است. ولی در هت گفتار دیگر نام نگارنده نیامده است، و فهرست نگار (آقای دانش‌پژوه) دربارهٔ آنها، هر يك جدا جدا می‌نویسند: گویا از همو و از آن میان است «فضیلت سورة قدر». از این روی در انتساب این گفتار به‌محمدطاهر شیرازی قمی در فهرست مأخذ تردید بوده است نه جزم. و بر تردید ما افزوده می‌شود هنگامی که می‌بینیم دو گفتار ۸ و ۹ این مجموعه در ذریعه از نگاهته‌های مجلسی دوم شناخته شده است: یکی «رساله فی مال الناصب» که نسخهٔ دیگر آن را صاحب ذریعه در کتابخانهٔ آقامیرزا محمد تهرانی در سامره دیده است (ذریعه، ۱۹، ۲۷)، و دوم «رساله در کفارات» که نسخهٔ دیگر آن در نجف در مجموعهٔ رساله‌های مجلسی در کتابخانهٔ امیرالمؤمنین دیده شده است (ذریعه، ۱۸، ۸۶) [۱. منزوی].

همراه «جنات الخلود» (بنگرید به: همین کتاب، شماره ۵۱۰ R) (بنگرید به: اشچگلوا، ۳۰۱ < .

284 [۱۷]

محمد باقر بن اسماعیل حسینی. «در باره نگارنده، مقابله شود با ترجمه «مکارم الاخلاق» و دیگر نگاشته او، که پس از این خواهد آمد، ص ۱۴۱۵ R)». وی به دستور شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ هـ / ۱۶۹۴-۱۷۲۲ م) گفتار زیر را نگاشته است:

مختصر:

گفتاری است در برتری قرائت برخی سوره‌های قرآن بر سوره‌های دیگر، به هنگام ادای نمازهای واجب، و در بیان خواص این سوره‌ها در مقام ذکر دعا. در هفت فصل: * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۵۳۵، شماره ۳۹۶۹. نوشته ۱۱۲۵ هـ / ۱۷۱۳ م.

285 [۱۷]

ملا محمد کاظم فرزند محمد شفیع هزارجریبی حایری (بنگرید به: همین کتاب، شماره... F، ۵۳۳ R). وی گفتار زیر را در کربلا به سال ۱۲۲۰ هـ / ۱۸۰۵ م به انجام رسانده است:

خواص القرآن:

در باره خواص همه سوره‌های قرآن:
* سامره، نسخه شیخ محمد تقی شیرازی. نوشته ۱۲۳۶ هـ / ۱۸۲۰ م (بنگرید به: ذریعه، ۷، ۲۷۳، شماره ۱۳۲۶).
* نجف، نسخه میرزا محمد علی اردوبادی (بنگرید به: همانجا).

286 [۱۵]

> محمد حسین فرزند محمد جعفر پرزی نطنزی، به سال ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵ م گفتار زیر

(۱۲) مارشال نادرست می‌نویسد که گویا لُکهارت (بنگرید به:

L. Lockhart, Nadir Shah, London; 1938, P. 294)

ثابت کرده که مجموعه ضیاء العیون به دست دو کس نگاشته شده است .

[۱۳] برگل ۲۱۷

[۱۴] جلد ۳، ص ۱۳۹۰ روسی

[۱۵] برگل ۲۱۸

را در برز نظنز نگاشته است:

زبدة البيان في بعض فضائل القرآن:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۰۷۷ الف، شماره ۳/۴۹۸۳. نسخه دستنویس نگارنده است <

>287^{۱۶}

حاج شیخ محمدتقی فرزند محمدباقر اصفهانی مسجدشاهی، معروف به آقاجفی، به سال ۱۲۶۲ هـ / ۱۸۴۶ م زاده شده و به سال ۱۳۳۲ هـ / ۱۹۱۴ م درگذشته است (بنگرید به: همین کتاب، شماره... F، ۸۵۷۴).

خواص الآيات:

چاپ: بمبئی، ۱۲۹۹ هـ / ۱۸۸۱-۲ م، همراه با «خواص الادعیه» یا «وجیزة الخواص» در يك جلد (بنگرید به: اشچگلوا، ۳۰۲؛ مشار، ستون ۶۲۱) <

نگاشته‌هایی که روزگار نگارندگان آنها شناخته نیست:

۱ تحفة الغرایب: <در دوازده باب> برمبنای «خواص القرآن» (جواهر القرآن، به گفته خدابخش، <و دانش‌پژوه و مشارک> تمیمی^(۱۳))، از نگارنده‌ای که در نامش اختلاف است: محمدبن محمدالصدوی (به گفته خدابخش)، یا محمدبن محمد سرفرازی (به نوشته فهرست بوهار)، یا محمدبن احمدالدوسی [الدواسی؟] الزواری یا السبزواری یا السرواری (به گفته ایوانف)، یا محمدالهروی (به نوشته فهرست بودلیان)، <و یا شیخ محمدبن ابی سعید هروی (به نوشته ذریعه، ۳، ۴۵۶، و تهران، الهیات، ص ۱۶۴) نیز مقابله شود با: مهدوی که نام نگارنده را محمدبن هروی آورده است(۱۴)>.

- * بانکیپور، ۱۶، ۱۴۲۷. از سده ۱۸م، «محبوب‌الالباب» ۹۵.
- * بودلیان (Bodleian)، ۱۵۶، تنها بابهای ۱-۴.
- * بوهار (Buhar)، (۳) ۲۴۱.
- * دیوان هند (I.O.D.P.)، ۱۱۸۳، برگهای ۵۷-۶۷.
- * ایوانف (Ivanow)، ۱۵۲۷.
- * علیگره سبج، ص ۲۰، شماره ۱۸.
- * آصفیه، ۱، ص ۵۴، شماره ۱۴۷.
- > * مهدوی، ۱، ص ۶۶ ب. از سده ۱۳هـ / ۱۹م.
- * مهدوی، همانجا، ص ۱۳۳ ب. نوشته ۱۲۱۱هـ / ۱۷۹۷م.
- * تهران، الهیات، ص ۱۶۴، شماره (۱) ۱۸۷، با مهر کننده ۱۲۱۹هـ / ۱۸۰۴م.

(۱۳) درباره «خواص القرآن» تمیمی بنگرید به: GAL, SBII, 985.

(۱۴) محمدبن محمد سبزواری، شاید همان محمدبن شیخ محمدبن سعید هروی نگارنده «بحر الغرایب»، کتاب چاپ شده: محل چاپ؟، ۱۲۹۹هـ / ۱۸۸۲م (آصفیه، ۱، ص ۵۴، شماره ۲۱۳، در بخش دعاها)؛ > تهران، ۱۲۸۱هـ / ۱۸۶۴م؛ بمبئی، ۱۳۲۶هـ / ۱۹۰۸م (بنگرید به: مشار، ستون ۲۰۶، که نام نگارنده را شیخ محمدبن محمدبن ابی سعید هروی یاد کرده است) ، و همان محمدبن شیخ محمد هروی نگارنده «وظایف الصالحین» نسخه خطی، آصفیه، ۱، ص ۶۴، شماره ۱۸، نوشته ۱۲۷۲هـ / ۱۸۵۵-۶م در بخش دعاها باشد.

* تهران، الهیات، ص ۱۷۹. از سده ۱۲-۱۳ هـ / ۱۸-۱۹ م.
* همدان، اعتمادالدوله، ص ۳۴۲، شماره ۱۰. نوشته ۱۲۸۶ هـ / ۱۸۶۹-۷۰ م.
* و نیز گویا: مجلس، ج ۶، ص ۱۰، شماره ۲۰۱۱. در فهرست آمده: که در هند زیر
عنوان «منافع سورالقرآن» ازنگاشته عربی حکیم تمیمی ترجمه شده است. از سده ۱۱ هـ
/ ۱۷ م <.

چاپ:

[ایران]، ۱۲۶۸ هـ / ۱۸۵۱-۲ م > بنگرید به: مشار، ستون ۳۶۹، که نگارنده
(تحفة الغریب = منتخب از جواهرالقرآن را) کمال‌الدین محمدبن معین‌الدین محمد فسوی
شیرازی یاد کرده است <.

» * کربلا، نسخه سید عبدالمجید کتبی (بنگرید به: ذریعه، ۳، ۴۵۷) << .
ترجمه تحفة الغریب: به زبان اردو (؟) از محمدبن شیخ محمد ارض‌بیلی [چنین
است، شاید اردیبیلی].

چاپ: ۱۳۰۵ هـ / ۱۸۸۷ م (آصفیه، ۱، ص ۶۶، جای چاپ یاد نشده است).
۲ جامع خواص اسرارالقرآن^(۱۵): از عبدالرحمان بن علی بن احمد قرشی، درباره
خواص آیتها و سوره‌های قرآن، در یکصد و سی باب:

* مجلس، ج ۲، ص ۲۷، شماره ۶۰. نوشته ۱۱۰۹ هـ / ۱۶۹۷ م
» ۳ جواهرالقرآن^(۱۶): از نجفعلی شربتداری. درباره اسرار سوره‌های قرآن :
* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۷۵۸، شماره ۳۷۶۸، برگهای انجام ناقص است. از
سده ۱۳ هـ / ۱۹ م << .

۴ خواص آیات و حروف و اعداد: از مظفرین محمدبن رکن‌الدین جوینی، درده مقاله:
* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۳۸، شماره ۲/۲۸۹۳، مقاله ۲ و ۷ را ندارد
نوشته ۱۲۴۲ هـ / ۱۸۲۷ م << .

> ۵ A [رساله در] خواص سور: از مولانا محمدحسین تبریزی:
* مهدوی، ۱، ص ۱۲۶ الف، شماره ۱۶/۵۹۲. از سده ۱۲ هـ / ۱۸ م <.

نگاشته‌هایی که نگارندگان آنها شناخته نیست

- ۱ ایاصوفیه، ۴۲۴. منسوب به امام شافعی (ریتر Ritter-OLZ، ۱۹۲۸/۱۲، ستون ۱۱۲۷).
 - ۲ برلین، ۲۱(۱).
 - ۳ بودلیان (Bodleian)، ۱۸۱۴. در قالب مثنوی. و شماره ۸۱۵ که کتابی است مشروح و مفصل. و شماره (۱۴) ۱۹۰۴.
 - ۴ براون، ذیل (Browne Suppt.)، ۴۵۸.
 - ۵ قاهره، ص ۵۲۳.
 - ۶ S.P., III. Decourdemanche، ۱۹۴۳، سورة ۱۰۵.
 - ۷ دورن (Dorn)، (۱۲) ۲۳۳.
 - ۸ اته (Ethé)، ۲۷۰۶، منظومه. و (۴) ۲۸۰۲.
 - ۹ فلوگل (Flugel)، ۱۷۷۰، سطر آخر، سورة ۱۱۲.
 - ۱۰ دیوان هند (I.O. D. Misc)، ۲۱.
- کتاب قطوری است مبتنی بر نگاشته تمیمی (مقایسه شود با شماره ۲۲۸۷ ردیف ۱). و همانجا (D.P.)، ۳۳، برگهای ۹۹-۱۰۶. و همانجا (D.P.)، ۱۱۸۲، برگهای ۱۷۳-۱۷۵ ب. و همانجا (D.P.)، ۱۱۸۲، بگ ۱۷۳، سورة ۱۲. و همانجا (D.P.)، ۱۱۸۲، برگهای ۱۱۷۳ الف-۱۶۷ (گفته‌هایی منسوب به جعفر الصادق).
- ۱۱ ایوانف (IVANOW)، (۶) ۹۴۹.
 - ۱۲ de jong، (۱۳) ۱۸۲. نوشته ۸۶۰ هـ / ۱۴۵۵-۶ م.
 - ۱۳ لاله‌لی، ۱۵۳۰.
 - ۱۴ نذیراحمد، ۱۷. کتابخانه محمد عبدالباری، لکهنو، ۷۰۰ هـ / ۱۳۰۰ م.
 - ۱۵ پیشاور، ۱۹۷۴، به نام «فوائد القرآن».
 - ۱۶ سلیمیه، ۵۴.
 - ۱۷ de slane (۴) ۶۶۸.
 - ۱۸ عمومی، ۱۳۳۹.
 - ۱۹ پرینستون (princeton)، (۲) ۷۱، سورة ۳۶، و مانجا (۳) ۷۱، سورة ۷۳.
 - ۲۰ فرهاد، ص ۱۷۷ الف. ازسده ۱۱-۱۲ هـ / ۱۸-۱۷ م.

۲۱ لنینگراد، فهرست مختصر، ۱۷۸-۱۷۹، شماره ۱۲۰۷. نوشته ۱۱۱۹هـ
/۱۷۰-۱۷۸م و شماره ۱۲۰۸، سوره ۱۷، و شماره ۱۲۰۹، سوره ۳۶ و شماره‌های ۱۲۱۱ و
۱۲۱۲، سوره ۷۸ تا ۸۳ و ۶۳ و ۵۶ و ۴۱ و ۱۱۱ و ۸۵ تا ۱۰۹. و نیز همانجا (لنینگراد)،
شماره ۱۲۱۳، سوره‌های ۱ و ۲۶ و جز آن، و همانجا شماره ۱۲۱۴، سوره‌های ۱ و ۳۶ و
۱۱۲، و همانجا، شماره ۱۲۱۵.

۲۲ تاشکند، ۶، ص ۴۲۹، شماره ۴۸۰۰ (آیه‌الکرسی = سوره ۲، آیت ۲۵۶).

۲۳ تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۲۷۸، شماره ۳۲۹۹/۵. از سده ۸-۹/۱۴-۱۵.

۲۴ تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۵۶۸، شماره ۲۶۷۶/۱. نوشته ۱۱۰۵هـ

/۴-۱۶۹۳م.

۲۵ هاروارد، افشار، ص ۷، از مقالت پنجم.

۲۶ قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۱۲۸، شماره ۵۱۹، سوره ۲۵.

۲۷ قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۱۳۷، شماره ۵۵۲.

۲۸ قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۱۳۷، شماره ۵۵۳، سوره ۶۳.

۲۹ لنینگراد، طاهر جانف، صورت، شماره ۱۳۲۶ د. آیه‌الکرسی.

۳۰ اسناد آیات ربانی، بیان خواص آیاتی از سوره ۱۳: لنینگراد، فهرست مختصر،

ص ۴۹، شماره ۱۴۰. نوشته ۱۲۸۵هـ / ۹-۱۸۶۸م.

۳۱ رساله در فضیلت فاتحه‌الکتاب، در خواص سوره ۱: لنینگراد، فهرست مختصر،

ص ۲۶۲، شماره ۱۸۹۰.

۳۲ تاشکند، دانشگاه، ۲، ۷۰، سوره ۱. نوشته ۱۱۶۹هـ / ۴-۱۷۵۳م.

۳۳ اصفهان، ادبیات، ۲، ص ۱۵۵، شماره (۶) ۲۰۳۳. از سده ۱۳هـ / ۱۹م.

۳۴ فواید آیات کلام، رساله در خواص مفیده سوره‌های قرآن، در بابهایی که همان

نام سوره‌ها عنوان آنها است: لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۰۹، شماره ۳۱۶۱. نوشته

۱۱۶۸هـ / ۵-۱۷۵۴م و همانجا، شماره ۳۱۶۰.

۳۵ دستورالعمل کوتاهی بر این که در حین انجام هر یک از احکام مختلفه شریعت

کدام آیت قرآن را باید تلاوت کرد: تاشکند، ۴، ص ۱۱۸، شماره ۲۹۶۲، انجام افتادگی

دارد. نوشته ۱۲۹۸هـ / ۱۸۸۱م.

۳۶ قطعاتی از شرح خواص برخی از سوره‌های قرآن: لنینگراد، فهرست مختصر،

ص ۵۰۸، شماره ۳۹۸۵۶. نوشته ۱۲۴۸هـ / ۳-۱۸۳۲م.

۳۷ منتخبی از آیت‌های قرآن، که گویا به وسیله حضرت علی زین‌العابدین فراهم آمده

است، با توضیح خواص آنها: لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۴۹۶، شماره ۳۷۷۷، برگ‌های

۶-۱۱الف.

۳۸ رساله درباره اینکه کدام آیت‌های قرآن و چند بار آنها را برای دفع بیماریها و

آفتها قرائت باید کرد. از فریدالدین عطار، درگذشته ۶۲۷هـ / ۱۲۳۰ دانسته شده است: تاشکند، ۵، ص ۳۷۷، شماره ۴۰۹۳، مقارن سال ۱۲۵۶هـ / ۱۸۴۰م نوشته شده است.

۳۹ رساله درباره اینکه چگونه می‌توان از راه تلاوت سوره‌های گوناگون قرآن محبت دوستان را جلب کرد و زیان دشمنان را از خود دور ساخت و دارایی به‌دست آورد: تاشکند، ۵، ص ۳۷۸، شماره ۴۰۹۷. نوشته ۱۲۶۵هـ / ۱۸۴۹م.

۴۰ «شرح جواهرالآیات» به ترتیب روزهای هفته رده‌بندی شده است، و از روز جمعه آغاز می‌شود، و آیت‌های قرآن را با ترجمه فارسی تحت‌اللفظی آنها می‌آورد: مجلس، ج ۶، ص ۷، شماره ۲۰۰۸. از سده ۱۲هـ / ۱۸م.

۴۱ «فتوحات و ادعیه»: تهران، الهیات، ص ۱۸۸، شماره (۳) ۲۲۶. از سده ۱۴هـ / ۲۰م.

۴۲ تاشکند، ۸، ص ۲۵۸، شماره ۵۸۴۴. سوره‌های، ۱، ۱۸، ۳۴، ۷. از نیمه سده

۱۹م.

۴۳ تهران، الهیات، ص ۳۶۱، شماره ۶۸۰/۴. از سده ۱۱هـ / ۱۷م.

۴۴ مشهد، عبدالحمید مولوی، ص ۲۷، شماره ۱۷۶. از سده ۱۰هـ / ۱۶م.

«در خواص سوره‌ها: سیهسالار، ۴، ص ۳۹۸، شماره ۵۲۴۵/۲. انجام

افتادگی دارد.

۴۶ «فضیلت قرآن و سوره‌های آن»، در چند ساقیه: تهران، ملک، شماره ۳۹۶۳. از

سده ۱۱هـ / ۱۷م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۱۷، شماره ۱۱۲۱).

برای دیگر نگاهشته‌ها درباره خواص آیتها و سوره‌ها، که نگارندگان آنها شناخته

نیست، بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۱۳-۱۱۴، شماره‌های ۱۰۸۴-۱۰۹۶)».

قرآنی که به سال ۱۲۷۵هـ / ۱۸۵۸م در [بمبئی] چاپ سنگی شده، در حواشی آن

مطالبی از اسرار خفیه برخی موارد قرآن است. چنین توضیحهایی در نسخه‌های خطی

قرآن نیز گاهی، مانند نسخه دیوان هند شماره ۴۱۴۲، دیده می‌شود.

موضوع پیشگویی از روی قرآن را فلوگل (G. Flugel) در گفتار زیر بررسی کرده است:

Die Loosbücher der Muhammedaner, "Berichte über die Verhandlungen der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften", Phil-hist. Klasse, XIII (Leipzig, 1861) p. 24, etc.

کتابهای زیر در فهرستها آمده است:

۱ کتابی است منسوب به جعفر الصادق بر پایه تفسیر برخی از آیتها از سی سوره^(۱) قرآن، که ترجمه فارسی آن در دست است :

* آصفیه، ۲، ص ۱۶۹۴ (قرآنی؟).

* برلین، ۲(۱۴).

* ادینبورگ (Edinburgh)، ۳۶۷.

* اته (Ethé)، ۲۲۶۴، و ۳۰۷۵.

* دیوان هند (I. O. D. A.)، ۳۶۷.

* ایوانف (Ivanow)، ۱۵۱۴.

* لیدن (Leiden)، ۳، ص ۱۸۶.

* موزه بریتانیا، ریو، ۲، ۸۰۰ ب.

* ایوانف، ذیل، ۹۱۳-۹۱۴.

* ایوانف، ذیل، ۲، (۶) ۱۰۹۶.

* ادینبورگ (Edinburgh New Coll.)، ص ۱۱.

* اویسالا (Upsala Zettersteen)، (۶) ۳۹۵.

> * تاشکند، ۵، ص ۲۴۴، شماره ۳۸۷۹. نوشته ۱۰۸۱ هـ / ۱۶۷۰ م.

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۳۸۹، شماره‌های ۲۹۹۵-۲۹۹۸.

* لنینگراد، همانجا، ص ۶۲۶، شماره ۵۹، و ص ۳۸۶، شماره ۲۹۶۹ (قرآنی؟).

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۶۰۴، شماره ۱/۱۹۹۷.

(۱) چنین است، باید سی جزء باشد [۱. منزوی].

[۱] برگل ۲۲۲ استوری ۹۶

- * تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۶۳۵، شماره ۲۰۱۸/۱.
- * تهران، دهخدا، ص ۲۳، از سده ۹-۱۰هـ / ۱۵-۱۶م.
- * تهران، دهخدا، همانجا، ۳۱، شماره ۳/۱. شرح منظوم.
- * داکا، ص ۳۵۵، شماره ۳۴۱/۲.
- ۲ گفتارهایی به‌نثر و نظم، که بیشتر آن نظم است:
- * Ahlwardt، ۳۷۱، برگ ۲۹۴، ب. ۳۸۴، ۳۷۰.
- * اوامر، Aumer Arab. Cat، ۱۲.
- * برلین، (۱) و (۵) ۶۰ و ۳۰۷ و ۳۰۸.
- * براون (Browne Pers. Cat)، ۱۷ و (Hand-list)، ۷۷۱.
- * قاهره، فهرست عربی، ۱، ص ۸۱.
- * Dresden، شماره ۲۵۲.
- * ادینبورگ، Edinburgh، ۱۵۰.
- * اته (Ethé)، ۲۸۶۲.
- * فلوگل (Flügel)، ۱۶۲۱.
- * دیوان هند، ۴۱۴۲ و (D.P.)، ۳۳.
- * ایوانف (Ivanow)، ۹۳۳ و ۱۵۱۲.
- * کرافت (Krafft)، ۳۶۶.
- * لایپزیگ (Leipzig)، ص ۳۵۸.
- * موزه بریتانیا، ریو، عربی (Rieu Arab. cat.)، ۶۹.
- * دوسلان، de slane، ۴۱۵ و ۴۱۸.
- * Uri MSS Arab، ۲۵.
- * تاشکند، ۵، ص ۳۷۸، شماره ۴۰۹۵. از سده ۱۸م.
- * تاشکند، همانجا، شماره ۴۰۹۶، نوشته ۱۲۶۳هـ / ۱۸۴۷م.
- * لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۳۸۸، شماره ۲۹۷۹. به‌نظم.
- * لنینگراد، همانجا، ص ۳۸۹، شماره‌های ۲۹۸۶-۲۹۹۲ به‌نظم و نثر.
- * تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۰۸۰، شماره ۵۱۸۴/۲، به‌نظم. از سد
- ۱۱-۱۲هـ / ۱۷-۱۸م.
- ۳ مجموعه فالنامه قرآنی، محبوب‌الراغبین، مرغوب‌الطالبین
مطلوب‌الصالحین، از محبوب احمد.
چاپ: دهلی، ۱۸۸۷.
- ۴ به‌نثر و نظم، از منور [بن؟] محمود ادیب:
- * ایوانف (Ivanow)، (۱) ۱۵۱۵.

> ۵ «فالنامه»، رساله منظوم در فالگیری از روی حروف قرآن:

* تهران، بزشکی (رهاورد)، ص ۱۴۸، «تفأل به حروف» = نشریه، دفتر ۳، ص ۳۳۲ ب، شماره ۲۰/۲۳۸. از سده ۹هـ / ۱۵م <.

> ۶ «فالنامه بزرگ»، یا فال ابجد، رساله در فالگیری از روی متن قرآن، بوسیله

طاس بازی:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۳۹۰، شماره‌های ۳۰۰۰-۳۰۰۱ <.

> ۷ «عین ممدوده و فتح العزیز»، «تفأل به طریق جفر - علم حروف - و معانی خفیه

بعضی اجزاء قرآن»:

* تاشکند، ۵، ص ۲۴۵، شماره ۳۸۸۱، نوشته ۱۲۵۸هـ / ۱۸۴۲م <.

> ۸ «تأویل فال قرآن»، رساله در تفأل به حروف قرآن:

* لنینگراد، فهرست مختصر، ص ۹۸، شماره ۵۸۵ (طومار، همراه با ترجمه

آلمانی) <.

» ۹ «تفأل نامه با قرآن»، فال با حروف قرآن:

* مجلس، ج ۳/۱۰، ص ۱۵۲۹، شماره ۳/۳۵۶۵، از سده ۱۳هـ / ۱۹م <<

ح) نگاهشته‌های مختلط‌المضمون قرآنی

291^[۱]

شاه نورالدین نعمت‌الله فرزند عبدالله کرمانی، که معمولاً شاه نعمت‌الله ولی نامیده می‌شود، درگذشته ۸۳۴هـ / ۱۴۳۱م. از نگاهشته‌های اوست:

۱) رساله فی الفرق بین القرآن والحديث:

گفتاری است با توضیح‌های عرفانی، به‌تنظم و نثر، در جدایی میان وحی و الهام، و به‌نام «مخزن‌الاسرار» در فرق میان قرآن و حدیث نیز مشهور است [۲]:

- * تهران، ملک، شماره ۵۲۹۸/۳۵. نوشته ۸۶۰هـ / ۱۴۵۶م.
- * تهران، ملک، شماره ۴۲۶۲/۴۱. نوشته ۱۱۰۹هـ / ۱۶۹۷-۹۸م.
- * تهران، ملک، شماره ۴۲۶۲/۸۲. نوشته پیرامون ۱۱۱۱هـ / ۱۶۹۹-۷۰۰م.
- * تهران، ملک، شماره ۴۱۸۴/۲۹. نوشته ۱۲۵۸هـ / ۱۸۴۲-۳م (در باره نسخه ملک، بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۱۹، شماره‌های ۱۱۲۷، ۱۱۲۹، ۱۱۳۹، ۱۱۳۲).
- * تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۶۷۳، شماره ۲۸۳۱/۳۳. از سده ۱۳-۱۴هـ / ۱۹-۲۰م.
- > * قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۲۴۹، شماره ۱۰۹۶. نوشته ۹۶۶هـ / ۱۵۵۸م <

» چاپ:

در مجموعه رساله‌های او، به‌شیوه افسست، جای چاپ؟، تاریخ؟ (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۱۸-۱۱۹) <<

۲) حروف [۳]:

یا «رساله حروف» یا «تفسیر حروف مقطع قرآن» یا «نقطه حروفیه»، گزارشی است عرفانی از حروف مرموز در آغاز برخی از سوره‌های قرآن، به‌تنظم و نثر [چند گفتار از نعمت‌الله ولی در این باره در دست هست]:

* تهران، ملک، شماره ۵۲۹۸/۹ و ۵۲۹۸/۳۷ و ۵۲۹۸/۴۲. نوشته ۸۶۰هـ

[۱] برگل ۲۲۳ استوری ندارد

[۲] جلد ۳، ص ۱۳۹۱ روسی

[۳] جلد ۳، ص ۱۳۹۱ روسی

۱۴۵۶/م.

* تهران، ملك، شماره ۴۷/۴۲۶۲ و ۴۴/۴۲۶۲ و ۷/۴۲۶۲ و ۹۵/۴۲۶۲. نوشته
۱۱۰۹هـ / ۸-۱۶۹۷م.

* تهران، ملك ۳۲/۴۱۸۴ و ۳۵/۴۱۸۴. نوشته ۱۲۵۸هـ / ۳-۱۸۴۲م (بنگرید به:
منزوی، ۱، ص ۱۱۱-۱۱۲، شماره‌های 1061; 1063; 1066-1072).

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۷۹، شماره ۳۲/۲۹۲۰. نوشته ۸۶۸هـ
۱۴۶۴-۳/م.

* تهران، دانشگاه، همانجا، ص ۱۶۷۲، شماره ۹/۲۸۳۱. از سده ۱۳-۱۴هـ
۱۹-۲۰/م.

* قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۲۷۵. نوشته ۹۶۶هـ / ۱۵۵۹م.

* قاهره، دارالکتب، همانجا، ص ۲۰۶.

* مجلس، ج ۲/۱۰، ص ۶۱۰-۶۱۱، شماره ۸۹ و ۹۰/۳۰۶۷. نوشته ۱۲۶۵هـ
۱۸۴۸-۹/م.

»چاپ:

در باره چاپ این گفتارها در مجموعه رساله‌های شاه نعمت‌الله ولی، بنگرید به
منزوی، ۱، ص ۱۱۱.»

۳) سجدهات:۲۱:

یا «رساله آیه‌های سجده در قرآن» یا «رساله در بیان سجدهات قرآن».

* تهران، ملك، شماره ۱۱۴/۴۲۶۲. نوشته ۱۱۰۹هـ / ۸-۱۶۹۷م (بنگرید به: منزوی
۱، ص ۱۱۶، شماره ۱۱۱۰).

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۷۸۰، شماره ۳۶/۲۹۲۰. از سده ۹هـ / ۱۵م.

* قاهره، دارالکتب، ج ۱، ص ۲۰۱، شماره ۸۶۸. نوشته ۹۶۶هـ / ۱۵۵۹م.

292

۱۵۱

ملاحیدر فرزند محمد خوانساری، نگارنده «زبدة التصانیف» (بنگرید به: همیز
کتاب، شماره.....، ۴۹۸ R). وی به سال ۱۰۱۴هـ / ۱۶۰۵م نگارش کتاب زیر را به‌انجا
رسانده، و آن را به‌شاه عباس یکم پیشکش کرده است.

[۴] جلد ۲، ص ۲۷۵، و جلد ۳، ص ۱۳۹۳

[۵] برگل ۲۲۴

مضی‌الاعیان:

که نام آن ماده تاریخ نگارش آن است. در استخراج نامهای خاندان پیامبر و امامان از متن قرآن، به شیوه استاندارد معانی حروف آیتها از روی حساب ابجد.

* تهران، دانشگاه، مشكاة، ۳/۴، ص ۲۳۵۱. نوشته ۱۲۶۴هـ / ۱۸۴۸م .

» * اصفهان، ۱، ص ۳۴۳، شماره ۶۴۸. نوشته ۱۰۷۰هـ / ۱۶۵۹-۶۰م، که نگارنده نادرست محمدبن حیدر خوانساری نامیده شده است.»

293

ملامیرقاری کوکی^(۱۱)؟ گیلانسی کاشانی، که به سال ۹۷۵هـ / ۱۵۶۷م «اسرارالقرآن» را نگاشت، و تا سال ۱۰۱۶هـ / ۱۶۰۷م هنوز زنده بوده و در این سال «شرح نصاب» را نگاشته است. وی در «شرح نصاب» خود نام ۴۲ نگاشته خویش را یاد می‌کند. از آن میان نسخه‌های خطی زیر می‌باشد:

* «مطالب‌العشاق» در پیروی از «گلستان»، که در سال ۱۰۰۲هـ / ۱۵۹۴م به نام فرهادخان سپهسالار نگاشته است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۵۶۶، شماره ۲/۳۵۴۶.

«انیس‌العاقلین»، نگاشته ۱۰۰۵هـ / ۱۵۹۶م (بنگرید به: منزوی، ۲، ص ۸۹۴، ۱۵۴۷).

«اسرارالحکم»، که به سال ۱۰۰۹هـ / ۱۶۰۰م نگارش یافته است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۴۱۷، شماره ۱/۳۴۱۲.

«لوازم‌الانشاء» که به نام میرزا محمد شفیق، صدر و وزیر دارالمرز گیلان نگاشته است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۵۹۷، شماره ۲۷۲۲.

«رساله در علم تنجیم و معرفت تقویم».

* تهران، دانشگاه، ج ۱۵، ص ۴۱۸۳، شماره ۱/۵۲۵۸.»

اسرارالقرآن:

برای سرکرده‌ای از فارس، در دوازده فصل نگاشته است:

[۶] جلد ۳، ص ۱۳۹۱ روسی.

(۲) در فهرست دانشگاه، ۱۱، ص ۲۴۱۷، و ۱۲، ص ۲۵۶۶ و ۱۳، و ص ۳۱۱۶ و ۱۵، ص ۴۱۸۳ به نام کوکی و در راهنمای فهرست دانشگاه، ج ۱۵، ص ۲۴۷ الف به صورت کوکدی، و در فهرست منزوی، ۱، ص ۱۰۶ و ۳۲۹ کوکی نوشته شده است، و شاید بهتر باشد آنرا کوکی خواند، از دهکده «گوکه» در هفده کیلومتری باختر لاهیجان (بنگرید به: فرهنگ جغرافیایی ایران، ۲، ۲۶۲).

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۱۱۸، شماره ۴۱۴۸. نگارنده آنرا در «شرح نصاب» خود گنجانیده است. نوشته ۱۰۱۶ هـ / ۱۶۰۷ م، به‌خامنه نگارنده .

294^[۷]

نگارنده‌ای ناشناخته، که باید از روحانیان هند باشد، در سالهای ۱۰۹۴-۱۰۹۸ هـ / ۱۶۳۳-۱۶۸۷ م کتاب زیر را نگاشته است:

مصاییح الظلام فی آیات الامام:

کتابی است در اثبات مبانی اصلی تشیع، با گواه آوردن از آیت‌های قرآن. نگارنده در تأیید اندیشه‌های خویش از سروده‌های خود و سراینده‌گان فارسی سرای هند نیز شواهد فراوان آورده است. کتابی است در دوازده مصباح و يك خاتمه:

* تهران، دانشگاه، مشکاة، ج ۲، ص ۷۳۱، آغاز افتادگی دارد، گویا به‌خواهش نگارنده نوشته شده است .

> 295: [۸] R226:

ابوالحسن علی بن میرزا محمد حسن بن عبدالرسول حسینی خوبی زنوزی، که گویا در اواخر سده هیجدهم و اوایل سده نوزدهم می‌زیسته است. که پیش از این، ص...، شماره ۴۱۰۶، ۷۷۶ از وی به‌نام نگارنده تفسیر سوره یکم و دوازدهم قرآن یاد کردیم.

شان نزول قرآن:

به‌خواهش یکی از شاهزادگان، در اصفهان نگاشته شده است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۰، ص ۱۸۹۵، شماره ۲۹۸۲/۳. نوشته پیرامون ۱۲۶۵ هـ / ۱۸۴۹ م <

>> 296^[۹]

حاج میرزا علینقی جنت علیشاه، یا کوثر علیشاه، متخلص به «کوثر» فرزند محمدرضا «کوثر» فرزند محمدامین همدانی (درباره این یکی بنگرید به پیش از این، ص...، شماره ۴۱۰۱، ۷۷۲، درگذشته ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۷۹ م. گذشته از «آیات الائمه» این نگاشته‌ها نیز از هموست:

[۷] بر گل ۲۲۵

[۸] بر گل ۲۲۶

[۹] جلد ۳، ص ۱۳۹۲ روسی.

«اوصاف القرای فی صفات الاولیاء»، (بنگرید به: منزوی، ۱/۲، ص ۱۰۶۰؛ مشهد، ۶، ص ۳۹۱).

«روضۃ الواعظین» (بنگرید به: منزوی، ۲/۲، ص ۱۶۱۸).

«نصیحت‌نامه» (بنگرید به: منزوی، همانجا، ص ۱۷۰۸).

» آیات الائمه:

گفتاری است در به‌دست آوردن نام امامان از آیه‌های قرآن، به‌شیوه جفر، در یک مقدمه و پانزده باب، که در ۱۲۷۴هـ / ۱۸۵۷م به‌نگارش آن آغاز کرده است:

* مجلس، ج ۵، ص ۲، شماره ۱۶۸۵. از سده ۱۳هـ / ۱۹م.

* تهران، نسخه متعلق به‌نوه نگارنده (بنگرید به: ذریعه، ۱، ص ۴۰، شماره ۱۹۱).

[ریاض‌العارفین، ۴۸۸؛ طرایق‌الحقایق، ۳، ۱۱۷-۱۱۸؛ ریحانة‌الادب، ۳، ۳۹۳]».

297

محمود بن حاجی نجف [چنین است] بروجردی، گفتار زیر را به‌سال ۱۲۸۴هـ / ۱۸۶۸م در تبریز نگاشته است:

رساله در شأن نزول و اسباب تنزیل آیات قرآن:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۶۴۵، شماره ۳۶۴۰. نوشته ۱۲۸۴هـ / ۱۸۶۸م، به‌خامه نگارنده.

298

محمدظہیرالدین بن محمد مسعودخان بہادر بلگرامی، استاد زبان فارسی در Canning college، لکهنو، به‌سال ۱۲۸۴هـ / ۱۸۶۷م. اثر زیر را نگاشته است:

ترغیب‌الفرقان:

کوششی است در اینکه عدم امکان تلفظ درست عربی و ندانستن قواعد تجوید، عذرکافی برای نخواندن قرآن نیست:

چاپ:

لکهنو، ۱۸۷۰؛ کانپور، ۱۸۷۴.

[۱۰] برگل ۲۲۷

[۱۱] برگل ۲۲۸ استوری ۹۷

سید محمد صدیق حسن فرزند اولاد حسن کتوجی، زاده در ۱۲۴۸ هـ / ۱۸۳۲ م و درگذشته در بهوپال به سال ۱۳۰۷ هـ / ۱۸۹۰ م (درباره تفسیر وی به نام «اکسیر فی اصول التفسیر» بنگرید به: پیش از این، شماره ۵۱۳۰، ۵۱۳۱، ۵۱۳۲).

(۱) افاده الشیوخ بمقدار الناسخ و المنسوخ:
گفتاری است در آت‌های ناسخ و منسوخ قرآن، و احادیث، که به سال ۱۲۸۶ هـ / ۱۸۶۹-۷۰ م، نگاشته شده است.

چاپ:

کانپور، ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۲ م ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۷۹-۸۰ (اشچگلو، ۲۸۷)؛ لاهور، ۱۹۰۰.

> (۲) حل سؤالات مشکله:

توضیح موارد مختلفه قرآن است، به شیوه پرسش و پاسخ.

چاپ:

کانپور، ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۷۹-۸۰ م، ۳۲ صفحه، همراه با «افاده الشیوخ» در یکجا (بنگرید به بالا؛ اشچگلو، ۲۸۶، ۲۸۸) <

سید ابوالخیر محمد معین الدین فرزند خیر اتعلی مشهدی، کروی^(۱) در چند رشته از دانشها، بویژه در ریاضیات، متبحر بود. رحمان علی، که یکی از شاگردان اوست، یازده شماره از نگاشته‌های او را، از آن میان رساله‌هایی در فقه و ستاره‌شناسی و پزشکی و منطق، نام می‌برد. وی در سال ۱۲۸۱ هـ / ۱۸۶۵ م که به سفر حج رفته بود، به اندیشه نگاشتن کتابی در علوم قرآنی افتاد (بنگرید به: زیر ردیف ۱). پس از برگشت به هند، به سمت مدرس در مدرسه میرزاپور گماشته شد، و چون وظایف خدمت تازه، مجالسی برای او نگذاشته بود، منظور خود را با تأخیر و تأنی انجام داد.

[۱۲] بر گل ۲۲۹ استوری (۱) ۴۸

[۱۳] بر گل ۲۳۰ استوری ۹۸

(۱) درباره کوه، که در کناره رود گنگ، روبروی مانپور جای دارد، بنگرید به: رحمان علی، ۱۶۷، سطر ۱۳.

وی در سوم ربیع الاول ۱۳۰۴ هـ / سیام نوامبر ۱۸۸۶ م در احمدآباد - نارخت از جهان بریست.

(۱) جلاء الاذهان فی علوم القرآن:

در بابها و فصلهای زیر:

یکم: علوم پنجگانه، (۱) علم احکام پنجگانه: الف) واجب، ب) مندوب، ج) مباح، د) مکروه، هـ) حرام؛ (۲) علم مخاصمه با چهار فرقه ضاله؛ (۳) علم تذکیر آلاء الله؛ (۴) علم تذکیر به ایام الله؛ (۵) علم تذکیر بموت و مابعد آن.

دوم: ناسخ و منسوخ در قرآن.

سوم: خواص سور قرآنی.

چهارم: اختصارات برای ذکر اسامی رواة.

پنجم: وقف.

ششم، علامات وقف.

هفتم: عدد سوره‌ها، آیتها، واژه‌ها، حروف و رکوعات در قرآن.

هشتم: در تجوید.

[نهم] خاتمه: در فضایل قرآن و آداب ویژه خواندن آن.

چاپ:

لکهنو، ۱۸۷۵ م.

(۲) آداب معینه:

و برابر نوشته رحمان علی «معینه» در فن مناظره.

چاپ:

کانپور، ۱۲۸۶ هـ / ۷۰-۱۸۶۹ م.

(۳) هدایة المؤمنین الی سلسلة الصالحین:

در بیعت و سلك تصوف (آگاهیهای درباره نیاکان نگارنده در صفحه ۱۴ آن هست).

چاپ:

لکهنو، ۱۸۷۵ م.

۴) التبیان فی احکام شرب الدخان:

چاپ:

جای چاپ؟، ۱۲۹۸هـ / ۱- ۱۸۸۰م (آصفیه، ۱۲، ص ۱۱۱۸). [رحمان علی، ۲۲۹]:

301^[۱۴۱]

سید نورالحسن فرزند غلام مخیی الدین قادری برکاتی مازهرآوی، به سال ۱۲۹۲هـ / ۱۸۷۵م کتاب زیر را نگاشته است:

متاع الایمان فی بیان جمع القرآن:
نام آن ماده تاریخ آن است.

چاپ:

سیتاپور، ۱۲۹۲-۱۲۹۳هـ / ۱۸۷۵-۱۸۷۶م.

302^[۱۵]

شیخ محمدرضا بن اسدالله یزدی.

رجاء الغفران فی مهمة القرآن:

در سال ۱۳۳۱هـ / ۱۹۱۳م به پایان رسیده است.

چاپ:

شیراز، ۱۳۳۱هـ / ۱۹۱۳م (بنگریدبه: مشهد، ۴، ص ۴۸۸).

F303^[۱۶] ۲۳۳ R [E ۹۹ b]:

سید مهدی بدایع نگار <فرزند وکیل لشکر مصطفی فرزند حسن حسنی> تفرشی، متخلص به لاهوتی <و مخلص>، به سال ۱۲۷۹هـ / ۳- ۱۸۶۲م پا به جهان گذارده و زندگانی خود را در تهران به سر برده است، مشار (مولغین، ۶، ۴۳۱-۴۳۲) ۲۰ شماره از نگاشته‌های او را نام می‌برد، از آن میان است رساله‌هایی در تاریخ و جغرافیا و جز آن،

[۱۴] برگل ۲۳۱ استوری ۹۹

[۱۵] برگل ۲۳۲ استوری ۹۹a

[۱۶] برگل ۲۳۳ استوری ۹۹b

به زبانهای عربی و فارسی، و دیوان سروده‌هایش (که به سال ۱۳۰۶ خ/ ۱۹۲۷-۸ م در تهران چاپ شده است). وی در سال ۱۳۲۰ خ/ ۱۹۳۱ م چشم از جهان بریست (و نیز بنگرید به: همین کتاب، شماره ۴۶۶۷ و ۴۵۷۳).

بدايع البيان في جامع [چنين است] القرآن:
مقدمه کوتاهی است بر قرآن، که در سال ۱۳۴۶ هـ/ ۱۹۲۷ م به پایان رسیده است.

چاپ:

تهران، ۱۳۱۹ خ/ ۱/ ۱۹۴۰ م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۶۶، مشار؛ مؤلفین، ۶، ۴۳۰-۴۳۱ (با عکس نگارنده).

304

دیگر نگاشته‌های مختلط‌المضمون

۱۱) R آیین ختم قرآن: درباره آیهایی که به‌هنگام ختم قرائت قرآن خوانده می‌شود.
۱۲) R آیه‌های سجده در قرآن: یا «رسالة...» یا «رساله در بیان سجدهات قرآن». از شاه نعمت‌الله (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۲۹۰، ۲۲۳).

۲) R اثبات الاثمه: که فصل نخست، و منحصر به فرد دستنویس موجود آن در دانشگاه تهران، اختصاص دارد به استخراج نام امامان از آیههای قرآن، با حساب ابجد، و برابر است با «مضنی الاعیان» خوانساری (بنگرید به: پیش از این، شماره ۴۲۹۱، ۲۲۴). و نیز تا اندازه‌ای مانند رساله عربی محمد بن منصور بن صدر حسنی حسینی می‌باشد (برای آگاهی بیشتر درباره بیرون کشیدن نام امامان از راه حساب ابجد بنگرید به: تهران، دانشگاه، ج ۹، ص ۸۳۷، شماره ۲ و ۳/ ۲۱۴۵).

۳) R اسباب النزول و الناسخ والمنسوخ^(۱):

* دیوان هند (I.O.D.P.)، ۲۳.

» ۴ (ص ۱۳۹۳ روسی) اسرار بسمله: از عبدالجواد بن حسن خراسانی، که برابر خواهش شاگردانش نگاشته است:

* تهران، دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۴۱۵، شماره ۱/ ۴۴۵۹، انجام افتادگی دارد. از

سده ۱۳-۱۴ هـ/ ۱۹-۲۰ م.

۵) R اعجاز قرآن و بلاغت محمد: ترجمه «اعجاز القرآن و البلاغة النبویة» مصطفی

[۱۷] برگل ۲۳۴ استوری ۱۰۰

(۱) درباره نگاشته دیگر در «ناسخ و منسوخ» بنگرید به همین بخش، ردیف ۲۲.

- صادق الرفاعی (۷۵، III، GAL, SB) است، از عبدالحسین ابن‌الدین.
 چاپ: تهران، ۱۳۲۰ هـ.خ / ۲-۱۹۴۱م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۶۵).
- » ۶ (جلد ۳، ص ۱۳۹۳ روسی) اقسام مآت: «رساله درباره...» گفتاری است در شناساندن «ما»هایی که در قرآن به‌کار رفته است:
- * تهران، ملک، شماره ۳۹۶۳. از سده ۱۱ هـ / ۱۷م (بنگرید به: منزوی، ۱، ص ۱۰۷، شماره ۱۰۲۴)».
- » ۷ (۲) R بحور قرآن: (منظوم؟)، گفتاری است در اوزان عروضی که در قرآن دیده شده است. و شاید که نگارنده آن تهماسبقی در سورات بوده باشد:
- * مجلس، ج ۱۳، ص ۱۳۳، شماره ۴۷۴۹/۱۳. نوشته ۱۰۴۹-۱۰۵۷ هـ / ۱۶۳۹-۱۹۴۷م. نسخه دستنویس نگارنده؟<
- » ۸ (۱۴) R تاریخ قرآن: ترجمه تاریخ القرآن (چاپ نشده؟) ابوعبدالله زنجانی استاد دانشگاه تهران، زاده در ۱۳۰۹ هـ / ۲-۱۸۹۱م، درگذشته ۱۳۴۱ هـ.خ. ترجمه از ابوالقاسم سحاب (مقایسه شود با: استوری، ۱، ص ۱۱۰۴، شماره ۱۴۸۴۸):
- چاپ: تهران، ۱۳۱۷ خ / ۹-۱۹۳۸م (بنگرید به: مشهد، ۴، ص ۴۶۷).
- » ۹ (۲۱) R حدیث إن للقرآن ظهراً و بطناً: رساله در...
 * گوتا (Gotha)، (۸) ۸.
- » ۱۰ (۲۰) R حقانیت قرآن و رسالت الهی محمد: نگاشته عبدالواسع:
 * بودلیان (Bodleian)، ۱۸۱۶.
- » ۱۱ (۱۵) R خاتمة الخطاب فی مسئله فاتحة الكتاب: نگاشته محمد انورشاه.
 چاپ: دهلی، ۱۹۰۲.
- » ۱۲ (۱۶) R ختم سورة انعام: سورة ششم قرآناً «چگونه باید خواند».
 چاپ: بمبئی، ۱۸۸۵م.
- » ۱۳ (۳) R غایة التحقیق: در شماره سوره‌ها، شأن نزول آنها، شماره آیتها و حروف و رکوعات آنها، و جز آن. از نظام‌الدین بنارسی.
 * بلوشه (Blochet)، ۴، ۲۱۵۵. از سده ۱۷م.
- » ۱۴ (جلد ۳، ص ۱۳۹۳) غریب القرآن: از صدرالدین محمدبن محمودبن نجیب، به‌زبان فارسی با ترجمه سطر به‌سطر ترکی (مضمون؟):
- * قونیه، عزت قویون اوغلو، شماره ۱۱ (بنگرید به: میکروفیلما، ص ۱۱۴)».
- » ۱۵ (۶) R قره‌العین: در اثبات اینکه همه امثال وحکم و غیره ملل گوناگون جهان در قرآن مانند و عدیل دارد:
- * برلین، (۵) ۴۱، انجام افتادگی دارد.
- » ۱۶ (۱۷) R مثنوی: در توضیحات دستوری درباره قرآن، آگاهی‌هایی درباره شماره

آیتها و سوره‌های آن، و تفسیر، و بیان شأن نزول [هر سوره] و توضیح قرائت‌های هفتگانه.
نگاشته حسن بن محمد بن نصر کرمینی:
* موصل، ص ۳ الف، شماره ۷ <

۱۷ (R ۹) مظهرالبیان فی ترجمه‌الاتقان: ترجمه‌ای است از «الاتقان» سیوطی
(بنگرید به: GAL, II; 154, SBII; 179)، از سیدعلی اکبر فرزند مرتضی طباطبایی یزدی،
مدرس مدرسه منصوریه شیراز (مقایسه شود با: فارسنامه ناصری، ۱، ۹۷) به‌دستور فرهاد
میرزا معتمدالدوله (درباره وی بنگرید به: همین کتاب، شماره...، ۴۶۷).

* مشهد، رضوی، ج ۴، ص ۴۵۴، شماره ۳۷۶. تنها بخش یکم آن است. نوشته
۱۲۹۸ هـ / ۱۸۸۱ م.

۱۸ (R ۷) معارج‌العرفان فی علوم‌القرآن: از سیداحمد حسین.

چاپ: امروهه، ۱۹۱۸.

۱۹ (R ۱۰) مفتاح‌القرآن: از میرزا قلیچ بیگ (راهنما؟ کشف‌الآیات؟).

چاپ: جای چاپ؟، ۱۳۱۰ هـ / ۳-۱۸۹۲ م (آصفیه، ۱، ص ۵۶۸، شماره ۳۹۹).

> ۲۰ (R ۸) مواعظ: از حافظ مسکین، گفتاری است به‌نثر و نظم در پنج باب:

۱) در فضیلت فاتحه، ۲) در بیان آیه‌الکرسی، ۳) در بیان فضیلت سوره‌الاحلاص،

۴) در فضیلت سوره [؟؟]، ۵) در بیان نماز جماعت:

* تاشکند، ۶، ص ۴۵۸، شماره ۴۸۴۴، آغاز افتادگی دارد. نوشته ۱۲۳۶ هـ

/ ۱۸۲۱ م.

۲۱ (R ۱۱) میزان‌الفرقان: از محمد عثمان خان «قیس»، به‌آنچنانکه در مقدمه آمده

است:

چاپ: [لکهنو]، ۱۸۷۴.

۲۲ (R ۱۹) الناسخ‌والمسوخ: در...

* دیوان هند (I.O, D.A.)، ۶۱ ب، برگ‌های ۱۶ ب، ۲۰ الف.

۲۳ (R ۱۲) نهایة‌البیان فی مقاصد‌القرآن: از سید محمد دهلوی.

چاپ: دهلی، ۱۸۶۸.

